

В.Ф. Солдатенко

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ-ХРОНІКИ

У 4-х томах

Том III

РІК

1919

Київ
«Світогляд»
2010

УДК 94 (477) «1917/1920»
ББК 63.3 (4Укр.)6
С60

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кюраса
НАН України (протокол № 4 від 29 вересня 2009 р.)*

Солдатенко В. Ф.

С60 Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III.
Рік 1919. – К., Світогляд, 2010, – 453 с.

ISBN 978-966-8837-18-5
ISBN 978-966-8837-20-3

Чергова книга серії «Україна в революційну добу» присвячена відтворенню подій одного із найдраматичніших, найсуперечливіших історичних періодів, коли громадянська війна, відсіч зовнішнім агресіям сягли апогею – 1919 року.

У центрі уваги – аналіз протиборства, взаємодій і взаємовпливів сил, які уособлювали передусім соціальні й національні начала, коли майбутня доля народу вирішувалася на фронтах, що краями Україну, жорстко перевіряючи практикою істинність, життєспроможність суспільних альтернатив, запропонованих різними політичними таборами.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94 (477) «1917/1920»
ББК 63.3 (4Укр.)6

ISBN 978-966-8837-18-5
ISBN 978-966-8837-20-3

© Солдатенко В. Ф., 2010

У дослідженні революційної доби в Україні 1919 рік займає особливе місце. Це рік найжорстокіших, наймасштабніших воєнних зіткнень, які покрили усі регіони, безжалісно краяли українські землі, принесли народу страшні випробування й незчисленні жертви.

Це рік дальшого поглиблення соціального розламу в світовому вимірі, коли з Росії соціалістична революція перекинулася в Європу, а її вогнища в Угорщині й Баварії давали обнадійливі підстави сподіватися на те, що на вирішальну боротьбу ось-ось підніметься пролетаріат всієї Європи, що ланцюгову реакцію навряд чи кому вдасться припинити.

З іншого боку, батьківщина жовтневого експерименту потрапила у таке щільне кільце ворожих армій, що, здавалося, витримати напруги одночасної боротьби на всіх фронтах просто неможливо, що будь-яка держава неодмінно впала б.

Однак результат воєнних дій залежав не тільки, та, зрештою, і не стільки від чисельності військ, якості їх озброєнь, комплексної промислово-економічної могутності, як від ідейно-моральних чинників, які багатократно зміцнювали сили одних і, рівною мірою, підривали потенціал інших. Без перебільшення – подібної ситуації у світі, який роздирався суперечностями, ще ніколи не складалося.

Україна стала тим плацдармом і епіцентром, де в 1919 р. вирішувалася не лише доля її державності, а й майбутнє Росії, значною мірою – перспектива світоустрою. Відтак власне українські події виявилися могутньо «вмонтованими» в геополітику, її розвиток, багато

де в чому детермінувалися дією чинників, які було нелегко передбачити, непросто врахувати у виборі та здійсненні курсу. Часом і сьогодні непросто вирахувати й зрозуміти рівнодіючу взаємопереплетіння, взаємовпливу і боротьби різних політичних напрямків, віднайти інтегральний вектор суспільного руху.

Можливо, означене ускладнює процес наукового освоєння найкритичнішого етапу Української революції, якщо не відлякує багатьох науковців, то й не стимулює їх зусилля. Так, якщо аналізу досвіду гетьманату (1918 р.) присвячено значно вужче коло праць порівняно з часом Центральної Ради, то вивченню історії Української Народної Республіки під керівництвом Директорії (1919 р.) надається ще набагато менше уваги. Проте нагромадження суперечностей у наявних публікаціях відбувається в очевидній зворотній прогресії.

Найбільшою мірою це стосується дослідження досвіду соборницького процесу, запровадження і функціонування режиму отаманщини, непростих змін у середовищі політичних партій, впливу на внутрідержавне життя міжнародних чинників.

Щоправда, значно більші масиви літератури були спродуковані радянською історіографією, в якій досить детально відтворено боротьбу Червоної армії проти антантських інтервентів, денікінців, відновлення влади рад, особливості здійснення в регіоні політики «воєнного комунізму».

Подолання згаданих асиметричностей, диспропорцій видається найперспективнішим за допомогою випробуваного в перших двох книгах, присвячених революційній добі в Україні («Рік 1917» і «Рік 1918»), поетапно-хронологічного підходу до відтворення й оцінки суперечливих подій. Реконструкція об'єктивної картини дозволить розібратися і в хитросплетіннях історіографічного доробку, визначитися з орієнтаціями на дослідження, що мають порівняно більшу наукову цінність, наближають до історичної істини.

Розділ I

ПІД ГАСЛАМИ ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ І СОБОРНІСТІ

На перший погляд, початок 1919 р. в Україні дуже нагадував ситуацію річної давнини. У Києві домінувала Директорія – уособлення української влади. Було відновлено Українську Народну Республіку, йшов пошук такої народоправчої її платформи, яка б найбільше відповідала інтересам трудового населення, по можливості нівелювала суперечності з практикою радянської влади і створила передумови для замирення соціальної і національної революцій, привела до розв'язання дипломатичним шляхом конфлікту між УНР і РСФРР.

Однак Схід України стрімко перетворювався на форпост радянської влади з цілком прозорою тенденцією її поширення в інші регіони.

Очолив цей процес більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який одержував дедалі масштабнішу воєнно-політичну і економічну допомогу від Радянської Росії.

Взяття Харкова і перетворення його на столицю відновленої Української Соціалістичної Радянської Республіки уже в перші дні січня 1919 р. було справою ближчої перспективи. То ж наявність двох республік, двох влад, двох урядів, двох столиць з очевидною тенденцією переведення суперечностей у воєнне зіткнення справді багато де в чому повторювало ситуацію перших днів 1918 р.

Однак, з'явилося й чимало відмінностей.

Переддень і перші дні 1919 р. Україна зустрічала, маючи на своїй території (або – на кордонах) ще, принаймні, чотири могутніх сили, які могли (і кожна поокремо, і, зрештою, усі разом) дуже істотно вплинути на долю багатомільйонного народу, великої європейської країни.

По-перше, інтервенти Антанти, висадивши десант на Півдні, планували нарошувати тут ударний кулак з тим, щоб збройними зусиллями відновити колишню Російську імперію. Україна радянська, Україна трудова (з соціалістичною Директорією на чолі), будь-яка Україна взагалі «не вписувалася» в їх плани реставрації цілісного імперського простору з прийнятним (слухняним) правлінням. А відтак терени України могли бути лише «прохідною зоною» для наступу на Москву – центр більшовизму, що загрожував соціалістичною революцією всій Європі, якщо не всьому світу.

По-друге, на Кубані і на Дону, частково навіть на території Східного Донбасу з дня на день посилювалася біла армія, що об'єднувала переважно старе, царське офіцерство, козацтво, також готових до боротьби за поновлення єдиної, неподільної, монархічної Росії. Плани воєнного знищення більшовизму були заздалегідь відомими – шлях на Москву мав пролягати неодмінно через Україну, яка як самостійне, чи навіть частина союзного, тобто автономне державне утворення, лідерів білого руху абсолютно не цікавила.

Розтрощити «по ходу» українську чи то радянську державність білогвардійцям видавалося легкоздійсненною перспективою. Це, зокрема, було однією з причин того, що Антанта виявляла граничну «незговірливість» з українцями (до того ж не раз «ображено» нагадувалося про минулорічну «зраду» останніми поважних держав, відмову від співпраці з ним, – йшлося про рішення взяти участь у Брестській конференції). Натомість ставку було зроблено на Добровольчу Армію, яка й так істотно переважала сили УНР й нарошувала свій потенціал антантською фінансовою, матеріальною допомогою.

По-третє, природний, логічний розвиток соборницьких тенденцій з неминучістю мав трансформувати фронт між Польщею і Західно-Українською Народною Республікою у повномасштабну війну Польщі з українським народом в цілому, в усякому разі – в тій мірі, в якій здійснювалося б об'єднання, а проблеми західного регіону набули загальнонаціонального, загальнодержавного значення.

По-четверте, оточена по периметру ворожими арміями (радянської Росії, білогвардійської Росії, Антанти, Польщі, Румунії), УНР мала цілком визначений «внутрішній фронт», масштаби і могутність якого також неухильно наростали. Йдеться в даному разі не про дії радянських, більшовицьких сил в межах тієї ж таки етнічної території, а про повстанство. Воно зародилося й набрало сил ще 1918 р. – на початках як реакція на австро-німецьку окупацію України і дії тих політиків, що уособили запрошення чужоземних армій

для реалізації програм, які розходилися з інтересами й прагненнями переважачої маси народу, були навіть ворожими їм.

Найнаочніше й наймасштабніше феномен повстанства виявився на Катеринославщині, де за ім'ям свого вагажка – Нестора Махна, схильного до анархістських ідеології й практики, одержав назву махновщини. Оголошуючи державу історичним анахронізмом, а будь-яку владу – апріорі ворожою трудовій людині, махновці заявляли про готовність воювати проти будь-якої влади, держави, реалізувати свою волю й займатися самоорганізацією на регіональному рівні через опору на власні сили, передусім – збройний чинник.

В умовах частой зміни не надто потужних і авторитетних влад, від яких маси справді здебільшого потерпали, гасла анархістів, махновців мали сприятливий ґрунт для поширення й підтримки, що загрожувало дестабілізацією державної організації вже не в окремому регіоні, а набирало настільки серйозних масштабів, що впливало на загальну ситуацію в країні, змушувало концентрувати чималі зусилля на розв'язанні проблеми із зарані прогнозованим важкодосяжним позитивним результатом.

До того ж не варто скидати з рахунку поглиблення господарської кризи, зумовленої практично безперервною війною, що продовжувалася п'ятий рік і підривала продуктивні сили у краю. Економічна скрута завжди слугувала сприятливим ґрунтом для рішучих, часом зовсім неконтрольованих соціальних збурень і вибухових процесів, надаючи їм додаткової гостроти і радикалізму.

Поряд із цим значна частина суспільства просто втомилася від напруги революційної доби, зі зростаючою апатією відсторонено спостерігала за подіями, які між тим часто напряду впливали на її становище і долю. В результаті виникали додаткові можливості для облаштування темних справ різними пройдисвітами, політичними авантюристами.

Чимале значення мало й те, що досить розвинуті й численні в Україні організації загальноросійських поміркованих партій (меншовики, есери, бундівці) перебували в стадії глибокої кризи і не могли справляти, як раніше, стримуючого впливу на маси в конфліктних ситуаціях.

Надзвичайно складні трансформації переживали українські політичні партії, які визначали обличчя і спрямування національно-демократичної революції. Під серйозною загрозою опинився єдиний національний фронт – не просто конструктивне завоювання політичних сил доби Центральної Ради, а й найвагоміший рушій Української революції.

Отже, становище в Україні на початок 1919 р. об'єктивно було набагато, незрівнянно складнішим, заплутанішим, суперечливішим за попередньорічне, заключало в собі такі можливості альтернативних варіантів розвитку, які не підлягають беззастережному, безсумнівному теоретичному прорахунку навіть сьогодні, ретро-

спективно. То ж зрозуміло, як важко давалися політичні рішення тоді, в 1919 р., коли навіть незначний, на перший погляд, крок міг мати далекосяжні, можливо – непоправні, фатальні наслідки. Надто непросто було уявити усі можливі комбінації різновекторних суспільних тенденцій, зумовлювані ними варіанти реальних результатів.

Піднісшись до одного із найвищих своїх апогеїв у листопаді-грудні 1918 р., Українська революція поставила перед своїми керманичами завдання такої складності, яких до того не доводилося розв'язувати. Доля нації визначальною мірою залежала від теоретичного обґрунтування чіткої мети суспільного поступу, від виваженого вибору тактичної лінії і філігранного її здійснення, титанічної й злагодженої організаційної роботи.

Між тим саме в цих сферах не лише не вдалося зжити суперечностей між політичними, державними лідерами, що виявилися уже в ході антигетьманського повстання, а дійшло до ще більшого різнобою, амбітного суперництва й розбрату. Годі було й думати про єдність поглядів, настроїв, волі керівників руху.

Полярні точки зору, позиції представляли В. Винниченко з М. Шаповалом, з одного боку, і В. Прокопович з П. Андрієвським – з іншого. Шляху примирення їх, подолання фактичної кризи керівництво українського руху не бачило.

Воно здійснювало складні маневрування, в ході яких сподівалося, що якось самі-собою виринуть можливості для політичної консолідації, якими й скористаються. Звісно, суперники не полишали надій і на те, що саме їх сторона здобуде в силу дії об'єктивних чинників і дотримання принципової лінії (нерідко то була просто вперта непоступливість) надасть перевагу і подальший хід подій розвиватиметься за їх передбаченнями і сценарієм.

Своєрідним виявом прагнення обрати «золоту середину» між лівими й правими силами були тогочасні відозви та накази Головно-го отамана С. Петлюри.

Так, у наказі по військовому міністерству від 2 січня 1919 р. говорилося: «До мого відома дійшло, що в місцевостях, оголошених на військовому стані облоги, *ведуть злочинну агітацію проти Української Народньої Республіки та її законної влади – Директорії* – переважно люде, що не належать до громадян нашої Республіки і що наїхали з Великої Росії та інших країн бувшої Росії. Ці люде, замість того, щоб дякувати нашій Україні за той хліб, який їдять тут, вчиняють різні заколоти, сіють анархію, грабують мирне населення, займаються саботажем, провокацією та спекуляцією. Бувши гетьманці поробилися большевиками – комуністами і хотять знову накинати нам на шию московське ярмо, од якого ми тільки що увільнилися, і вирвати у нас ту землю та волю, яку ми здобули. Повідомляю, що українське республіканське військо проливало свою кров не для того, *щоб повернулась знову гетьманщина та московські сов-*

дети, а для того, щоб наш народ зажив мирно і спокійно своїм власним життям в самостійній Українській Народній Республіці. А через це наказую всім командуючим фронтами, губерніяльним комендантам і командуючим охороною залізниць, незалежно від встановлених вже мір по боротьбі з контрреволюцією та анархією, висилати за межі України всіх ворогів Української влади, замічених в злочинній агітації проти неї; це належить і до громадян нашої Республіки. Наказую оголосити для загальної відомости, що висильці підлягатимуть не тільки самі злочинці-агітатори, а разом з ними і їх жінки та сем'ї. З огляду на те, що агітатори не-українці часто підробляють документи і паспорти на громадян Української Республіки, наказую телеграфно робити перевірку таким документам, а винуватих у фальшуванні документів розглядати як шпівонів з випливаючими звідсіль висновками. Наказ цей телеграфно передати по призначенню, оголосити в часописах, наліпити на всіх станціях і негайно вводити в силу»¹. Так вироблялося характерне гасло: «Геть гетьманців, геть совдепи; нехай живе Директорія!», на яке пристали практично всі отамани.

Однак в масах спостерігалося цілком визначене полівіння настроїв, які вони хотіли довести до керівництва Української революції, домогтися врахування у політичному курсі УНР. Про це свідчили селянські з'їзди, що відбулися в другій половині грудня 1918 р. – на початку січня 1919 р. Показовими стали рішення Київського губерньського селянського з'їзду. В них, по суті, концентровано подавалася програма перетворень загальнонаціонального, а не лише регіонального масштабу. Так, у резолюції про поточний момент говорилося:

«Перший селянський З'їзд Київщини, що одбувся 21–24 грудня 1918 р., обговоривши питання по сучасному політичному моменту, висловлює щиру подяку революційному уряду – Директорії Народної Республіки, котра стала на чолі революційного народнього руху, і обіцяє їй свою дальнішу підтримку в боротьбі за Українську Трудову Республіку; разом з тим З'їзд постановляє:

1. Директорія Української Трудової Республіки в самому недалекому часі повинна скликати Конгрес Трудового Народу України, тоб-то представників селян, робітників і вояків.

2. Директорія Української Народної Республіки повинна рішуче заявити, що трудовий нарід України хоче жити в згоді з трудовим людом всього світу, але ні в яким разі не допустить чужинців порядкувати в себе.

3. До скликання Трудового Конгресу необхідно, аби Директорія негайно переводила всі реформи соціального і політичного значіння, котрі зміцнили б позицію трудових клас – селян і робітників.

¹ Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. IV. – Прага, 1922. – С. 24.

4. Директорія УНР мусить негайно вжити самих рішучих заходів до організації народної армії, на основі самої строгої дисципліни і порядку, і цим забезпечити землю і волю трудовому народові.

5. Уряд УНР повинен виробити негайно закон про організацію влади на місцях і творити сприяючі умови для широкої організації селянства (яко основи існування Трудової Республіки) в формі селянських та робітничих спілок, котрі повинні мати право широкого контролю представників центральної влади на місцях.

6. Само трудове селянство на місцях повинно подбати про те, аби не допустити руїни й анархії на селах, бо тільки порядок і дисципліна в цей час дасть спроможність селянству організуватись і утримати владу у власних руках.

7. Директорія УНР повинна вжити самих рішучих заходів, аби всі заарештовані з добровольчеської та гетьманської армії офіцери і генерали понесли саму найтяжчу кару.

8. В обов'язок Директорії входить забезпечення семей тих, хто поклав своє життя або став калікою під час боротьби за волю трудового люду України.

9. Директорія УНР повинна вимагати, аби в найближчому часі всі чужоземні війська виїхали за межі України.

10. Директорія УНР повинна всіма засобами допомогти трудовому народові Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморщини в боротьбі за визволення, як політичне, так і соціальне¹.

Варто звернути увагу, що наведені ухвали передували Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. і були висловлені в ультимативній формі.

На додаток до цих постанов з'їзд, за участі представників від губернських та повітових комітетів Селянської спілки з усієї України, ухвалив резолюцію у земельній справі, якою домагався, «аби Директорія негайно відновила чинність земельного закону, ухваленого Центральною Радою 18 січня 1918 р.»².

Неважко помітити, що настрої селянства багато в чому відповідали уявленням провідників Української революції про перспективи розвитку суспільних процесів, як не можна не бачити й того, що з цілого ряду позицій погляди сільських трударів були радикальнішими, лівішими.

Це підтвердили й повітові з'їзди в Умані (21–23 грудня 1918 р.), у Рівному (29–30 грудня 1918 р.), Золотоноші (4–5 січня 1919 р.), Верхньодніпровську (середина січня 1919 р.)³.

У постановах згаданих з'їздів чітко виділяються кілька спільних позицій: підтримка Директорії як органу, що має відстоювати селянсько-робітничу владу в центрі й на місцях; вимоги рішучої бо-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 45–46.

² Там само. – С. 46.

³ Там само. – С. 46–47.

ротьби з контрреволюцією; негайне здійснення соціально-економічних реформ; рішуча боротьба з антантівсько-добровольчими силами.

Однак знадобився дуже короткий час, щоб ситуація кардинально змінилася. Селянські з'їзди припинилися. Спробам їх проведення рішуче було покладено край, бо вони апріорі оголошувалися «більшовицькими». На провідні позиції на місцях почали висуватися особи, причетні до гетьманської адміністрації. Під їхнім «наглядом» відбувалися навіть вибори до Трудового Конгресу.

Здавалося, поволі почав відновлюватися режим, нещодавно повалений такими великими зусиллями.

Нові, опозиційно-тривожні настрої селянства знайшли своє втілення в резолюції наради Виконавчого комітету Всеукраїнської ради селянських депутатів за участі представників від губернільних рад, яка відбулася 14–15 січня 1919 р.

В документі говорилося: «Обговоривши сучасний політичний стан УНР і констатуємо, що:

1. *Директорія УНР*, зрозумівши класовий характер Великої Української Революції і в своїй законодавчій праці намітивши шлях широких соціальних реформ на користь трудовим класам, до цього часу не зуміла і не змогла утворити таких органів управління, як в центрі, так і на місцях, спіраючись на котрі могла б переводити соціальні реформи і проводити класову боротьбу.

2. Не створивши зазначених в п. 1 класових органів, як в центрі, так і на місцях, Директорія утворила адміністративні апарати з участю в них представників буржуазно-демократичних верств, склавши в центрі різнеманітний по своєму складові кабінет міністрів, котрий в цілому, не розуміючи глибокого соціального напруження, зайнявся ліквідацією революційного класового руху і його здобутків і цим дискредитував Директорію, викликавши проти неї обурення та недовіря серед широких мас трудового селянства та пролетаріату, з одного боку, а з другого – скупчивши українську буржуазію та буржуазну демократію навкруги ідеї військової диктатури, як необхідного фактора для боротьби проти змагань революційних мас, характеризуючи їх (ті змагання), яко явище анархічне. Така політика і таке розуміння справи утворило на Україні становище, при котрому частини території – як *Харківщина, Полтавщина та почасти Чернигівщина і Катеринославщина* – відкинули владу Директорії.

3. Скликаємий Директорією найвищий законодавчий орган, Всеукраїнський Трудовий Конгрес, якому Директорія мусіла передати верховну владу – при зазначених вище умовах, завдяки відсутності підтримки його організованими реальними силами на місцях, не може мати практичного значіння і цим самим засуджений на бездіяльність і поставлений перед небезпекою насильства над ним організованої буржуазії шляхом зрива його з метою не дати йому

змоги взяти всю повноту влади в свої руки і використати цю владу задля переведення клясової політики»¹.

Виходячи з вищесказаного і зважаючи на необхідність негайного утворення влади, яка б гарантувала трудовим класам можливість проведення політики, яка б відповідала їх інтересам, взявши до уваги вимоги робітничих і селянських з'їздів України, нарада постановила:

«І. *Вимагати від Директорії УНР видання негайно, протягом одної доби, розпорядження про передачу влади в волостях, повітах і губерніях відповідним об'єднаним радам селянських та робітничих депутатів*, складеним на основах пропорціональності і значіння цих кляс в сучасній революції, з повною залежністю кожної (ради) межі собою по інстанціям. Комісари Директорії повинні скласти свої уповноваження перед цими радами, котрим належить право або уповноважити їх на дальніше виконання своїх обов'язків, або призначити інших осіб.

ІІ. *Влада в центрі має належати Всеукраїнському (об'єднаному) з'їзду Рад Селянських та Робітничих Депутатів*, котрий складається з представників, обраних повітовими та губерніяльними радами.

ІІІ. *До утворення Всеукраїнської Ради Селянських і Робітничих Депутатів владу в центрі Директорія мусить негайно передати виконавчим Комітетам Всеукраїнських Рад Селянських і Робітничих Депутатів.*

ІV. *Непереведення цих вимог в життя або віддалення цього позбавляє можливості органи селянських депутатів і членів Селянських Спілок продовжувати продуктивну творчу працю і брати активну участь в роботі існуючих державних установ і бути їх агентами»².*

Здавалося б, така резолюція була неабияким попередженням, по суті ультиматумом керманічам Української революції. Ігнорувати настрої народних мас було безперспективно і небезпечно. Можна було, врешті-решт, використати цей документ і в інший спосіб: спираючись на селянство, стати на шлях радикальних кроків проти того крила в директоріальних колах, яке зраджувало революційність і соціалістичні ідеали.

Однак сили, здатної і готової взяти на себе захист народних інтересів, серед проводу українства просто не виявилось. Навіть ті елементи у складі Директорії, які очолював «майже більшовик» В. Винниченко, керувалися відмінними мотивами, втіленими в інших документах. Йдеться про рішення VI з'їзду (конгресу) Української соціал-демократичної робітничої партії, що відбувся 10–12 січня 1919 р. в Києві. На цей час припадає один з найкритичніших

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 47.

² Там само. – С. 47–48.

моментів у розвитку партії, апогею досягають тенденції внутрішнього розмежування протилежно орієнтованих течій. Суперечності з'явилися ще восени 1917 р., хоча у період гетьманщини процес розколу, на відміну від УПСР, дещо пригальмувався.

У грудні 1918 р. в Харкові ліві елементи українських соціал-демократів утворили Організаційний комітет фракції «незалежних», який діяв до VI конгресу УСДРП. Основні позиції, які відстоювали «незалежники», зводилися до протидії угодовській, поступовській політиці правіці партії, до послідовної боротьби за самостійність, незалежність УНР і негативного ставлення до більшовиків, їхньої політики в Україні. Відносно КП(б)У Оргкомітет фракції «незалежників» окремо зазначав:

«З цією партією фракція рішуче бореться з таких причин:

1. Є то партія антиукраїнська. Ідучи супроти національно-політичних прав українського народу, є то партія ворожа українській державі. Є то партія на послугах російського імперіалістичного большевицького уряду. Через те вона глибоко реакційна, і цій партії немає місця на Україні.

2. Є то партія, що йде не до диктатури пролетаріату та революційного селянства, а до диктатури частини пролетаріату і своєї партії, і через те глибоко насильнича і, замість пролетарсько-диктатурного насильства над буржуазним ладом, вводить насильство невеликої купки.

3. Ця партія своїм незадуманим, безладним способом заведення соціалістичних реформ псує й руйнує господарство Росії і наміряється зробити те і з господарством України.

4. Є то партія двулична, яка весь час ламає свої ж принципи. Признавши на катеринославському з'їзді незалежність нею ж вигаданої Української Робоче-Крестьянської Республіки – нікчемного підголоска петроградських большевиків, – вона знову потім і нині стоїть за реакційне домагання федерації, об'єднання бувшої Росії.

З огляду на це партії не можна довіряти, навіть коли б вона знову перекинулася і визнала самостійність та незалежність України і право українського народу на самовизначення, аж поки вона органічно не перетвориться і не зіллється з інтересами українського трудового люду. Тому недопустимі спільні з нею виступи, погодження, кандидатури і т. д.»¹

Критичне ставлення «незалежників» до централістичної політики російських більшовиків і до їхніх методів соціально-економічного будівництва у поєднанні з виразним і категоричним відстоюванням самостійності і незалежності Української Республіки тривалий час зв'язувало «незалежників» з Директорією, змушувало їх

¹ Робітничая газета. – 1919. – 7 січ.

(а разом з ними і широкі робітничі українські маси, які формально хоч і не належали до фракції незалежних, але подібно до них оцінювали події) шукати не порозуміння з Директорією, то хоча б використання утворених нею державних апаратів і майбутнього Трудового Конгресу для організації справжньої робітничо-селянської влади в незалежній Українській Республіці.

Однак суспільно-політичне життя в УНР під проводом Директорії дедалі більше переконувало «незалежних» українських соціал-демократів у необхідності дистанціюватися від неефективного і згубного курсу. Кульмінацією стали події під час VI конгресу УСДРП, де ліві, відповідно до своїх поглядів, запропонували власну резолюцію про поточний момент. Її найголовніші пункти були сформульовані таким чином:

«...2. Сучасна українська революція є одною з фаз соціалістичної революції в національних українських формах і, як така, ставить перед пролетаріатом України слідуючі завдання: а) перетворення суверенної, самостійної і незалежної Української Народньої Республіки в суверенну, самостійну і незалежну Українську Соціалістичну Республіку; б) організацію влади на принципі диктатури міського і сільського пролетаріату та неможливого трудового селянства, організованого в робітничо-селянські ради, з цілковитим усуненням від економічної і політичної влади буржуазії, поміщиків і заможного селянства, при чому організація влади рад має відбутись пляномірно з центру, конституційним шляхом, без дезорганізаційних та анархічних самочинних захоптів влади окремими радами на місцях; в) організацію всього народнього господарства України на соціалістичній основі, для чого необхідна пляномірна націоналізація землі, кредиту всіх засобів продукції і транспорту з підпорядкуванням їх загальному плянові державного господарства.

3. Виходячи з того, що, згідно ходу світової революції і внутрішньому своєму розвиткові, Україна має бути соціалістичною республікою, де влада має належати пролетаріату і революційному селянству, Конгрес УСДРП постановляє, що сучасний уряд повинен реорганізуватися на основі представництва революційних українських партій, які стоять на ґрунті: а) самостійності національної Української Соціалістичної Республіки і б) влади робітничо-селянських рад. Цей уряд є тимчасовим до організації влади Всеукраїнським Конгресом робітничо-селянських рад.

4. Стоючи на ґрунті незалежності Української Соціалістичної Республіки і виходячи з моменту почавшоїся світової соціалістичної революції, УСДРП, боронячи всіма засобами незалежність Української Республіки, вимагає від українського уряду: а) порозуміння з Російською Совітською Республікою на підставі обопільного признання суверенності обох соціалістичних республік, повного взаємного невтручання у внутрішні справи сусідньої республіки,

негайного виводу російського війська з території Української Соціалістичної Республіки і налагодження економічних відносин; б) вимоги від держав Антанти виводу війська з території України (включаючи й Крим), невтручання їх у внутрішні справи України і, в разі відмови, активної оборони Української Соціалістичної Республіки супроти імперіялістичного нападу»¹.

Після того як права більшість конгресу УСДРП відхилила запропонований проект, «незалежники» залишили партійний форум.

12 січня 1919 р. відбулося окреме засідання меншості Конгресу, на якому було ухвалено організувати в партії фракцію «незалежних» з власною політичною платформою й окремим організаційним центром.

На цьому ж засіданні обрали новий Організаційний комітет. Наступного дня відбулося перше засідання Оргкомітету фракції «незалежних», на якому було ухвалено текст декларації фракції й вирішено видавати власний орган під назвою «Червоний Прапор» з гаслами «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і «Визволення робітників є справою самих робітників!» (перше число вийшло 22 січня 1919 р.).

В опублікованій декларації наголошувалося на відмінностях, які мали місце у поглядах на сутність етапу Української революції, що переживався, і на тактику, яку сповідували ліві й праві сили в УСДРП.

«Ми, Фракція Незалежних Української Соц.-Дем. Роб. Партії, різко й виразно стали на новий шлях, і в цьому перше тактичне розходження наше з рештою партії, – говорилося у документі. – Ми мусимо стати на новий шлях, коли хочемо рятувати економічне й соціальне життя України, а, значить, і національно-державне, бо одне з другим тісно зв'язано. Принципіально наче б то і фракція незалежних, і офіційальна частина партії стоять на ґрунті соціалістичної революції, обидві частини партії визнають, що соціалістична революція на Україні може відбуватися лише в формі самостійної і незалежної Української Республіки. Але той стан мертвої точки, на якому став VI Конгрес, є тяжким ударом перш за все по самостійності і незалежності Української Республіки, бо не дає Україні твердо стати в середині, а, значить, і на вні в цей момент, коли світова війна розбивається на цілий ряд частинних війн, на основі необхідності для соціалістичної революції переведення її в національно-державних формах»².

«Незалежні» українські соціал-демократи чітко зафіксували власну позицію щодо моделі організації влади в УНР. В декларації говорилося: «Виходячи з спільного розуміння самостійності і незалежності України, як необхідної і кінцевої форми переведення

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 69.

² Червоний прапор. – 1919. – 22 січ.

соціалістичної революції, *фракція незалежних, однак, різко розходиться з офіційною партією в формах влади, здатних для переведення соціалістичної революції. Тоді як фракція незалежних єдиною можливою формою влади в момент соціалістичної революції, принаймні в сучасну її стадію, визнає диктатуру пролетаріату й селянства в формі робітничих і селянських рад, офіційна партія допускає цілу плутанину: Трудовий Конгрес і парламент з чотирьохвосткою, а на місцях – і органи самоврядування, і комісари, і трудові ради.*

Свою тактикою офіційна партія руйнує ті органи, на які вона лише і могла би опіратись, це б то робітничі й селянські ради...

Ми, фракція незалежних, не можемо брати на себе відповідальність за це. Ми вважаємо, що коли вже УСДРП не може різко змінити напрям урядового курсу, то вона повинна одкликати із уряду своїх представників і стати на шлях боротьби за справжню народну владу, за владу робітничо-селянських рад...

Офіційна партія гадає врятувати революцію, хапаючись за старі демократичні формули, боючись ясно й виразно стати на той шлях, який неминує є в сучасний момент для партії пролетаріату. *Демократизм не дає і не дасть сильної централізованої влади, яка лише й може переводити революцію. Демократизм на Україні неминує перетвориться в диктатуру середніх класів громадянства, які, звичайно, не можуть бути чинниками соціалістичної революції. Народні маси при парламентарній ладі також будуть відкинуті від творчості. Соціалістична революція вимагає централізованої влади, як в центрі, так і на місцях, але влади на основі активної в ній участі основної маси працюючих; формою такої влади є влада рад. Той, хто сказав «соціалістична революція», мусить сказати і «влада рад». В цьому в нас основна різниця з офіційною партією»¹.*

УСДРП («незалежні») вважали, що в Українській революції має брати активну участь і пролетаріат, а відтак і створювати разом з селянством спільні органи влади. *«Ми думаємо, – декларувалося далі в документі, – що момент можливості втягнення не-українського робітництва в роботу соціально-державного будівництва незалежної Української Соціалістичної Республіки вже наступив і найшвидше та найкраще може відбутися лише через владу рад, де робітництву має бути забезпечено не менше третьої частини впливу у відповідних органах рад»².*

«Незалежні» українські соціал-демократи, не бажаючи брати на себе відповідальність за орієнтацію, обрану VI конгресом УСДРП, вважаючи її шкідливою для Української революції, проголошували утворення в межах партії окремої фракції з власною політичною лінією й тактикою. *«Фракція незалежних УСДРП буде працювати се-*

¹ Червоний прапор. – 1919. – 22 січ.

² Там само.

ред мас на ґрунті своєї резолюції під гаслом боротьби за робітничеселянську владу рад в незалежній самостійній Українській Соціалістичній Республіці. Але наша фракція остаточно не рве з партією, бо вважає, що і вся партія ходом революції примушена буде стати на нашу позицію. Ми переконані також в тому, що українські робітничі маси будуть з нами, а не з тими офіційними керовниками партії, які думають врятувати Україну соціалістичними латками на буржуазній основі.

Наше відношення до українського уряду определяється загальною нашою позицією. Сучасний уряд України – «Директорію» – ми не піддержуємо. Своєю ясною критикою ми штовхасмо його на шлях увільнення від буржуазних пут, в той же час розкривасмо перед масами кожную його помилку, кожную зраду народнім інтересам!»¹.

Як і в попередніх документах, фракція «незалежних» українських соціал-демократів спеціально наголошувала на своїй відмінності від КП(б)У, на ворожому ставленні до її курсу: *«Розуміння наше соціалістичної революції різко ріжнить нас від партії большевиків-комуністів, робота якої є шкідлива для робітництва України, бо тягне вона до Росії і на вні, а не в середині України шукає собі опору. Через те робота цієї партії на Україні є імперіялістичною і тягне вона до підбиття України під Росію, чого ми – незалежні укр. соц.-дем. – допустити не можемо, бо ми є перш за все тією політичною групою, яка тільки в масах українського робітництва і селянства бачить залог успіху революції і тільки на них спирається. Ріжнить нас од большевиків також: і те, що ми не визнаємо зараз можливою чисту диктатуру пролетаріату, а ставимо, як необхідність сучасного моменту, диктатуру пролетаріату разом з революційним селянством – в формі влади робітничеселянських рад»*².

З тактичних моментів варто підкреслити намагання «незалежних» українських соціал-демократів використовувати будь-яку нагоду для посилення впливу на робітничі й селянські маси. «Через те не відкидаємо ми й участі в Трудовому Конгресі, хоч і не покладаємо на нього великих надій, – зазначалося у декларації. – Використати цей сурогат ми мусимо, бо все одно дні його короткі: він мусить уступити владу або вправо, або вліво. Ми, незалежні, не визнаємо тверджень про неполітичність армії. Армія – це ті ж робітники і селяне, і боряться вони за свої робітничеселянські інтереси. Через це ми домагаємося представництва від армії в політичних органах, в тому числі і в Трудовому Конгресі, і в радах. Але ми відокремлюємо політичну роль армії од стратегічної, технічної й оперативної. Тут повинна бути строга дисципліна і повне підлягання військовим властям, поставленим робітничеселянським урядом»³.

¹ Червоний прапор. – 1919. – 22 січ.

² Там само.

³ Там само.

Свою позицію незалежні повністю виявили і на VI конгресі УСДРП. На ньому були присутні 35 делегатів з правом вирішального, 26 – з правом дорадчого голосу. Центральним, ключовим питанням була оцінка поточного моменту, що конкретизувалася у ставленні партії до Директорії і радянської форми влади.

Доповідач, член ЦК УСДРП, незалежник А. Пісоцький висунув тезу – визнати за необхідне організувати класову робітничо-селянську радянську владу в Україні; Директорію ж і майбутній Трудовий Конгрес розглядати як тимчасові, швидкоплинні етапи на шляху до цієї влади.

Доповідь підтримали В. Мазуренко, М. Авдієнко, М. Ткаченко, інші члени фракції незалежних, котрі, вказуючи на початок світової соціалістичної революції, вимагали у зв'язку з цим не тільки організації влади в Україні у формі рад, але й найтіснішого зв'язку Української революції з німецькою та російською, негайного миру з радянською Росією та спільної збройної боротьби з контрреволюційним (красновським) Доном і Антантою.

Однак правниця партії рішуче виступила проти такої оцінки моменту і зазначених домагань.

М. Порш у тривалій промові доводив зовсім протилежне тому, що говорив колись на IV Конгресі партії, а саме – що час для соціалістичної революції ще не настав; що російські комуністи збанкрутували у своїй спробі організації соціалістичної республіки; що єдиний вихід для Української революції – «не диктатура пролетаріату, а панування демократії», бо, мовляв, «для диктатури у нас немає пролетарської кляси: диктатура міста над селом – це повторення російських большевицьких нездатних спроб, а диктатура села – це диктатура дрібної буржуазії, що найменше можливо», що, нарешті, з категоричними революційними методами треба зачекати, «доки справа соціалістичної революції стане ясною в Англії та в Америці поруч з Германією»¹.

За М. Поршем виступив з промовою В. Винниченко. Зазначивши, що він не цілком погоджується з М. Поршем, Голова Директорії, зокрема, сказав:

«Там, де є 70% селянства, не може панувати міський пролетаріат. При індивідуалістичній методі нашого сільського господарства тут – на Україні – соціалізм не можна здійснити по російській методі, бо село від нього конче мусить відсунутись...

Ми не тільки соціалісти, але й державники. Кожен з нас є, до певної міри, попечений соціаліст. Хіба ми рад не визнаємо? Хіба дух розвою працюючих, то не наш дух? Але як той, у кого пошкоджені легені, мусить насамперед лікувати їх, щоб організм набрав нормального стану, так ми мусимо доконче вигоїти національне своє питання. *Треба насамперед відшукати вдовольняючі форми дер-*

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 50.

жавного розвитку. А для цього мусимо з'єднати два елементи два моменти: клясово-пролетарський і національний»¹.

Промова В. Винниченка мала досить сумбурний характер. Відчуваючи це, Голова Директорії навіть посилався на те, що він передусім художник, митець, людина, яка за фахом схильна до емоційного сприйняття довколишнього світу, почуття якої можуть вступати в очевидні суперечності між собою.

Однак перекрыти тим логічні невідповідності різних частин виступу все ж не можна.

«Ми перш за все соціалісти, – вів далі лідер УСДРП. – А найпершою умовою переведення соціалізму є захоплення влади, рахуючись з обставинами. *Я не вважаю, що соціалну революцію dokonче мусять переводити совдепи.* Ви пригадайте тільки, у чиїх руках не були у нас совдепи. Спершу меншовики, потім большевики, потім демобілізоване деклясоване салдацтво, потім комуністи і просто анархісти.

Пригадайте і те, що у нас справжньою реальною силою є селянство, і скажіть: у чиїх же руках має бути влада? Якщо дрібнобуржуазну верству, селянство треба знищити, а натомість виробити з нього трудове селянство. Чи протирічать же соціалній революції селяне, що мають у своїм землекористуванні 5–15 десятин? Чи протирічать такі селяне соціалістичним реформам? Ні! Вони підпомагатимуть їм. Наше завдання, створюючи на цьому нове селянство, втягти його в процес нашої національно-соціальної революції. *Перше – ми державники націоналісти; ми, яко національна особь, не хочемо умірати або підлягати болючій експериментації.* Це завше мусимо мати на увазі і в сучасних умовах мусимо опіратися на переважаючу реальну силу – на селянство. Чому не утворити совдепи?! Але що вийде? От що. У Києві, скажемо, совдепський конгрес. Приїздять селяне. Пропорція мусить бути, згідно статистичним вислідам: 1 металіст на 14 кухарок і на 50 (чи ще на більшу кількість) селян. Отже мусіла б бути, коли говорити про диктатуру пролетаріату, диктатура над селянами.

Для чого ж ми боролися з гетьманом? Щоб у лещата взяти оте селянство, що кров свою лило?! Ми, українські соц.-демократи, партія пролетаріату, в цьому разі віддали б владу тому пролетаріатові, котрий, може, літ через десять і змушений був би таки дати нам повні національні права. Бо не секрет же, скільки в нашу індустрію війна і московська політика вкинула неукраїнського робітництва. Це зробили б так ми. А інші? Скажемо конкретно: збирається Трудовий Конгрес і ухвалює: усунути від селян право на державну владу. Не кажу вже про селян, але січовики не стерпіли б і розігнали б конгрес. Почалась би страшна межиусобиця. На деклясовані банди опертись не можна. Сили не було б... Вихід? Вихід тоді який даєте?

¹ Робітнича газета. – 1919. – 16 січ.

З Пятаковим і Антоновим я абсолютно не піду проти українських січовиків. Тут точка. Можете тоді мене виключати з партії»¹.

За багатослів'ям і очевидною суперечливістю проглядається два цілком певних моменти: несприйняття радянської форми влади за більшовицьким зразком і побоювання військової сили Січових стрільців у Києві, а по Україні в цілому – отаманщини.

Підсумовуючи все, що він прагнув донести до делегатів конгресу, В. Винниченко завершував промову не надто оптимістичними висновками: *«Коротко: база – селянство; наше завдання – дбати, щоб село не стало дрібнобуржуазною силою, виробляти з його пролетарську масу, держати орієнтацію на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріят; ні в якому разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося, большевики російські нас розколять, роздавлять, відіпхнуть від влади наші сили.* Тут тоді буде диктатура Пятакових, Антонових тощо. Мусимо спиратися тільки на свою силу. Силу цю ми повинні дістати, коли дійсно зросла вона – своя – пролетарсько-демократична – за рік революційної боротьби. Коли ж її в дійсності немає, то й держави демократичної у нас не буде. А вже соціалістичної і поготів»².

В іншому дусі побудував свій виступ на конгресі В. Чеховський. Голова уряду висловився за запровадження радянської форми влади в Україні. При тому він доводив, що є різні ради, що радянська – це ще зовсім не більшовицька система. Відкидаючи більшовицькі методи як диктаторські й насильницькі, В. Чеховський водночас заперечував і парламентаризм на основі загального виборчого права, що, на його думку, нерідко є вигідним лише для буржуазії. Тому він висловився за ради в «чистому, непоганеному вигляді», «без терору й насильства». Падіння Центральної Ради В. Чеховський пояснював передусім відсутністю опорних баз на місцях, якими можуть бути лише ради трудового народу.

За оцінкою І. Мазепи, «промова Чеховського показала, що на українському «Олімпі» не все гаразд. Виявилось, що голова Директорії й голова уряду по різному дивилися на основні завдання української політики»³.

Колеги по партії і в момент конгресу, й пізніше критично поставилися до тодішньої позиції і В. Винниченка, й В. Чеховського. Так, той самий І. Мазепа в книзі «Україна в огні й бурі революції» писав, що обидва «не мали ясного погляду на справу. Замість того, щоб справу творення незалежної України покласти в основу всебічного визволення українського народу (так робили тоді в себе соціалісти польські, грузинські, латиські, естонські та фінські), вони блукали

¹ Робітничка газета. – 1919. – 16 січ.

² Там само.

³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. В 3-х т. – Мюнхен, 1951. – Т. 1. – С. 80.

між кличами демократії та диктатури й шукали виходу для «гармонійного з'єднання» ідеї національної з соціальною в неясних формулах про «трудова владу», про «ради трудового народу» і т. п.»¹.

Більшість учасників конгресу підтримали позицію В. Винниченка й М. Порша. Відхиливши проект резолюції «незалежників» (після чого останні, як вище вказувалося, залишили форум), конгрес ухвалив резолюцію про поточний момент.

В ній доводилося, що в міжнародній соціалістичній революції Україна займає особне становище як переважно дрібноселянська країна, а український народ не має цілісності, його гілки входять до кількох держав чи національно-державних утворень. «Виходячи з цих внутрішніх і міжнародніх обставин, – говорилося у документі, – *український пролетаріат нині не може і не має права, не ставлячи під погрозу небезпеки долі революції) брати в свої руки народне господарство для рішучої і безоглядної соціалізації його в цілому, шляхом робітничої диктатури. Його завданням в сучасну хвилю є* – беручи участь у державній владі і будівництві, підтримуючи з усієї сили процес національно-державного об'єднання частин української нації, – *прокладати шлях до панування трудової демократії в Українській республіці*, поширювати робітничі організації, переводити обережну і повільну соціалізацію дозрілих галузів народного господарства і втягувати селянство в процес всієї господарчої соціалізації»².

Відмежувавшись у такий спосіб від соціалістичної революції за більшовицьким зразком (тобто від диктатури пролетаріату), резолюція VI конгресу УСДРП висловила ставлення до проблеми влади в Україні: «З огляду на те, що соціалістичний переворот є процес довгий, який може бути переведений в життя лише організованим і свідомим пролетаріатом за допомогою революційної демократії взагалі, – Конгрес вважає, що в даний початковий момент соціалістичної революції влада в центрі і на місцях повинна бути такою, котра могла б забезпечити цілком *вільний розвиток сил демократії*. Сучасна революція на Україні є лише початкова підготовча стадія соціалістичної революції, стадія здійснення в першу чергу *всіх загальнодемократичних реформ, стадія панування справжнього демократизму*, через який і на підставі якого можливий успішний перехід до соціалізму. Виходячи з цього, Конгрес висловлюється за *скликання в найближчому часі органа всенароднього представництва, парламенту, обраного на основі загального і т. д. виборчого права*. Приймаючи ж на увагу важкий перехідний момент, який переживає тепер Україна, а також зважаючи на негайну потребу для уряду опиратися в своїй діяльності на організовану базу з представників революційної демократії, – Конгрес висловився за негай-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 80.

² Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 53.

не скликання Всеукраїнського Трудового Конгресу з представників робітництва і селянства як тимчасового законодавчого органа. До скликання Трудового Конгресу вся влада належить Директорії, робота якої повинна бути направлена на закріплення здобутків революції і на негайне переведення ряду реформ в напрямку початкової стадії соціалістичної перебудови. Конгрес висловлюється *за негайне переведення нових виборів до органів земського самоврядування. Власть на місцях, до перевиборів місцевих самоврядувань, повинна належати комісарам, котрі працюють в контакт і під контролем з місцевими трудовими радами як органами об'єднання революційної демократії, організованими із пропорціонального представництва від робітників і селян. Комісари обираються місцевими трудовими радами і затверджуються центральним урядом. Влада повинна бути централізована, причому влада військова повинна бути підпорядкована владі горожансько-політичній»¹.*

VI конгрес УСДРП розцінював поточний момент як підготовчий для соціалістичних реформ, для перспективного перетворення Української Народної Республіки в соціалістичну і з цією метою накреслював такі заходи в галузі внутрішньої політики:

«1. Знищення всіх остатків поміщицько-самодержавного ладу у всіх його виявах і в першу чергу негайне рішуче чищення урядового апарату, як в центрі, так і на місцях, у всіх галузях порядкування, від контрреволюційних і антидержавних елементів;

2. негайне здійснення всіх реформ робітництва і селянства в напрямі програми партії, і в першу чергу негайне переведення земельної реформи в напрямі програми партії, прийнятої IV Конгресом УСДРП;

3. негайна націоналізація найбільш дозрілих і підготовлених до цього паростей промисловости, як залізниць, цукроварень і инше;

4. негайне переведення широких фінансових реформ в напрямі перенесення тягару на маючі кляси і в першу чергу утворення власної валюти;

5. негайна організація сильної народної армії на основах твердої дисципліни для оборони об'єднаної Української Народної Республіки від нападу ворогів ззовні»².

Природно, що вищенаведені рішення з'їзду вже певною мірою давали уявлення про орієнтації УСДРП в міжнародних справах. Однак делегати партійного форуму вважали за необхідне внести до своєї резолюції і окремий розділ, в якому визначалася програма зовнішньополітичного курсу. Превалює в ній (і це цілком виправдано) проблема відносин з Радянською Росією.

«Стаючи на основі признання суверенності української нації, – говорилося у підсумковому документі форуму, – VI Конгрес УСДРП

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 53.

² Там само. – С. 53–54.

обстоює повну незалежність Української Народньої Республіки. Виходячи з цього, Конгрес ухвалює підтримувати стремління українського народу до повного самоозначення і боротися з усякими замахами на незалежність України, як з боку СРСР, так і з боку якоїсь іншої держави. VI Конгрес УСДРП визнає, що держави Антанти переслідують на Україні тільки імперіалістичні цілі і що окупація України Антантою була б початком відновлення монархії й реакції на Україні.

У відношенню до СРСР і її політики на Україні VI Конгрес УСДРП мусить сказати своє слово осуду проти ганебних для партії пролетаріату і соціалістичної влади захватних плянів, які має виконувати СРСР проти Української Народньої Республіки. СРСР, не маючи змоги засипати вириту нею прірву між селянством і робітництвом Росії, аби продовжити час свого панування, хоче явним грабуванням українського селянства задовольнити потреби безробітного російського робітництва, чим і пояснюється наступ СРСР на Україну. Протестуючи проти нападу СРСР, Конгрес допускає миролюбні відносини і торговий обмін із СРСР тільки в тім разі, коли наступ російської армії на Україну буде припинено і коли чужоземне СРСР військо буде виведено за межі України. Бажаною ціллю для всіх держав, які стали на шлях революції, VI Конгрес УСДРП визнає найтісніше економічне об'єднання в боротьбі з імперіалізмом держав Антанти, а через те політика правительств СРСР і СРСР, намірена до завоювання України, розриває всяку згоду, нищить взаємне порозуміння і підриває надію на успіх міжнародного пролетаріату в боротьбі з імперіалізмом і капіталізмом. Українське робітництво вже раз пережило найлютішу монархічну реакцію через завоюницьку політику СРСР (гетьманщина), і тепер, в годину грізної небезпеки для існування витвору українського пролетаріату і революційної демократії – Української Народньої Республіки – VI Конгрес УСДРП заявляє, що українське організоване робітництво буде всіма силами боротись з *ворожими реакційними нападами, як з боку держав Антанти, так і з боку СРСР*. Українське робітництво всі сили свої покладає, щоб урятувати основу свого нормального розвитку – Українську Народню Республіку – від усяких імперіалістів, якими б гарними словами вони не прикривали свої зажерливі замахы на самостійність українського народу і українського пролетаріату»¹.

Аналіз ухвалених VI конгресом УСДРП документів дає підстави для кількох важливих висновків.

Провідна партія Української революції рішуче заявила, що їй не по дорозі з більшовиками і з системою організації влади за кла-

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 54.

совим принципом. Навіть більше, за пропагандистським камуфляжем проглядає і тенденція відходу від ідеї трудових рад. Відкладаючи соціалістичні реформи на далеку перспективу (поки що варто було обережно дбати лише про «підготовку підвалин» для них), лідери УСДРП виступали за «справжній демократизм» (Установчі збори, демократичні органи самоврядування на місцях тощо), тобто за принципи загального виборчого права. Тим створювалася ідейна база для відновлення уже порушеного демократичного фронту, особливо ж для повернення до його лона організацій правого флангу – хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів, Січових стрільців, різноманітних отаманів тощо.

Логічним продовженням постанов VI конгресу УСДРП була відозва ЦК партії «До населення Української Народньої Республіки», оголошена невдовзі після завершення форуму. В ній, зовсім покинувши колишню революційно-соціалістичну фразеологію, правниця УСДРП доводила робітникам і селянам шкідливість радянської форми влади, агітувала за «горожанський мир», за «загальне, пряме, рівне і тайне виборче право». Партія вмовляла відректись на майбутньому Трудовому Конгресі від проголошеної Директорією трудової системи влади, залякувала анархією, голодом й іншими «большевицькими» страхіттями в разі подальшої боротьби трудящих проти поміщиків і капіталістів. Побіжно правниця «нищила» у відозві фракцію «незалежних», поцінуючи її як невеликий гурток збольшевичених «спасителів революції».

Суперечності й розшарування в національному таборі, окрім іншого, підживлювалися невпевненістю багатьох лідерів Української революції в тому, що їм вдасться успішно продовжувати її справу та й, навіть, взагалі втримати владу в УНР. Це й зрозуміло. Лякала могутність Антанти, швидке зростання потенціалу білого руху, а найбільше – інтенсивні, масштабні, головне ж – дуже результативні дії більшовиків, спрямовані на відновлення радянської влади.

Останній чинник Голова Директорії В. Винниченко вважав за найважливіший у тих умовах. «Як і перший раз, за Центральної Ради, так і тепер, удруге, націоналістична, безглузда політика Пятакових і К^о не тільки спинила той процес, – писав він про відродження й зміцнення УНР, – але й штовхнула українську керуючу демократію вправо. Коли спочатку систему трудових рад було прийнято більше як тактичний хід (принаймні, я так дивився тоді на це), то після відозв пятаковського уряду трудові ради стали вже *принципально* більш приємними для нас, ніж чисті совіти. Я, так само зляканий і обурений зрадливістю й намірами російських націоналістів-большевиків, також почав обстоювати систему трудових рад, бо вона нас забезпечувала від націоналізму російських больше-

виків, вона нам гарантувала наші національні здобутки»¹. Поміркovanі ж елементи у проводі Української революції взагалі ладні були відступитися і від принципу трудових рад.

Голова Директорії навіть вважав, що в той час керівництву руху вдалося б упоратися із петлюрівщиною й балбачанівщиною, якби не було пятаковщини. «Пятаковщина ж не тільки не убила отаманщини, але ще більше підсилила її, надала їй морального й національного обґрунтування.

Пятаковський націоналізм зміцнив контрреволюційний отаманський націоналізм. Пятаковщина затулила рота лівим українським елементам, зв'язала їм руки, знесилила супроти своєї балбачанівщини й петлюрівщини. Вона укріпила отаманщину й віддала їй у руки всю владу. Отаманщина являлася уже оборонницею національної волі, – які там к бісу трудові ради, політичні військові комісари, офіцерські робітничо-селянські школи! «Бий большевиків, комуністів, ворогів нашої нації!» От уся програма!»².

Останнє зауваження В. Винниченка має надзвичайну вагу. Справді, відступаючи від ідеї трудових рад, керівне ядро революції відступало від програми Директорії в цілому, залишаючи замість неї тільки одне гасло – оборони самостійної національної республіки від більшовиків.

Оскільки ж сталося це практично паралельно з кристалізацією курсу Директорії, В. Винниченко вважає добу Директорії вичерпаною на межі 1918–1919 рр., ще до проведення Трудового Конгресу України: «Ролю широких мас, виразницею інтересів яких старалась бути Директорія, в *національній* соціалістичній українській революції спинено. Головний чинник, що знищив гетьманщину, сільський і міський пролетаріат од влади й творення державності було одіпхнуто новим чинником – національним міщанством, репрезентованим отаманщиною, цим найгіршим елементом дрібнобуржуазної демократії.

Причиною тому були внутрішні сили (дрібнобуржуазність, невиразність, хисткість української партійної демократії) і сили зовнішні (Антанта, німецьке військо й головним чином націоналістична й імперіалістична течія російських комуністів)»³. Хоч Директорія існувала й потім, реального впливу на перебіг подій вона не мала, а скоріше була прикриттям влади й політики отаманщини. Соціалістичні партії також були неспроможні змінити курс Директорії, чи бодай скоригувати його, зробити адекватнішим нагальним потребам часу. Свідчення тому – ультимативна, «дуже грізна» вимога VI з'їзду УСДРП до вищої державної інституції УНР:

¹ Винниченко В. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1918 р.]) – Ч. III. – К., Відень, 1920. – С. 190.

² Там само. – С. 192.

³ Там само. – С. 195.

«1. Негайне й цілковите підпорядкування військової влади владі політичній.

2. Негайна організація влади на місцях, декрет про передачу адміністративно-політичної влади на місцях Радам Трудових депутатів (Робітничче-Селянським Радам); до організації Рад Трудових Депутатів і фактичної передачі їм влади влада на місцях повинна належати революційним Радам, складеним із представників соціалістичних партій.

3. Негайна пропозиція Російському Східському Урядові припинити ворожі військові операції проти Української Республіки й приступити до переговорів у справі порозуміння, миру й добросусідських відносин.

4. Одверта й рішуча політика з державами Антанти в напрямі невтручання їх в українські справи.

5. Вимога Донові про очищення зайятих донськими козаками територій України й боротьба з добровольчою армією на Україні.

6. Обмеження політичних свобод (заведення виключних станів) уживати лише в смузі військових дій; в інших місцях лише на разі погрози революції й демократії, а також українській державності з боку контрреволюційних елементів. Скасувати стан облоги в Києві.

7. Негайне припинення репресій, арештів і розстрілів без суду; увільнення арештованих революційних діячів; вимога від Російського Східського Уряду того ж самого відносно діячів Українського національного руху.

8. Гарантія вільного існування на Україні всіх політичних революційних організацій і забезпечення їм форм парламентарної боротьби.

9. Негайне й рішуче очищення урядового апарату в усіх галузях порядкування од контрреволюційних і антидержавних елементів.

На зазначені 9 пунктів вимоги Уряд У.Н.Р. повинен дати Конгресові У.С.Д.Р.П. або Центральному Комітетові У.С.Д.Р.П. відповідь не пізніше як через 48 годин з моменту пред'явлення її Голові Директорії. В разі негативної відповіді, або недержання ніякої відповіді до зазначеного терміну представники У.С.Д.Р.П. в Директорії й Раді міністрів повинні вийти з Уряду»¹.

Однак військова влада не тільки не зважала на подібні демарші, але й зверхньо кепкувала з них. Представники ж УСДРП ні з Директорії, ні з уряду не виходили, а мовчки сприймали образи. Дехто навіть переховувався поза домівками, побоюючись розправи без суду й слідства, що в тій вибуховій атмосфері було цілком імовірним.

Особливу безпорадність керівники УНР виявили щодо військового будівництва. Директорія вступала до Києва разом із тридцятитисячним військом, а по всій Україні його налічувалося близько ста

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 240–241.

тисяч. Вищий орган республіки перебував у Києві півтора місяці. За цей час військове міністерство, штаби всіх корпусів, при наявності засобів, апаратів, необмежених кредитів, треба думати, повинні були сформувати армію. Коли за місяць повстання, не маючи ані грошей, ані міністерства, ані запасів зброї, Директорія змогла створити армію в сто тисяч, то скільки ж повинно було в неї бути за півтора місяці під владою Головного Отамана республіканського українського війська? – ставить В. Винниченко запитання і додає: «Особливо, коли ще взяти до уваги, що за ці півтора місяці на формування армії було видано 300 мільйонів рублів». Відповідь на це запитання така: «За тиждень чи півтора до вигнання нашого з Києва, коли повстанці вже взяли Полтаву, коли самовпевненість Січових отаманів стала помітно падати, Директорія захотіла точно знати, скільки було нашого війська на всій Україні. І військовий міністер Греків дав точну й докладну відповідь: на всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами й резервами було 21.100 чоловік»¹.

Збройні сили УНР були дислоковані таким чином: «На Чернігівському напрямі. Група Рогульського: 1-й Січовий полк – 1 700 чоловік, Білоцерківський п. – 1 700 ч.; 1-й Січовий кінний п. – 500 ч.; Резерв у Дарниці 1 000 ч. Всього: 4 900 ч.

На Полтавському напрямі. Група Сушка. 5-й Січовий п. – 1 700 ч.; Чорноморський п. – 1 000 ч.; 2-й Одеський п. – 1 300 ч.; Лубенський кінний п. – 400 ч. Всього: 4 400 ч.

Кременчуцький напрям. Група Думіна. 6-й Січовий п. – 1 100 ч.; Гайдамацький п. – 1 700 ч.; Дорошківський п. – 500 ч.; Республіканський п. (бувний Балбочанівський) – 800 ч. Всього: 4 100 ч.

У Києві.

1-й Окремий Січовий курінь – 300 ч.; 2-й Січовий п. – 1 300 ч.; 3-й Січовий п. – 1 700 ч.; 1-й Синезупанний п. 1 700 ч.; Залізничний п. – 1 700 ч.; Технічний залізничний курінь – 600 ч.; Ударний курінь Ковенка – 400 ч. Всього: 7 700 ч.»².

Таких мізерних сил було замало навіть щоб оборонятися від спровокованих «балбочанами» повстань, які повсюдно вибухали проти Директорії. Звісно, й мови не могло бути, щоб із таким військовим потенціалом сподіватися на успіх у боротьбі з більшовиками. Їхня сила полягала не лише в опорі на Радянську Росію, хоча й це важило вже дуже багато, а, передусім, у високому авторитеті, якого набули нелегальні організації КП(б)У в процесі повстансько-селянської і страйкової робітничої боротьби з гетьманщиною.

Перші дні 1919 р. стали вирішальними для долі влади в Харкові. 1 січня місцеві робітники на заклик виконавчого бюро ЦК КП(б)У,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 244–245.

² Там само. – С. 245.

яке очолив Я. Яковлев, підняли в місті повстання. Навколишні міста і містечка (Лозова, Павлоград, Синельникове, Ізюм, Чугуєв, Зміїв) дуже швидко переходили під контроль рад. Червоні війська контролювали залізницю на відтинку Лозова–Катеринослав, що створило умови для наступу на Харків¹. Після боїв під Козачою Лопанню, Слатіно, Грайвороном і Злочевим петлюрівські частини, якими командував полковник П. Балбочан, відійшли, і 3 січня в Харків вступили війська В. Антонова-Овсієнка².

4 січня 1919 р. Реввійськрада РСФРР ухвалила створити на базі українських радянських частин Український фронт. Командуючим став В. Антонов-Овсієнко, а членами РВР Н. Вишневецький, Ю. Коцюбинський і Ю. Щаденко³.

Це прискорило розвиток боротьби за відновлення влади Рад, хоча процес цей не міг бути простим, ускладнившись і певними суб'єктивними, особистісними чинниками.

6 січня урядом було розглянуто питання «про назву Української Республіки» і вирішено «присвоїти Республіці назву Українська соціалістична радянська республіка»⁴, а 14 січня видано відповідний урядовий декрет⁵. Значно активізувалася діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду на чолі з Г. Пятаковим.

Сам Г. Пятаков у ті дні виявляв виняткову мобільність, енергійність, наполегливість. Його особистий внесок у питання, що розв'язувалися, був дуже вагомий. Він був автором численних документів – маніфесту, декларацій, декретів, розпоряджень. Про це дуже мало хто знає. Адже, навіть у збірнику документів і матеріалів «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)» (– К., 1962), де вміщено значну кількість документів того часу, всі вони подані анонімно. У тих випадках, де була потреба перелічити членів уряду, ім'я Г. Пятакова опущено. Він взагалі не згадується у цьому виданні. Та це й не єдиний випадок. Як рецидив минулих часів і настроїв можна розцінити і те, що у виданому вже в 1987 році енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» навіть у спеціальній статті про Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (с. 546) відсутнє ім'я його голови. Хоча справедливості ради слід відзначи-

¹ Див.: Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов в трех т., четырех кн. – Т. 1. – Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – К., 1967. – С. 538, 539.

² Там само. – С. 540.

³ Петров В. И. Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. – М., 1980. – С. 355.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11 зв.

⁵ Первый Совнарком Украины / Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

ти: у цьому довіднику вперше за час після 1930 року подано біографічну довідку про Г. Пятакова.

На посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Пятаков виявив і неабиякі організаторські здібності, масштабність бачення різноспрямованих процесів, здатність оперативно з'ясовувати всю глибину якнайскладніших проблем.

Але налагодити чітку роботу уряду, підтримувати ділову, творчу обстановку в ньому Г. Пятаков не зумів. Надміра адміністративного тиску в його роботі, невміння рахуватися з іншою точкою зору поступово призвели до серйозних конфліктів з товаришами. Знову далися незгоди між «лівими», їхнім лідером Г. Пятаковим і прибічниками правих у керівництві КП(б)У, зокрема – Е. Квірінгом і Ф. Сергеевим (Артемом). Їм, природно, не сподобалося призначення головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України «лівого» Г. Пятакова. Маючи перевагу в ЦК КП(б)У, вони не хотіли випускати з-під свого впливу й уряд.

Особливою «активністю», що межувала з агресивністю, відзначався Ф. Сергеев (Артем). Саме він одержав ключову на той час посаду завідуючого військовим відділом уряду (тобто – військового міністра). Практично відразу виникли незгоди і суперечки між ЦК КП(б)У і урядом та всередині останнього, які зрештою привели до урядової кризи.

Ф. Сергеев по суті не приступив до виконання обов'язків члена уряду, не займався організацією військово-революційних комітетів на місцях, підготовкою українських військ до активних бойових дій. Як показав його звіт на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України 11 грудня 1918 р., за два тижні військової відділ навіть не був організований. Ф. Сергеев взагалі вважав, що військовою роботою має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б)У через місцеві партійні комітети.

Вважаючи утворення уряду радянської України передчасним, Ф. Сергеев та інші праві з ЦК КП(б)У, посилаючись на партійну дисципліну і підпорядкованість ЦК, обмежували, гальмували його діяльність, сковували ініціативу, зобов'язували будь-які практичні кроки погоджувати з правими із ЦК. Водночас вони також посилалися, нерідко безпідставно, на підтримку їх дій Центром, тобто ЦК РКП(б) і Раднаркомом. Все це вело до дезорганізації роботи і викликало протест Тимчасового робітничо-селянського уряду України. 7 грудня 1918 р. Г. Пятаков телеграфував наркомуну Й. Сталіну: «Артем всіляко перешкоджає роботі. Напевне невірно розуміє прагнення центру... Якщо вважаєте наше (уряду – В. С.) існування зайвим, скажіть, так і вчинимо, але допустити, щоб Артем робив по-своєму, спираючись на авторитет центру, не можемо»¹.

¹ Цит. за: Солдатенко В. Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004. – С. 224–225.

«По-своєму» Артем також прагнув реорганізувати управління Української армією, усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка. До останнього у нього була неприязнь ще з грудня 1917 р., коли той, всупереч Ф. Сергєєву, заарештував у Харкові групу підприємців і змусив їх виплатити зарплату робітникам, що довго затримувалася. У конфлікті, що виник, В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, а Ф. Сергєєву висловив докір. Тепер останній був незгодним з розпачатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних дій військ в Україні, звинуватив його в авантюризмі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого Українською армією, виїхав до Москви.

Там його інтрига одержала підтримку. Водночас він викликав у Курськ і Харків, де перебував уряд, групу своїх однодумців – правих (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся «тихий переворот» – більшість, хоч і незначну, одержали праві.

Після повернення Ф. Сергєєва до Харкова 8 січня 1919 р. відбулося засідання уряду. Скориставшись перевагою правих, Ф. Сергєєв домігся відкликання попереднього складу Реввійськради і призначення до неї М. Рухимовича, К. Ворошилова і В. Межлаука, усунення В. Антонова-Овсієнка з посади головнокомандуючого Українською армією і затвердження на ній М. Рухимовича.

Однак це рішення було негайно оскаржене Г. Пятаковим і В. Затонським перед В. Леніним і відмінене. В свою чергу Ф. Сергєєв висловив протест проти залишення попереднього складу Реввійськради, але він не був задоволений.

Після цього Ф. Сергєєв та інші праві вирішили домогтися зняття Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Безперечно, Г. Пятаков був значною мірою винним у тій конфліктній ситуації, яка склалася всередині уряду і переросла в чвару.

Але було б невірним знімати відповідальність за цей конфлікт і з протилежної сторони. 10 січня 1919 року в телеграмі В. Леніну, направленій з Харкова, Ф. Сергєєв, Е. Квірінг і Я. Яковлев (Епштейн) звинувачували в конфлікті й чварі Г. Пятакова, пропонували замінити його на посаді голови уряду Х. Раковським. «Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою»¹, – говорилося в телеграмі.

Однак, В. Ленін, судячи з усього, «взяв паузу», вичікував. Не дочекавшись від нього відповіді, праві вирішили самочинно усунути Г. Пятакова з посади. 16 січня 1919 року на засіданні уряду (прикметно, що за 48 днів існування це виявилось фатальне – тринадцять

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1.

цяте зібрання) було поставлено питання «Про урядову кризу». В зібранні брали участь Г. Пягаков, Е. Квірінг, В. Аверін, В. Затонський, Ф. Сергеев, М. Магідов, М. Рухимович, К. Ворошилов. Чотири члени уряду висловили недовіря Г. Пятакову, а двоє під час голосування утрималися.

На посаду голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України було обрано Ф. Сергеева (Артема). Три голоси було подано за нього, один – проти, троє утрималися (Г. Пятаков, Ф. Сергеев, В. Аверін)¹.

Перед закриттям засідання Г. Пягаков зробив заяву: він вважає для себе обов'язковим рішення ЦК РКП(б), у відповідності з яким його призначено головою уряду України, і передасть повноваження лише після відповідної постанови ЦК РКП(б)².

В. Аверін, хоч і утримався при виборах нового голови уряду, по суті підтримав Г. Пятакова у його останній заяві. За наполяганням В. Аверіна до протоколу було занесено його «особливу думку»: через те, що призначення тов. Пятакова на посаду Голови Тимч. Роб.-сел. Уряду України відбулося за постановою ЦК РКП(б) і що тому зміна його може відбутись не інакше, як за постановою ЦК РКП(б) – а тому рішення ЦК КПУ і більшості уряду вважаю кроком, який спрямований на применшення прерогатив ЦК РКП і в обговоренні і розв'язанні вищезгаданого питання участі не брав, про що прошу довести до відома ЦК РКП(б)»³.

З наведеного документа виходить, що було й рішення ЦК КП(б) У про усунення з посади Голови уряду Г. Пятакова, а В. Аверін під час голосування з цього питання на засіданні уряду 16 січня також утримався, як при голосуванні за обрання Ф. Сергеева.

Того ж дня у Москві відбулося засідання Центрального Комітету РКП (б). У протоколі зазначено: «Прийнято рішення згідно прохання українських товаришів відправити т. Раковського на Україну з тим, що він увійде до уряду України як голова»⁴. Ухвалили також відрядити в Україну групу відповідальних партійних працівників⁵.

17 січня 1919 року Г. Пятаков проінформував телеграмою В. Леніна про зміни в українському уряді. Документ ще раз засвідчує, що здійсненому кроку передувало спеціальне рішення ЦК КП(б)У: «Учора Квірінг від імені ЦК КП(б)У поставив питання про моє зміщення», – повідомляв Г. Пятаков⁶.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 52 зв.

² Там само. – Спр. 15. – Арк. 17; Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 3. – Спр. 689. – Арк. 3.

³ ДАРФ. – Ф. 130. – Спр. 13. – Арк. 52 зв. – 53.

⁴ Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 6. – С. 173.

⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографич. хроника. – Т. 6. – М., 1978. – С. 435.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 1.

А 18 січня до Москви надійшла телеграма суперників Г. Пятакова. Адресована вона була також В. Леніну (копія – Я. Свердлову, Й. Сталіну, А. Каменському). З неї витікає, що здійсненими акціями ЦК КП(б)У надавав виняткового значення, кваліфікував їх як істотну перемогу правих. «У зв'язку з обстановкою, що утворилася на Україні, – говорилося у телеграмі, – Ц. К. К. П. У. ухвалив наступне рішення: «Умови розвитку революції на Україні покладають величезну відповідальність на Комуністичну партію України і виконавчі органи. Слабкість і випадковість зв'язку з ЦК РКП і неможливість для РКП мати своєчасну точну інформацію про стан справ на Україні змушує Ц. К. К.П.У. підпорядкувати собі всі виконавчі органи влади». У зв'язку з цим криза голови розв'язана призначенням Артема, а криза командування призначенням Реввійськради Української Республіки [у] складі Рухимовича, Ворошилова, Межлаука»¹.

Далі висловлювалися нарікання на переговори російського уряду з Директорією, що об'єктивно викликало сумніви у визнанні РНК РСФРР Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Містилися і твердження про неможливість дальшого перебування В. Антонова-Овсієнка на посаді командуючого Українською армією, категорична вимога його усунення. Закінчувалася телеграма словами: «Засіданням уряду сьогодні вже проведено постанову про звільнення Пятакова і заміщення його Артемом. Після прийняття цього рішення Пятаков заявив, що через призначення його Ц. К. Р. К. П., він здасть посаду тільки після отримання від нього відповідної постанови. Вирішили [в] інтересах Революції і справи провести постанову ЦК і Уряду до негайного виконання і пропонуємо санкціонувати і запропонувати колишньому командуванню здати справи щодо України.

Реввійськрада Україн. Республіки. Голова Уряду Артем

Члени Квірінг, Магідов, Ворошилов, Рухимович, Межлаук і Семен Шварц»².

Скориставшись отриманою 16 січня перевагою, Ф. Сергєєв (Артем) домігся 17 січня рішення уряду про зміну складу Реввійськради Української армії: «Надрукувати постанову Уряду про звільнення т. Антонова з посади Главкома Української Радянської армії і про призначення Реввійськради у складі: Ворошилова, Рухимовича й Межлаука. Т. Рухимовича призначити Головою армії. Передати питання про повноваження Реввійськради рішенням ЦК по партії»³.

Очевидно, після ознайомлення зі згаданою телеграмою, аналізуючи іншу інформацію, В. Ленін вирішив прискорити від'їзд Х. Раковського в Україну. 19 січня 1919 року відбулася їх бесіда в залі Московської Ради. В. Ленін говорив про необхідність відновлення

¹ ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 3. – Спр. 682. – Арк. 2.

² Там само. – Арк. 3.

³ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 44.

єдності в рядах Компартії України, ліквідацію партизанщини, організацію дисциплінованої Червоної Армії України¹. Крім того, лідер більшовизму «дав директиви про привернення на бік радянської влади боротьбистів, формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією»².

Очевидно, В. Ленін враховував і те, що Х. Раковський був нейтральною особистістю в суперечках між «лівими» і правими в КП(б)У і, водночас, діячем, що впродовж останнього року так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. З особливою переконливістю це засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з'їзду КП(б)У (17–22 жовтня 1918 р.).

Тимчасом Ф. Сергєєв (Артем) швидко зрозумів, що не в змозі подолати існуючі в українському проводі суперечки через патову розстановку сил. Продовжував «збурювати» ситуацію і Г. Пятаков. Так 18 січня на засіданні уряду змушені були розглядати першим питання про інцидент з «Известиями Временного Рабочего и Крестьянского Правительства Украины». В результаті було вирішено дозволити Г. Пятакову повідомити в «Известиях», що він не причетний до публікації про здійснені у Реввійськраді Української армії змін. А другим питанням порядку денного була заява того ж таки Г. Пятакова «про поїздку до Москви для доповіді ЦК РКП», яку прийняли до відома³.

На засіданні наступного дня було вирішено делегувати Г. Пятакова до Москви⁴. Тоді ж було ще раз розглянуто питання «Про голову» і ухвалено «Надрукувати призначення тов. Артема заступником Голови»⁵. Останній перестав підписувати офіційні документи як голова (власне це він робив лише впродовж трьох днів (16–18 січня). Можна передбачити, що в Харкові стало відомо і про рішення ЦК РКП(б). Х. Раковський з'явився в Харкові 22 січня, вперше був на засіданні уряду наступного дня. А 24 січня 1919 року відбулося засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду, мабуть – найкоротше за весь час його існування. На порядку денному було лише одне питання: «Про голову Уряду». В протокольному записі ухвала була лапідарною: «Головою Уряду призначити товариша Х. Г. Раковського». Останнім, після Ф. Сергєєва (Артема), Е. Квірінга, К. Ворошилова, В. Затонського, Б. Магідова, М. Рухимовича, Ю. Коцюбин-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 3.

² Раковський Х. Г. Ілліч і Україна // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 113–114.

³ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 45 зв.

⁴ Там само. – Арк. 52.

⁵ Там само.

ського – протокол підписав Г. Пятаков. Володимир Затонський у своїх мемуарах намагається довести, ніби колишній голова всіляко підтримував нового голову уряду. Можливо що певною мірою так і було, адже об'єктивно кризова розв'язка не дала перемоги і правим, Ф. Сергєєву зокрема.

В. Затонський пише: «Раковського ми (тобто В. Затонський і Г. Пятаков – В. С.) знали тільки з чуток. Знали ми його за європейця і цікаво нам було, як він себе почуватиме, потрапивши якраз на цю колотнечу... Цей виглянсований європеєць спочатку дивною плямою видавався на нашому дикому тлі. І я сам, признатися, спочатку думав, що навряд чи він витримає таку марку.

Проте ми з Пятаковим ухвалили підтримувати його якомога. Перше засідання уряду приймало Раковського не дуже гостинно. Пам'ятаю, всі його пропозиції геть чисто було провалено. Довелося оголосити перерву до другого дня. Раковський протягом тієї однієї доби виявив чудеса дипломатичної спритності, провадячи переговори з кожним зокрема. Найменше клопоту було йому якраз з нами, бо ми на все були згодні... Раковський увесь час пильнував, щоб нікого не образити – ні правих, ні лівих. Склад Раднаркому було значно поширено через притягнення кількох товаришів, що їх тоді в Харкові не було, приміром – Бубнова, який сидів тоді у Києві.

Кількість правих та лівих у Раднаркомі було приблизно урівноважено... – і Раковський почав швидко підсилюватися. Незабаром ми відчули, що він уже добре орієнтується в нашій плутаній обстановці»¹.

Однак те, як швидко Х. Раковський опанував ситуацією, мабуть, все ж не могло і не подразнювати самолюбства Г. Пятакова. Адже йому не вдалося налагодити чіткої роботи уряду, досягти порозуміння між його членами впродовж незрівнянно довшого часу. Звісно, обидві сторони (і «ліві», і праві) після «виснажливих боїв» і самі усвідомлювали, що розумна межа не один раз перетиналася, готові були йти на взаємні поступки, замирення. І все ж...

Г. Пятаков помітно нервував. 26 січня 1919 р. він подав заяву Голові Тимчасового робітничо-селянського уряду України: «Через те, що 1) Катеринослав буде днями взятий, що 2) необхідна присутність там хоч на 1–2 дні члена Тимч. Р. С. У. У., що 3) я зараз зовсім вільний і нічого не роблю, що 4) я можу виступати на великих мітингах і зборах, що 5) у мене – велике бажання поїхати на пару днів до Катеринослава, прошу Вас дозволити мені завтра, 27 січня, поїхати до Катеринослава на два дні»².

Мабуть, у словах «я зараз зовсім вільний і нічого не роблю» говорила образа що підступно «гризла душу». Очевидно, Х. Раковський здатен був це вірно оцінити і відрядження відклав. Тим більше, що

¹ Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 171–172.

² ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 473. – Арк. 32.

25 січня 1919 р. була обнародована декларація уряду – широка програма боротьби за поширення і зміцнення радянської влади, за здійснення соціалістичних перетворень. 29 січня уряд було реорганізовано. Він одержав назву Ради народних комісарів УСРР. Г. Пятаков разом з Е. Квірінгом і М. Рухимовичем (керівництво Вищої Ради Народного Господарства України) стали членами реорганізованого органу виконавчої влади республіки¹.

А вже 30 січня 1919 року Г. Пятаков з цілою низкою доручень, зокрема для з'ясування питання про переговори з Директорією, був відряджений до Москви². Керівництво КП(б)У, РНК УСРР непокоїло, що місія до Москви С. Мазуренка, посланця В. Винниченка – Голови Директорії УНР розпочалася успішно, мала шанси на позитивний розвиток³ і могла привести до рішень, у яких би не була врахована позиція партійно-радянських центрів України.

Окрім того, на Г. Пятакова було покладено обов'язки делегата (разом з Я. Дробнісом) конференції радянських республік, яку планувалося провести в Москві на початку лютого 1919 року.

Посланцям УСРР доручалося «зробити формальну пропозицію Російській Радянській республіці, а також іншим радянським республікам про створення оборонного воєнного союзу під верховним військовим і політичним керівництвом Російської Радянської Республіки»⁴.

Слід погодитися, що в обох випадках кандидатура Г. Пятакова була досить вдалою, в усякому разі підходила для виконання делікатних доручень більше за інші.

З одного боку «лівий» радикал Г. Пятаков, якого добре знало і з позицією якого рахувалося московське керівництво, міг вплинути на переговорний процес радянських лідерів з представником Директорії. Останню комуністи України сприймали як однозначно контрреволюційну силу і ніякого замирення з нею не мислили.

Що ж до планів створення воєнно-політичного союзу радянських республік, то тут тонкий розрахунок Х. Раковського-демократа за вихованням і переконаннями, будувався, очевидно, на тому, що прихильник «лівих» поглядів і дій Г. Пятаков буде об'єктивною протигаю тенденціям до цілком прогнозованих централізаторських рішень, діятиме як захисник прав української державності.

Незгоди і суперечності в більшовицькому таборі, урядова криза та її подолання, звісно, відволікали увагу й зусилля, вимагали

¹ Первый Совнарком Украины / Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

² ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 102 зв.

³ Див.: Реєнт О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – 86 с.

⁴ Первый Совнарком Украины / Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

непродуктивних витрат часу на справи, які не були безпосередньо пов'язані з керівництвом процесом відновлення радянської влади, військовими діями проти УНР. Однак, якщо загалом негативний ефект і виявився, його гальмівна складова не була вирішальною. Паралельно діяли чинники, які, набираючи сили, дедалі розкитували національну державність, підривали її захисні можливості, зумовлювали важкоздоланні труднощі.

Повсюдно активізувалися виступи проти Директорії українських лівих есерів, які вели за собою досить численні загони трудящих. Загальна ситуація була вкрай заплутаною, суперечливою, важкопрогнозованою.

Сучасники були не в змозі досягнути того, що відбувалося, й часто в розпачі констатували: «Вся Україна запалала повстаннями. Дві сили: національно-демократична й соціалістично-радянська... повстали разом... Витворилась маса повстанських відділів, загонів, окремих сотень, куренів, полків і т. п. Грізні народні хвилі застали наших політичних провідників невідготовленими. Вони не знали, на яку ступити і балансували між совітами й Антантою. Політична дезорієнтація передавалася й до повстанських частин. Кожний отаман такої частини, особливо коли мав когось у «центрі», діяв за його вказівками, а ті вказівки були надто різноманітні й суперечні... Вносилося недовір'я як до вищого командування, так і до інших отаманів, що знаходились під впливом інших діячів. Були й такі отамани, що, попекшись на гарячому, студили на холодне, цебто нікого не визнавали. З'явилися, як то буває в таких випадках, і дуже активні люди легкої наживи, що під прапором соціальної революції зайнялися присвоюванням чужого майна. Особливо зловживали боротьбою з «буржуями» різні «курень смерті», яких було декілька. З них найбільше відомі – «червоний курінь смерті» отамана Ангела на Чернігівщині й «чорний курінь смерті» отамана Гуцола на Волині. Перший був спантелечений на соціальній революції, а другий просто ловко й зручно використовував моменти... Дуже подібний по своєму поступуванню до чорного куреня смерті був полк ім. Винниченка, яким командував отаман Гришко»¹.

У революційному вирі, громадянській війні оформлювалися, зміцнювалися і сили, які взагалі дистанціювалися від полярних державницьких орієнтирів і, не бажаючи підкорятися жодній владі, створювали своєрідні анклавні – селянські повстанські республіки з маловиразним політичним забарвленням і спрямуванням. В умовах гігантського розколу, розламу тогочасного суспільства скільки-небудь серйозної перспективи вони, звісно, не мали. Рано чи пізно їх мали змолоти могутні жорна соціального зриву. Однак на певний час рухи на зразок махновщини набули великої сили, масштабності, перетворилися на активний чинник перебігу подій у цілих регіонах.

¹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1992. – С. 132.

Саме після знищення гетьманської влади на значній території Катеринославщини утверджується влада Н. Махна. Центром (столицею) повстанської республіки стає містечко Гуляй-Поле, звідки «батько» рішуче заявляє про свою непохитну позицію: «Української Директорії ми визнавати не будемо. І якщо перед очима більш небезпечних контрреволюційних сил в Україні ми не будемо зараз зі зброєю боротися проти Директорії, то ми будемо дні і ночі не спати, будемо найсерйозніше готуватися до цієї боротьби проти неї». Тоді ж він випустив «листівку проти Української Директорії, як влади взагалі, і як влади зрадників інтересів революції, зокрема»¹.

Щоправда, «батько» вдавався до хитрощів – у певний момент він дозволив мобілізацію до армії УНР на «власній» території в обмін на озброєння, яке пообіцяв йому С. Петлюра. Однак, як тільки були перевантажені зі складів на селянські вози гвинтівки й набої, Н. Махно почав «викривати» мобілізаційну політику Директорії й розгорнув наступ на Синельниково, Лозову й Павлоград². Розгорілися бої петлюрівців з махновцями. Критичної межі вони досягли в передноворічні дні 1919 р.

Уклавши союз із більшовиками, які передали під команду «батька» свої сили, повстанці оволоділи 28–30 грудня 1918 р. Катеринославом, вибивши з міста загони Директорії. Розбої, грабунки, насильства, що почалися у місті, зупинити не вдалося, хоча відчайдушні зусилля до того докладав і сам Н. Махно. Здійснивши контрнаступ, петлюрівці 31 грудня 1918 р. – в перші дні січня 1919 р. завдали махновцям такого удару, якого ті до того ще не зазнавали³. Події тих днів добре відомі пересічному читачеві з трилогії О. Толстого «Ходіння по муках».

Однак поразка не зламала Н. Махна, який ще з більшим ентузіазмом і наполегливістю почав гуртувати селян, які однаково неприхильно, навіть вороже ставилися до всіх влад, небезпідставно вважаючи їх чужими й грабіжницькими. Так на Півдні України виникла сила, не рахуватися з якою вже не могла жодна з ворогуючих сторін, у тому числі й Добровольча армія А. Денікіна, що на початку січня об'єдналася з донськими козаками генерала П. Краснова, завершивши формування збройних сил Півдня Росії. Вона контролювала все узбережжя Приазов'я й від Маріуполя, Бердянська та Генічеська зайняла лінію вздовж залізниці Оріхове–Пологи–Воскресенка–Волноваха, оточивши «махновські степи» півколом від Дніпра до Кальміусу. Це означало повну втрату Директорією контролю над усім степовим Лівобережжям. Виникла загроза захоплення

¹ Махно Н. Воспоминания: В 3-х кн. – К., 1991. Кн. 3. – С. 157–159.

² Телицын В. Нестор Махно: Историческая хроника. – М., Смоленск, 1998. – С. 110–111.

³ Волковинський В. Нестор Махно: Легенди і реальність. – К., 1994. – С. 79–81.

більшовиками Катеринослава, до якого з півдня почали просуватися й білі. На початок третьої декади січня 1919 р. радянські війська оволоділи майже всіма промисловими центрами Лівобережжя, нестримно просуваючись до Дніпра. Дедалі зрозумілішим ставало, що українським силам, як і рік тому, Києва не втримати.

При цьому Голова Директорії продовжував обстоювати думку, що не стільки російські війська вирішували долю України, як її власний народ: «І от, вдруге, рівно через рік українські селяне й робітники під керівництвом російських совітських полків виганяли з столиці української держави українську владу, – з сумом констатує політик. – Знову бідна, недоладня хуторянка (йдеться про українську соціалістичну демократію. – В. С.), яка тепер побралася з власним генералом-отаманом, мала йти й тинятись по закутках своєї землі, вигнана своїм власним народом. Не помогли знову ні червоні шлики, ні паради, ні «тверда влада»!»¹.

З Винниченковими оцінками внутрішніх і зовнішніх чинників поразок Української революції, їх співвідношенням у долі української державності кореспондуються переконливі міркування І. Лисяка-Рудницького². Вони ґрунтуються на суворій оцінці фактів. Тому об'єктивний дослідник не потрапив у полон ідеологічних пут, створених емігрантською історіографією, стереотипи якої активно використовуються і в новітніх публікаціях, виступах³.

У цілому виявляє солідарність з іншими авторами-соціалістами у визначенні головних причин слабкості військових сил Української Народної Республіки І. Мазепа. «Те саме, що надавало повстанню масового характеру, врешті робило його слабим і безсилим: це – селянський характер української нації, – зауважує він. – Тільки селянські повстання починаються і кінчаються так, як починалося й потім закінчилося повстання протигетьманське. Бистро, як гірський потік, виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської армії селян, маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати як цілість»⁴.

У з'ясуванні причин поразок Директорії не варто зациклюватися лише на зовнішньому чиннику, як це робить більшість дослідників,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 246–247.

² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 215 та ін.

³ Див., напр.: Чорновіл В. Уроки УНР: об'єднаємося – переможемо! / Час-Тіме. – 1998. – 29 січ.–4 лют.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 59.

а слід намагатися віднайти пояснення, що впливали з внутрішньої природи тогочасного українського суспільства, поведінки окремих політичних сил.

«...Як і при Центральній Раді, – зізнається В. Винниченко, – всю вину ми склали на руських большевиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба щиро й одверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський Уряд не зміг би нічого зробити проти нас. І знов, як і тоді, не большевицькі агітатори розкладали наші республіканські війська, що так героїсько билися з гетьманцями й німцями, а ми самі, наша балбачанівщина, петлюрівщина, коновальщина. І не російський совітський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»¹.

Звичайно, лідер держави не заперечував, що російський уряд мав намір воювати з УНР і посилав свої війська проти неї. Винниченко неодноразово наголошував, що російський уряд хотів воювати, він воював, він посилав для того свої війська. Але тих військ було замало, й вони не стільки билися з українськими військами, скільки організовували повстанські загони й керували ними. Це давало РНК якщо не формальне, то моральне право стверджувати, що Радянська Росія з УНР не воює, що з нею бореться український народ, і в тому винна не вона, а Директорія.

Несприятливою для вдалої оборони України вважав ситуацію, що склалася, І. Мазепа й аргументував він свій висновок таким чином: «Помимо тяжкого стану, в якому перебувала відступаюча армія, всередині самих українських провідних кіл під впливом большевицьких успіхів відбувався глибокий процес роз'єднання на два табори: одного протибольшевицького і другого, що схилявся до ідеології большевиків. Невдачі Центральної Ради в попередню добу революції і поширення симпатій до большевиків серед українських мас – все це на багатьох вплинуло так, що, мовляв, треба й нам, українцям, стати на позицію совітів, щоб не розійтися з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительства на чолі з соціалістами. Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, а тому й на революцію на Україні дивилися, як на «початкову фазу» світової революції»².

Наведені міркування ключових постатей української соціал-демократії дають змогу краще зрозуміти їхню тодішню поведінку, пояснюють кроки урядових структур, які сьогодні багато в чому здаються не зовсім вираженими, а то й сумнівними.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 204.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 74.

Ретроспективно сучасний історик цілком логічно доходить висновку, що В. Винниченко, його оточення не могли не знати про ті дії, які здійснювала РНК Росії щодо України. Вони, мабуть, не знали документів, таємних рішень про оперативні й організаційні заходи на підтримку «повстання робітників і селян проти гетьмана», які ухвалювались ще до створення Директорії¹. Але вони, звичайно ж, знали про конкретні дії Ради Курського напрямку, Українського революційного штабу, а також про наступ більшовицьких військ.

Тому, мабуть, варто визнати за небезпідставні критичні закиди на адресу В. Винниченка, що їх висловлювали сучасники й повторювали автори, які аналізували історію війни між УНР і Радянською Росією².

Так, М. Шаповал створення Тимчасового робітничо-селянського уряду на чолі з «україножером» Г. Пятаковим вважає обманом, який Москва використала для приховування своєї агресії проти України³. Метою агресії один з лідерів есерів пояснював прагненням РСФРР дістатися до українського хліба, іншого продовольства. «Грабіж України Москвою – така причина війни. Ліцеїрні заяви про голод просто обурюючі: найбільша держава в світі та ще рідко заселена не може себе прогодувати – це штука»⁴.

Аналізуючи документи російського наркомату закордонних справ, М. Шаповал доводить, що Москва вдавалася до «крутіїства» у відповідь на пропозицію мирних переговорів, що містилася у ноті, підписаній всіма членами Директорії 9 січня 1919 р.

Зрештою ж, РНМ запропонувала відрядити до Москви делегацію УНР для проведення переговорів. Місія (соціал-демократ С. Мазуренко і есер Ю. Ярослав) офіційно заявила, що Директорія згодна «на утворення влади трудових рад, на економічний договір і військовий союз з сов. Росією з метою захисту обох республік від добровольчеських акцій і наступу Антанти, але під умовою признання самостійності України з верховною владою, яку утворить Трудовий Конгрес, і припинення наступу та вивід большевицьких військ»⁵.

М. Шаповал схильний також пояснювати зрив переговорів з РСФРР не стільки «крутіїством» Москви і навіть не стільки її позицією, скільки суперечностями всередині українського руху. Висловлюючи думку, що досягнення угоди з Москвою позитивно позна-

¹ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: В 4-х т. – Т. 2. – М.–Л., 1932. – С. 11–12.

² Див.: Стахів М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії. – Кн. 2. – Тернопіль. – 1993. – С. 14–17.

³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 130–131.

⁴ Там само. – С. 132.

⁵ Там само. – С. 133.

чилось би на подальшій долі УНР, автор із жалем констатує: «Але українська політика *розкололася*. Частина військових начальників взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а навпаки, за порозуміння з Антантою і за війну проти большевизму, навіть взагалі проти соціальної революції. Всякі українські умірковані (власне дрібно-буржуазні) політики гнули туди ж. Український рух взагалі складався з двох головних течій: соціально-революційної (с-ри і с-д) і буржуазно-демократичної (с-фед., соц-самост. і всякі безпартійні патріоти). Так от власне оці дві течії, завжди боролися між собою. Коли була гетьманщина, то буржуазно-демократична течія навіть готова була піти на співробітництво з гетьманщиною, але ж коли ця пішла уперто проти всього українського, то наші буржуазні демократи «революціонізувалися» і почасти навіть підпирали наше повстання, вливались в систему УНР. Але як наша революція перемогла, а Москва почала нахрапом лізти на Україну, то наша буржуазна демократія стала рішуче проти всяких спроб трудової демократії (с-р і с-д) знайти порозуміння з Москвою»¹.

Додаткові аргументи для своєї антибільшовицької позиції праві елементи вбачали в інтервенції країн Антанти на Півдні України й просуванні на Волині польського війська².

Спрощеного підходу до конфлікту Директорії з більшовиками, радянською владою намагається уникнути П. Христюк. Він звертає увагу на те, що, хоч і без укладання певних конкретних угод, зобов'язань, все одно Д. Мануїльський та Х. Раковський ще до антигетьманського виступу запевняли В. Винниченка, Ю. Мазуренка, С. Мазуренка і В. Мазуренка у бажаності злагоди між Радянською Росією і відновлюваною Українською Республікою.

П. Христюк припускає, що, вірогідно, так би й сталося. Проте він не може втриматися на одній позиції, коли аналізує війну між Радянською Росією й УНР. В одному місці він пише, що ініціаторами й організаторами боротьби проти Директорії були «руські комуністи в Україні, а вели її трудящі республіки»; в іншому – спростовуючи аргументи Москви в «дипломатичній телеграфічній суперечці» (січень 1919 р.), намагається довести, що справжню війну вела РСФРР, а більшовики України виконували роль якщо не прикриття, то агентів РКП(б).

Слід визнати, що досить непросто пояснити суть нового конфлікту між Радянською Росією і УНР. Поверховий підхід до складної і суперечливої проблеми (він посилено продукується й досі) полягає у тому, що вся провина беззастережно покладається на більшовиків, РСФРР. Допоміжний чинник – КП(б)У, яка подається як організація російських комуністів в Україні, та ще російський (руський) або ж зросійщений пролетаріат.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 133.

² Там само. – С. 133–134.

Безпосередні учасники Української революції, її провідники в оцінці тогочасних подій, хоч і особливо болісно реагували на поразки від радянської влади, та все ж намагалися бути всебічними, ґрунтовними, об'єктивними.

П. Христюк, порівнюючи політичний курс більшовиків і Директорії, робить висновок, що антирадянською політикою, репресіями проти рад, що нерідко виникали ініціативним порядком, ставали дійсним витвором народних мас, а також антиробітничими й антиселянськими заходами провідники українського руху об'єктивно виводили УНР на ворожі щодо РСФРР і власних трудящих позиції. Водночас керівництво радянської Росії він також звинувачує у великодержавницькому курсі, що маскувався ідеями спільної, інтернаціональної боротьби проти об'єднаних сил контрреволюції.

П. Христюк вважає, що політика нейтралітету, якої намагалася дотримуватися Директорія, не могла сприйматися більшовицьким урядом Росії, оскільки найкоротший шлях до прямого протиборства з авангардом світового імперіалізму – Антантою, що, в свою чергу, висувала на вістря війни з соціалізмом білогвардійщину, лежав через Україну. Додаткові ж сприятливі для УНР перспективи вимальовувалися у разі відновлення в Україні радянської влади.

Вважаючи, що Україна на початок 1919 р. опинилася «між молодом і ковадлом», І. Мазепа намагається аргументувати закономірність вибору українським керівництвом орієнтації на Антанту. Розуміючи, що власних сил для відсічі більшовицькому наступові замало, потрібно було шукати надійного союзника. «Одеський десант» сприймався як «початок поважно задуманого Антантою плану боротьби з большевицькою владою».

Про реальні сили, якими диспонували інтервенти, тоді відомостей не було, та й ніхто не міг сподіватися, як швидко обернеться та кампанія катастрофою. Всьому ж «культурному світові» намагалися довести, що українці – не більшовики, і розраховували, що «тоді українська справа знайде для себе більш прихильне відношення на міжнародному полі»¹.

Основні політичні колізії тим часом розвивалися в Києві, де Директорія й Рада Народних Міністрів відчайдушно силкувалися опанувати ситуацію. Досягти цього за умови неухильного «полівіння» низів і одночасного «поправління» верхів було непросто. Адекватної становищу лінії поведінки ніхто не міг запропонувати. Наочною ілюстрацією до цього стала державна нарада 16 січня 1919 р. Крім членів Директорії й уряду в нараді брали участь представники УПСР, УСДРП, соціалістів-самостійників, Селянської спілки й Січових стрільців.

¹ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 70–71.

Відкриваючи нараду, В. Винниченко заявив, що з огляду на небезпечний стан республіки, Директорія, не чекаючи поки розпочнеться Трудовий Конгрес, визнала за необхідне вислухати думку представників ширшого українського громадянства щодо подальшого ведення революційної боротьби. Він зазначив, що серед українського суспільства побутує три напрями, а саме: за продовження попередньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за диктатуру військову. Отже, бажано обміняти думками й виробити якусь спільну лінію¹.

Представники Стрілецької ради О. Назарук і Ю. Чайковський зажадали передати всю владу в республіці «тріумвіратові»: січовим старшинам Є. Коновальцеві й А. Мельникові та С. Петлюрі. Це мала бути військова диктатура, насправді ж то була б диктатура корпусу Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем. Однак пропозицію січовиків було відхилено. Обурений домаганнями січовиків, представник Селянської спілки О. Янко заявив, що, коли взагалі заходить мова про диктатуру, то серйозно можна було б говорити лише про диктатуру трудового селянства, конкретно – Центрального комітету Селянської спілки й Всеукраїнської ради селянських депутатів. Осадний корпус Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем за такої ситуації міг би перебрати на себе функції, які виконують у московських більшовиків латиські та китайські військові частини.

Представник УПСР М. Шаповал обстоював радянський устрій і вимагав передати державну владу майбутньому Трудовому конгресові. Ліве («незалежницьке») крило УСДРП виявило солідарність з УПСР. Натомість, праве крило УСДРП більше схилилося до диктатури (але не січовиків); речники цього крила висловилися за обмеження прав майбутнього конгресу дорадчими функціями і за «мілітаризацію державного устрою на час війни». Соціалісти-самостійники виступили за диктатуру Директорії. Розлад був повний. Справу вирішила Стрілецька рада: її промовці наприкінці наради заявили, що все має залишитись по-старому².

Паралельно з підготовкою Трудового конгресу України тривав процес об'єднання двох гілок українського народу, двох етнічних українських територій.

Звісно, на його ході позначався несприятливий перебіг воєнних дій. Так, провід Західно-Української Народної Республіки, не встигнувши ратифікувати Передвступний договір у Фастові, змушений був переїхати зі Львова спочатку до Тернополя, а потім до Станіслава. Саме там, 3 січня 1919 р., на першому ж засіданні УНРади була одноставно затверджена Ухвала про Злуку ЗУНР з УНР. «Українська Національна Рада, – зазначалося в ній, – виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинене

¹ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 83.

² Там само. – С. 83–84.

з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найкоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріатови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізованя договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган¹.

Оцінюючи цей документ, президент УНРади Є. Петрушевич, зокрема, зазначив: «Ухвалений закон залишиться в нашій історії одною з найкращих дат. По лінії з'єдинення не було між нами двох думок. Сьогоднішній крок піднесе дух і скріпить наші сили. Від сьогодні для нас існує одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе». З нагоди ухвалення історичного документа УНРаду гаряче привітали представник УНР Р. Трохименко і представник Закарпаття С. Клочурак, які брали участь у засіданні. Останній, зокрема, наголосив на тому, «щоби галицькі українці подали помічну руку, щоби допомогли їм злучитися з Галичиною, а через неї і з Великою Україною в єдину Соборну Україну від Тиси до Кубані»².

Під впливом ухвали УНРади про злуку в багатьох містах і селах ЗУНР відбулися велелюдні урочистості, на яких західні українці принципово висловили свою волю щодо об'єднання українських земель. Зокрема, 12 січня 1919 р. таке свято відбулося в Товмачі, 14 – в Чорткові, 20 – в Дрогобичі. На святі в Заліщиках, що відбулося 12 січня, присутні одностайно ухвалили на відзнаку свята об'єднання республік назвати найкращу вулицю іменем 3-го січня.

Важливим засобом пропаганди ідеї соборності була періодика. Всі центральні й місцеві українські газети регулярно вмещували на своїх шпальтах матеріали, в яких активно пропагувалися плани всеукраїнської єдності, соборності українських земель, роз'яснювалися їхні історичні та правові підстави, містилися гарячі заклики до всіх українців об'єднатися в єдиній суверенній Українській державі.

Так, «Остріжська Народня газета» надрукувала в перший день 1919 р. велику статтю «Неподільна Україна». Зазначивши, що багато мільйонів українців не за власною волею виявилися відірваними

¹ Лозинський М. Галичина в 1917–1920 рр. – Відень, 1920. – С. 68.

² Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 142.

від УНР, друкований орган з особливою силою наголосив: «Урядові нашої новонародженої Народної Республіки треба ясно сказати, що у територію Республіки входять всі без винятку, землі з абсолютною українською більшістю, що національну волю і незалежність ми боронитимем до останку, що інтегральності української національної території українська нація боронитиме зі зброєю в руках, що кожен, хто посягає на її землю – її ворог. З руїни й неволі повинна встати міцна ладом і волею об'єднана, неподільна Українська Республіка»¹.

Об'єднавчі настрої панували тоді повсюдно. «Наша радість сьогодні превелика і кажемо се без докору других і цілим серцем кличемо: Нехай живе вільна з'єдинена Українська Народна Республіка!», – говорилося у передовій статті «З'єдинена Україна», опублікованій львівською газетою «Вперед»².

З метою урочистого нотифікування Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р., завершення юридичного оформлення злуки двох республік, а також участі в роботі Трудового конгресу України до Києва було виряджено представницьку делегацію ЗУНР на чолі з віцепрезидентом УНРади Л. Бачинським.

До її складу ввійшли О. Бурачинський, Д. Вітовський, С. Вітик, С. Витвицький, І. Мирон, Я. Олесевич, І. Сандуляк, Т. Старух, В. Стефаник, Л. Цегельський та інші – всього 36 чоловік. Делегація прибула до столиці УНР 18 січня.

Наступного дня відбулася урочиста нарада Директорії та Ради народних міністрів УНР з приводу об'єднання республік за участю президії делегації ЗУНР. Члени делегації вручили Директорії вірчу Грамоту УНРади про об'єднання Західно-Української Республіки з Великою Україною³.

Нарада заслухала й схвалила всі акти соборності, у тому числі й текст Універсалу Директорії. Щоправда, при їх обговоренні дехто, зокрема М. Шаповал, виступили з критикою обраної форми об'єднання республік, що, як відомо, передбачала широку автономію й, по суті, тимчасову суверенність ЗУНР.

М. Шаповал вимагав не ратифікувати Передвступний договір, підписаний у Фастові, й Ухвалу УНРади, а відразу створити спільний уряд, який призначив би на західноукраїнські землі управителя («генерал-губернатора») із наддніпрянців. Однак більшість присутніх відхилила цю пропозицію.

Тим часом прагнення до соборності зростало, охоплюючи найвіддаленіші українські землі, в тому числі й Закарпаття, яке на той час стало об'єктом агресії відразу кількох держав. В самому краї, спираючись на підтримку ззовні, розгорнули діяльність різноманіт-

¹ Остріжська Народня газета (Острогор). – 1919. – 1 січ.

² Вперед (Львів). – 1919. – 18 січ.

³ Народня Воля. – 1919. – 7 січ.

ні громадські рухи. Угро-русинська народна рада виступила проти відокремлення Закарпаття від Угорщини й входження його до складу ЗУНР.

Пряшівська карпато-руська центральна рада домогалася приєднання цього краю до Чехословаччини. Мараморошська руська народна рада палко підтримувала Директорію УНР і ЗУНР. Що ж стосується переважної маси населення Закарпаття, то воно, незважаючи на численні перешкоди, тягнулося до матері-України. Це яскраво засвідчили всенародні збори закарпатських українців, які відбулися в Хусті 21 січня 1919 р. В них брали участь 420 делегатів від 175 міських та сільських громад краю і понад 1,5 тисячі осіб без мандатів.

Виконуючи волю населення Закарпаття, делегати одностайно висловилися за приєднання краю до соборної України. «Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 ухвалюють, – наголошувалося у прийнятому рішенні, – з'єдинення комітетів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанні сеї злуки узгляднила окремішне положення угорських Українців»¹.

22 січня 1919 р. Київ набув святкового вигляду. На будинках державних установ замайоріли синьо-жовті прапори. Балкони будинків прикрасили килими й полотна з українськими вишиванками та малюнками. Триумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашало велике панно, а по боках – старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. Під звуки оркестрів сюди почали підходити українські військові підрозділи, студенти й учні, численні делегації різних установ і відомств. З усіх київських церков прибули хори. Зібралось багато людей, які заповнили весь майдан і навіть прилеглі до нього вулиці.

Рівно опівдні з'явилися депутати Трудового конгресу, члени Директорії, делегація ЗУНР, члени УНС, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу, духовенство.

Урочистості розпочалися промовою голови делегації ЗУНР, віце-президента УНРади Л. Бачинського, який, зокрема, сказав:

«Світла Директоріє, Високий Уряде Української Народної Республіки! На цій історичній площі столичного міста Києва стаємо оце ми, законні й вільними голосами нашого народу обрані представники Західної України, а саме Галичини, Буковини і Закарпатської Русі, та доносимо Вам, і запевняємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західноукраїнських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо й бажаємо одновити національну державну єдність нашого народу, що існувала

¹ Невідомі конституції України. – К., 1992, – С. 106.

за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Відсьогодні Західна Україна лучиться в одне нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу»¹.

Потім Л. Цегельський зачитав вірчу Грамоту УНРади і Ради державних секретарів ЗУНР до Директорії, в якій були подані акти, що вели до злуки, зокрема Ухвала УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР. Щоб підкреслити присутнім представникам іноземних держав міжнародне значення даного акта, член західноукраїнської делегації Я. Олесницький прочитав його французькою мовою.

Після цього Л. Бачинський урочисто вручив прочитану грамоту Голові Директорії. Прийнявши її, В. Винниченко привітав делегацію західних українців короткою промовою, в якій підкреслив історичне значення Акту Соборності.

На підтвердження ратифікації Передвступного договору від 1 грудня 1918 р. і Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. Ф. Швець оголосив Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР (Універсал соборності).

«Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої Української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Українською Народньою Республікою – в одноцільну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воседино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх

¹ Стахів М. Україна в добі Директорії У. Н. Р. – Скрентон, 1963. – Т. 2. Україна між двома силами. – С. 53–54.

синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду»¹.

Наступного дня, в перший же день своєї роботи, Трудовий Конгрес України, заслухавши й обговоривши акти соборності, з великим піднесенням схвалив їх. Ратифікувавши таким чином Універсал соборності, Конгрес надав йому законного юридичного характеру. Президент УНРади Є. Петрушевич незабаром був обраний до складу Директорії.

У статті «Дух віків», написаній по гарячому сліду події, С. Єфремов дав їй таку оцінку: «Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох, досі порізнених частин України. Розпанахане од віків, переполовинене тіло національне зробило останній акт до того, щоб зростись не тільки духом – бо це давно вже зроблено, але і в політичних формах. Акт справді історичний. Він завершує довгу нашу попередню історію і zarazом сплужує думки – про те, що має бути. І знов виразно по залі проноситься дух історії»². Високо оцінюючи акт злуки ЗУНР з УНР, сучасники разом з тим неодноразово наголошували, що цим зроблено лише перший крок на шляху до соборності українських земель. «Святкуючи торжественно об'єднання Галицької України з Наддніпрянською, – підкреслював доктор І. Зілінський в одній із столичних газет, – мусимо пам'ятати і добиватися, щоб такі торжества святковано незабаром і в Холмщині, і в Бесарабії, і в Криму та на Кубані. Інакше покажемося політичними анальфабетами, яких цілі покоління проклинатимуть»³.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку причин не було доведене до кінця. Головна з них – скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія та її уряд, змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Не в кращій ситуації опинилася й ЗУНР. Північна Буковина була загарбана Румунією, Закарпаття окупувала Чехословаччина, Східна Галичина вела тяжку й нерівну боротьбу проти агресії польських мілітаристів. Практично Ухвала УНРади від 3 січня й Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилось неможливим. До того часу встановлювався подібний до конфедеративного державний зв'язок між двома українськими державними утвореннями з окремими урядами, системами державної адміністрації й збройними силами. Ця організаційна окремішність зберіглася навіть тоді, коли територія ЗУНР була повністю окупована польськими військами, а її уряд, разом із армією, опинився на території, контрольованій безпосередньо Директорією.

¹ Україна. – 1919. – 24 січ.

² Нова Рада. – 1919. – 25 січ.

³ Україна. – 1919. – 29 січ.

Головні дійові особи процесу об'єднання по-різному оцінили події, логічною вершиною яких було 22 січня 1919 р.

В. Винниченко не вважав Акт злуки чимось надзвичайним. Скоріше він згадував про нього як про документ і про факт, обминути який просто незручно. «В цей же сумний час (22 січня 1918 р.) (помилково, має бути – 1919 р. – В. С.), – лапідарно занотував він, – урочисто відбулося свято поєднання двох століттями одірваних одна від одної галузів єдиного українського народу, – наддністрянців і наддніпрянців, Західної Української Республіки (Галичини) й Східної Української Народньої Республіки (Великої України). (Розуміється, на Софійській площі, з дзвонами, молебном, парадом і Головним Отаманом).

А для негайного, фактичного переведення в життя цього акту представників Галичини було включено в склад Трудового Конгресу як активних учасників його, при чому в склад президії вибрано було галицького с-д. С. Вітика.

Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім, коли би настав спокійніший час, було би вироблено норми, які мали би сприяти якнайтіснішому об'єднанню двох республік»¹.

І. Мазепа, хоч і назвав «проголошення української соборности» – «великим історичним актом в житті українського народу», водночас зазначив, що «фактично воно мало декларативне значіння»². І не лише тому, що ратифікацію домовленості мали здійснити Українські Установчі збори, яким так і не судилося відбутися. Набагато гіршим виявилось те, що «недовершена злука» українських республік «стала джерелом того роздвоєння влади, що так тяжко помстилося потім на українській боротьбі 1919 р.»³.

П. Христюк наводить надзвичайно короткі відомості про утворення Західно-Української Народної Республіки і зусилля її керівництва щодо об'єднання з УНР – стислий сюжет про це він вміщує навіть не в основному тексті, а в примітках до нього. Автор згадує (і то – побіжно) лише Акт соборності українських земель⁴.

М. Шаповал також висуває суттєві застереження: «Одначе, ця злука була більш теоретично-юридичною, ніж фактичною, бо галицький Державний Секретаріат уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно установлено закон про форми включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна Область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні. На жаль,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 242–243.

² Мазепа І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 87.

³ Там само.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 58, 60.

Директорія згодилась на подібну «злуку», а з того потім виникли нечисленними нещастя для українського народу. *Двоєвласття* – це найбільший ворог всякої єдності, а в злучці 22 січня двоєвласття на одній українській землі було поголошено офіційно¹.

Не заперечуючи морально-політичного значення події, своє критичне ставлення до Акту злуки українських земель, М. Шаповал виводить, передусім, з відмінності соціально-економічних і політичних характеристик УНР і ЗУНР, тобто державних утворень, що не мали від самого початку підстав для органічного з'єднання.

На відміну від УНР, де влада свідомо формувалася Директорією так, щоб вона належала трудовому народові (через Трудовий конгрес), утворена на західноукраїнських теренах Українська Національна Рада склалася «з українців-депутатів бувшого австр. парламенту і краєвих соймів (галицького і буковинського), з представників трьох партій (націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів) та «кооптованих» приватних осіб. На жаль, на Західних Землях владу не було створено шляхом вибору від народу в цей новий час: ні селян, ні вояків не спитали галицькі і буковинські політики.

Коли б на Західних Землях було негайно після перевороту покликувано селянські, робітничі і військові депутати, то весь би народ через них виявив справжню свою волю в цей важний час. Тоді б увесь народ піднявся на громадську роботу. Події пішли б іншим шляхом!

Перехід же влади до старих австрійських, в більшості реакційних політиків, спричинився до того, що широкі маси були усунені від участі в громадському будівництві – це раз, а друге – що галицько-українська політика була реакційною і стояла в повній суперечності з політикою революційної влади на Великій Україні. Ви це самі бачите, коли порівняєте декларацію Директорії і склад уряду УНР з політикою галицької Національної Ради і складом її уряду (Державного Секретаріату) та візьмете на увагу конкретну політику обох українських влад. Потім ця обставина *стала фатальною для всеукраїнської революції*².

Безперечно, лідери УНР, автори перших історичних творів про Українську революцію, розповідаючи про січневі події, не могли абстрагуватися від їхніх наслідків, хоч, очевидно, і не хотіли кидати тінь на саму високу ідею соборності, свідомо замовчуючи, зокрема, ступінь тогочасного юридичного оформлення процесу, який, між іншим, так негативно позначився в майбутньому.

Варто зауважити, що їхні колеги нерідко були ще категоричнішими. Так, М. Лозинський, член Державного секретаріату ЗУНР, у своїй книзі «Галичина в рр. 1918–1920» присвятив правовому аспек-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 127–128.

² Там само. – С. 129.

ту соборності окремих розділ «З'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою»¹.

Проаналізувавши документи, якими регламентувався об'єднавчий процес, М. Лозинський робить висновок: «Всі ці акти про з'єдинення *не утворили* нової, з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народньої Республіки, а тільки проголошували утворення її і намічали шлях до її утворення.

Утворити сю нову, з'єдинену Українську Народню Республіку мали *Установчі збори*, скликані з територій обох держав так, як коли б ці території творили вже одну державу...

До часу утворення одної держави Установчими Зборами обі держави оставали *окремими державами*, незалежними одна від другої. Про се говорить ухвала Української Національної Ради з 3 січня 1919 р. в останніх двох уступах, застерігаючи до часу Установчих зборів незалежність законодавчої і виконавчої влади Західно-Української Народньої Республіки»².

М. Лозинський досить переконливо обгрунтовує думку, що з усіх документів, точно кажучи, впливало тільки одне – зобов'язання лідерів ЗУНР і УНР здійснити за сприятливіших обставин фактичне з'єднання обох державних утворень, а виключним способом досягнення мети залишалися обопільні воля й прагнення до порозуміння. Останнє ж, як добре відомо, юридичною категорією ніколи не було.

«Очевидно, де нема одної державної влади, а тільки з'єдинення має здійснюватися двома незалежними владами на основі порозуміння, там мусять бути також непорозуміння», – цілком резонно зауважує автор. У поєднанні з вкрай несприятливими конкретно-політичними обставинами відсутність надійних правових засад не могла обіцяти скільки-небудь втішної перспективи. «Коли б українська державність на територіях обох українських держав укріплялася, тоді непорозуміння було б щораз менше і в кінці швидке скликання Установчих зборів було би з'єднало обі держави в одну. Однак українська державність не укріплялася, обі українські держави під натиском Польщі і Росії втрачали територію і наслідком сього попадали в хаос і в сім хаосі непорозуміння росли, аж доки не довели до повного розриву»³.

Відповідальні, серйозні історики, незважаючи на істотні трансформації у підході до оцінок Акту злуки, його значення й наслідків (з ідейно-політичних міркувань гору поступово почали брати позитивні й навіть звеличувальні тони), завжди залишалися об'єктивними. З їхнього погляду, об'єднання в 1919 р. завершити не вдалося, а суперечності, що виявилися під час розпочатого процесу,

¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 67–73.

² Там само. – С. 69–70.

³ Там само. – С. 71.

настільки негативно вплинули на весь подальший розвиток Української революції, що це згодом стало однією з причин її поразки.

І. Лисяк-Рудницький у статті «Українська Національна Рада й ідея соборності» зазначає: «Соборність України, врочисто проголошена універсалом Директорії 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації... Творці акту 22 січня розуміли його як вступний договір про об'єднання обидвох українських державностей».

Саме практичне проведення відкладено на пізніше, коли парламент, вибраний на цілій українській території, випрацює нові спільні основні закони (конституцію) соборної Української Народньої Республіки та введе в чинність спільні державні органи. Як знаємо, це ніколи не сталося. Наддніпрянина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями, що не були позбавлені розбіжних тенденцій¹.

Обережна констатація загальновідомих фактів наповнюється в автора й конкретнішим змістом, коли він переходить до предметного аналізу «непереборних об'єктивних перешкод», що постали на шляху об'єднання, і мали своїм наслідком «...наявність двох українських стратегій, і дипломати, які могли між собою шукати зближення, але які не могли точно покриватися, бо в них були дві різні спрямованості: в галичан односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська».

До цього головного, засадничого моменту прилучався цілий ряд інших: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадській вихові між нашим Сходом і Заходом. Ці речі корінилися в довгій минувшині й тому годі їх було, навіть при обопільній найкращій волі, зліквідувати соборницькими деклараціями чи урядовим декретом»².

Узагальнююча праця «Україна: альтернативи поступу» містить «соборницькі сюжети» і прикметні висновки. «Та «злука», – наголошують автори, – була швидше формальною. Як засвідчили нові події, націонал-демократам за будь-яку ціну хотілося мати окрему область для свого суверенного керівництва. Лише 30 березня між урядами УНР та ЗУНР було укладено угоду про спільну закордонну політику. До скоординованої внутрішньої політики справа не дійшла, і в цьому весь корінь зла».

...Отже «держава в державі». Завдяки цьому значною мірою формувалися передумови тієї величезної катастрофи, яка спіткала Україну в 1919 році»³.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 271–272.

² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. – С. 272.

³ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 226, 228–229.

Таким чином, запідозрити перших істориків Української революції у поспіхом зроблених висновках щодо процесу об'єднання українського народу в 1919 р., тим більше – у «регіональному патріотизмі», який позначився на інтерпретації дій галичан, і спробах «заднім числом» звалити на них всю провину за кінцеву поразку ніяк не можна. В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, М. Лозинський просто об'єктивно оцінювали події і факти, що мали місце. І чимдалі в процесі, що вивчається, виявлялися негативні моменти, тим різкішими ставали їхні висловлювання й оцінки.

Доводиться констатувати, що не вдалося досягти очікуваного ефекту й від інших заходів, кроків, які здійснював провід Української революції. Великі надії пов'язувалися спочатку і з Трудовим конгресом України – як одним з центральних завдань стратегічного курсу на відновлення й зміцнення УНР.

Щоправда, не всі вважали рішення про скликання подібного форуму за всебічно виваженим й об'єктивно зумовленим. Наприклад, І. Мазепа розцінював його як просту поступку більшовицьким настроям і гаслам. Інші дослідники дотримуються погляду, згідно з яким Конгрес мав стати визначною віхою прогресивного поступу Української революції.

Згідно з «Інструкцією для виборів на Конгрес Трудового Народу України» (затвердженій Директорією 5 січня 1919 р.), на Конгрес мали бути обрані 593 депутати від трудового селянства, робітництва й інтелігенції. По губерніях встановлювалися такі норми представництва¹:

Таблиця 1

Губернії	Число депутатів від			
	селянства	робітництва	ТРУДОВ. інтеліг.	Разом
1	2	3	4	5
1. Київщина	50	12	5	67
2. Поділля	47	8	4	59
3. Харківщина	50	11	4	65
4. Херсонщина	37	11	4	52
5. Волинь	46	10	4	60
6. Чернігівщина	42	9	3	54
7. Полтавщина	46	8	4	58
8. Катеринославщина	31	12	3	46
9. Таврія	14	3	1	18

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 59.

1	2	3	4	5
10. Холмщина, Підляшшя і Поліська Округа	14	4	1	19
11. Всеукраїнський залізничний з'їзд	–	20	–	20
12. Всеукраїнський поштовий телегр. З'їзд	–	10	–	10
<u>Разом</u>	377	118	33	528
13. Від Західної Укр. Нар. Республіки (Галичина, Буковина та Угорщина)	–	–	–	65
Разом	–	–	–	593

Такий склад делегатів конгресу давав підстави його організаторам розраховувати, що на ньому справді відбудеться передача влади трудовому народові – і тим самим буде реалізовано один з основних ідеалів революції.

Але й робітництво, й селянство поставилися до виборів досить пасивно, особливо ж на Лівобережжі, де отамани розганяли робітничі й селянські з'їзди. Революційні соціалістичні партії були позбавлені можливості здійснювати відповідну агітацію, а часто навіть і проводити встановлені законом повітові й губернські виборчі зібрання.

На час виборів до Конгресу частина Лівобережжя вже була зайнята радянськими військами, на решті території селянство та робітництво вели війну з військом УНР: отже було не до виборів. На Правобережжі йшла брудна погромна хвиля. На півдні французи й Добровольча армія без перешкод захоплювали повіт за повітом. «При таких умовах, коли все базувалось на «осадних», «обложних» і «військових» станах, що здушували цілком всякі прояви вільного громадського життя, коли розливалась хвиля погромів, звичайно, не можна було й думати про правдиве виявлення волі пролетаріату і безземельного та малоземельного селянства України. В додаток до цього всього, незважаючи на однодушні постанови селянських з'їздів про те, щоб конгрес складався з представників селянства, робітництва і вояцтва, виборчих прав була позбавлена (на домагання Петлюри, Коновальця й інших отаманів) вся революційна республіканська армія, найбільш свідомий і революційний елемент в селянстві. Натомість було утворено спеціальну курію так званої трудової інтелігенції. Одночасно було закликано до участі на Конгресі з рішачим правом голосу депутатів з Галичини від Національної Ради. Галичина переживала саме початкову стадію національно-буржуазної революції; перед вела там дрібна буржуазія яка зовсім не

розуміла і не хотіла розуміти наддніпрянського «большевицького» селянства. Сповняючи бажання Директорії, Національна Рада виправила до Києва «вишколену» антиреволюційну, націоналістично настроєну делегацію. Так спільними силами соборної української дрібної буржуазії утворювався бажаний для Директорії і «отаманів» склад Трудового Конгресу¹.

Організатори Конгресу були розчаровані результатами його роботи і вкрай критично оцінювали ухвалені документи.

В. Винниченко назвав форум «мертворожденним», а П. Христюк дав красномовну назву відповідному розділу «Заміток і матеріалів» – «Трудовий Конгрес – похорон трудового принципу». «З Трудового Конгресу доля просто посміялася, – писав один з лідерів Української революції. – Інституція, що покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду революційну робітничо-селянську владу і тим підвести міцний ґрунт під революцію, виповнила протилежні завдання: поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим, висловила за горожанський міжклясовий мир – демократичний парламентаризм. Головною причиною такого «жарту» був реакційний курс директоріянської політики, що геть здіскредитував Трудовий Конгрес ще до його скликання»².

Не випадково, що питання про якісний склад делегатів конгресу привернуло увагу політичних сил, спричинило гостру реакцію деяких з них.

Так, фракція УСДРП («незалежних») в оголошеній на Конгресі декларації зазначала: «Трудовий Конгрес – це є плід хисткої й двохсторонньої політики Директорії. Скликаючи Трудовий Конгрес, Директорія мала намір задовольнити як соціальні сили, так і імперіалістичні, і не задовольнила ні тих, ні других. Ми не можемо вважати Трудовий Конгрес правдивим представництвом революційних мас України, як по його конструкції, так і по умовам, в яких переходили вибори робітництва; *позбавлення прав участі в Трудовому Конгресі революційного війська*; одночасне скликання Трудового Конгресу і руйнування органів трудового народу чи недопущення їх існування на місцях: переведення виборів при умовах урядового нажиму, без свободи агітації; скомканість і спішність виборів в несприятливих умовах військового часу, – все це позбавляє Трудовий Конгрес правдивого в ньому представництва революційних мас і не дає йому ніякої сили в його роботі, бо немає тих органів, на які б він міг опертися. Через те, коли Директорією буде передана йому вся повнота влади, *Трудовий Конгрес* не має права задержувати її в своїх руках, а повинен *передати цю владу справжньому, єдиноздатному до переведення в життя величезних завдань української соціальної ре-*

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 57–58.

² Там само. – С. 57.

волюції представництва революційних мас – робітничо-селянським радам»¹.

На загальноукраїнський форум врешті-решт прибуло всього близько 300 делегатів – тобто фактично половина складу, що спочатку передбачався². Дещо більшу цифру наводить І. Мазепа, вважаючи, що в роботі Конгресу брали участь понад 400 делегатів, з них 36 – від Західноукраїнської Народної Республіки³. Однак, навіть невідповідний настроям мас склад делегатів непокоїв військове керівництво УНР: воно серйозно побоювалося, що під тиском обставин зібрання може пристати на ліву політичну платформу.

Поповзли чутки, що в такому разі Січові стрільці силою розженуть форум. Звісно, це не сприяло продуктивній праці. В нервовій атмосфері ще наочніше виявилися внутріпартійні суперечності, зокрема у фракції есерів. Тривалий час не вдавалося сформувати навіть авторитетну президію⁴.

На думку автора фундаментального історичного дослідження, «засідання 25–28 січня були рішачими. В ці дні під пресією військових подій і Директорії було рішуче і остаточно порвано з українською робітничо-селянською революцією, ліквідовано нещадно мрії директоріанської весни, поставлено дальшу боротьбу на старий, двічі за часів української революції переживший себе, ґрунт – «демократичного ладу і парламентаризму»⁵.

Ключовим на Конгресі став виступ Голови Директорії В. Винниченка, в якому найбільшій увазі надавалося історії боротьби за відновлення УНР і тяжкому військово-політичному стану республіки.

Заключні слова промови були такими: «...Директорія, намітивши широкі демократичні реформи, переведе їх в життя. Наші реформи – не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціальна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хочуть, щоб і ми загинули разом з ними.

Большевики вішають нам петлю на шию, тому можливо, що у нас будуть китайсько-латишські совіти. Але наш народ нікому не дозволить сісти йому на плечі»⁶.

На тлі тривожних виступів військових оптимізмом позначалася лише промова С. Петлюри, який вважав наявні сили достатніми для

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 63.

² Там само. – С. 59.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 89–91.

⁴ Там само. – С. 82.

⁵ Христюк П. Назв. праця. – С. 60.

⁶ Мазепа І. Назв. праця. – С. 89–91.

оборони Києва від радянських військ¹. Сформований же В. Винниченком відхід від нещодавно визначених соціальних орієнтирів, з ентузіазмом підхопили й інші делегати. «За В. Винниченком пішли інші «ура-патріотичні» промови. І знову, як і, приблизно, рік тому (в грудні 1917 р.) на Всеукраїнському робітничо-селянському та салдатському з'їзді, соціально-економічний, класовий момент в українській революції було затушковано моментом національно-політичним.

Питання про радянську форму влади знов було цілком ідентифіковано з питанням національного поневолення України Московщиною. Національний момент робив такий вплив, що не то що промови представників радянських соціалістичних партій, а навіть промовці фракції української партії соціалістів-революціонерів центральної течії, що пропонували передати владу в Українській Республіці в центрі і на місцях на трудовому принципі, не знаходили співчуття більшості конгресу. Під час фракційних промов, що почалися 26 січня, конгрес робив надзвичайно сумне враження. Фракція української партії соц.-революціонерів (центральна течія), що могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відограти рішачучу роль в цім важнім моменті української революції, – розбавлена елементами з селянської фракції, розбилась, покололась на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступила і голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції. Фракція українських соціально-демократів (офіційльна партія) прикладала всіх сил, щоб утворити на Конгресі дрібнобуржуазну, націоналістично-войовничу більшість, залучаючи до себе так звану галицьку фракцію (що зовсім не орієнтувалася в обставинах і складалася з представників дрібної, переважно селянської, галицької буржуазії) та правницю фракції селянської спілки.

Пропозиції і промови представників радянських соціалістичних партій (промова лівого укр. с.-р. Тараненка, укр. незалежника Зіновева, пізніше бундовця Рафеса) зустрічалися криком та свистом. Найменший натяк на необхідність миру з Совітською Росією, на передачу влади в Українській Республіці робітничо-селянським радам, викликав обурення з боку розпаленої відповідними промовами й агітацією галицької та соц.-демократичної фракції. Отамани Петлюра та Коновалець – закликали до рішучої боротьби з російськими большевиками, вимагали від конгресу одобрення своєї контрреволюційної політики, погрожували репресіями лівим партіям і запевняли, що переможуть всі і все»². Очевидно, в цій (можливо, дещо й задовгій) цитаті П. Христюк влучно передав сутність подій, що розгорнулися на Конгресі.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 91–92.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 61–62.

З принципових позицій лінію більшості, уособлювану В. Винниченком, критикували «незалежні» українські соціал-демократи. В проголошеній ними декларації давалася досить неприємна оцінка політиці Директорії, уряду УНР, обґрунтовувалася думка про доцільність передання влади в УНР в інші руки. «Директорія відіграла в українській революції свою велику організуючу роль, – говорилося у документі. – Але вона не змогла удержатись на тому шляху, яким повинна розвиватися українська соціалістична революція, вона не змогла оцінити тих завдань і цілей, які висунуто світовою революцією, вона не стала на твердий соціяльний ґрунт і тим розхитала той соціяльний фундамент, на якому лише й мала укріпитися революція.

Причинами цього є як сама структура влади Директорії, так і та обстановка, в якій їй довелося провадити свою діяльність. Характер складу Директорії, як коаліції національних революційних українських партій, і відсутність ясно вираженого класового характеру її (а соціалістичну революцію тільки й може переводити класова влада) визначили хисткий і нерішучий характер її політики, як внутрішньої, так і зовнішньої...

У великій мірі до цього ходу подій спричинилося міжнародне становище України. Опинившись між двома сторонніми силами – з одного боку, Світові Росія, а з другого, імперіялістична Антанта, Директорія, з страху перед Антантою, не зайняла відносно неї рішучої позиції. В той же час наступ російського совітського війська і авантюра правительств Пятакова спричинилися до того, що урядовий курс політики на Україні пішов вправо, а не вліво, як того можна було сподіватися. І в результаті ми маємо війну з соціалістичною Росією і можливість союзу з імперіялістичною Антантою. Ми не можемо цього допустити. *Одинокий вихід з цього становища, який зможе удержати революцію і не дасть її роздушити, який дасть організуючі гасла революційним масам і поведе їх до боротьби, – це є якнайшвидча передача влади робітничо-селянським радам*¹.

Закінчувалася декларація «незалежників» низкою категоричних вимог, які були дуже близькими до позиції, що займав Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради селянських депутатів:

«1. Одержавши од Директорії всю повноту влади в Українській Республіці, Трудовий Конгрес не задержує її в своїх руках, а передає єдино правдивому представництву сили й волі революційного селянства і робітництва – радам робітничих і селянських депутатів.

2. Трудовий Конгрес оголошує Україну незалежною Соціалістичною Республікою.

3. Трудовий Конгрес пропонує російському світському урядові приступити до мирових переговорів і згоди між: двома соціалістичними республіками.

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 62–63.

4. *Трудовий Конгрес вимагає виводу з України чужостороннього імперіалістичного війська і невтручання імперіалістичних держав в українські справи.*

5. *Трудовий Конгрес складає тимчасове робітниче-селянське правительство з представників партій і груп, які стоять на ґрунті влади рад, якому доручає перевести по певній, виробленій Конгресом інструкції передачу влади робітничо-селянським радам і скликання Конгресу робітничо-селянських рад України, який вже і має утворити нормальний лад Української Соціалістичної Республіки Рад і організувати постійний уряд.*

6. *Після цього Трудовий Конгрес повинен розпуститися*¹. Якщо взяти до уваги, що аналогічні, а то й радикальніші думки обстоювали й ті сили, які не брали участі в конгресі, але помітно впливали на настрої мас (більшовики, боротьбисти, частина бундівців), то стане зрозуміло: оголошення декларації незалежників було не прикрим епізодом для керівників конгресу, а позицією більшості політично активних верств суспільства, якою не варто було нехтувати і яку просто небезпечно було долати.

Однак гору взяла інша логіка – розстановка сил у керівному ядрі державного центру УНР, який неухильно дрейфував управо. Наочним виявом цієї тенденції стали процеси у фракції УПСР (центральної течії), що розгорнулися безпосередньо на конгресі.

До фракції пристала велика кількість селянських депутатів, які вбачали саме в есерах своїх найперших захисників. Це додало нової гостроти тим суперечностям, які виявлялися ще до форуму, – на самому конгресі під час засідань фракції з великим ентузіазмом сприймалися виступи М. Грушевського, який енергійно захищав трудовий принцип, ідеали соціалістичної революції й критикував реформістську позицію Директорії. Лише з великими труднощами вдалося узгодити спільну декларацію фракції. В ній, зокрема, вказувалося: «Оцінюючи великий подвиг українського трудового народу, котрий виключно своїми силами визволив свою країну з-під гетьмансько-поміщицького ярма, фракція УПСР вважає, що *цим повстанням трудового люду почалась нова ера соціального будівництва і національної творчості, і через це кладе в їх основу трудовий принцип, як єдину гарантію успіху в будівництві нового життя.*

...В сфері соціального будівництва фракція стоїть на принципі соціалізації землі, конкретизуючи його, згідно з умовами окремих місцевостей; в робітничому питанні фракція підтримує і провадить в життя принципи, покладені в основу робітничого закону Центральної Ради.

...Виходячи далі з покладеного в основу трудового принципу і маючи на увазі інтереси робітництва, а також інтереси загальнодержавні, фракція вважає за необхідне *націоналізацію приватних*

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 63.

залізниць, цукроварень, фабрично-заводських, фінансових та інших підприємств широкого суспільного значіння.

...Для переведення в життя і закріплення соціальних здобутків революції мусить бути відповідно сконструйований державний апарат.

Беручи в основу принцип децентралізації влади і широкої обласної автономії, зазначений в Конституції Центральної Ради від 29 квітня 1918 р., і розвиваючи його згідно прийнятому трудовому принципу, фракція визнає, що *державні органи влади – як в центрі, так і на місцях – мусять належати колективам, складеним із представників трудового люду – селян і робітників*, обраних на основі рівного, безпосереднього виборчого права, способом таємного і пропорціонального голосування.

...Такими колективами мусять бути сільські, волосні, повітові і губерніяльні трудові ради селян і робітників, котрі, маючи в межах своєї території певні права і підлягаючи одна другій по інстанціях, будуть підпорою і допомогою в переведенні зазначеного соціального будівництва і забезпечення від адміністративної розрухи та анархії.

...Органом верховної влади має бути Всеукраїнський Конгрес Трудового Народу із депутатів, обраних по вище зазначеному способу, а виконавчим органом – відповідальна перед ним Рада Народніх Міністрів.

Верховна влада зараз належить нинішньому Конгресу Трудового Народу України»¹.

Це був компромісний документ. Особливу увагу привертало те, що ключове на той час питання про ставлення до радянської Росії, з якою УНР вела війну, взагалі виявилось у ньому замовчуванням. Не дивно, що під час голосування за проекти резолюцій з поточного моменту фракція УПСР узагалі поділилася на три частини. Одні делегати утрималися, інші підтримали А. Степаненка, який запропонував проект резолюції з пропозиціями про передання влади Трудовому конгресу й формування органів влади за трудовим принципом – згідно із засадами вищенаведеної декларації УПСР. Цей варіант документа був відхилений конгресом.

Третя група з есерівської фракції, що тяжіла до правих поглядів, підтримала точку зору Директорії і Ради народних міністрів, тобто позицію правого крила УСДРП. Це забезпечило перевагу спільному проекту резолюції, запропонованому від імені УСДРП (офіційної) і УПСР (центральної течії – правої).

У резолюції висловлювалися подяка і повна довіра Директорії за її діяльність.

Зважаючи на загрозливе внутрішнє і зовнішнє становище УНР, конгрес вирішив припинити свою роботу. Водночас було ухвалено

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 64–65.

виділити зі складу делегатів комісії з законопідготовчими й контрольними функціями, що мали розробити законопроекти для наступної сесії Трудового конгресу, а також допомогти урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Мали бути створені комісії: з оборони держави, земельна, бюджетна, закордонних справ, харчових справ і культурно-освітня.

Щодо ключового питання – про організацію влади в УНР – конгрес ухвалив: «З огляду на небезпечний військовий час *доручити власть і оборону краю Директорії УНР*, яка, доповнена представником од Наддністрянської України, до слідуєчій сесії Трудового Конгресу має бути *верховною властю* і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу.

Виконавча влада УНР належить Раді Міністрів, котра складається Директорією і в часі першої сесії Конгресу відповідає перед Директорією»¹.

Президії форуму, за погодженням з Директорією, доручалося найближчим часом скликати чергову сесію Трудового Конгресу України. Програмні пункти резолюції були дуже короткими, але виразними й чіткими: «*Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительством УНР разом з комісіями має підготувити закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки.*

...На основі всенароднього голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева власть, в інтересах національної оборони, повинна належати довіреним правительству УНР – комісарам, які повинні працювати в контактї і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників»².

Не такий виразний та категоричний, начебто позначений настроями приреченості, мають вигляд слова про війну за незалежність УНР, за збереження національної державності, її цілісності: «*У відношенню до захватів української території військом держав Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольчеськими та румунськими Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Український народ хоче бути нейтральним і в дружніх відносинах з усіма иншими народами, але він не потерпить, щоб яка б не було держава накидала збройною силою свою волю українському народові»³.*

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 67.

² Там само.

³ Там само.

Ухвалена Конгресом резолюція ніяк не може претендувати на роль програми революційних перетворень (навіть щонайстишших, найзагальніших). Це лише декларація принципів, політичних орієнтирів, які навряд чи були концентрованим утіленням інтересів, домагань учасників визвольної революції, тим більше всього українства.

Підтвердженням такого висновку стала заява, подана до президії Конгресу блоком фракцій, що обстоював владу рад (українські соціал-демократи-незалежні, українські есери-ліві, російські соціалісти-революціонери і Бунд), які відмовилися брати участь у голосуванні за пропоновану правою більшістю з'їзду резолюцію. В заяві говорилося: «Не визнаючи з самого початку правомочности Конгресу, що було зазначено нами в деклараціях, ми бачили своє завдання лише в тому, аби з трибуни Конгресу оголосити вимоги трудового селянства та пролетаріату, що боряться за соціалізм, за владу рад. Це завдання за два дні праці Конгресу виконано. З другого боку, з декларацій фракцій, які складають більшість Конгресу, видно, що: 1. Конгрес цілком ухвалює політику Директорії, котра веде боротьбу проти революційних мас; 2. Конгрес ухвалює війну з Сівітською Росією і згоду з імперіялістичними урядами Антанти, прикриваючись машкарою нейтралітету. Уряд, що скликав цей Конгрес на непевних підставах при умовах репресій проти революційно-соціалістичних партій, досяг своєї цілі, здобувши покірну більшість. Ми ще раз заявляємо, що цей Конгрес не має права говорити від імени трудових мас України. Виконуючи наказ своїх виборців, зазначені вище фракції залишають Конгрес і складають з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та за їх наслідки»¹.

Отже, схвалений Трудовим конгресом України документ (інших просто не встигли розглянути перед загрозою захоплення Києва радянськими військами) свідчить, що дальшого розвитку платформи (програми) Української революції, всупереч сподіванням, не сталося.

У результаті було ухвалено резолюцію про поточний момент (універсал) – єдиний документ, що його встигли прийняти до 28 січня 1919 р. – далі працювати було просто небезпечно, і форум поспіхом закотився. В резолюції говорилося, що представники трудового народу України в складних умовах ворожих агресій і надалі доручають провадити державну роботу Директорії, яка поповнювалася представником від ЗУНР.

У багатьох політиків того часу такі рішення викликали глибоке розчарування. П. Христюк дав безжалісну й гостру характеристику ухваленому документові, його духу й сутності, а відтак – і всій роботі Конгресу: «...Взятий Директорією з отаманами курс ліквідації

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 67.

революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правницею Конгресу. Українську Республіку мала возглавляти й далі скомпромітована вкрай Директорія, а після – Установчі Збори, обрані «всенароднім голосуванням». Влада на місцях мала належати і далі не менш скомпромітованим отаманам і комісарам, а після – демократичним органам самоврядування. Утворені в процесі революції трудові ради на місцях мали залишитися тільки в силу необхідності, як тимчасові революційні органи з неясними контрольними функціями; ради робітничих депутатів, очевидно, мали бути просто розігнані, як символи засудженої Конгресом «робітничої диктатури». В зовнішній політиці ухвалювалася і надалі політика директоріанського нейтралітету. А що то був за «нейтралітет», не було вже ніякого сумніву. «Червоний Прапор» (№ 4.2.П.1919) мав рацію говорити, що нейтралітет Директорії фактично виявлявся, головним чином, в боротьбі з «червоним імперіялізмом» і в співробітництві в тій чи іншій формі з своєю, російською і антантською буржуазією. Та й сама Директорія вже не ховалась з цим, а українські соціал-демократи, ті самі, що в резолюції Конгресу так «задиракувато» виступали проти імперіялістичної Антанти, спокійно приймали до уваги доклад Військового Міністра, от. Грекова Конгресові про зроблені вже з Антантою умови, після яких між іншим відступалося Антанті все Чорноморське Побережжя «в стратегічних цілях союзників».

...Конгрес відбувся, але того Конгресу, про який йшла мова в дні революційного піднесення робітничо-селянських мас проти гетьманщини, Конгресу пролетаріяту і революційного селянства не було¹.

Завершення роботи Трудового конгресу України не стало стимулом для нового піднесення Української революції. Навпаки, були наявні всі ознаки її кризового стану. Про тривожність ситуації свідчило, зокрема, те, що розгубилися навіть Січові стрільці – «пропала їхня хвальовита самовпевненість і хлопчача зарозумілість». Виявом цього стала пропозиція січовиків запровадити особисту диктатуру В. Винниченка. Останній, за його словами, відмовився на користь С. Петлюри, але ініціаторам такого кроку Головний отаман не підходив «ні з політичного боку, ні, навіть з військового»². Численні факти переконливо доводять, що ані Директорія, ані Рада Народних Міністрів (не говорячи вже про партії) не мали ніякої реальної влади.

Директорія розривалася внутрішніми суперечностями. В. Винниченку і А. Макаренку практично з усіх питань протистояли С. Петлюра та П. Андрієвський. Ф. Швець брав бік то перших, то других. Під час обговорення принципових питань, ухвалення за-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 67–68.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 233–234.

конів, декларацій, заяв «терези», як правило, схилялись на користь В. Винниченка. «Але фактична, реальна політика поза Директорією проводилась тими силами, виразником яких у Директорії були С. Петлюра й П. Андрієвський»¹.

Довідка: *АНДРІЄВСЬКИЙ Панас (Опанас) Михайлович* (1878–1955) – український політичний, державний діяч, юрист.

Народився в Уманському повіті на Київщині. Закінчив юридичний ліцей у Ярославлі (1906 р.), займався адвокатською практикою в Києві. В 1917 р. – член Української партії соціалістів-самостійників, входив до її керівного ядра.

13 листопада 1918 р. П. Андрієвського обрали до складу Директорії. Прихильник парламентської моделі державного устрою. Конфліктував з С. Петлюрою. Після заколоту В. Оскілка, до якого мав причетність, був у травні 1919 р. виключений зі складу Директорії.

Перебуваючи в еміграції в Чехословаччині, займався педагогічною діяльністю.

Не маючи змоги змінити таку протиприродну практику, В. Винниченко вже під час роботи Трудового Конгресу, в двадцятих числах січня 1919 р., робить спроби вийти з Директорії, що підтверджується його щоденниковими записами².

Перебування Директорії в Києві завершувалося під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил. Революція вступала в смугу найтяжчих випробувань, в яких вирішувалася її доля.

Звісно, суперники не полишали надій і на те, що саме їх сторона здобуде, в силу дії об'єктивних чинників і дотримання принципової лінії (нерідко то була просто вперта непоступливість), перевагу і подальший хід подій розвиватиметься за її передбаченнями і сценарієм.

Сподівання на те, що ситуація сама-собою якось владнається, звісно, були безгрунтовними і безперспективними. Тим більше, що, здається, жодна із сил, що брали участь у Трудовому конгресі України, не збиралася виконувати його рішення. Власне, не встиг форум припинити роботу, як на противагу визначеним орієнтирам заявила про себе одна з сил, що зробила вагомий внесок у схвалення підсумкового документу.

28 січня 1919 р., тобто в останній день роботи Трудового конгресу України, в Києві відбулася конференція УПСР (центральної течії). Спочатку на 24 січня призначався з'їзд, але провести його в нормальних умовах не вдалося, й зібрання, відкрившись 28 січня за участі 58 делегатів (переважно з Правобережжя), конституювалося

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 237–238.

² Там само. – С. 238–239.

як «Конференція УПСР центральної течії». Активну участь у роботі форуму брав М. Грушевський.

На конференції не спостерігалося тієї розбіжності думок, як у фракції УПСР Трудового конгресу, – позначилася відсутність селян, які об'єктивно (не з свідомого розрахунку) здійснювали моральний тиск на делегатів.

В ухвалених резолюціях конференція констатувала, що осібне існування УПСР (центральної течії) на чолі з Організаційним комітетом було необхідністю, що об'єднання (злиття) з лівою течією партії в даний момент є неможливим, «але переобраний Центральний Комітет УПСР ц. т. повинен намагатись працювати в якнайближчому контакті з Центральним Комітетом лівих і прямувати до з'єднання партії»¹.

Обговоривши проблему влади в Україні, конференція УПСР констатувала, що *«велика українська революція з національно-політичної розвинулась в революцію соціяльну, що зберегти і закріпити здобутки соціальної революції зможуть лише клясові органи, тому Конференція УПСР визнає за необхідне, аби влада перейшла до рук клясових органів, себ-то Рад Селянських та Робітничих Депутатів»*.

Маючи ж на увазі, що декларацією фракції УПСР ц. т. на Українському Трудовому Конгресі про створення клясових органів державної влади в формі Трудових Рад Селянських і Робітничих Депутатів, обраних на основі рівного, безпосереднього виборчого права, способом таємного і пропорціонального голосування, було визнано конче необхідним утворення Трудових Рад з тим, щоб такі ради, маючи адміністративно-політичні і господарські функції в межах своєї території і підлягаючи одна другій по інстанціях, були підмогою і допомогою в переведенні соціяльного будівництва і забезпечили від адміністративної розрухи та анархії, – *Конференція УПСР закликає всі партійні комітети до утворення таких рад в формі, як то зазначено в декларації УПСР ц. т., приймаючи зазначену в декларації назву «Трудових Рад Селянських і Робітничих Депутатів»*, не допускаючи сепаратних виступів до захвату влади.

... З огляду на те, що пункти тої декларації не лягли в основу постанов Трудового Конгресу, Конференція констатує, що *прийнята Трудовим Конгресом резолюція ставить УПСР в таке становище, коли вона, як партія, не може брати на себе відповідальности за урядову політику*. Але, зважаючи на скрутний стан УНР і потребу інтелектуальних технічних сил для неї, УПСР дозволяє своїм членам входити у всі урядові органи для органічної роботи, коли ця робота не стоїть на перешкоді організації вищезазначених клясових органів»².

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 74.

² Там само.

Закріплення розколу було завершено обранням Центрального Комітету УПСР (центральної течії) у складі: Н. Петренко, І. Лузанівський, М. Любинський, І. Миколайчук, А. Степаненко, Д. Одрина, І. Часник, О. Щадилів, В. Голубович (останній – кандидат у члени ЦК). Проведені новим керівним центром переговори з лівою течією партії успіху не мали, й обидві партії існували окремо.

Визнавши за необхідне підтримувати радянську форму влади, УПСР (центральної течії) водночас наполягала, щоб у лавах селянських і робітничих депутатів українське трудове селянство мало представництво, відповідне його соціально-економічному значенню в житті краю. В цьому своєму домаганні партія виходила з міркувань подвійного роду: соціально-економічних і національно-політичних. Зважаючи на аграрний характер України і відповідно малу чисельність міського робітництва, партія вважала диктатуру пролетаріату в Україні нездійсненною без підтримки багатомільйонної верстви безземельного та малоземельного селянства; тільки в тісній злуці міського пролетаріату з трудовим селянством і спільній їх революційній праці в радах робітничих і селянських депутатів УПСР убачала запоруку перемоги революції в Україні. З іншого боку, й національно-політичний момент сприяв відстоюванню партією відповідної участі трудового селянства в державно-господарському і культурному будівництві в Україні. Віддати всю складну справу формування нового суспільно-державного життя в Україні виключно в руки пролетаріату, частково – неукраїнського, частково – зрусифікованого та денаціоналізованого, українські соціалісти-революціонери вважали небезпечним для культурного, економічного й політичного розвою українських трудящих мас. Це лише підкопувало б ґрунт під державність України, яку обстоювала УПСР, убачаючи в незалежності реальну ознаку національного визволення українських трудящих мас і необхідну передумову завершення національно-визвольної боротьби українського народу.

Об'єктивно рішення конференції українських есерів (центральної течії) звужували можливості для впровадження у життя Директорією і Радою народних міністрів настанов, вироблених Трудовим конгресом України. Водночас вони змушували керівні державні кола УНР шукати підтримки серед партій правого політичного спектру, швидше еволюціонувати на позиції, що донедавна вважалися лише ймовірними або віддалено-перспективними.

Спознання Директорії й уряду вправо спричинило зростаюче невдоволення лівих партій і широких мас учасників визвольної боротьби, трудящих, які інтуїтивно відчували в «демократичних» «парламентських» принципах маскуванню чужих їхнім інтересам тенденцій.

Окрім стихійного спротиву політиці Директорії, що знаходив і певне ідеологічне відбиття та оформлення в документах лівих укра-

їнських партій, течій і груп, дедалі виразнішого логічного обґрунтування набувала й тенденція тяжіння до радянських форм влади. Вона не тільки була неминучою реакцією на еволюцію настроїв величезного масиву учасників визвольного руху, специфічним баченням перспектив останнього, але й великою мірою зумовлювалася розвитком світової соціалістичної думки, розмахом міжнародної революційної боротьби й, конкретніше – вільним чи невільним залученням до цієї боротьби України.

Успіхи радянських військ і, відповідно, невдачі й поразки армії УНР змушували лідерів лівих українських партій і груп шукати теоретичні моделі поєднання соціалістичних і національних процесів, радянської влади і національної державності.

Для РКП(б), КП(б)У, місцевих більшовицьких організацій єдиною безсумнівною перспективою (якщо не вдаватися у мотиви, а обмежитися констатацією) поставала Українська Соціалістична Радянська Республіка. І цієї стратегічної мети вони домагалися будь-якими засобами.

Не рахуватися з такою реалією, звісно, було просто неможливо. Тому ліві українські партії і течії робили певною мірою вимушені політичні кроки, намагаючись водночас захистити національні ідеали та інтереси. Так, наприклад, «незалежні» українські соціал-демократи рішуче засудили Робітничо-селянський уряд Г. Пятакова–Х. Раковського як ненаціональний, узурпаторський, окупаційний¹. Проте вони не лише не виключали можливості співпраці з ним, але й вважали за доцільне спорядити до його складу своїх емісарів для здійснення цілком визначеної програми. Її найголовніші параметри були втілені у спеціальній постанові Організаційного комітету фракції незалежних УСДРП: «ходити в правительство і нести повну відповідальність за нього тільки в тім разі, коли:

1. Буде всіма офіційними органами вищої влади – не тільки української, але й російської – визнано незалежність і самостійність Української Соціалістичної Республіки;
2. коли на Україні буде вестися твердий національний курс, як і соціальний, і офіційною мовою буде тільки українська»².

Однак маючи велику перевагу у військовій силі, відчуваючи зростаючий авторитет у масах, лідери більшовиків, уряду УСРР негативно реагували на пропозиції співпраці, в основі яких були взаємні поступки. Як інтернаціоналісти, вони бачили соціалістичну, радянську Україну лише у міцному, нерозривному союзі з РСФРР – оплотом світової соціалістичної революції.

Партійно-радянське керівництво УСРР ще більше дистанціювалося від Всеукраїнської Ради селянських депутатів та Української партії соціалістів-революціонерів (центральної течії), які намага-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 135.

² Див., напр.: Червоний прапор. – 1919. – 6 лют.

лися скоригувати систему радянської влади в Україні з урахуванням національної специфіки. Очевидно, найнеприйнятнішим для більшовиків було заперечення українськими партіями диктатури пролетаріату й забезпечення через ради принципу диктатури трудового селянства й робітництва, на чому й надалі наполягали ті українські сили, які в цілому схилилися до радянської платформи. Так, у декларації ЦК УПСР (центральної течії), яка розвивала постанови конференції місячної давності, зазначалося:

«Шлях соціальної революції, на який ступила Україна, ставить її в ряди радянських держав і вимагає повної солідарності і спільної акції з ними в ім'я світової революції.

Революційна активність України на інтернаціональному фронті може виявитись з найбільшою силою лише при її суверенному існуванні. Державної незалежності вимагає вся сучасна кон'юнктура: особливості національні, економічні й соціальні, необхідність найскоршого залучення Галичини у вир соціальної революції.

Порушення суверенності України неодмінно викличе нове загострення національно-політичної боротьби, що загрожує соціальній революції на Україні і відбивається шкідливо на всьому світовому соціальному рухові.

Союз суверенних радянських держав для спільної боротьби проти світової контрреволюції – найліпша форма об'єднання в сучасний момент, яка гарантує максимум успіху.

Та ж сама вищезазначена кон'юнктура вимагає відмовлення від переведення соціальної революції на Україні шляхом диктатури пролетаріату в чистому виді. Лише поширення соціальної бази і встановлення диктатури трудового селянства і робітництва забезпечить твердий хід соціальної революції і не допустить небажаних ускладнень, які може використати буржуазія та контрреволюція.

Вся система радянської влади на Україні, на підставі досвіду з практичного переведення її в Російській Соціалістичній Радянській Республіці, а також з огляду на необхідність пристосовання її до місцевих умов, мусить прийняти відмінні форми, які забезпечили б для неї найміцніший ґрунт. Ці форми перш над усе повинні будуватися з метою надання всій системі радянської влади характеру майбутнього устрою суспільства. Нівелювання людности до одного стану працюючих невідривно мусить сполучатися з відновленням сили демократичних принципів.

Нещадна зовнішня і внутрішня боротьба з буржуазією і контрреволюцією в цей час – головне завдання радянської влади, яке потребує величезної енергії і кількості борців, тому ця влада мусить мобілізувати й притягти до активної праці якнайширші маси трудових клас, а також: створити умови, які б сприяли співділанню всіх радянських партій»¹.

¹ Див., напр.: Червоний прапор. – 1919. – 6 лют.

Вироблені партією відправні принципи діяльності, оригінальне бачення місця Української революції в світовому революційному поступі (що враховувало й національну специфіку та національний інтерес, і спільну суспільно-політичну мету) зумовлювали й конкретизацію завдань, за які розгортала боротьбу УПСР (центральної течії):

«1. За суверенну Українську Республіку і союз її з іншими радянськими державами.

2. За диктатуру трудового селянства і робітництва в формі об'єднаних рад селянських, робітничих і військових депутатів з відповідною пропорціональністю представництва.

3. За внутрішнє удосконалення рад шляхом демократизації їх, як то: забезпечення прав партійних меншостей в радах, прямі й тайні вибори, фактична залежність виконавчих комітетів рад від пленумів і т. д.

4. За незалежне існування класових професійних організацій.

5. За соціалізацію всієї землі з запровадженням вільного переходу до колективної обробки землі.

6. За вжиття найрішучіших державних заходів до інтенсифікації сільського господарства, піднесення кустарної промисловости і кооперативно-артільних підприємств різних родів.

7. За соціалізацію фабрик, заводів, будинків та інших підприємств широкого суспільного значіння.

8. За націоналізацію залізниць, копалень, фінансових установ та інших підприємств, які мають загально-державне значіння.

9. За введення трудової повинности для всіх громадян України

і 10. За утворення єдиної класової української армії по принципу загального призиву працюючих»¹.

Звісно, без порозуміння з керівними колами УСРР, РСФРР подібні плани залишалися лише на папері.

Ще менше надій на реалізацію мали проекти примирення більшовиків з Директорією, які розроблялися деякими місцевими есерівськими організаціями, їхніми регіональними з'їздами².

Особливу занепокоєність у комуністичних лідерів УСРР викликали самостійницькі наміри українських сил, що поділяли радянську платформу. Тому обіцяне радянським урядом легальне існування соціалістичних організацій, які «чесно стали на ґрунт радянської влади», зіткнулося з численними труднощами. Всеукраїнську Селянську спілку було невдовзі розпущено, діяльність УПСР (центральної течії) по суті унеможливлено, а українських соціал-демократів (незалежних) навіть тероризовано³. Серед українських партій лівого флангу тогочасного політичного спектру найближче

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 85.

² Там само.

³ Див.: Там само. – С. 86–88.

до більшовицьких позицій перебували боротьбисти. Їхні організації самі наголошували на схожості платформ, поглядів.

Так, збори Київської організації лівих українських есерів на початку лютого 1919 р. ухвалили: «Через те, що з ідеологічного і тактичного боку, особливо за останні часи, Комуністична Партія (больш.) України наблизилась до Української Партії Соц.-Революціонерів, звернутись до Центрального Комітету УПСР з пропозицією, аби він, в інтересах всесвітньої соціалістичної революції і зокрема революції на Україні, вжив заходів до скликання Партійного З'їзду для розв'язання питання про можливі форми об'єднання діяльності обох партій – УПСР і КП(б)У».

Інші збори Київської організації, що відбулися у другій половині лютого і на яких, між іншим, було обрано делегатів на V з'їзд партії, ухвалили таку резолюцію:

«1. Не бачачи великих різниць між УПСР та КП(б)У в питаннях програмової тактики; 2. Рахуючись з бажанням широких кіл партії додати до назви «УПСР» назву «комуністів» або відповідним чином переіменувати УПСР і зовсім; 3. застерігаючи партію, що при окремим її існуванню в опозиції до проводирів КП(б)У події, а також і підтримка її з боку «надійних» елементів неминуче приведуть її в табір контрреволюції, а також, 4. беручи на увагу, що вже існує ядро справжньої комуністичної партії, організаційно зв'язаної з комуністичними партіями інших країн та їх правильними позиціями; 5. Уважаючи своїм обов'язком по змозі краще і повніше ці позиції підтримувати; 6. Вважаючи своїм обов'язком усунення дезорганізації в УПСР, яка може виникнути через несвоєчасний вступ до КП(б)У окремих товаришів або груп УПСР, – збори, на підставі всього вищесказаного, маючи на оці інтереси успішного розвитку соціалістичної революції, ухвалили: Вимагати від Центр. Комітету Партії, щоб він вступив в переговори з Центр. Комітетом КП(б)У з метою об'єднання УПСР з КП(б)У і успішного переведення цього злиття на V З'їзді УПСР»¹.

У цьому прагненні до злиття відігравали велику роль, поряд із мотивами ідеологічного характеру, міркування практичного плану – небажання опинитися на нелегальному становищі й намагання активно впливати на розвиток подій навіть ціною значних поступок.

Однак нігілізм більшовиків тривалий час поширювався і на цю, здавалося, споріднену їм партію. Тому точок дотику для проведення спільної політики не було (або їх просто не бажали знаходити).

Таким чином, можливості для впровадження в життя платформ Української революції, яких дотримувалися ліві українські партії, були надто обмежені. Дедалі чіткіше вимальовувалася перспектива: задля досягнення власних ідеалів Українська національно-

¹ Див.: Христюк П. Назв. праця. – С. 88.

демократична революція мала боротися проти соціалістичної революції більшовицького напрямку.

Однак тоді навіть для самих себе виникала очевидна незгодженість між соціальними й національними чинниками й програмами революційного поступу. Розв'язати суперечливості, що мали очевидну тенденцію до загострення, було непросто. Ще складніше було пояснити спрямованість політичного курсу масам, на підтримку яких орієнтувалися ліві українські політичні сили. Їх провідники добре розуміли об'єктивну природу труднощів і просто не мали іншого виходу, як з вірою у правоту своєї позиції, сподіватися на завоювання шляхом переконань прихильності до себе, а також шукати такі ідейно-політичні рішення, реалізація яких у загальнонаціональному масштабі забезпечувала бодай повільно наблизитися до обраної мети.

Розділ II

АНТАГОНІЗМ ОРІЄНТАЦІЙ

Аналізуючи події перших двох місяців 1919 року, важко відкинути думку, що дуже подібний етап свого розвитку Україна проходила роком раніше. Адже й тоді також українську владу виганяли з Києва радянські війська (українські й російські). Адже й тоді вживалися екстрені заходи, щоб зберегти завоювання Української революції, національну державність за допомогою міжнародних чинників, дипломатичних комбінацій. Адже й тоді існували серйозні сімніви щодо вибору зовнішньополітичного вектора. Щоправда, розстановка сил на геополітичному просторі істотно змінилася. Після поразки Четверного союзу у світовій війні всемогутньою силою поставала переможниця – Антанта, від союзу з якою рік тому довелося вимушено відмовитися. Тому – хочеш-не-хочеш – треба було, «здійснивши каяття», шукати порозуміння, покладатися на допомогу чужоземної сили.

Робилися і спроби врахувати гіркий досвід переведення конфлікту з радянською владою у воєнну площину, спробувати вичерпати наявні суперечності мирними, дипломатичними засобами.

Однак, попри істотні відмінності, загальний результат вимальовувався знову дуже невтішним.

Ще наприкінці січня, під час проведення Трудового конгресу України – своєрідного варіанту національних Установчих зборів як ідеалу всієї доби визвольної революції – стало абсолютно ясным:

утриматися в історичній столиці українській владі знову не вдасться. То ж конгрес посліхом згорнув роботу, не встигнувши належним чином опрацювати державотворчі документи програмної ваги.

У Києві тимчасом зростали настрої проти влади Директорії. Дещо поширював діяльність обласний ревком, керований більшовиками. Досить впливовими особистостями стали С. Косіор (секретар обкому), А. Бубнов (голова ревкому), П. Дегтяренко, О. Ластовський, М. Майоров, П. Слинько, В. Чернявський та інші¹, що активізувалися буквально з кожним днем, особливо під враженням поразок армії УНР.

Про безнадійність становища на протирадянському фронті делегати Трудового конгресу дізналися з доповідей і В. Винниченка, й С. Петлюри, й О. Грекова, й інших промовців. Як згадував І. Мазепа, «оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман Балбочан... Були відомості, що Балбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ–Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Балбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Балбочана перевезено до Станіслава в Галичину.

У зв'язку з Балбочанівською історією «Українська Ставка», орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: «Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовіри і ненависті до Директорії і до цілої української справи»².

Уже 27 січня 1919 р. радянські війська наблизилися до Броварів – головної опорної бази УНР на підступах до Києва. Назустріч богуням, якими командував М. Щорс, С. Петлюра висунув військової формування, чисельність яких в Києві сягала 40 тис. солдатів і

¹ Див.: Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 346.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 129–130.

офіцерів¹ (1-ша українська радянська дивізія загалом мала трохи більше 10 тис. багнетів). Три дні унерівці стримували атаки богунців (особливо запеклі бої зав'язалися під Димеркою й Богданівкою). Однак, коли залізницею з Ніжина прибуло підкріплення (Таращанський полк 2-ї української радянської дивізії під командуванням В. Боженка), петлюрівці змушені були відступити, залишивши Бровари. Чималу роль при цьому відіграв не надто високий морально-психологічний стан українських вояків. Командири систематично скаржилися на відсутність дисципліни, розклад, масове дезертирство, перехід цілих частин на більшовицький бік і боротьбу проти своїх вчорашніх співбратів².

Доки керівництво червоних підрозділів готувалося до штурму Києва, з'ясувалося, що Директорія разом з вірними їй військами евакуювалася в напрямку Василькова–Фастова–Білої Церкви. Вранці 5 лютого 1919 р. радянські війська на чолі з М. Щорсом та В. Боженком вступили до столичного міста³. Його комендантом відразу ж було призначено М. Щорса, який наказом № 1 оголосив, що «вся влада в Києві належить Виконавчому комітету Київської Ради робітничих депутатів. Органи колишньої влади відмінюються»⁴. Рада, своєю чергою, видала розпорядження про запровадження радянських законів, відміну попередніх порядків.

Довідка: ЩОРС Микола Олександрович (25 травня (6 червня) 1895 р., м. Сновськ Чернігівської губернії – 30 серпня 1919 р., с. Білошиця Коростенського повіту Волинської губернії) – український радянський військовий воєначальник.

Народився в сім'ї залізничного майстра. Закінчив військово-фельдшерську школу в Києві та прискорений курс Віленського військового училища в Полтаві (1916). В роки Першої світової війни військовий фельдшер, потім – молодший офіцер на Південно-Західному фронті, в 1917 р. – підпоручник.

Повернувшись після розвалу російської армії в рідні місця, створив у лютому 1918 р. в Сновську партизанський загін. Частина влилася до об'єднаного загону Новозибківського району, яким під час відсічі австро-німецьким окупантам командував М. Щорс. У вересні 1918 р. сформував у районі Унечі («нейтральна зона») з окремих повстанських загонів 1-й Український радянський полк ім. Богуна. Командував ним в боях з німецькими окупантами, гетьманцями. 3 листопада 1918 р. – командир 2-ої бригади 1-ї Української радянської дивізії (Богунський

¹ Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 29 января. – № 31.

² Див., напр.: Гражданская война на Украине... – Т. 1., кн. 1. – С. 584, 585, 587, 593, 601.

³ Там же. – С. 603–604, 606.

⁴ Киевский коммунист. – 1919. – 6 лютого.

і Тарашанський полки), яка в боях проти військ Директорії зайняла Чернігів, Київ, Фастів, інші міста і села Чернігівщини й Київщини. 5 лютого 1918 р. М. Щорс був призначений комендантом Києва.

З 6 березня до 15 серпня 1919 р. – командир 1-ї Української радянської дивізії, яка в процесі наступу зайняла Житомир, Вінницю, Жмеринку, одержала серйозні перемоги над петлюрівцями в районі Сарни–Рівне–Броди–Проскурів, а влітку 1919 р. вела запеклі бої з польськими і петлюрівськими військами і змушена була відступати на схід.

З 21 серпня 1919 р. М. Щорс став командиром 44-ої стрілецької дивізії (до неї влилася і 1-а Українська радянська дивізія). Під час оборони Коростеня на передовій лінії вогню був убитий. Тіло було вивезено й захоронено в Самарі.

Зокрема, 8 лютого було оголошено про розпуск міської Думи. 10 лютого при виконкомі Міськради було створено Київський раднаргосп, на який було покладено завдання керівництва промисловістю, транспортом, постачанням паливом і продуктами.

Раднаргосп розпочав націоналізацію підприємств, налагоджував їх роботу, спрямовуючи зусилля, передусім, на задоволення воєнних потреб. Значної уваги надавалося функціонуванню комунального господарства, де на одне з чільних місць постало завдання переселення робітників і службовців до нових помешкань, із яких виселяли багатіїв.

Тимчасом продовжувався наступ проти військ Директорії на південному напрямку і Правобережжі. Значно активізувалася боротьба повстанських загонів на Поділлі, яку координував і скеровував сільський учитель з Деражнянської волості, більшовик В. Ткачук¹. Подібні процеси протікали і на Київщині, Волині та Поліссі². Паралельно потужно наростала військова допомога з Радянської Росії³. Все це разом зумовлювало стрімке посування лінії фронту. Буквально кожного дня надходили повідомлення про встановлення влади рад дедалі в нових пунктах і районах⁴.

Достатньо інтенсивною була й розпорядчо-законотворча діяльність робітничо-селянського уряду, засвідчуючи, що він пильно контролював розвиток подій, тримав руку на пульсі життя⁵. Великої уваги надавалося, зокрема, ідейно-виховним заходам у військах, зміцненню дисципліни⁶.

¹ Див.: Гражданская война на Украине... – Т. I. – кн. 1. – С. 617–618, 625.

² Там же. – С. 619–620, 622.

³ Там же. – С. 620.

⁴ Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 347–348; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 125–126.

⁵ Гражданская война на Украине. – Т. I. – Кн. 1. – С. 591–592.

⁶ Там же. – С. 596–598, 608–612, 621–622, 623, 628–634, 636–638.

Продовжуючи відступати, Дієва армія УНР неухильно втрачала бойові якості, скорочувався її кількісний склад. Після відходу з Києва на боці Директорії було близько 26 тис. військовиків¹, однак їх число дедалі тануло.

Знайшовши притулок у Вінниці, провід УНР гарячково шукав шляхів переламу несприятливої ситуації.

Відсутність скільки-небудь узгодженої спільної платформи принаймні для більшості політичних сил, об'єктивно зацікавлених у продовженні і поглибленні революції, прагнення кожної політичної сили висунути на перший план власні завдання, аморфність і розколи практично всіх українських партій, амбітність їхніх лідерів, яким часто бракувало серйозного політичного досвіду, – далеко не повний перелік внутрішніх причин того кризового стану, в якому опинилася Українська революція вже на кінець зими – початок весни 1919 р. Якщо додати до них вкрай несприятливі, навіть ворожі зовнішні чинники і невдалі дії, спрямовані на те, щоб їх хоч якимось чином нейтралізувати, стає зрозумілою вся трагічність ситуації після евакуації проводу Української Народної Республіки на Поділля.

«...Роз'єднання українських сил катастрофально збільшилося, – «бив» у найбільчішу точку проблеми І. Мазепа. – ...Після переїзду Директорії в Винницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося»². Тобто зростали, примножувалися передусім негативні прояви і тенденції.

Головною їх причиною стало те, що дії Директорії, уряду УНР після Трудового конгресу України дедалі розходилися із інтересами мас. «Масла у вогонь» підливали самочинні дії отаманів, які теж виступали від імені Директорії. Невдоволені маси протиставляли себе керівним центрам українського руху. Факти й документи свідчать про зростаючу ворожість трудящих до Директорії. Так, головне інформаційне бюро республіканської армії 15 лютого повідомляло про настрої селян Подільської губернії: «Склалась у селян думка, що їм землю дають зимою, а землею літом порядкують пани... Селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них... Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро...»³. Подібна атмосфера була характерною для всього Правобережжя. Селяни дедалі активніше відгукувалися на заклики більшовиків підніматися на збройну боротьбу проти Директорії, уряду УНР. Створювалися партизанські загони, які ліквідували владу місцевих органів у цілих повітах, особливо ж із наближенням радянських військ. Вельми показовими тут були дії селян Чигиринського,

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 349.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Т. 1. – С. 97.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 152.

Уманського, Звенигородського, Таращанського, Черкаського повітів, для яких непоко́ра будь-якій владі ставала звичним явищем¹.

У Придністров'ї та на Поділлі також утворилася досить розгалужена мережа партизанських загонів, що один за одним ставали на шлях збройного опору владі. Бої ставали чимраз запеклішими і кривавішими. Безпосереднє керівництво ними здійснював Подільський губернський військово-революційний комітет, обраний підпільним з'їздом ревкомів 10 лютого 1919 р. Більшість у ньому належала більшовикам, а до складу входили боротьбисти та російські ліві есери-борьбисти, що підтримували радянську платформу і брали участь у повстанському русі.

У ніч на 15 лютого 1919 р. за наказом ВРК розпочалося повстання в Проскурівському, Могилів-Подільському, Летичівському, Вінницькому та Гайсинському повітах. Надзвичайної напруги набули події у перших двох повітах, передусім у їхніх центрах – Проскурові та Могилеві-Подільському⁴.

Поступово повстанський рух охоплював степову зону – південь Катеринославщини, Херсонщину, Північну Таврію. Про його розмах можна судити навіть з такого короткого газетного повідомлення: «Всі залізничні лінії між станціями Корсунь–Цвіткове–Бобринська–Кам'янка–Фундуклеївка–Цибулеве–Слисаветград–Знам'янка–Користівка–Олександрія–Волинська–Кривий Ріг–Долгінцево–Апостолово перебувають у руках партизан, які ведуть боротьбу під прапором Радянської влади»².

Антиурядові виступи один з лідерів УПСР П. Христюк кваліфікував як «оружну боротьбу українського робітництва й безземельного та малоземельного селянства проти Директорії» (назва відповідного параграфа книги «Замітки і матеріали до історії української революції»), як «внутрішній, цілком український робітничеселянський фронт»³.

Це істотно допомагало військам радянської Росії і Тимчасового робітничо-селянського уряду України переможним маршем просуватися углиб України. Сил для ведення війни з ними у Директорії практично не було. Населення масово відмовлялося вступати до лав армії УНР, дуже нервово і чимдалі ворожіше реагуючи на зусилля вербувальних комісій і спроби розв'язати цю проблему силовими методами.

Утрачаючи підтримку українських мас, політичний провід УНР змушений був дедалі поклататися на зовнішні чинники, намагався будь-якою ціною залучити їх для втримання влади. Різновекторність же зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою – всієї державної організації.

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 347–348.

² Киевский коммунист. – 1919. – 9 февр.

³ Христюк П. Назв. праця. – С. 75, 78.

В. Винниченко і В. Чеховський, еволюціонуючи вліво (хоч і не так швидко та радикально, як «незалежні» в УСДРП), прагнучи зреалізувати «трудовий принцип» (і для них це було виявом щирої вірності інтересам трудового народу, відроджуваної нації, Української революції), тривалий час сподівалися на порозуміння з більшовиками, радянською владою.

Хоча воєнні дії набрали достатньо виразних обрисів уже на зламі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася розв'язати кризу влади передусім дипломатичними засобами.

31 грудня 1918 р., а затим 2 і 4 січня 1919 р. одна за одною до Москви летять радіотелеграми з вимогами негайно припинити силові акції, вивести російські війська з українських територій. Раднарком РСФРР витримав дипломатичну паузу і вперше відповів на претензії уже тоді, коли Харків був радянським, а повстання проти Директорії охоплювало повсякчас дедалі нові райони.

6 січня 1919 р. нарком іноземних справ Г. Чичерін направив ноту голові українського уряду В. Чеховському.

«Ваші радіотелеграми з 31 грудня та з 2 і 4 січня ми отримали, – повідомлялося у ноті. – Насамперед ми примушені пояснити Вам, що відомості, які Ви маєте у Вашім розпорядженні, не відповідають дійсності. Перечислені Вами військові частини Советської Росії на Україну не посуваються і навіть не стоять близько її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Советської Республіки в Україні нема. Військова акція в Україні в цей момент провадиться між військом Директорії і військами Українського Советського Уряду, який є цілком незалежний. Поміж Україною і Советською Росією тепер нема ніяких збройних сутичок»¹.

Відхиляючи звинувачення у прямій причетності РСФСР до військових дій в Україні, російський дипломат вправно переводив у соціальну площину сутність конфлікту, який вибухнув в регіоні через антинародні дії проводу УНР. Перераховуючи репресивні акції влади, передусім військової, що здійснювалися іменем Директорії (розгін Харківської ради, заборона зібрань і мітингів як в Харкові, так і в інших місцях; розгони з'їздів селянських рад Харківщини; арешт харківських страйкарів, зокрема комітету залізничників; наказ отамана Харківської губернії під загрозою розстрілу видати в двадцять чотири години керівників страйку; його ж телеграма командуванню флоту Антанти із заявою, що Директорія поставила собі на меті боротьбу проти більшовиків; видані в Києві накази Директорії щодо заборони будь-якої агітації, яка йде врозріз з її політикою тощо), Г. Чичерін видавав їх як основну причину виступу трудящих мас України проти національної влади і наголошував на природному прагненні народу до відновлення влади рад:

¹ Цит. за: Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з агресії Советської Росії. Книга друга. – С. 39.

«Виставлене у Ваших телеграмах бажання знайти мирне поладження може відноситись тільки до конфлікту поміж Директорією і трудовими масами України, які прагнуть заведення советського устрою. Це є та сама боротьба робітного люду за своє повне визволення, що ведеться в Литві, Естонії, Польщі й Білоруси проти кляси експлуататорів і гнобителів, як власних, так і чужоземних та проти всіх їхніх прислужників. Рух українських робітничих і селянських мас, який має на меті заведення Советів на українській території, без сумніву й надалі буде вливатися в форму збройної боротьби, доки Директорія буде вживати щодо Советів сучасну тактику насильного придушення»¹.

Не залишаючи сумнівів у симпатіях до прибічників радянської влади, Г. Чичерін водночас вказав на неприпустимість звернень Директорії до Антанти з проханнями про допомогу в боротьбі з радянською Росією, яка, за його словами, намагається знищити національну й державну самостійність України. Кінцівка ж телеграми більше нагадувала ультимативні умови, за яких можна було розраховувати на підхід до дипломатичного розв'язання суперечностей: «Ми чекаємо, – заявляв російський нарком, – щоб наперед переконатися, що Директорія припинила боротьбу проти працюючих мас України та вирішила обороняти її волю проти загрожуючого їй наступу англо-французького і американського імперіалізму.

При цих умовах ми з охотою приймемо в Москві Вашого представника»².

Зміст і тон російської ноти викликали обурення у керівників УНР. Відтак, 9 січня 1919 р. до Москви була направлена відповідь, яку підписали всі члени Директорії і глава уряду В. Чеховський (що правда, в документі він позначений лише як міністр закордонних справ). В українській ноті, передусім, спростовувалися твердження російської сторони про невтручання у внутрішні справи України та відсутність на території останньої збройних сил РСФРР. «Твердження комісара закордонних справ, ніби на територію України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям, є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю, – заявляли лідери УНР. – В районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з Китайців, Латишів, Мадярів та по-часті Руських. Звідси й друге твердження комісара справ закордонних, нібито це військо складається з Українців, явно не відповідає дійсності. Це китайсько-лотишське військо, переходячи по території Української Республіки, спустошує села, грабує у селян та всього населення все їхнє майно, складає на вози, вантажить на захоплені поїзди й відправляє в Росію. Представників української народної влади селян, робітників і інтелігенції Латиші та Китайці

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

розстрілюють без жадного суду, чинячи перед тим над ними звіряче катування, і просуваються в межі Української Республіки, зазіхаючи на життя і майно робітників та селян України. З огляду на те, що сказано вище, лотишсько-китайське військо утримується і формується за кошти Російського Уряду, а з другого боку з огляду на те, що комісар справ закордонних Російської Республіки, який ухилиється від прямої відповіді на поставлене йому Урядом України запитання про мету наступання на Україну, яке провадить російське військо, Директорія Української Народної Республіки востаннє запитує уряд Російської Республіки, що повинно означати це наступання російського війська та його поведження на території України, як на завойованій землі¹.

Асиметрія тверджень в дипломатичних документах – річ поширена. В даному разі й російська, й українська сторони зайвий раз це блискуче демонстрували. При цьому, крім суто дипломатичної мети (тобто, суті справи), документи обох сторін несли очевидне ідейно-пропагандистське навантаження.

Останній компонент нерідко перевищував межі розумного, що, врешті, не наближало сторони до розв'язання проблем, а переводило стосунки у площину галасливих, але зовсім неконструктивних дискусій, банальних сварок.

Так, надмірна апеляція до чинника «найманих латишів і китайців» викликала іронію, однак у запалі полеміки провід Української революції на це зовсім не зважав.

Заперечуючи очевидні, добре відомі факти повсюдної боротьби місцевих трудящих за владу рад, автори ноти безапеляційно заявляли: «Директорія ясно бачить мету Уряду Народних Комісарів: йому необхідно за допомогою «большевицьких Советів» захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських імперіялістів. Через те влада в Україні в руках місцевого дійсно українського народу, головним чином селянства, являється перешкодою для імперіалістичної мети Російського Советського Уряду і тому цей уряд вже заздалегідь не визнає Конгресу Трудового Народу України, віддає його на глум і вважає причиною, що виправдує наступання на Україну.

Директорія Української Народної Республіки доводить до відома всього трудового народу України й усього світу, з якою метою наймані советські Китайці і Латиші йдуть на Україну, та повторює, що трудовий український народ не дозволить насилувати свою волю – найманим Латишам та Китайцям він протиставитиме свою силу і до останньої краплі крові боротиметься проти насильства за право порядкувати своєю долею»².

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 42–43.

² Там само. – С. 44.

Підкресливши кілька разів прагнення керівництва УНР до широкого співіснування з сусідами, українська нота пропонувала уряду РСФРР протягом 48 годин відповісти на питання:

«1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєнні операції проти Української Республіки та її трудового народу?

«2. Коли згоден, то чи зобов'язується негайно вивести своє військо з території України?»¹.

За умови виконання висунутих вимог Директорія висловлювала готовність до вступу в переговорний процес і відновлення товарообміну. Незгода ж радянської сторони, або відсутність відповіді до 24 години 11 січня 1919 р. розцінювалась би як оголошення війни РСФРР Українській Народній Республіці.

Навіть ті дослідники, які беззастережно беруть бік Директорії, ніяковіють з приводу вад її дипломатичних документів. Втім, частина з них, зокрема М. Стахів, вважають, що на зміст і характер («редакцію») нот впливала позиція В. Винниченка і В. Чеховського².

Офіційна ж Москва вважала за потрібне продовжити гру-дискусію. В направленій до Києва відповіді майже словами попереднього документа доводилося, що твердження Директорії, зокрема про латишів, китайців, маляр – то суцільні вигадки, частково запозичені з арсеналу імперіалістичної, антирадянської пропаганди. Спростовувалися і положення української сторони про те, що за радянську владу виступає лише зросійщений пролетаріат промислових центрів («приходьки» – більшовицькі агенти Москви, величезна меншість народу).

Г. Чичерін перераховував численні повстання селянства в усіх губерніях і переконував, що відповідальність за громадянську війну в Україні несе Директорія з її антинародною політикою. Відкидалися як безпідставні спроби керівництва УНР видавати громадянську війну за війну між Україною та радянською Росією³.

Водночас нота наркома закордонних справ РСФРР закінчувалася пропозицією: «З огляду на виявлене з боку Директорії бажання поладити всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву. Не дивлячись на те, що Вашою останньою телеграмою замість того, щоб іти назустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам проголошенням війни, ми лишаємося при нашій пропозиції, яка має на меті усунення сутички між Советською Росією та Україною. Підходячим місцем для переговорів ми вважаємо Москву, звідки Ваші делегації, користуючись звичайною недоторканістю й екстериторіальністю, матимуть змогу зноситися по прямому дроту з Директорією»⁴.

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 44.

² Там само. – С. 45–46.

³ Там само. – С. 46–47.

⁴ Там само. – С. 48.

Поведінку Раднаркому РСФРР чимало дослідників схильні кваліфікувати як вкрай нециру, як прагнення затягувати якомога довше обмін подібного роду пустопорожніми нотами з показною готовністю вичерпати конфлікт мирними засобами, а насправді, використовуючи дипломатичні акції для прикриття продовження військових дій, що склалися однозначно сприятливо на користь Радянської Росії та її прибічників всередині України¹.

Гадається, це не зовсім так.

Звертає на себе увагу, по-перше, оперативність, з якою зовнішньополітичне відомство РСФРР реагувало на всі звертання проводу УНР. По-друге, через дипломатичну риторику проглядало прагнення домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У і входження її до урядової коаліції. Це був би явно безболісніший, «менш витратний» крок до відновлення в Україні влади рад (як не згадати тут про стратегію більшовиків кінця 1917 р.! – і тоді, і на початку 1918 р. вона виглядала привабливою, перспективною). Крім усього іншого, це б дозволило використовувати обмежені збройні сили РСФРР, яка потрапляла у дедалі щільніше кільце фронтів, на критичних напрямках. По-третє, радянська сторона прагнула за будь-яку ціну знайти в уряді УНР якщо не союзника в боротьбі з оголошеним походом Антанти проти більшовицької Росії, то хоча б спробувати зашкодити ймовірному альянсу між інтервентами й Директорією.

Що ж до останньої, то тут ще раз варто наголосити на певних моментах, які, принаймні для частини вищого державного органа, мали принципове значення. Йдеться про сутнісні орієнтації В. Винниченка – Голови Директорії та В. Чеховського – Голови Ради Народних Міністрів.

В. Винниченко, судячи з усього (особливо переконливо свідчать про це щоденникові записи), з величезною відповідальністю аналізував вибух нової кризи в українсько-російських стосунках і болісно шукав шлях відвернення катастрофи на кшталт минулорічної. А що до того йде – він усвідомлював дедалі гостріше й наочніше.

Додавався і ще один достатньо істотний момент. Під впливом поразок Центральної Ради, випробувань нації гетьманщиною і тяжіння мас до більшовицьких гасел В. Винниченко в ті дні прискорив свою світоглядну еволюцію вліво.

Для нього трудовий принцип залишався якщо і не тотожним, то близьким до радянського принципа, в усякому разі не був ворожим йому. То ж для нього переговори з Росією були не соломинкою, за яку хапається потопаючий, а принциповою лінією на єднання новонароджуваної народної влади (хай у дещо відмінних конкретних втіленнях) проти сил старого світу – проти імперіалізму². А відтак

¹ Див.: Стахів М. Назв. праця. – С. 48–49.

² Див.: Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005, – С.110–119.

він не просто готовий був згоджуватися на дипломатичні варіанти розв'язання кризи, а й сам якнайбільше прагнув того.

Що ж до В. Чеховського, то тут крім соціал-демократичної позиції важливе значення, на думку М. Стахів, мали його релігійні погляди. «Прем'єр Чехівський був не тільки провідним членом Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, але також одночасно глибоко віруючим християнином, який пробував переводити християнську мораль також в міждержавних справах, – зауважує історик. – Він дуже боявся відповідальності за продовження оборонної війни України проти російської советської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна є неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед дальшим воєнним походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чехівський відповів:

«Я маю сумніви, як християнин: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу йти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але других примушувати – це на мою думку неморально».

Ці погляди в даній ситуації, коли російські большевицькі армії сунули на Україну червоною хмарою, були не від світу цього. Проте, вони доказують поза всяким сумнівом, що цей прем'єр Уряду УНР *справді* прагнув *миру* і напевно не мав ані тіні бажання воювати *агресивно* проти Росії, бо зрештою таких бажань не мав ніхто: слаба тоді мілітарно Україна не могла хіба нападати на мілітарно сильну Росію»¹. Звісно, ці міркування заслуговують на увагу.

З погляду відзначеного, достатньо вмотивованою постає Надзвичайна дипломатична місія Директорії до Москви на чолі з С. Мазуренком. Пов'язані з нею документи збереглися й були опубліковані в спеціальному виданні². Власне документам передують досить ґрунтовний, виважений, фаховий вступ, який допомагає з'ясувати сутність тогочасного політичного моменту, зумовленість, мотивованість багатьох рішень і кроків, причини колізій, що часом здаються важкозрозумілими тощо³.

Сучасні історики Р. Симоненко та О. Реєнт, підтримуючи авторитетну думку добре поінформованих безпосередніх учасників подій⁴, виводять саму ідею місії не з ситуативних, кон'юнктурних потреб, а з принципових засад, яких намагалися дотримуватися Директорія з

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 49–50.

² Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Українсько-радянські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – 85 с.

³ Там само. – С. 3–26.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 133–134.

моменту свого створення. Тому витоки контактів керівництва УНР і РСФРР вони вбачають ще у добре відомих переговорах у Києві В. Винниченка з Д. Мануїльським і Х. Раковським восени 1918 р.¹. І то не було випадковим, чи винятковим епізодом. Адже під час місії в Москві С. Мазуренко посилався на факти дипломатичних контактів між ним та Д. Мануїльським і Х. Раковським (хоча підтверджень участі останнього в переговорному процесі немає), які мали місце в листопаді 1918 р. в Гомелі й грудні того ж року у Мінську². Йшлося й про те, що це робилося з відома керівництва обох державних утворень і привело до угоди, «зафіксованої в підписаному... акті». Саме цей документ з деякими обмовками було покладено в основу позиції Директорії на переговорах, а сам акт С. Мазуренко оприлюднив на засіданні мирної конференції³.

Р. Симоненко і О. Рєєнт не лише звертають увагу на ці істотні моменти, а й наводять цікаві витяги з мемуарів М. Рафеса, що проливають додаткове світло на обставини кристалізації позиції керівництва УНР щодо здійснення дипломатичної акції. Крім того, надаючи згаданим фактам і свідченням особливого значення, вони не забувають і про досить прикметне зауваження П. Христюка щодо В. Чеховського: «Головною ціллю В. Чеховського при входженні в кабінет було не допустити до конфлікту між Україною і Сов. Росією, що вже тоді надрівав. Коли конфлікт стався, В. Чеховський прикладав усіх зусиль, щоб ліквідувати його і досягти миру між Україною і Сов. Росією, і виїшов з кабінету, коли сі зусилля не здійснилися»⁴. Слід підкреслити, що В. Чеховський був не лише головою уряду, а й міністром закордонних справ.

А відтак обмін різкими нотами між дипломатичними відомствами УНР і РСФРР на початку січня 1919 р. був не стільки формальним приводом для активізації дипломатичних контактів, скільки характерним етапом їх продовження, пошуку не стільки тактичного, скільки стратегічного рішення. Попри грізні, ультимативні вимоги, обопільно включені до документів, підстав для компромісу залишалось все ж достатньо. Принаймні, останні зрештою переважили, коли у зіткненні зійшлися аргументи «за» і «проти» переговорів з Москвою.

Офіційному рішенню про сформування надзвичайної місії передували підготовчі наради в урядовому середовищі. За твердженнями М. Рафеса, вони відразу виявили значні суперечності. Зокрема, праві українські партії зовсім не бажали бути причетними до ініціативи лівих сил.

«У середовищі українських урядових сфер відбувалася боротьба, – писав лідер місцевої організації Бунда. – Це були останні дні,

¹ Симоненко Р. Г., Рєєнт О. П. Назв. праця. – С. 9.

² Там само. – С. 10, 33.

³ Там само. – С. 33.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 21.

коли мала остаточно визначитися орієнтація зовнішньої політики України, а під її впливом і внутрішньої. Голова Ради Міністрів Чеховський розривався між Директорією, що з кожним днем забирала все більше вправо, та Коновальцем, з одного боку, та лівою більшістю ЦК УСДРП, – з другого. Поза лаштунками йшли переговори з Антантою, лівому Юрку Мазуренку доручено було організувати делегацію у Москву до Радянської Росії для ліквідації всіх терть. Переговори ці повинні були бути продовженням ще раніше початих переговорів у Гомелі між Семеном Мазуренком, з одного боку, і Раковським та Мануїльським, – з другого. Директорія, не враховуючи змін, що відбулися протягом двох місяців, сподівалася, що їй вдасться спекулювати на розходженнях між «опортуністичною» Москвою та «безоглядною» групою П'ятакова. Чичерін вітав ініціативу мирних переговорів, що посилює всередині урядових кіл вплив лівих»¹.

3 січня 1919 р. М. Рафес отримав від Ю. Мазуренка пропозицію взяти участь у «надзвичайній дипломатичній місії, яка повинна негайно виїхати до Москви». Того ж дня Бюро Головного комітету «Бунда» практично ухилилося від участі в урядовій делегації, запропонувавши УСДРП «взяти на себе ініціативу організації соціалістичної делегації до соціалістичних партій РСФРР»².

Вичікувальну позицію зайняла й УПСР. На зустрічі з В. Чеховським 4 січня М. Полоз заявив, що есери готові взяти участь у поїздки до Москви лише з інформаційною метою. Не виявила рішучості і Об'єднана єврейська соціалістична партія, представлена на цій зустрічі Брегманом³.

Окрім іншого, певну недовіру й настороженість політиків викликали розрахунки В. Чеховського на дотримання в ході планованого візиту лінії українського «нейтралітету». З огляду на міжнародне становище УНР, оточеної з усіх боків фронтами могутніх сил з непримиренно-ворожими інтересами й намірами, це видавалося просто нереальним. «Треба було солідаризуватись з одним або з другим фронтом: з власними працюючими масами і Східною Росією або з українською буржуазією і світовим антантським імперіалізмом» – резюмував з цього приводу П. Христюк⁴.

За таких обставин В. Чеховський запропонував надіслати до Москви фактично дві делегації – урядову (офіційну) й громадську (представники українських соціалістичних партій). Щодо офіційної позиції уряду (М. Рафес зауважував, що це була більше особиста точка зору В. Чеховського), голова Ради народних міністрів наставляв потенційних посланців до радянської Росії: «Скажіть у Москві, що ми – соціалісти стоїмо за владу трудового народу, що всю політику визна-

¹ Рафес М. Два года революции на Украине. – М., 1920. – С. 127–128.

² Там же. – С. 128.

³ Там же. – С. 12.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 31.

чить наш Трудовий Конгрес. Він же сформує й нове Міністерство. Ми нічого не мали проти групи Пятакова, як соціально-громадської групи і навіть бажали б їх мати у складі нашого уряду тому, що вони мають вплив на частину робітників. Ми обіцяємо повну свободу всім партіям, в тому числі й б(ільшови)кам, але збройну боротьбу будемо придушувати збройною силою. Ми стоїмо за цілковитий нейтралітет у міжнародних відносинах. Зобов'язання воювати з Антантою ми на себе не беремо, але не допускаємо їхнього десанта. Якщо ж вони намагатимуться нав'язати нам свої буржуазні порядки, ми будемо проти них боротися.

Наша боротьба з Антантою залишається переважно дипломатичною. З Доном боремося силою зброї, але лише до наших кордонів, у межі Дону не йдемо. Ми повинні рахуватися з реальною силою. Краснова визнавати не будемо. Від Москви вимагаємо взаємного визнання суверенітету»¹.

З приводу наведеного можна висловити хіба що сумніви відносно твердження про інструкції як плід суб'єктивної творчості В. Чеховського. Зокрема, В. Винниченко стверджує: Директорія дала голові місії до Москви «наказ обстоювати три головніші пункти: нейтралітет України, оборона проти контрреволюції й наступу Антанти й система совітської влади в формі трудових рад»². Як видно, у викладі М. Рафеса, позиція голови Ради Народних Міністрів лише деталізувала засвідчений В. Винниченко «наказ Директорії».

Сутнісно кореспондується із наведеним й інформація, подана П. Христом: «Місія мала заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади на Україні, з забезпеченням в радах правильного представництва українського селянства (тобто на систему трудових рад), що Директорія піде на заключення економічного договору й військового союзу з Світською Росією в цілях боротьби з російською доброволією і оборони обох республік від наступу антантського війська; в заміну мав бути припинений наступ російського війська на Україну і визнана незалежність Української Республіки з тою верховною владою, яку встановить Трудовий Конгрес».

Певні різничитання у наведених витягах-інформаціях не повинні викликати збентеження: офіційного документа не існує, а процес вироблення узгодженої позиції кожен з авторів запам'ятав по-своєму. Втім, принципів розходжень у вищевикладеному немає. Наявні істотні відмінності у підходах до наміченого заходу вже на тій стадії було скориговано через зміни персонального складу учасників місії. Так, спочатку планувалося, що очолить делегацію впливовий член ЦК УСДРП, наближена до В. Винниченка особистість (він був добре освідомлений про контакти останнього з Д. Мануїльським і Раковським восени 1918 р.), Юрій Мазуренко.

¹ Рафес М. Назв. раб. – С. 130–131.

² Там же. – С. 130–131.

Однак, дотримуючись порівняно радикальної, ніж В. Чеховський, платформи, Ю. Мазуренко висунув власне бачення (по-суті – умови) виконання доручення: «1) Відміна стану облоги. Легальне існування всіх соціалістичних партій при умові ведення парламентських форм боротьби. Припинення розстрілів комуністів та укр(аїнських) соц(іалістів)-рев(олюціонерів). 2) Передача на місцях влади Радам трудового народу під контролем комісарів центральної влади. 3) Замість Трудового Конгресу з'їзд Рад трудових депутатів. 4) Боротьба з білогвардійцями. 5) Роззброєння військових частин, які дотримуються контрреволюційного напрямку. 6) Відкрита політика щодо Антанти. 7) Жодних розмов з Красновим, крім ультиматумів. 8) Чистка органів місцевої влади. До створення рад на місцях засновуються ревкоми».

М. Рафес вважав висунуту Ю. Мазуренком програму непринятною, твердячи, що «за цих умов міжпартійна соціалістична делегація мала лише одну рацію: кликати Радянську Росію для збройної підтримки у справі повалення Директорії». Відповідно «Бунд» відмовився від участі в поїздки до Москви¹.

Не вдаючись тут до мотивації поведінки лідерів Бунда, а остання, як відомо, далеко не завжди співпадала із зусиллями лідерів Української революції (що загалом, природно), варто звернути увагу на відсутність єдності поглядів на мету дипломатичної акції навіть у середовищі, здавалось би, ідейно близьких діячів. Останнє також цілком зрозуміло для стадії обговорення проекту, однак, логічно, повинно було позначитись на підборі відповідних виконавців.

Ю. Мазуренку – одному з провідників «незалежних» в УСДРП – не було довірено очолити делегацію до Москви. На цю роль було покликано Семена Мазуренка, який, хоча також належав до фракції «незалежних», дотримувався дещо поміркованіших поглядів, ніж рідний брат.

Санкція уряду на делегування до радянської Росії надзвичайної дипломатичної місії і виділення на її утримання 120 тис. крб. була ухвалена 4 січня 1919 р.². 7 січня С. Мазуренкові було видано відповідний документ – «Уповноваження» – за підписом Голови Ради Народних Міністрів, міністра закордонних справ В. Чеховського. 11 січня цей документ було затверджено Директорією і підписаного В. Винниченком, С. Петлюрою та П. Чикаленком («за секретаря»)³.

Звертає на себе увагу те, що з відправкою місії не надто поспішали, хоча надані їй керівнику повноваження були достатньо широкими, а їх реалізація вимагала граничної оперативності: «Правительство

¹ Рафес М. Назв. раб. – С. 131.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 10.

³ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 28–29.

Української Народньої Республіки сім уповноважує pana МАЗУРЕНКА Семена Петровича увійти в переговори з Уповноваженими Представниками Правительства Російської Совітської Федеративної Соціалістичної Республіки по всім справам, що торкаються постійних мирних добросусідських зносин між Українською Народньою Республікою та Російською Совітською Федеративною Соціалістичною Республікою, для чого надається пану Мазуренкові право скрізь, де треба буде, виступати від імені правительства Української Народньої Республіки, яко повноправному цього правительства представнику, складати і підписувати прелімінарні умови, які передавати на затвердження свого правительства, робити на словах і на письмі ріжного змісту заяви, пропозиції, приймати участь в ріжних засіданнях і нарадах.

Всьому, що п. Мазуренком зроблено буде в межах цього уповноваження, Правительство Української Народньої Республіки повірить і перечити не буде»¹.

Російський нарком закордонних справ Г. Чичерін видав С. Мазуренкові як «голови Надзвичайної Дипломатичної Місії Української Директорії» посвідчення, яким гарантувався повний дипломатичний імунітет і пільги, передбачені для осіб відповідного рангу².

Доки «втрясалися» формальності, спливав дорогоцінний час. Було б, вочевидь, несправедливим вважати, що Директорія того не розуміла, хоча, з іншого боку, бажано розібратися й у тому, чому вона не форсувала переговорних зусиль, по-суті зволікала з активними діями.

Тут можна висловити припущення, що, по-перше, робилися спроби «витиснути» максимум можливого з січневого інтенсивного обміну нотами – по можливості змусити російську сторону хоча б у чомусь, хоча б у моральному плані визнати неправомірність своєї позиції втручання у внутрішні справи України, «виторгувати» поступки, і в такий спосіб отримати підсилення своєї висхідної бази на переговорах. По-друге, явно зондувалася позиція урядів Антанти, уособлена командуванням інтервенційного корпусу, в ставленні до розгортання російсько-українського конфлікту. М. Рафес, зокрема, вважав, що згадані демарші мали «характер запрошення Антанти надіслати військову допомогу проти більшовиків»³.

Однак усе назване могла переважити внутрішня суперечність в Директорії, українському проводі взагалі у питаннях вибору зовнішньополітичних орієнтацій. При всій вагомості посад, які займали В. Винниченко й В. Чеховський, не можна сказати, що вони мали вирішальну перевагу при виробленні й здійсненні державницького курсу. І справа тут не лише у тому, що уряд практично був позбавлений важелів для впливу на міжнародні справи (дехто вважає, що В. Вин-

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 28.

² Там само. – С. 30.

³ Рафес М. Назв. раб. – С. 130–131.

ниченко передбачливо зосередив ці функції в своїх руках). В умовах громадянської війни вплив військових («людини з рушницею») на всі сфери суспільного життя велетенськи зріс. Ось тут і далася взнаки позиція С. Петлюри та його військового оточення (отаманів). «Зворотною стороною» прихильності до Антанти була ворожість щодо РСФФР.

«Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбочанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зірвати», - відзначав В. Винниченко¹.

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам П. Балбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал-демократа С. Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С. Петлюра разом з С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С. Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Східній Республіці».

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіть ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли посла делегацію для того?»²

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: «...Без оповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські більшовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорстокості большевикам. Чи знає Директорія, які страхіття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не оповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що большевики хотять миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?»³

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються при вслякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою, висловлюється, неначебто «між іншим» теза: «Крім того (підкреслено мною – В. С.): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а, може, й ні? – В. С.). Але вона хоче мати гарантію, що ми не большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів»⁴.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 226.

² Там само. – С. 227.

³ Там само. – С. 227–228.

⁴ Там само. – С. 228.

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова «крім того» значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала? Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П. Балбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запродавстві¹.

На підтвердження своєї широти В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19.. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно-газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків.

Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні «невеличкі» антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету»².

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Балбочан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав «одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С. Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь-якою ціною, навіть заплісуючи очі на негідну поведінку партнерів³.

Повертаючись же до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра й С. Тимошенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР – В. С.), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не

¹ Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С. 210–211.

² Там само. – С. 211–212.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 66–68.

ручаються, що через два-три тижні під Києвом не будуть китайські війська»¹.

Згаданій перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків в Директорії, де В. Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І, «не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено»².

Війну РСФСР офіційно було оголошено 16 січня 1919 р. І лише наступного дня відбулася перша зустріч Надзвичайної дипломатичної місії УНР (С. Мазуренка, М. Полоза, Ю. Ярослава) з російською делегацією. Привертає увагу поважний склад московських представників. Окрім наркома закордонних справ Г. Чичеріна, його заступника – Л. Карахана у переговорах взяв участь і надалі весь час був ключовою постаттю Д. Мануїльський, що за 1918 р. став «фахівцем» з українського питання. В засіданнях і надалі постійну участь брали представники Вищої ради народного господарства В. Менжинський та Л. Красін, а також офіційний представник РНК, комісаріату у справах національностей Каменський. Гадається, то було не бюрократичною показухою, а спробою підкреслити важливість зустрічі, бажанням оперативно вийти на вирішення міждержавних проблем, зокрема досягнення повноцінного договору, який би охоплював якомога ширший спектр стосунків – від політичних і воєнних до економічно-господарських.

Правда, первісна пропозиція радянської сторони розглядати зібрання як нараду представників керівних політичних партій в урядах двох республік (РКП(б) і УСДРП) була відхилена С. Мазуренком. Натомість було домовлено про те, що переговори мають урядовий, державний статус³.

В основу переговорів місія УНР запропонувала покласти положення:

- 1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР;
- 2) повне невтручання уряду РСФФР у внутрішні справи України;
- 3) точне визначення ставлення радянської Росії до повстанських військ, що оперують в Україні;

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 66–68.

² Там само. – С. 228–229.

³ Див.: Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 31–32.

4) УНР зобов'язується, що не допустить на своїй території військових частин і перекидання військ, ворожих радянській Росії, територіями України¹.

В оголошених представником УПСР М. Полозом побажаннях на засіданні 19 січня зазначені пункти були дещо конкретизовані й доповнені вимогами:

– уряд РСФРР зобов'язується негайно відкликати з України всі свої війська;

– РНК РСР приймає на себе роль мирного посередника між урядом УНР і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України;

– уряд УНР вживе найрішучіших воєнних заходів для очищення території України від банд Краснова й донських козаків;

– уряд УНР заявляє про намір відразу ж після припинення громадянської війни нарівні з іншими соціалістичними партіями легалізувати КП(б)У, надати їй свободу пропаганди своєї ідеології в рамках парламентської боротьби;

– уряд УНР пропонує уряду РСФРР негайно відновити консульські установи й налагодити товарообмін на умовах, «вироблених мирною конференцією Шелухіна–Раковського»².

Кваліфікованіше вибудувавши тактику поведінки на переговорах, Д. Мануїльський та його колеги змогли спочатку вивідати всі можливі компроміси, на які здатна була піти українська сторона. Відхиливши претензії останньої, зокрема, про втручання у внутрішні справи УНР за допомогою військ тощо, вони почали методично, часом гнучко, часом твердо домагатися прийняття своєї платформи.

Так, 23 січня Д. Мануїльський виклав вимогу негайного створення наступального союзу між УНР і РСФРР «на Краснова, Антанту і Кримську реакцію. Що ж до внутрішньої політики, то тов. Мануїльський наполягає, щоб питання про владу на Україні було розв'язане Всеукраїнським з'їздом Рад на тих же виборчих підставах, як і в Радянській Російській республіці. Тільки на цих основах уряд Радянської Росії готовий приступити в якості посередника в справі примирення сторін, які борються на Україні»³.

Звісно, така лінія викликала спротив з боку дипломатів УНР. Спростовуючи в ході затяжних дебатів аргументацію російської сторони, С. Мазуренко у розпачі вказав представникам РСФРР, «що вони, вимагаючи від уряду УНР оголошення війни Україною Антанті, Дону і Криму – встановлення диктатури робітничого пролетаріату, в той же час зі свого боку позитивно нічого не пропонують і не дають УНР, за винятком порад, за одержанням яких зовсім не було необхідності приїжджати до Москви Дипломатичної Місії»⁴.

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 33–34.

² Там само. – С. 39–40.

³ Там само. – С. 39–40.

⁴ Там само. – С. 43.

Хоча наведені слова не можна віднести до шедеврів дипломатичного красномовства, українська позиція тут заявлена гранично чітко й безкомпромісно. Причин до хвилювання додавало й те, що російські представники з кожною новою зустріччю додавали інформацій про поразки Директорії й успіхи в Україні радянської влади. Не маючи достовірних відомостей про дійсний стан справ, українські представники почали підозрювати, що офіційна Москва свідомо затягує переговори. «Ми сидимо тут уже два тижні і до жодних певних висновків до цього часу не дійшли, – заявив С. Мазуренко на нараді 27 січня. – Нам необхідно встановити контакт взаємної довіри і негайно розв’язати найнагальніші питання, які не терплять відстрочки. Без цього ми не можемо продовжити спільну роботу і нашим зволіканням тільки посилюємо анархію на Україні»¹.

І, зовсім уже відкидаючи будь-які дипломатичні канони й умовності, голова Надзвичайної місії УНР висловив впевненість, що продовження переговорів у попередньому руслі безперспективне через очевидну їх безкорисність. «Ми зі свого боку вносили весь час цілком певні пропозиції, а від Вас я ще жодних пропозицій не чув, – роздратовано говорив він. – Ті ж розмови, які ми вели на попередніх засіданнях, це лише вимагало від нас капітуляції. Давайте раз і назавжди відкинемо дипломатію вбік і скажемо один-одному: Чого Ви хочете від нас і на що ми можемо розраховувати від Вас. Адже від того, щоб розмовляти про ті предмети, про які ми вели мову на попередніх засіданнях, нам зовсім не потрібно було їхати сюди. Ми могли всі ці питання вирішити там на місці з П’ятаковим і його друзями»².

Українці висловили побажання перенести місце переговорів поближе до міждержавного кордону, зокрема в Харків або Гомель³, щоб полегшити одержання інформації від державних центрів УНР.

Тут, мабуть, доречно висловити міркування щодо причин виникнення дисгармонійної ситуації на переговорах, хоча обидві сторони, здається, щиро прагнули пришвидчити порозуміння. В усякому разі, представники російського уряду Д. Мануїльський, Каменський, В. Менжинський, Л. Красін намагалися переконати своїх візаві в тому, що у них немає причин штучно затягувати процес домовленостей. Їм можна в даному разі довіряти. Не розкриваючи причин прагнення до порозуміння, вони насправді виходили з того, що, не маючи належних військових сил, радянська Росія стояла перед перспективою величезних, надскладних випробувань – на допомогу її ворогам приходила наймогутніша на той час мілітарна сила в світі – Антанта. То ж виключити з кільця фронтів, яке дедалі стискалося, хоч одну ланку (Україна потенційно могла нею бути та й власне вже була після 16 січня 1919 р.), а ще більше – схилити до нейтралітету, а то й кра-

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 46.

² Там само.

³ Там само. – С. 46, 48.

ще – до співдії, – значило здобути чималу й притому безкровну, менш витратну перемогу.

На що ж могли посылатися у публічних переговорах постійно російські дипломати – це на зміну ситуації в Україні. Об'єктивне неухильне падіння авторитету, впливу влади Директорії викликало природне питання – наскільки реальною є ця сила і як далеко варто заходити в розрахунках на взаємодію з нею?

Звичайно, у створенні протиантантської і протидобровольчої коаліції вбачалася геополітична перспектива. Однак свої переваги могла мати і ставка на радянські, більшовицькі сили в Україні, що дедалі зміцнювалися, завойовували більш міцні позиції, брали під контроль нові й нові території.

Схоже, що московський центр коливався, або ще тільки визначався у тому, який із двох варіантів прийнятніший, «виграшніший». А керівництво КП(б)У, РНК України, знаючи, що контакти з посланцями Директорії для В. Леніна, його однодумців – то не гра, не імітація ділових стосунків, з підозрою і ревністю ставилися до самої ідеї, тим більше – факту переговорів.

Вони розуміли, що у ЦК РКП(б), РНК РСФРР своя стратегія, метою і стрижнем якої було збереження влади рад, і що з цього погляду поведінка лідерів КП(б)У, для яких інтереси українських трудящих були превалюючими, не у всьому співпадала із загальнопартійним, загальнорадянським курсом, «органічно вписувалася у нього», маючи цілком природні регіональні й національні відмінності. Як і в момент створення КП(б)У, організації антигетьманських повстань, створення Тимчасового робітничо-селянського уряду, знову виявлялися суперечності між «центром і місцями». Більшовицький центр водночас бажав, з одного боку, – найрішучішої перемоги місцевих комуністичних сил в Україні, а з іншого, – остерігався, що їх боротьба може прискорити конфлікт, відкрите зіткнення зі світовими імперіалістичними силами, передбачити результат якого було дуже непросто. В усякому разі – переконливих аргументів на користь досягнення переможного варіанту було небагато.

Можливо тому, не маючи впевненості у жодній із альтернатив, російська сторона здійснила спробу залучити у переговорний процес представників радянського уряду України, зокрема Г. Пятакова¹. Останній разом з Я. Дробнісом справді прибув наприкінці січня 1919 р. до Москви, однак проігнорував запрошення на нараду, оскільки, за словами Д. Мануїльського, стояв на «непримиренній позиції»². Представник уряду РСФРР сподівався ще переконати їх змінити точку зору. «Але, якщо вони рішуче відмовляться взяти участь у наших справах, – зауважив Д. Мануїльський, – то наша партія наполягатиме на їх відкликанні. Тоді, – продовжив він, – ми викличемо з Харкова

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 47, 57.

² Там само. – С. 58.

Х. Г. Раковського, котрий туди був посланий для підсилення прибічників угоди з Директорією»¹.

Останнє твердження було швидше за все «дипломатичним перебільшенням». Обставини заміни Г. Пятакова на Х. Раковського на посаді голови радянського уряду України полягали в іншому, на момент здійснення згаданої трансформації далекими від сутності й характеру тих процесів, на які посилався вправний дипломат.

Однак, тут важливо усвідомлювати, що радянська сторона мала можливості для маневру. Варіюючи пропозиції (непорушними залишалися вимоги запровадження в Україні радянської влади й створення єдиного командування для радянських і уенерівських збройних сил), Д. Мануїльський, В. Менжинський, Б. Красін враховували швидкоплинну кон'юнктуру.

Посланці ж України дедалі більше потерпали від практичної ізольованості, в яку потрапили з приїздом до Москви. Їм не вдавалося знехтяться з Директорії по прямому дроту чи радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, одержати інструкції щодо дальших кроків, допустимих компромісів і т. ін. Не допомогло навіть втручання на високому наркомівському рівні. Київ упродовж тижнів абсолютно не реагував ні на які звернення².

Тоді голова місії С. Мазуренко погодився на відрядження до Києва кур'єра, хоч і вважав, що в такий спосіб дуже важко предметно вирішувати проблеми, що виникали на переговорах. Хто виконував роль кур'єра місії, з'ясувати не вдалося. Він виїхав з Гомеля і дістався до Дарниці, зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Паровоз, у якому посланець намагався добратися до Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено-«ураганно» обстрілювався гарматним вогнем³. Природно, і засоби зв'язку, і зброя знаходилися під контролем військових, якими керував С. Петлюра. «Не будучи навіть отаманом, можна зрозуміти, що окремий паровоз та ще під білим прапором не може загрожувати фронтаві й його можна підпустити до себе без усякого ризику й страху за військову справу, – роз'ясняв ситуацію В. Винниченко. – Отже значить його не підпускали не через це? А через що?

То знала тільки отаманська влада»⁴.

Співставляючи всю історію з домаганнями С. Петлюри оголошення війни РСФФР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, Голова Директорії приходив до важливих, однак дуже невтішних висновків. Пригадавши, що офіційне оголошення війни північному сусіду було зроблено 16 січня 1919 р.,

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 59.

² Там само. – С. 51, 52, 56, 59, 66.

³ Там само. – С. 59.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. – С. 229–230.

В. Винниченко продовжує: «А 1 лютого, се-б-то як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпожені регулярними російськими військами були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було видерти те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, дійсно народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, – п'ятаковщина й отаманщина, – досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга потягла Директорію в контрреволюцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму»¹.

Висновок багатоаспектний, достатньо категоричний, можливо, не у всіх складових безспірний. Однак в сенсі розуміння сюжету, який розглядається, важко не погодитися з тим, що за відтворених обставин досягти загального позитивного результату в Москві було елементарно неможливо.

То ж, виходячи з об'єктивного стану справ, передусім, усвідомлення того, що захоплення Києва червоними було справою ближчих днів, С. Мазуренко і М. Полоз 1 лютого 1919 р. запропонували оголосити перемир'я на фронті як передумову продовження переговорів про мир².

А на наступному засіданні, 4 лютого, було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну – урядам УНР і радянської України. Його зміст зводився до наступного:

Уряд РСФРР погоджувався виступити в ролі посередника між двома урядами, що вели боротьбу в Україні, на наступних умовах:

- Визнання Директорією принципа влади рад на Україні;
- Визнання нейтралітета України з активним його захистом супроти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет;
- Спільна боротьба проти контрреволюції;
- Перемир'я на час мирних переговорів³.

Навколо даного документа в історіографії «ламалося немало списів». Причиною послужили дотичні до проблеми сюжету у їх відтворенні через чотири десятиліття В. Винниченко. Колишній Голова Директорії у «Заповіті борцям за визволення» твердив, що «після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головною советського уряду В. Леніним та Наркомом закордонних справ Чичериним,

¹ Винниченко В. Назв. праця – С. 230.

² Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 59.

³ Там само. – С. 60–61.

а з боку Української Держави – головою української делегації – Семеном Мазуренком»¹.

Можливо, з роками В. Винниченко просто призабув деталі і прифантазував деякі моменти, що видаються неправдоподібними. Вищенаведена домовленість, що телеграфно була відправлена в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В. Винниченко переконує, що в 1920 р. під час звіту йому в Москві С. Мазуренко доповідав «про підписаний договір»², що цей факт офіційно підтверджували й Г. Чичерін і члени Політбюро³, тексту договору (чи якогось його варіанту, окрім вищенаведеного тексту телеграми), до цього часу ніхто не бачив. Це тим більше дивно, що В. Винниченко стверджує, нібито документ підписали В. Ленін, Г. Чичерін і С. Мазуренко. В біохроніці В. Леніна такого факту не зафіксовано. Та й навряд чи він взагалі міг бути. Хоча в революційний час не надто дотримувалися правових, дипломатичних канонів, видається надто мало ймовірним, щоб радянська охорона погодилася на таку вражаючу «протокольну» асиметрію: погодитися поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави і глави надзвичайної місії, просто не наділеного відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С. Мазуренкові, так і його неодноразовими покликаннями на те, що він не має змоги продовжувати переговори, не знаючи, що йому в конкретних обставинах може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С. Мазуренко попросив В. Менжинського «передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень від Директорії вести переговори з урядом Раковського–Пятакова і що після падіння Києва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т. Мазуренко заявляє що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду»⁴.

Що ж до В. Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовки підсумкового документу, а й до боротьби, яка неначебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) з українських проблем. Знову таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У й радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали, навіть, часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Так що й тут В. Винниченко, вочевидь, дещо змістив акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до рук Директорії. За версією В. Винниченка, С. Мазуренко передав

¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 34.

² Там само. – С. 35.

³ Там само.

⁴ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 61.

текст документа телеграфом до Києва і «попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталося. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернуться на Україну, щоб особисто привести заключний договір, але з наказу Головного Отамана С. Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І таким чином цей величезної ваги для нашої державності акт було сховано від українства, і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України та Польщі»¹.

До цього колишній Голова Директорії додає, що він довідався пізніше, чому залишений петлюрівськими військами Київ «більше тижня» не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви «не порушувати перемир'я, ждати кінця мирових переговорів»².

Знову багато які моменти не відповідають дійсності (особиста подорож С. Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви), або не можуть бути підтверджені (вчинки С. Петлюри, накази Москви). Є й хронологічні неспівпадіння: готовий договір не міг ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленим з нарочним, оскільки його фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Не хочеться підозрювати В. Винниченка у політичній наївності, чи ж то звинувачувати у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, однак деякі його твердження зрозуміти, пояснити важко. Так, скажімо, він продовжував рішуче наполягати на тому, що підписаний між посланцем УНР і керівництвом РСР в лютому 1919 р. договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, але й розцінювався В. Леніним та його прибічниками влітку 1920 р. як реально діючий документ. А відтак і його, В. Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії в 1920 р. були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була радянська влада).

Власну ж незговірливість, чи то пак принциповість, прагнення вибороти реальні важелі для українізації республіки В. Винниченко розцінює як привід, з якого скористалися Л. Троцький, його прибічники і домоглися перемоги над поміркованою щодо України позицією В. Леніна, змогли дезавувувати досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості³.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 34.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 35, 36, 46–48.

Однак, повертаючись до подій, пов'язаних із діяльністю місії С. Мазуренка, варто звернути увагу на наступні моменти.

На вже згаданому засіданні переговорників 4 лютого 1919 р. В. Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова й пообіцяв негайно передати зміст домовленостей «до відома Директорії й уряду Раковського–Пятакова»¹.

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук Голови Директорії. Достеменно відомо, що зі змістом угоди, доповненої харківським РНК і підписаної Х. Раковським, зміг першим ознайомитися член Директорії Ф. Швець аж 10 лютого 1919 р.

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялося про згоду на порозуміння з Директорією з посередництва РНК РСФРР і на вироблених у Москві засадах: «Українське Робітничо-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Советського Правительства щодо порозуміння з Директорією (про це офіційно було повідомлено наркомат закордонних справ РСФРР²) при умові признання таких принципів:

1) Директорія визнає советську владу в Україні;

2) суворя неутральність України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова і Поляків;

3) спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т. Мазуренка і її Російське Советське Правительство передало шляхом радіо як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття тієї плятформи, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній комісії в Москві, що вона на території Української Советської Республіки буде користуватися всіми гарантіями дипломатичної незайманості і можливістю тримати зв'язок із Директорією»³.

Далі в документі додавалася оцінка тих процесів, найостанніших подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути врахованими при підході до надісланої угоди:

«Здобуття Києва українськими регулярними советськими військами, перехід на бік советської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республіканських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом советської влади очевидно доказують, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці советської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крови безцільним і безкорисним. Дальший спротив наших (має бути: Ваших) військ тільки затягає гро-

¹ Симоненко Р. Г. Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 61.

² Там само. – С. 67.

³ Цит. за: Стахів М. Назв. праця. – С. 51.

мадянську війну та улегшусь завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Басарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і загримуючи справу відбудови економічних сил соціалістичного будівництва в Україні»¹.

Закінчувалася телеграма пропозиціями-запевненнями, що походили безпосередньо від РНК України: «Тому ми прекладаєм з нашого боку продовжувати переговори, що почалися в Москві, тепер у Харкові на підставі признання советської влади, конкретна організація якої повинна бути завданням Третього Українського З'їзду Советів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманости Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський»².

Ознайомившись з посланням Х. Раковського, В. Винниченко, який вже залишав свою посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував вкрай бурхливо. Особливо його обурили слова Голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, що переповнювали В. Винниченка, який потрапив справді у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі то був той самий документ, на який місія С. Мазуренка погодилась у Москві.

І якщо телеграму Х. Раковського з гнівом відкинув В. Винниченко, то, звісно, ще неприйнятнішою вона була для С. Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів і домовленостей із Москвою.

Місія С. Мазуренка залишалася ще деякий час в столиці РСФФР (телеграма про її відкликання 5 лютого була зразу дезувайована³). Керівник надзвичайного посольства, можливо, не знаючи про реакцію з Вінниці, 19 лютого 1919 р. повідомляв Директорію про від'їзд в Україну посланців РНК РСФФР В. Менжинського й Бельгова, а також секретаря місії Ю. Ярослава для звіту про хід переговорів⁴. При цьому С. Мазуренко знайшов за потрібне наголосити: «Місія, засвідчуючи надзвичайно сприятливу ситуацію для здійснення влади Українських робітничо-селянських рад, настійно радить прийняти посередництво Ради Народних Комісарів»⁵.

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 51–52.

² Там само. – С. 52.

³ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 62–63.

⁴ Там само. – С. 64–65.

⁵ Там само. – С. 65.

23 лютого голова Надзвичайної місії до РСФСР направив міністру закордонних справ УНР звіт про свою роботу, лейтмотив якого полягав у необхідності продовження мирних зусиль: «Українська Дипломатична Місія в Москві має за честь повідомити Вас, що сучасний мент Місія признає найліпшим для переговорів з Російсько-Харківським Урядом про ліквідацію громадянської боротьби на Україні.

За останні часи Російський Совнарком приймає всі заходи, щоб установити мир со всіма Державами включно із Україною. Небезпека внутрішніх справ: голод, хворості, безнадійне становище торгу і промисловості, а також і транспорту примушує Совнарком ітти на всякі заходи з Державами, щоб тільки захистити завоювання революції від реакції правих сил. Цей погляд суспільної боротьби проти правих сил реакції тепер об'єднує тут всі соціалістичні партії, котрі закликають до згоди і Директорію, як владу на Україні дійсно соціалістичну і демократичну. Всі щиро бажають, щоб наш уряд знов не зробив помилки і не накликав на себе, а також і на всю останню Росію великого лиха закликом чужоземних сил на Україну»¹.

Серед інших аргументів С. Мазуренко виділив прибуття до Москви представників II Інтернаціоналу («Бернської соціалістичної конференції») і заплановану на Принцевих островах міжнародну конференцію за участю всіх сил, які воювали на теренах колишньої Російської імперії. Раднарком РСФСР був дуже зацікавлений у тому, щоб не лише демонструвати свою миролюбність, а й доводити її світовій громадськості реальними справами. Тому, на думку С. Мазуренка, — «за нашу Місію від незалежної України вони зараз ухватились обома руками, щоб показати Європі, що більшовики не вороги дійсної демократії і не насилують самовизначення нації.

Народний Комісар Чичерін дуже захвилювався, як почув, що Місія хоче од'їздити до Гомеля, щоб там чекать директив від свого уряду. Він упросив Місію не покидать Москви, а навпаки: знову прохати Директорію почати мирові переговори, щоб найскоріше ліквідувать війну на Україні. По згоді з Наркомом Чичеріним Місія і послала Вам свої послідні радіо від 19 та 20 лютого.

З свого боку зараз Місія одногосло признала, що престиж незалежної Української Народньої Республіки власне диктує, щоб ні в якому разі зв'язки з Совітською Росією не поривать. Місія своїм існуванням тут скаже делегатам Європи, що Україна є дійсно суверенна демократична і соціалістична республіка. Місія прохає уряд і Директорію вірити, що вона приложе всі свої сили, щоб найліпше скористувати міжнародну ситуацію і захистити права вільної незалежної України»².

Відповіді на свої послання С. Мазуренко не отримав. Натомість надійшли розпорядження Директорії про призначення С. Мазуренка

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. — С. 68.

² Там само. — С. 69.

керівником дипломатичної місії до Скандинавії. До місії було включено також і Ю. Ярослава¹. Російська охорона з усім дипломатичним тактом забезпечила повне сприяння їм у виконанні доручення уряду УНР².

Так, витративши немало зусиль для розв'язання надскладної проблеми, посланці України змушені були змиритися з тим, що це, зрештою, виявилось нікому не потрібним. Уже через кілька місяців С. Мазуренко в листі до міністра закордонних справ УНР дуже стисло передав всю історію здійснення місії до Москви. І через дипломатично-стриманий, по-суті бюрократично-чиновничий тон проглядає почуття жалю за втрачені можливості, нереалізовану альтернативу, які могли серйозно вплинути на долю України, надати її народу зовсім іншого вектора розвитку. С. Мазуренко констатував:

«Російська Совітська влада, як відомо, є влада партії комуністів, котра цілком проваде диктатуру пролетаріата. Лідер партії і Голова совітського Уряду – Володимир Ульянов-Ленін добре розуміє, що диктатурою одного лише Російського пролетаріату не збудуєш комуністичну Державу. Він шукає союзників, як у себе, наприклад серед селянства, так і за кордоном. Але до сієї «соглашательської» політики Леніна вороже відносяться інші конкуренти за лідерство в партії. Троцький і Сталін в Росії. П'ятаков і Бубнов на Україні не раз провалювали на колегіальних зібраннях комуністів всі більш-менш помірковані пропозиції головного лідера. Що торкається до відносин інших комуністичних лідерів до України і до Директорії, то «соглашательська» політика Леніна знайти порозуміння і згоду з Директорією спочатку мала між ними успіх. В січні цього року для переговорів з Надзвичайною Місією від Директорії Леніним і Чичеріним була призначена Комісія із комуністів, виключно прихильних до згоди з Директорією: Менжинський, Каменський, Карахан, Бельгов і найбільш прихильний до нас і впливовий комуніст Красін на чолі з головою Комісії Д. З. Мануїльським. Праця нашої Місії з сією колегією уже через півтора тижня дала головні порозуміння в загальних рисах згоди, але на жаль всі заходи Місії повідомить по радіо Директорію про нашу згоду не мали успіху. Ні радіо Місії в кінці січня Директорією в Києві не приймались, ні потяг з дипломатичним кур'єром Місії не був пропущений нашим військом біля Дарниці. Тільки радіо Чичеріна уже в початку лютого дійшло до Директорії в Вінницю і я одержав наказ zostаватися при Совітському Уряді. Через місяць новим радіо Директорія дала мені наказ покинути Росію і переїхати до складу нашої Місії в Скандинавії»³.

У наведеному витязі з листа привертає увагу характеристика особистісних позицій керівництва радянської Росії. Гадається, С. Ма-

¹ Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Назв. праця. – С. 69, 70.

² Там само. – С. 71–78.

³ Там само. – С. 79.

зуренко зробив це не випадково. Він «підказував», що при бажанні можна було скористатися індивідуальними орієнтаціями, уподобаннями чільних політиків РСФРР для блага України. Та, схоже, це також нікому в українському проводі було не потрібно.

Внутрішні суперечності, що існували в Директорії з моменту створення, із загостренням ситуації, природно, виявляли себе дедалі сильніше. Особливого значення набули різноспрямовані зовнішньополітичні орієнтації в українському проводі. Симпатії С. Петлюри та його прибічників до Антанти не були платонічними і рано чи пізно, особливо ж з активізацією дій В. Винниченка, неминуче мали вилитися у практичні кроки і рішення.

Звісно, перспектива налагодження стосунків з країнами Антанти залежала не тільки і не стільки від прагнень і планів С. Петлюри та його однодумців, скільки від тих, хто, як переможці світової війни, продовжували поставати незаперечною силою планетарного масштабу і впливу.

Те, що Антанта визначила для себе незаперечним пріоритетом підтримку єдинонеділимського руху і практичне нехтування українським чинником – неодноразово відзначалося в історіографії і знайшло своє нове підтвердження у фронтальному аналізі джерел у наші дні¹.

Цікаво, що в даному разі щодо українства, як виявляється, можна було й поступитися принципами, які американські правлячі кола проголосили щодо всього світу, принаймні, мати сумніви щодо їх застосування.

Йдеться про відомі «14 пунктів» В. Вільсона. Так, у коментарі до документа президента США, що з'явився у жовтні 1918 р., американський уряд офіційно заявив: «...Те, що визнане правильним для поляків, безумовно доведеться визнати правильним і для фінів, литовців, латишів, а можливо (! – В. С.), і для українців»².

Навряд чи можна стверджувати, що лідери Антанти поспішали визначитися із підтримкою Директорії. Навпаки, їх дратував і насторожував соціалістичний характер останньої, а понад усе – підняте нею антигетьманське повстання. Його Прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж на засіданні «великої п'ятірки» 16 січня 1919 р. прямо назвав більшовицьким, С. Петлюру – авантюристом, а Україну державою, на котру марно покладати надії, бо вона зовсім не була оплотом антибільшовизму³.

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 9–11, 17–21.

² Архив полковника Хауза. Т. 4. Конец войны. Июнь 1918 – ноябрь 1919. – М., 1944. – С. 151.

³ Papers. 1919. The Paris Peace Conference. V. III. – Washington. – P. 581–582.

Лідери держав Антанти, аналізуючи доступну інформацію, прихилили до висновків, що Директорія є не просто «пробільшовицьким» органом, вона латентно опозиційна стабільній владі в країні, владі гетьмана, який зрештою виявив свою лояльність до союзників, а, значить, опосередковано вона опозиційна й щодо союзників. Зрештою, вона сепаратистська, адже руйнує російсько-український антибільшовицький блок, що означився. Відтак лідери Антанти дійшли думки, що лише інтервенція військ союзників може запобігти підйому «антисупільних і обмежених націоналістичних елементів, що штовхнуть країну в хаос анархії»¹.

Отже висадка союзників у південних портах розпочалася як ворожа до Директорії та очолюваного нею руху. Виразником такої лінії був французький консул в Одесі Е. Енно. В нарисі взаємостосунків Добровольчої армії і французького командування, складеному представниками російських антибільшовицьких сил, відзначалося: «Енно займав щодо українського питання позицію визначену і твердо: українці в усіх напрямках визнавалися ним елементом, шкідливим для створення єдиної Росії, а Добровольча армія вважалася єдиним здоровим державним началом на півдні Росії»².

Варто зазначити, що консульські повноваження Е. Енно були досить непевними. Рішенням Яської конференції, яка відбулася 16–23 листопада 1918 р. за участю представників держав Антанти в Румунії та російських антибільшовицьких сил, він був призначений консулом Франції в Україні та «повноважним представником держав Антанти в південній Росії», тобто йому були делеговані повноваження виступати від імені усіх союзних держав. Сам Енно сприймав свою роль з усією серйозністю. Однак це призначення не було офіційно визнане французьким урядом та урядами інших держав Антанти. На засіданні французького парламенту в кінці березня 1919 р. міністр закордонних справ Франції Пішон заявив, що Е. Енно ніколи не був призначений урядом, ніколи не був консулом Франції і ніколи не мав ніяких дипломатичних доручень. Однак тривалий час саме він був уособленням Антанти в Україні.

І Енно, і командування інтервенційного корпусу від самих початків своєї місії були на боці Добровольчої армії, з неприхованим упередженням, недобророзичливістю ставилися до української влади.

Враховуючи це, по суті вороже ставлення до Директорії з боку французького командування і прагнучи бодай скоригувати його, ще 27 грудня 1918 р. Голова Ради Міністрів України В. Чеховський направив представнику УНР в Швейцарії Лукашевичу листа, в якому

¹ Reshetar Y. The Ukrainian Revolution. 1917–1920. A Study of Nationalism. – New-York. 1972. – P. 238.

² Очерк взаимоотношений вооруженных сил Юга России и представителей французского командования // Архив русской революции. – Берлин, 1925. – Т. 16. – С. 236.

зазначалося, що в Одесі проводиться провокаційна робота з метою викликати загострення відносин між Директорією і Антантою і тим самим скомпromетувати всю українську справу.

Лукашевичу доручалося «дипломатичним порядком, безумовно минаючи пресу», повідомити уряди Антанти, передусім Франції, що УНР готова ліквідувати або взяти на себе ту матеріальну відповідальність або борги, що припадають на неї з цілої суми колишньої Росії, перед Францією і взагалі Антантою шляхом мирного дипломатичного обговорення всіх фінансово-економічних справ; Антанта не має ніякої рації вступати з Україною в конфлікт через свої капітали, оскільки це доцільно врегулювати шляхом згоди, бо кожний конфлікт «може кинути Україну в обійми російського більшовизму»¹.

Поступово розбираючись в ситуації в Україні, одержуючи докази того, що Директорія – то не більшовицька сила, антантські політики поволі змінювали своє ставлення до неї, хоч їх і бентежили самостійницькі позиції українського проводу. В інтересах західно європейців було не розмежування, тим більше – протистояння антимосковських сил, а їх єднання, що на практиці означало б підпорядкування української державності білому рухові. Е. Енно, який не міг збагнути такої «складної діалектики», був позбавлений будь-яких дипломатичних повноважень і відкликаний до Парижа².

Після приїзду до Одеси 14 січня 1919 р. командуючого союзними силами на півдні Росії генерала д'Ансельма та начальника штабу полковника Фрейденберга активізувалися їх стосунки з українцями. Перше ж питання, поставлене генералом д'Ансельмом Е. Енно торкалося того, чи бачив Е. Енно генерала О. Грекова, направленого до Одеси з Києва³. Новоприбулі дотримувалися точки зору, що не слід відкидати прагнення Директорії до співробітництва, а намагатися налагодити союз двох місцевих антирадянських сил – українців та Добровольчої армії. Тому з середини січня 1919 р. французьке командування підтримувало відносини водночас з обома сторонами.

При цьому, попри, здавалось би, очевидні стратегічні переваги від союзу з Добровольчою армією, паралельно набирали сили й чинники, що відкривали перспективи для зближення інтервентів з українською владою. Це, передусім, – суперечності між французьким командуванням і Добровольчою армією. Загони добровольців на півдні України виявилися нечисленними та малобоездатними, спроби провести мобілізацію виявилися практично безрезультатними.

Певною проблемою було призначення військовим губернатором Одеси Грішина-Алмазова, який уважав себе офіцером, підлеглим

¹ Цит. за: Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 – квітень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 52.

² Там само.

³ Маргулієс М. Год интервенции. – Кн. 1. – Берлин. – 1923. – С. 165.

А. Денікіну, і тому саме з ним узгоджував свої рішення та дії. Але Денікін оперував в англійській зоні – Дон, Кубань і, з французької точки зору, не повинен був мати повноважень впливу в Одесі. Тобто, тут виявлялася й давня елементарна ревність до англійців.

Означене вище говорить на користь того, що передумови налагодження українсько-антантських контактів також мали певною мірою об'єктивну природу, не були лише вимушеною реакцією на наступ більшовицьких військ на Київ, як те постає з багатьох, мабуть, із більшості мемуарних тверджень активних учасників тогочасних подій.

До цього слід додати й загальні світоглядні орієнтації та політичні уподобання С. Петлюри – основного поборника зближення з Антантою, діяча, в політичних розрахунках якого зовнішнім чинникам завжди надавалося особливого значення. На цей момент звернув увагу близький соратник Головного отамана О. Лотоцький, коли писав: «С. Петлюра рішуче заперечував так популярну в деяких політичних колах «орієнтацію на власні сили», що звичайно розуміється як нехтування і відкидання будь-яких закордонних чинників. Він визнає необхідність «допомоги політичної, технічної, економічної» – у визвольній боротьбі, у відбудуванні зруйнованого революцією і війнами краю. Ця необхідна допомога здобувається мотивами не ідеалістичними, а надто реальними, матеріальними розрахунками заінтересованих сторін»¹.

Французьке командування, йдучи на контакти з Директорією, не відмовлялося від мети інтервенції, а лише змінювало тактику. Її сутність сформулював полковник Фрейденберг: «Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Але зараз справа полягає не у вирішенні тих чи інших політичних питань, а виключно в тому, щоб використати для боротьби з більшовиками всі антибільшовицькі сили, в тому числі і сили українців»².

За таких загальних обставин і швидкозмінливої атмосфери, врешті, й дійшло до прямих контактів представника Директорії генерала О. Грекова з командуванням інтервенційних сил. Військовий міністр УНР прибув до Одеси ще 5 січня 1919 р., та перша його офіційна зустріч з французьким генералом д'Ансельмом сталася лише через 10 днів.

Довідка: *ГРЕКІВ Олександр Петрович* (24 листопада 1875 р., с. Сопич Чернігівської губернії – 2 грудня 1959 р., Відень) – український військовий діяч.

Закінчив гімназію, Московський університет, Московське військово-училище. Учасник російсько-японської війни. Далі служив у Туркес-

¹ Лотоцький О. На ріках Вавілонських. – Львів, 1938. – С. 49.

² Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С. 181.

тані, навчався в академії Генерального штабу. У роки Першої світової війни – на Південно-Західному фронті, начальник штабу 24-ї піхотної дивізії, командир полку 1-ої гвардійської дивізії, начальник штабу 6-го армійського корпусу, з 1915 р. – генерал-майор.

У 1917 р. О. Греків прилучився до українізації армії. Командир 11-ої Сердюцької дивізії, в січні 1918 р. – начальник штабу Київського військового округу. З 30 березня 1918 р. – Військовий міністр УНР. Під час гетьманату заарештований. Після відновлення УНР призначений Директорією головнокомандувачем українського Південного фронту. З 9 січня 1919 р. – військовий міністр УНР, наказний отаман. Очолював військову делегацію УНР на переговорах з представниками Антанти в Одесі й Бірзулі.

25 травня 1919 р. призначений командувачем УГА. Провів відому Чортківську офензиву (червень 1919 р.). В липні 1919 р. виїхав з місією до Румунії, пізніше – до Австрії. Залишився у Відні на еміграції. Співпрацював з УВО-ОУН.

У серпні 1948 р. заарештований у Відні органами НКВС і засуджений до заслання в Сибір строком на 10 років. Помер невдовзі після звільнення.

Посланець Директорії попросив у Антанти підтримки для протидії більшовикам, зокрема – технічної допомоги. Можна припустити, що саме тоді народився проект документа, який уже в той момент видавався за погоджений і підписаний обома сторонами.

Скоріше за все, один з підготовчих варіантів був добутий радянською розвідкою – це зробив колишній есер і політичний каторжанин Ройтман, що пізніше був покараний на смерть своїми ж за підорою у зраді¹.

Більшовики, вочевидь, не вивчали питання про те, чи був підписаний документ, чи набув чинності, а поспішили використати його в ідейно-політичній і дипломатичній боротьбі. Вони поширили його серед учасників Трудового конгресу України², а Раднарком України 26 лютого 1919 р. заявив уряду Франції ноту протесту з приводу досягнутих домовленостей, які були спрямовані проти радянської влади в Україні й Росії³. Як повноцінний документ угода потрапила до серйозних наукових видань⁴, а фахівці «ламали голови» над деякими важкозрозумілими моментами⁵.

¹ Див.: Гончар Б. М., Городня Н. Д. Назв. праця. – С. 47.

² Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России, 1918–1919. – М.–Л., 1928. – С. 142.

³ Документы внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1958. – С. 81.

⁴ Див., напр.: Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 554–555.

⁵ Див., напр.: Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. – К., 1962; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918–1920). – Львів, 1964.

Згаданим варіантом документа передбачалося входження Української Народної Республіки на федеративних началах до єдиної і неподільної Росії, яка відроджується; Директорія створює коаліційний уряд, якому передає всі свої права. Основна увага документа зосереджувалася на використанні українських військ для боротьби з більшовиками: вони мали бути підпорядковані спеціально створеному штабу для наступальних дій проти більшовиків. Штаб формувався б у складі: голова союзницького командування – генерал д'Ансельм, по одному представнику від Добровольчої армії та польських легіонерів.

Начальником штабу передбачалося призначити представника українських республіканських військ генерала Матвіїва. У місцях, зайнятих республіканськими військами, допускалося необмежене формування загонів Добровольчої армії, передбачалося звільнення заручників і ув'язнених добровольців. Знімалася блокада Одеси. УНР зобов'язувалася вжити негайних заходів, щоб не допустити скликання Трудового конгресу, а також створення на своїй території рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, в свою чергу, зобов'язувалося сприяти допуску української делегації на мирну конференцію у Парижі, всіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками, зокрема постачанням бойової амуніції. З української сторони під документом позначені підписи генералів Грекова і Матвіїва¹.

З наведеного можна зробити кілька висновків.

По-перше, хронологічно документ народився близько середини, можливо, у другій половині січня 1919 р., десь – до 22 січня – часу скликання Трудового конгресу України.

По-друге, в документі повністю зреалізовано тогочасну (на середину січня 1919 р.) позицію французької сторони.

По-третє, не можна не звернути уваги на те, що до обговорення певних положень, зокрема про відродження єдиної і неподільної Росії, про самоліквідацію Директорії і передачу її повноважень коаліційному уряду, українська сторона була тоді явно не готова. Тим більше – підписати подібні пагубні умови вона не могла. В. Винниченко з цього приводу зауважував: «Розуміється, цей «договір», для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б «контрреволюційна» не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самовбивчого договору»².

Звісно, достеменно знаючи, що Директорією підписано подібного документа не було, В. Винниченко тим не менше обережно писав, що то могло бути «або агітаційним наклепом, або результатом того, що самі большевики мали не зовсім точні інформації»³.

¹ Див.: Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 554–555.

² Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 253–254.

³ Там само. – С. 251.

Однак ще цікавіше те, що Голова Директорії не виключав підписання такого документа за спинами державного проводу генералами О. Грековим і Матвієвим, признаючи, «що руська реакція досить ловко вміє добиватись своєї мети: всадити своїх агентів у ворожий табор, вивідувати все до найменших подробиць і рухами цих агентів зсередини пхати собі в пашу – це доказує велику майстерність у провокаційно-шпигунських справах»¹.

Останній момент-припущення був явно абсолютизований І. Боршачком, іншими зарубіжними, емігрантськими дослідниками, які твердили, що згаданий документ був спеціально сфабрикований більшовиками для того, щоб сенсаційно вплинути на настрої делегатів Трудового конгресу України, посіяти в масах недовіру до Директорії². Тут знову логічнішою, переконливішою виглядає точка зору В. Винниченка, який з хорошим знанням сутності справи зауважував: «...Коли прослідити з самого початку до кінця на протязі майже одинадцяти місяців усе відношення Антанти до українського питання, то хіба цей договір в основах своїх не є тою програмою, якою керувалась Антанта й особливо Франція в своєму відношенню до української державности? (розрядка В. Винниченка – В. С.)».

Нема особливої потреби докопуватися, де саме вироблялося цю програму: чи спочатку в Парижі, а потім прислано до Одеси «на предметь исполнення», чи одесько-бухарестські майстри й «знавці орієнтальних відносин» змазикували її й послали на «предмет утвердження и одобрения» до Парижу. Важно те, що вона, іменно ця програма, в формі цього договору систематично, настійно й послідовно переводилася в життя як в Одесі й Бухаресті, так і в Парижі»³.

Як завжди, В. Винниченко глибше бачив сутність проблеми, не збочував на другорядні елементи. І, спираючись на його переконливі докази й авторитет, по-четверте, слід відзначити, що означені положення документа були не сфабриковані, а слугували тією реальною платформою, з якої виходила і в наступному французька сторона.

По-п'яте, виходячи з того, що до відзначених питань на переговорах в Одесі й Бірзулі сторони поверталися іще не один раз, інтенсивно дискутували навколо них, згаданий документ підписаний таки не був, зумовивши дальші контакти й пошук прийнятніших рішень.

Невдовзі до Одеси була направлена нова українська місія – міністр преси О. Назарук і міністр народного господарства С. Остапенко. З огляду на несприятливу воєнну ситуацію, перед від'їздом міністри одержали тверді інструкції: погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох моментів, які повинні були залишатися недоторканими – незалежність УНР і аграрна реформа⁴.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 255.

² Див.: Гончар Б. М., Городня Н. Д. Назв. праця. – С. 47.

³ Винниченко В. Назв. праця. – С. 255.

⁴ Назарук О. Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – С. 120.

Хід переговорів докладно висвітлений у споминах їх учасників, а також у численних дослідженнях. Основні вимоги, які висунув полковник Фрейденберг, що представляв французьку сторону, зводилися до наступного:

- виведення В. Винниченка зі складу Директорії і В. Чеховського зі складу уряду за їх «збільшовичення»;
- тимчасовий вихід з Директорії С. Петлюри як «командира бандітів»;
- УНР зобов'язується виставити проти більшовиків в трьохмісячний термін армію в 300 тис. чоловік, яка підпорядковується верховному командуванню Антанти;
- залучення до української армії в разі недостачі власних кадрів російських офіцерів з Добровольчої армії;
- на час боротьби з більшовиками фінанси і залізниці України мають бути під контролем Франції;
- припиняється війна з Польщею;
- справа державної незалежності України та її західних кордонів вирішується Паризькою мирною конференцією;
- Директорія мала звернутися до Франції з проханням прийняти Україну під протекторат¹.

На питання О. Назарука про необхідність попереднього визнання української держави Фрейденберг заспокоював його і твердив, що кращого «визнання як підписання цієї угоди, яка тут запропонована, і бути не може... з добровольцями ви, певне, і самі прийдете до угоди, з питання вашої автономії – ви надто маленька держава, щоб існувати самостійно»².

Після завершення місії О. Назарука і С. Остапенка переговори в Одесі продовжував віце-міністр зовнішніх справ А. Галіп, а наприкінці січня туди виїхав А. Марголін – делегат УНР на Паризьку мирну конференцію.

Хід переговорів французького командування з українськими представниками демонстрував, загалом, неприхильну позицію Франції щодо державності України.

Певну зацікавленість французи виявили хіба щодо пропозицій А. Марголіна про здійснення «федералізації знизу», «побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії». Прагматизм плану полягав у тому, що «питання державного влаштування цих... одиниць може мати швидке і відповідне розв'язання лише шляхом здійснення засад державності і порядку в кожній з них»³. Як відзначав міністр закордонних

¹ Назарук О. Назв. праця. – С. 125–131; Остапенко С. Директорія і окупація України // Черная книга. – Харьков, 1925. – С. 262; Мазепа І. Назв. праця. – С. 97–98.

² Остапенко С. Назв. раб. – С. 262–263.

³ Марголин А. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1923. – С. 116.

справ Франції С. Пішон, створення незалежної Української держави буде можливим за умов, коли цей національний рух матиме істотну підтримку населення. «Безумовно, ніхто не буде пропонувати Україні відновити союз з Росією до того часу, поки не закінчиться більшовицька криза»¹, – наголошував він. Перекладаючи цю формулу з дипломатичної мови на загальнополітичну, можна говорити, що затягування «більшовицької кризи» збільшувало шанси УНР на її тимчасове визнання, однак у перспективі неминучим мав бути федеративний союз з Росією.

У розмові з представниками російських політичних кіл 1 лютого 1919 р. Фрейденберг заявив: «Формулу петлюрівців – через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації»². Торкаючись проблеми співробітництва з Директорією, Фрейденберг відзначив, що головним завданням на той час було врятувати Київ від захоплення більшовиками. «Якщо війська Петлюри можуть це зробити – я їм допоможу, – говорив він. – Якби я мав дві дивізії, я б обійшовся без петлюрівців, але в мене їх немає... Я не боюсь претензій Петлюри; я йому поставлю такий ультиматум: я допоможу українцям, але за це вони зобов'язуються коритися мені безумовно»³.

Варто наголосити при цьому на прикметних моментах тогочасних українсько-антантських стосунків. Французи, які представляли інтервенційні сили, принципово так і не погодились на перспективу існування незалежної української державності. Для них визнання УНР було лише вимушеним епізодом, тимчасовим тактичним компромісом.

Незважаючи на загалом підозріле ставлення до Директорії, нарікання на її соціалістичний характер, контакти вибудовувались з прибічниками (посланцями) С. Петлюри, а сам він, отримуючи також чималу дозу критичних закидів, фігурував як реальна сила, на яку робили ставку європейські дипломати і військові у боротьбі з радянською владою.

Однак евакуація Директорії з Києва істотно похитнула сподівання французів на військовий фарс С. Петлюри, зумовила їх прохолодніше ставлення до Директорії. Остання ж, навпаки, зазнавши невдачі в порозумінні з більшовиками, активізувала зусилля щодо пошуків допомоги у Антанти.

Перебравшись до Вінниці, Директорія скликала 4 лютого 1919 р. Державну нараду українських політичних партій та членів комісії Трудового конгресу.

¹ Carley M. The French Government and the Russian Civil War, 1917–1919. – Kingston and Montreal, 1983. – P. 120.

² Маргулієс М. Назв. раб. – С. 190.

³ Там же..

На ній були вироблені умови подальших переговорів з французьким командуванням:

- визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі;
- суверенність Директорії;
- забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні;
- визнання автономності української армії з правом представництва у вищому командуванні;
- недопущення до складу української армії російських офіцерів;
- боротьба з більшовиками лише в етнографічних кордонах¹.

З цими умовами до Бірзули, де продовжилися переговори, 6 лютого 1919 р. було направлено нову делегацію у складі О. Грекова, І. Мазепи, С. Остапенка та С. Бачинського. Посланці УНР мали письмові повноваження підписати договір.

У радянській історіографії було поширене твердження, нібито представники Директорії навіть дали Фрейденбергу хабаря в розмірі 5 млн. карбованців, щоб завоювати його прихильність².

Оскільки посилення на документи ніде не наводили, залишаються сумніви щодо вірогідності подібних тверджень. Та й апетити у французької сторони були незрівнянно масштабнішими. Посол Директорії у Франції і голова української делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко повідомив про умови, на яких уряд демократичної європейської держави погоджувався надати допомогу українцям:

«1. Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.

2. Україна зобов'язується виплатити Франції борги, які залишились їй від царського і Тимчасового урядів.

3. Виплата відсотків гарантується тією частиною доходів від залізниць, яка належить українському уряду.

4. Директорія повинна протягом року сформувати трьохсоттисячну армію.

5. Вся фінансова, торгова, промислова і військова політика України протягом п'яти років від дня підписання договору проводиться під безпосереднім контролем представників французького уряду»³.

Українська сторона висунула контрвимоги:

1. Визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі.

2. Суверенність Директорії.

3. Забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 100; Остапенко С. Назв. раб. – С. 263.

² Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 119.

³ Цит. за: Филиппов Н. Украинская контрреволюция на службе Англии, Франции, Польши. – Москва, 1927. – С. 65–66.

4. Забезпечення українських колоній в Сибіру.

5. Повернення Україні Чорноморського флоту, контроль над яким здійснювало антантівське командування, перевівши частину кораблів за кордон.

6. Визнання автономності Української Армії з правом свого представника в командуванні.

7. Недопущення до складу Української Армії російських офіцерів.

Реакція французької сторони була досить бурхливою, і відповідний епізод увійшов мало не до всіх праць з історії української дипломатії у переказі І. Мазепи: «Фрейденберг спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенності Директорії. Ми не тільки вимагаємо, сказав він, усунення Винниченка, Петлюри та Чеховського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувалися за нашою згодою. Для нас ця вимога принципова, і коли на це не погодитись, тоді зайві всякі розмови. Винниченка і Чеховського, додав він, треба вигнати як собак (*chasser comme les chiens*) за большевизм, а Петлюра мусить зникнути сам, бо мовляв, тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем»¹.

На природні заперечення членів делегації, що Директорії в цілому тільки-но висловив довіру Трудовий конгрес, тобто український народ, «Фрейденберг продовжував зарозумілим тоном, що, мовляв, Франція і Антанта не мають довір'я до Директорії в її теперішньому складі, тому якщо Директорія є виразником волі українського народу, то французьке командування не може обіцяти нам ніякої допомоги: в такому випадку воно піде і проти большевиків, і проти українського народу»².

І хоча після відповідних демаршів Фрейденберг змушений був дещо пом'якшити тон розмови, його контрпропозиції, що по суті позбавляли українську владу навіть обмеженого суверенітету на власній території, виявилися знову абсолютно несприйнятними, і делегація без будь-якого результату повернулася до Вінниці.

7 лютого 1919 р. французьке командування видало «Загальний наказ № 28», яким роз'яснювалася мета інтервенції – надання всім благонадійним елементам і патріотам можливості відновлення в Росії «порядку». Про Україну, Директорію в документі навіть не згадувалося³.

Подібний поворот подій викликав у С. Петлюри та його прибічників настрій негайно відреагувати новими поступками Антанті, аби будь-що домогтися допомоги у війні з більшовиками. Хоча проти по-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 100.

² Там само.

³ Винниченко В. Назв. праця. – С. 267–268.

дальших контактів і переговорів з інтервенційними силами була більшість міністрів кабінету В. Чеховського, вони (переважно соціалісти за партійністю) були вкрай пригнічені (звичайно немало роль тут відігравав факт провалу планів замирення з Москвою), здеморалізовані. Єдине, на що вони були ще здатні, так на те, щоб рефлекторно боронити (бодай про людське око) свою політичну й національну честь.

«Єдиним консеквентним висновком з тої імпотенційної позиції, яку зайняли українські соціалістичні партії (головним чином у с.-д., а почасти і група с.-р.), було відкликання своїх представників зі складу Директорії і правительства і розв'язання рук українській дрібній буржуазії, яка мала перебрати від соціалістів державну керму й справу переговорів з Антантою: інакшими словами – признання своєї повної поразки, безсилля і нездатности оборонити інтереси революційного селянства і робітництва, – підсумовує П. Христюк. – Соціалістичні партії так і зробили. 9 лютого Центр. Комітет УСДРП постановив відкликати своїх представників з уряду. В резолюції з цього приводу Комітет констатував, що зовнішні сили – «німецький імперіялізм, зрадницький удар з боку СРСР і, нарешті, Антантський імперіялізм, вкупі з Польщею, Румунією і Доном, розбили сили української революції і поставили українську демократію на роздоріжжю. Ще раніш відкликали своїх представників з уряду і українські соціалісти-революціонери. Після цього Кабінет Чеховського остаточно подався в одставку. Члени Директорії й уряду, що не схотіли скоритися постановам своїх партій (С. Петлюра, Ф. Швець, С. Остапенко), заявили про свій вихід з партій. В. Винниченко, голова Директорії, не бажаючи виходити зі складу партії, скористувався нагодою, щоб вискочити з тієї каші, яку заварив своєю безладною політикою й розхльобувати яку не мав найменшої охоти: 11 лютого він вийшов зі складу Директорії, передавши свої повновласти на руки отамана С. Петлюри»¹.

Таким чином, для П. Христюка персональні зміни в Директорії і Раді народних міністрів постають не як випадковий збіг обставин, не як результат безпардонного тиску, до якого вдалася французька сторона під час переговорів з представниками УНР в Одесі (хоч останнє і не заперечується, його значення не применшується), а як цілком логічне завершення того шляху, на який став провід Української революції, зрадивши своїм ідеалам². Це підтверджує і «виправдувальна» стаття у провінницькій «Робітничій газеті» (надрукована вже у Кам'янці-Подільському):

«Мусимо пристосувати свою тактику до надзвичайно тяжкого часу (який переживаємо), щоб не вийти з нього остаточно роздавленими, знищеними, – писав орган УСДРП. – Присутність на пів-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 94–96.

² Там само.

дні України французького війська, війська буржуазної республіки, робить з неї форпост антантського імперіялізму на сході. Це надзвичайно збільшує сили наших буржуазних кіл і тим самим (релятивно) зменшує наші сили, сили революційної демократії, і без того розбиті, понівечені большевицьким наступом, большевицькою політикою на Україні. Серед таких умов соціалістична влада на Україні вдержатися не може. Це починають вже розуміти большевики. Тепер з безсумнівною вияснюється, що цілий їх похід на Україну мав на меті не визволення українських «робочих і крестян», а завоювання України для того, щоби можна було нею відкупитися від французьких імперіялістів. Через наші голови хочуть большевики порозумітися з Антантою за наш кошт. Отже не тільки ми, українські соціалісти, є безсилі проводити у себе свою соціалістичну політику, але й большевики, що мають піддержку в Московщині, бачуть себе змушеними пожертвувати Україною для збереження своєї влади в Московщині. Отже так само, як здатися на ласку та неласку Франції, так само і капітуляція перед большевиками, згода з ними є зрадою українського народу, українського робітництва передовсім.

Перед нами стоїть дилема: або зуміти відкупитися від Антанти (передовсім Франції) і тим зберегти саме своє існування, зберегти нашу самостійність як базу нашого національного і соціального відродження, або дати змогу большевикам продавати нас гуртом і вроздріб, торгувати нами по своїй уподобі!¹

Далі «Робітничка газета» намагалася переконати читачів: якщо не нинішнє керівництво досягне угоди з французами (тобто визнає свою капітуляцію), то це зроблять інші сили: чи то буржуазні, чи то більшовицькі. Це, на думку українських соціал-демократів, цілком виправдовувало їхнє рішення: «Отже, утворення у нас влади з елементів соціально-споріднених з нинішніми правлячими колами держав Антанти, це є, при даних умовах торжества імперіялізму і обезсилення революційної демократії у нас на Україні, одиноким шляхом спонукати держави Антанти до признання нашої самостійності, оскільки набере вона форми буржуазної республіки. Те, що не можемо, безсилі, зробити ми – соціально-ворожі Антанті, – може зробити лише українська буржуазна демократія...»².

Формування нового кабінету Директорія доручила С. Остапенку, який був палким прихильником порозуміння з Антантою. Незадовго перед тим, як вище відзначалося, С. Остапенко вийшов з УПСР, отже виступав тепер як безпартійний діяч.

Але сформуванню нового уряду на засадах широкої коаліції, на яких було організовано попередній, йому не вдавалося. На нараді з Директорією 8 лютого 1919 р. С. Остапенко навіть заявив, що відмовляється від узятого на себе зобов'язання сформувати нову Раду міні-

¹ Робітничка газета. – 1919. – 12 лют.

² Там само.

стрів. Свою заяву він мотивував тим, що УПСР не дозволила М. Шаповалові стати міністром військових справ, хоча сам М. Шаповал свою згоду дав.

Як це нерідко трапляється в суспільному житті, розрядила ситуацію випадковість (але така випадковість, яка ще рельєфніше висвітлила закономірність всього, що відбувалося).

8 лютого 1919 р. С. Петлюра передав І. Мазепі листа, що його отримав від П. Дідушка, який ще з Києва виїхав у складі української делегації до Парижа і тепер разом з іншими членами делегації чекав у Женеві дозволу на в'їзд до Франції. В цьому листі П. Дідушок писав, що в антантівських урядових колах панують праві антисоціалістичні настрої, і тому радив подумати над тим, чи не слід в інтересах справи створити, бодай тимчасово, український уряд з представників неосоціалістичних угруповань. І. Мазепа дав прочитати листа іншим відповідальним членам УСДРП.

Наслідки були несподівані: вже другого дня – 9 лютого 1919 р. – Центральний Комітет УСДРП за участі В. Винниченка, В. Чеховського та інших одностайно ухвалив: «з огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі» відкликати своїх представників як з уряду, так і з Директорії. Есери, які після київської конференції перебували на роздоріжжі і не знали як їм ставитися до формування нового уряду, прийняли аналогічну постанову.

В. Винниченко відразу ж вийшов з Директорії і почав готуватися до від'їзду за кордон. Він мотивував це тим, що в умовах хаотичного життя в Україні не зможе знайти для себе потрібного спокою для літературної праці. С. Петлюра не вийшов з Директорії і надіслав 11 лютого 1919 р. до ЦК УСДРП листа, в якому заявив, що тимчасово виходить з партії. «Сучасна ситуація для України, – писав він у цьому листі, – незвичайно складна і тяжка... я не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці»¹.

Заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка, відхід від справ В. Винниченка кваліфікується М. Шаповалом як поворотний момент в історії Української революції: «Так в середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху. Друга українська революція вступила в добу затяжної і трагічної кризи. Українська молода революційна армія була ще слаба організаційно і ідеологічно. Козаки – селяне і робітники – були настроєні революційно, але старшинство не все думало про соціальну революцію. Петлюра набрав багато «спеціалістів» у штаби. Ці «спеціалісти» думали по-старому і хоч боролись за Україну, але за буржуазну. Молодше і соціалістичне старшинство було за революцію, але впливу на провід не мало. У війську багато

¹ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. – С. 105.

мітінгово, але реакційна політика деяких штабів (напр. січового корпусу в Києві, штабу Балбачана на Харківщині, деяких штабів на Полтавщині і Поділлі) з розгонами селянських з'їздів, розпусканням робітничих професійних спілок, з насильствами під закидом большевизму над жидами і т. п., дала великий агітаційний матеріал в руки як большевиків, так і українських їх пів-прихильників (напр. лівих с-рів – боротьбистів і с-д. незалежників). Владу Рад хотіла завести не лиш в своїх цілях Москва, але й українські збольшевичені групи, які агітували українською мовою за українську владу Рад. Ось це й допомогло Москві, бо українське військо почало розпадатися. Ще й присутність в Одесі військ Антанти і поїздки до Одеси представників української влади давали агітаційну зброю проти Директорії. З усуненням революційного уряду і відходом Винниченка з Директорії процес розпаду війська, започаткований трохи раніш, збільшився нечувано, так що за короткий час під прапором УНР з 400-тисячної армії залишалось все менше і менше¹.

Звертає на себе увагу цікава деталь: під час кризи влади у Вінниці М. Шаповал намагався відродити Український національний союз і відновити його керівні функції. Однак ЦК УПСР (центральної течії) заборонив роботу в цьому напрямі й ініціатива «заглохла»².

Звісно, що відтворюваний В. Винниченком, М. Шаповалом, П. Христюком процес персональних змін у складі Директорії, Ради Народних Міністрів, пояснення, які таким змінам даються, не влаштовують, навіть дратують прихильників С. Петлюри, а то й просто прибічників антисоціалістичних поглядів.

Наприклад, М. Стахів таким чином передає епізод з трансформацією вищих державних інституцій в Україні: «Володимир Винниченко в середині лютого уступив з відповідального становища Голови Директорії УНР. Тоді ж зголосив свою демісію прем'єр Чеховський разом з цілим своїм кабінетом. Сталося це тому, що міг прийти до Уряду УНР більш реалістичний елемент, а не мрійницький типу Чеховського. Така, а не інша була причина відклику членів УСДРП і УПСР з Уряду і Директорії. Це мало уможливити угоду з Антантою і її допомогу для України в її оборонній війні з Сов. Росією, коли одночасно було тоді ясно, що абсолютно ніякого вигляду на дійсний мир з Сов. Росією нема.

...Петлюра знав, очевидно, що в тодішній ситуації нема іншої особи, що могла б заступити його ліпше в державній і військовій роботі, й тому листом з 11 лютого повідомив свою партію, що він тимчасово (тобто доки існує постанова ЦК про відклик членів партії з Уряду і Директорії) виступає з членів партії. Проф. Швець залишився також у Директорії, виступивши з УПСР»³.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 134–135.

² Див.: Христюк П. Назв. праця. – С. 100.

³ Стахів М. Назв. праця. – С. 229–230.

Новий склад уряду виявився таким: Голова Ради народних міністрів – С. Остапенко (колишній член УПСР); міністр військових справ – О. Шаповал (УПСС); міністр внутрішніх справ – Г. Чижевський (колишній член УПСР); міністр фінансів – С. Федак (УНДП, Галичина); міністр господарства – І. Фещенко-Чопівський (УПСФ); міністр земельних справ – Є. Архипенко (УНРП); міністр закордонних справ – К. Мацієвич (УПСФ); керуючий міністерством юстиції – Д. Маркович (УПСФ); керуючий міністерством шляхів П. Пилипчук (УНРП); керуючий міністерством освіти – І. Огієнко (УПСФ); керуючий міністерством культів – І. Липа (УПСС); керуючий міністерством народного здоров'я – О. Корчак-Чепурківський (УПСФ); керуючий міністерством морських справ – М. Білинський (УПСС); керуючий міністерством єврейських справ – А. Ревуцький («Поалей-Ціон»); керуючий управлінням преси й інформації – О. Назарук (Українська радикальна партія, Галичина); державний контролер – Д. Симонів (УПСС); державний секретар – М. Корчинський (УПСФ).

Оскільки С. Федак потрапив у польський полон, на його місце було призначено М. Кривецького (УПСФ)¹.

Довідка: *ОСТАПЕНКО Сергій Степанович* (6 листопада 1881 р., м. Троянів Житомирського пов. Волинської губ. – ?) – учений-економіст, професор Кам'янець-Подільського державного університету, автор більш як 20 наукових праць.

Народився у багатодітній селянській родині. Працювати почав із 7 років, здобув початкову освіту у м. Кам'янці-Подільському, навчався в середній школі; з 1903 р. працював народним учителем на Волині (Ковельщина).

У 1905 р. був заарештований за зберігання нелегальної літератури та намагання створити селянську спілку і до 1907 р. утримувався у в'язниці м. Орла. Потім екстерном закінчив середню школу, навчався у Київському комерційному інституті, де вже на другому курсі написав наукову працю, удостоєну золотої медалі. Після одруження працював у земстві, а з 1914 р. – у Харкові, в районному комітеті з постачання та розподілу палива.

Наприкінці 1917 р. його викликали до Києва і направили як консультанта з економічною делегацією УНР до Бреста-Литовського на переговори з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. На початку 1918 р. Голова Ради народних міністрів В. Голубович запрошував його на посаду міністра торгу і промисловості, але С. Остапенко відмовився.

Протягом 1918 р. працював у органах статистики, вступив до Української партії соціалістів-революціонерів, яка висунула його на посаду міністра торгу і промисловості у складі уряду В. Чеховського (26 грудня 1918 р. – 11 лютого 1919 р.).

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 276–277.

У цей період разом з іншими міністрами уряду розпочинає переговори з представниками Антанти у Одесі та Бірзулі.

Із залишенням В. Винниченком і В. Чеховським 10 лютого 1919 р. своїх постів, С. Петлюра поступово перебирає керівництво в Директорії до своїх рук, а С. Остапенко 13 лютого 1919 р. був призначений Головою Ради народних міністрів УНР і сформував кабінет.

Однак, міжнародна та внутрішня обстановка склалася не на користь цього уряду, який постійно критикували соціалістичні партії, наполягаючи на розриві зносин з Антантою, реалізації ідеї «трудова рад», що зрештою привело до заміни 9 квітня 1919 р. уряду С. Остапенка новим «соціалістичним» кабінетом Б. Мартоса.

З того часу С. Остапенко практично залишив політику, вирішивши зосередитися на науковій роботі. У Кам'янець-Подільському університеті він працював над курсом політичної економії. 1920 р. переїхав до Києва, де подав до радянської преси заяву із засудженням своєї колишньої урядової політики та наступних кроків Директорії. Однак ця декларація була визнана недостатньо викривальною і не з'явилася на сторінках газет. 25 квітня 1921 р. С. Остапенко був заарештований Київською губчека за свою колишню діяльність та за підозрою у зносинах із повстанцями (отаманами Орликом або Мордалевичем), які діяли на Київщині. У травні він проходив як звинувачений у справі членів ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (В. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника, Ю. Ярослава та ін.) і був засуджений до 5 років концтаборів. Але з урахуванням «рішучого засудження всієї політики УНР і дій банд» трибунал замінив міру покарання на 5 років примусових робіт без позбавлення волі, з використанням за фахом. Подальшу долю і рік смерті не встановлено.

18 грудня 1991 р. за висновком Генеральної Прокуратури України реабілітований.

Звичайно ж, такий склад уряду, його виразно права орієнтація спричинили критично-вороже ставлення лівих.

З неприхованою антипатією сприйняв Раду народних міністрів, очолювану С. Остапенком, її практичну діяльність П. Христюк. Особливо ж його обурювало те, що новий кабінет відмовився опублікувати розроблений своїм попередником і затверджений Директорією закон про трудові ради, що мали бути після постанови Трудового конгресу організовані на місцях як тимчасові контрольні органи для боротьби з контрреволюцією і допомоги урядові у здійсненні різних заходів. Делегації від Селянської спілки і від українських есерів намагалися вплинути на Директорію (Ф. Швеця, А. Макаренка і П. Андрієвського), умовляли їх енергійніше відстоювати свої «верховні» права, але з того нічого не виходило. Директорія не почувала себе дуже ображеною чи приниженою в своїх правах «неслухняністю» уряду, й закон так і не був опублікований.

отам
Мор

Відмовившись оголосити закон про трудові ради, уряд С. Остапенка одночасно приступив до ліквідації вже утворених у процесі революції трудових рад і рад робітничих та селянських депутатів на місцях як самочинних і незаконних інституцій.

Був обраний «твердий» курс на реакційну соціальну й економічну політику, розвинутих якому повною мірою не давали змоги тільки військові поразки – швидка втрата території, підконтрольної Директорії.

Міністр земельних справ Є. Архипенко, задоволений з того, що його попередник М. Шаповал за час свого керівництва нічого не зробив для практичного здійснення земельного закону, накреслив власну програму земельної реформи, що рішуче поривала з «есерівськими експериментами».

Міністр внутрішніх справ Г. Чижевський разом із «особливим комендантом» м. Вінниці М. Ковенком нещадно тероризували пресу, яка виходила в той час у місті. Не тільки російська, але навіть українська соціалістична преса не мала змоги виходити через цензурні утиски. «Робітнича газета» кілька разів була розгромлена спеціальними «цензорами» – ватагами «ковенківських кривошабельників». «Трудова Республіка» – орган ЦК УПСР (центральної течії) – частково через технічні умови, а головне – через цензурні утиски, змушена була після виходу одного числа закритися.

Дослідники виявляють чимало документів, у тому числі офіційних, навіть таких, як ухвали Трудового конгресу України, з яких під час публікацій вилучалися «шкідливі» абзаци.

«Так українська дрібна буржуазія складала іспит на свою «спорідненість» з «правлячими колами держав Антанти», намагалася заговорити до імперіялістичних антантських держав «їхньою мовою» і таким чином прихилити їх до ідеї незалежної української держави»¹.

Великі претензії до уряду С. Остапенка висував І. Мазепа. А найголовніша з них полягала у тому, що Рада народних міністрів не спромоглася «за весь час свого існування (до квітня 1919 р. – В. С.) ні на одну декларацію або відозву від свого імені до населення, з яких би було видно програму діяльності цього уряду. В умовах великого революційного руху це була непростима пасивність з боку нового українського проводу, бо до кличів дуже прислухаються маси, і пропаганда потрібна навіть у мирний час. А на Україні була війна і революція.

Цим пояснюється, що саме в ту добу загальна анархія та хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля. За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 104.

кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в заплілі»¹.

Все нові й нові зусилля, спрямовані на досягнення угоди з Антантою (С. Остапенко і М. Греків без кінця «подорожували» до Одеси), також не давали жодних результатів, кожного разу зменшуючи надію на те, що порозуміння взагалі можливе.

12 лютого представники Антанти навіть повідомили про припинення українсько-французьких переговорів. Однак катастрофічне становище на фронті змушувало обидві сторони потамовувати амбіції й шукати нового порозуміння. Вже 14 лютого генерал Бертело, який прибув до Одеси 12 лютого, прийняв у себе А. Марголіна і заступника міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича².

14 лютого представник французького військового командування при Директорії капітан Ланжерон надіслав прем'єру С. Остапенку лист, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту. У відповідності з ним Україна фактично підпадала під опіку Франції. В листі наводився текст маніфесту, що був продиктований особисто генералом Бертело. Пропонувалося негайно прибути до Одеси комісії з підписаним Директорією маніфестом для детального врегулювання умов угоди³.

Зрештою, 17 лютого 1919 р. Директорія, зі згоди уряду і таємно від керівництва соціалістичних партій, надіслала командуючому французькими військами генералу д'Ансельму декларацію, в якій говорилося: «Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з большевиками... Користаючись з нагоди, звертаємося до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державності».

Директорія просила представників військового командування Франції «безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній, фінансово-економічній і військовій впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками»⁴.

Однак і за таких обставин, які, здається, могли дещо прискорити українсько-французькі переговори, інтервенти не поспішали вийти на «фінішну пряму». У відповідь на декларацію Директорії від 17 лютого генерал д'Ансельм надіслав 1 березня 1919 р. на ім'я С. Остапенка листа, в якому повідомляв, що документ Директорії він відправив до Бухареста на розгляд головнокомандуючого військами в Румунії

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 107.

² Маргуліес М. Назв. раб. – С. 225.

³ Христюк П. Назв. праця. – С. 101–102.

⁴ Там само.

та Південній Росії генерала Бертело. Далі д'Ансельм писав, що, «взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони», він готовий, не чекаючи на відповідь із Бухареста, надати певну реальну допомогу відразу, як тільки С. Петлюра і П. Андрієвський перестануть бути членами Директорії.

Разом із цим листом д'Ансельм надіслав Директорії проект, який у загальних рисах повторював думки, висловлені полковником Фрейденбергом під час переговорів у Бірзулі. В проекті говорилося, що договір укладається між головнокомандувачем союзними силами в Південній Росії та Директорією «для боротьби проти більшовизму». Вступ нових членів у Директорію на час боротьби з більшовиками здійснюється за згодою головнокомандуючого союзними силами в Південній Росії. Українська армія щодо своєї внутрішньої організації створює окрему незалежну одиницю, але всі війська «української зони» підлягають єдиному загальному командуванню союзних військ.

Союзне командування, говорилося далі, має «контролювати і направляти залізниці» і докладе зусиль «для впорядкування фінансів». Союзне командування допоможе Директорії надіслати українську місію на мирну конференцію і не чинитиме опору економічним і соціальним реформам, «які не будуть порушувати порядку». Союзне командування докладе всіх зусиль, щоб припинити стан війни між Польщею та військами Директорії, і вимагатиме, щоб відповідна міжнародна компетентна комісія встановила умови перемир'я, окупаційні межі, вирішила питання про Львів і т. д. Так само воно подбає про встановлення добросусідських відносин між УНР і Румунією. Місце перебування Директорії буде визначено за згодою із союзним командуванням¹.

Як видно, французи планували активно втручатися у внутрішні справи України, навіть керувати її політичним життям.

Уряд С. Остапенка вочевидь вже був морально готовий підписати договір із французькими вимогами. Однак бурхливий розвиток воєнних подій завадив цьому. Відсутність у розпорядженні дослідників підписаного, ратифікованого документа призводить до того, що в різних публікаціях аналізуються варіанти, запозичені із мемуарних джерел². Щоправда перелік і зміст положень договору в принципових моментах тотожні. Однак ще раз варто наголосити, що до офіційного оформлення документа не дійшло. Крім вищезазначеного, згадуються й інші мотиви.

За словами А. Марголіна, «проект угоди був вже виконаний в письмовій формі. Залишалось його тільки підписати. Раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду, по телеграфному розпорядженню з

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 112–113.

² Див.: Гончар Б. М., Городня М. Д. Назв. праця. – С. 47–48.

Парижа, призупиняються»¹. А через декілька днів після цього відбулася евакуація французів з Одеси. Аналогічну інформацію подає також М. Галаган².

Причини зриву угоди наводяться різні. Значна частина авторів вважають головною з них залишення С. Петлюри у складі Директорії³.

Французьке командування справді надавало великої ваги змінам у персональному складі Директорії. Розглядалися різні варіанти – повна заміна усіх її членів, тимчасовий вихід С. Петлюри, введення до складу Директорії генерала М. Грекова, «хліборобів» (Григоренка), «великоросів» тощо⁴. За будь-якої комбінації Директорія мала бути максимально «слухняним» для Антанти органом. І якби інтервенти мали в Україні реальну силу, могли надати УНР справжню допомогу (а не блефували, що ставало дедалі очевидним), український провід швидше за все виявив би потрібну лояльність і оперативність.

Проте до Вінниці, де перебували Директорія й Рада народних міністрів УНР, надходили об'єктивні повідомлення про погіршення становища інтервентів в Одесі, що не викликало в українського проводу великого ентузіазму для поспішного виконання французьких вимог.

Лідери УНР переконалися в найголовнішому – Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода буде підписана. До цього висновку прийшов після двох місяців переговорів з французями навіть генерал О. Греків. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах Антанта, на його думку, навіть при бажанні не могла надати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати навіть саму Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії – «більше балачки»⁵.

З іншого боку, українська армія переставала бути для французького командування принагідним союзником. Адже наприкінці зими – на початку весни вона з великою натугою лише оборонялася і, врешті, все одно відступала під ударами більшовицьких військ. В результаті втрачався взаємний інтерес, що раніше зумовлював тяжіння обох сторін до підписання угоди.

Крім того, небезпідставні сумніви щодо щирості французького командування взагалі в справі досягнення угоди з українцями. Створюється враження, що Франція планувала обмежитися стосунками, які дозволили б їй використовувати українські збройні сили і, одно-

¹ Марголин А. Назв. раб. – С. 124.

² Галаган М. З моїх споминів. – Т. 3. – Львів, 1930. – С. 221.

³ Деникин А. Гетьманство и Директория. – С. 183; Мазепа І. Назв. праця. – С. 113; Нагаєвський І. Назв. праця. – С. 277.

⁴ Маргулієс М. С. Назв. раб. – С. 202, 229, 252, 253, 262, 263, 279, 283; Деникин А. Назв. раб. – С. 179–180.

⁵ Христюк П. Назв. праця. – С. 108.

часно, ні до чого її не зобов'язувала. Як відзначив Бертело в розмові з російськими представниками 13 лютого, стосовно переговорів з українцями д'Ансельму «було наказано нічим себе не зв'язувати; твердих обіцянок петлюрівці від французів не отримали...»¹.

Не дуже визначеною, послідовною була позиція уряду Франції щодо інтервенції на півдні Росії. Виникає враження, що уряд загалом мало цікавився розвитком подій і надав французькому командуванню в Одесі право діяти на власний розсуд. Не дивно, що поведінка французького уряду в Україні стала предметом гострої критики з боку парламенту Франції вже в кінці березня 1919 р. 24 березня в палаті депутатів відбулися дебати з приводу ситуації в Одесі. Депутат Лафон, критикуючи уряд, заявив: «Ви зараз чіпляєтеся за українців... Ви чіпляєтеся за генерала Петлюру, який, здається, був мало відомий уряду, коли я говорив про нього в грудні. Ви досягли прогресу, але ви чіпляєтесь за Петлюру в момент, коли він розбитий, коли він більше не існує, коли його армія не отримує ніякої підтримки від французьких військ, що знаходяться в Росії... Далі Лафон звинуватив міністра закордонних справ С. Пішона в підтасовці інформації про українців, яку той надавав. Врешті-решт, депутат рішуче підкреслив: «Українські селяни стали більшовиками завдяки вашій політиці; найбільший більшовицький агент в Європі – це французький уряд»².

Звинувачення Пішона підтримав депутат Франклін Буйон: «В той час, як ми хотіли в грудні вести переговори з представниками України, Енно було дозволено публічно поширювати висловлювання, які були справжньою декларацією війни... Українська проблема є найделікатнішою з усіх... Як ви можете хотіти, щоб перед лицем поширення більшовизму вони не вимагали своєї незалежності?.. Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників в цій справі. Вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться...»³.

З іншого боку, з критикою політики уряду виступили і прихильники А. Денікіна, назвавши її надто «українофільською», а генерала д'Ансельма і полковника Фрейденберга звинуватили в діяльності на користь українців⁴.

Слід відзначити, що на той час, коли розгорталися згадані дискусії, про українців говорили вже більше в минулому часі. Адже українська армія була майже розбита, а спільний російсько-український антибільшовицький фронт не вдалося створити. Тут далася взнаки

¹ Маргулієс М. Назв. раб. – С. 219.

² Цит. за: Гончар Б. М., Городня Н. Д. Назв. праця. – С. 49.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 68.

орієнтація Франції передусім на білий рух. У відповідь на запит генерала д'Ансельма Париж телеграфував командуванню в Одесу наказ «робити спільну справу з російськими патріотами». Тобто вибір було зроблено на користь Добровольчої армії.

Роз'яснюючи політику Франції, міністр закордонних справ С. Пішон у листі французькому послу в Англії Комбону 23 березня писав: «Розчленування нашого союзника не може бути кінцевою метою нашої політики. Тому ми не можемо заохочувати це розчленування, доки жодна з частин Росії не може гарантувати власного існування і розвитку, наша політика (в південній Росії) повинна ґрунтуватися на одній силі, яка тут існує – Добровольчій армії, хоча вона і є посередньою»¹.

Брак союзницької підтримки, їх відмова надіслати в Україну військове поповнення змусили Прем'єр-міністра Франції Клемансо, парламент ухвалити рішення про припинення інтервенції. М. Маргулієс 28 березня писав з цього приводу: «Загальний відгук – з російською справою погано. Вирішений санітарний кордон в Румунії і Польщі, на Росію майже махнули рукою, соціалісти здолали»².

Згідно французьких політиків та військових стало очевидним, що план інтервенції, зорієнтований переважно на внутрішні сили Півдня Росії, не виправдався. Рішення про евакуацію союзних сил з України значною мірою пов'язувалося з поразками армії УНР та втратою українським урядом Директорії своєї території.

¹ Brinkley G. Allied Policy and French International // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, 1977. – P. 329.

² Маргулієс М. С. Назв. раб. – С. 328.

Розділ III

ОТАМАНЩИНА

За всю добу революційного збурення українська земля безжально, люто краялася фронтами найбільше саме в 1919 році. Перебіг подій можна порівняти хіба що з миготінням картинок у калейдоскопі. Чого тільки не було тоді. Здається, що навіть бодай більш-менш синхронізувати протікання динамічних різновекторних процесів, «вловити» їх логіку, збагнути суть і зміст не під силу досліднику. І все ж, впаховуючи всі очевидні труднощі, гадається доцільним виділити в українському суспільному досвіді весни-літа 1919 р. дві одночасні, точніше – паралельні домінанти – феномен отаманщини і політики «воєнного комунізму».

Якщо перше означення було концентрованою характеристикою становища в регіонах, підконтрольних Директорії, то друге – як найбільше відображало сутність того, що відбувалося на теренах, де функціонувала радянська влада.

Оскільки через невинну зміну ситуації на фронтах і перманентний перерозподіл підвладних територій окреслити кордон для скільки-небудь тривалого терміну непросто, практично неможливо, слід хоча б у найзагальніших рисах фіксувати увагу на ході й результатах військового протиборства і потім уже «накладати» відповідні уяви про найприкметніші риси в кожному окремий відтинок часу суспільного життя на воєнно-політичну карту України.

Чимдалі ставало очевидним, що політичний провід УНР, витративши немало дорогого часу, йдучи на поступки, виправдати які (це

багато хто розумів уже тоді) буде проблематично, не лише не одержав підтримки з боку Антанти, а й виявився елементарно ошуканим. Та пригнічений моральний стан, розчарування, можливо, ще якось і можна було пережити. Однак (що незрівнянно гірше) – невідворотно й інтенсивно насувалася катастрофа на фронті.

Керівництву УНР доводилося евакуюватися (і знову поспіхом) уже з Вінниці. А Директорія й Рада народних міністрів продовжували втрачати підтримку. Почастішали випадки ворожого ставлення до них навіть з боку тих, хто ще донедавна складав кістяк української армії – Січових стрільців. Їх представники, зокрема, 14 лютого 1919 р. заявили Київському виконкому ради про підтримку робітничо-селянської Ради й попросили захарувати їх до лав Червоної армії¹.

Бюро української преси повідомляло, що з початку лютого кількість перебіжчиків з петлюрівських військ до червоних сягала 300–500 чоловік щоденно².

Факти переходу в радянський табір, створення партизанських загонів, підготовки і здійснення повстань проти влади Директорії містяться не лише в документах більшовицького походження, а й у численних повідомленнях, донесеннях, звітах військового командування різних рівнів Дієвої армії УНР. В архівних фондах збереглися такі свідчення про події в містечках Коростишів, Радомишль і Малин Київської губернії, Проскурові й Могилеві Подільської губернії, практично на всьому Правобережжі³.

Загрозливу тенденцію не могли перервати навіть жорстокі репресії. Маси переходили на бік більшовиків, а «армія Директорії продовжувала розкладатись не днями, а годинами»⁴. Ситуація чимдалі складалася на користь радянської влади.

Зробивши після захоплення Києва двотижневу паузу, підтягнувши й перегрупувавши сили, радянські війська у другій половині лютого 1919 р. здійснили успішні удари в напрямку Фастів–Біла Церква й Кременчук–Знам'янка–Цвіткове. На початку березня було проведено операції з захоплення Козятина й Бердичева, а невдовзі – й Житомира.

У другій половині березня війська УНР не змогли втримати Вінницю і Жмеринку, внаслідок чого фронт був поділений на дві частини: правофлангову (південну) – тут, в районі Вапнярки, оперувала переважно Запорозька дивізія; і лівофлангову (західну), де діяли війська УНР переважно вздовж ліній Могилів–Летичів–Хмільник,

¹ Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 20 февраля. – № 49.

² Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 601.

³ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 5; Спр. 33. – Арк. 3, 54, 255–258 та ін.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 121.

Житомир–Коростень–Сарни. Між цими частинами вклинились радянські війська.

Однак, використавши концентрацію головних більшовицьких сил на напрямку Козятин–Вінниця, війська Директори після відповідної передислокації атакували правий фланг червоних і вибили їх з Сарн, Коростеня й Житомира, створивши безпосередню загрозу як Києву, так і тилам 1-ої Української радянської дивізії, що під командуванням М. Щорса вже розгорнула наступ на Жмеринку. Під ударом корпусу Січових стрільців з заходу, з боку Полонного–Шепетівки, опинився Бердичів, тоді як з південного сходу на Козятин розгорнули наступ частини Запорозького корпусу. Війська М. Щорса, що перебували в районі Вінниці між Жмеринкою та Бердичевом–Козятином, у разі здобуття вірними С. Петлюри силами цих двох вузлових станцій були б відрізані від Києва і опинилися б в оточенні.

Зайнявши 23 березня станцію Бородянка, що за 50 км від столиці, українські полки змусили серйозно похвилюватися радянське керівництво. Останнє лише ціною відчайдушних заходів, серйозного збільшення сил змогло відбити загопи С. Петлюри¹.

На моральному стані української армії відчутно позначилась і катастрофа антантівських інтервентів на Півдні, які саме в той момент не витримали першого ж військового натиску. Тут здійснило блискавичний наступ угруповання колишнього петлюрівського отамана М. Григор'єва, що перейшов на бік Червоної армії. Його загін налічував 5–6 тис. чоловік² (в історіографії трапляються й дані про 15–20 тис. «напівпартизанського війська»³, однак, гадається, це завищені дані).

Ім протистояв антантівський десант у 60 тис. забезпечених всім необхідним військових⁴. Проте це не завадило загонам М. Григор'єва раптовим ударом 2 березня 1919 р. ввійти до Херсона (бої тут тривали до 10 березня), 12 березня захопити Миколаїв, а невдовзі й залізницю Березівка–Веселинівка–Воскресенськ, загрожуючи таким чином з півночі Одесі, а з півдня – незахищеному правому флангу

¹ Українська РСР в період громадянської війни, 1917–1920 рр. У 3-х т. – Т. 2. – К., 1968. – С. 100–101; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 129; Мазепа І. Назв. праця. – С. 187–188.

² Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації й бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. – К., – 1995. – С. 60.

³ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 522; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 231; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 143–144.

⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 316.

південної групи військ Директорії – Запорозькому корпусу. 14 березня (за іншими даними – 15) французьке командування проголошило Одесу в стані облоги. За кілька днів було створено Комітет оборони, однак протягом наступних двох тижнів ніяких активних дій проти сил М. Григор'єва війська Антанти й добровольці (їх було близько 5 тис.) не здійснювали. Це дало змогу радянським військам розпочати наступ на південне угруповання сил Директорії, примушуючи його відходити до Дністра. Внаслідок цього все лівобережжя Дністра, від Могилева-Подільського майже до самої Одеси, в кінці березня опинилося в руках більшовиків.

3 квітня інтервенти Антанти почали панічну евакуацію з Одеси, а за 3 дні до міста ввійшли війська М. Григор'єва.

Тим часом під натиском радянської армії і у зв'язку з несприятливою стратегічною обстановкою війська УНР 7 квітня залишили Коростень, 12 квітня – Житомир, 17 – Кам'янець-Подільський, 20 квітня – Гусятин і Новоград-Волинський.

Практично паралельно з цими подіями остаточної поразки зазнало й південне угруповання армії УНР. Його головну частину – Запорозький корпус (близько 8 тис. чоловік) було відтиснуто в район Тирасполя до Дністра.

16–17 квітня війська УНР змушені були відступити через Бендерський міст на румунську територію, де були інтерновані, а їхнє військове майно стало здобиччю Румунії. Друга частина (близько 10 тис. чоловік) обрала інший шлях. Істотне полівіння, практичне «збільшовичення» Південно-Західного республіканського фронту привело до створення 21 березня 1919 р. Революційного комітету на чолі з отаманом Волохом. Комітет того ж дня оголосив на станції Вапнярка універсал, в якому заявляв, що українське військо стає на платформу радянської влади і прагне до миру з радянським урядом. Проте з різних причин Революційний комітет не перетворився на серйозний політичний осередок. З його спроб домовитися з радянським військом нічого не вийшло. У відповідь на пропозицію миру більшовики повели ще енергійніший наступ; окремі українські військові відділи, що перейшли на бік більшовиків, було роззброєно, багато козаків перебито¹.

Військові поразки змусили українську армію відступити на захід, притиснутися до колишнього австрійського кордону на вузькій смужці північного Поділля й Волині. Наддніпрянська армія розташувалася у районах Луцька (Холмська група), Сарн (Північна група), Рівного (група Січових стрільців) і Крем'янця (Запорозька група)². Міць війська Директорії була підірвана. За 5 місяців війни

¹ Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років ХХ ст.. – Львів, 1992. – С. 460; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 102; Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 60.

² Історія українського війська... – С. 459–460.

армія УНР скоротилася з 300 тис. до 30 тис. вояків, з яких не більше 15 тис. були боєздатними¹.

Безнадійність ситуації, беспорядність дій керівництва УНР навесні 1919 р. були майже абсолютними: «Опинившись без війська, втративши зв'язок з Одесою, оставлена революційним селянством та робітництвом, остапенківщина розбіглась з Проскурова хто куди: Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра на Волинь, де ще було трохи республіканського війська під командою «отамана» Оскілка; члени Директорії – П. Андрієвський до Галичини, Швець і Макаренко – застрягли на лінії Ярмолинці–Гусятин; два міністри попали до Кам'янця, кілька опинилось в Галичині, решта зникла була десь без вісти. Так сама себе зліквідувала остапенківщина, а разом ледве не зовсім зліквідувала й українську державність, возглавляєму Директорією»².

І це зовсім не поодинокі свідчення активного учасника подій, добре обізнаного зі станом справ. Подібну картину змальовував через дев'ять років й І. Мазепа.

Він говорив, зокрема, що «бувши в кінці березня 1919 року членом «комітету охорони республіки», який утворився в Кам'янці в наслідок повної анархії для тимчасового виконання функцій вищої державної влади, я бачив на власні очі ту дезорганізацію центральних державних установ, яка в той час панувала, як в тилу армії, так і на фронті. Ще раніш, в середині лютого 1919 року, я був учасником делегації із представників укр. с.-д. і укр. с.-р., що їздила до Козятина для переговорів з командою корпусу Українських Січових стрільців. Під час цих переговорів вияснилося, що командування цієї найдисциплінованішої частини старалося власними силами, минувши вище командування армії, знайти шляхи для продовження боротьби за Українську Республіку»³.

Проте навіть за таких обставин лідери Директорії знехтували ультимативними вимогами ЦК УПСР (центральної течії) і соціал-демократів негайно припинити переговори з представниками Антанти і відновити взаємини з РСФРР на основі визнання радянського устрою Української Республіки Директорією і незалежності та суверенності цієї республіки радянською Росією⁴.

«Те, що почалося після втрати Жмеринки, було майже цілковитою ліквідацією українського фронту, – пише І. Мазепа. – І коли дальша організована українська боротьба ще довший час не припи-

¹ Історія українського війська... – С. 505.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 108.

³ Цит. за: Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага-Київ, 1928. – С. 72.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 108–109; Шаповал М. Назв. праця. – С. 138; Мазепа І. Назв. праця. – С. 117, 118, 122, 123.

нялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав в одчай. Навпаки, з великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішою рисою його як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти большевиків на північному фронті. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю, в решті українського війська, український фронт в цей час або зовсім занепав би, або попав би в руки окремих, не об'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що заявлялися тоді сотками»¹.

Той стан, яким характеризувалося становище територій під офіційною назвою «Українська Народна Республіка», де верховодили отамани «знизу-доверху», аж до Головного отамана включно, і одержав у історіографії назву «отаманщини».

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою, – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному прововоді, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваній військовим терором, єврейськими погромами й т. ін.² Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Висловлене дисонує з позицією деяких авторів, які інакше дивляться й витлумачують непросте явище (звісно, мова не йде про тих, хто не визнає і самого терміна отаманщина і тих життєвих проявів,

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 139.

² Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження в історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – Т. 1. – К., 2004. – С. 272.

які ним позначаються – не нав'язувати ж свого розуміння тим, хто апіорі не готовий до наукової полеміки).

Певне поширення має точка зору, яку тривалий час з ентузіазмом відстоює С. Литвин. Палкий апологет С. Петлюри, історик намагається знайти будь-які підстави для того, щоб зняти відповідальність за отаманщину, її історичні наслідки з Головного отамана. Для цього він, по-перше, намагається явища усього суспільно-політичного життя штучно завузити до одного аспекту – внутрівійськового, по-друге, звинувачує у тенденційності В. Винниченка, який начебто з ревнощів, першим розкрив роль С. Петлюри у формуванні отаманщини, по-третє, перекласти провину за бунти проти Петлюри і Директорії на більшовиків (останній чинник настільки гіпертрофується автором, що ставитись до подібних сентенцій всерйоз зовсім не варто).

Однак кілька сторінок, витрачених С. Литвином на описання добре відомих фактів¹, не стільки доводять непричетність Головного отамана до започаткованої і виплеканої таки ним тенденції, скільки переконують у зворотному. Ті ж дві–три цитати з архівних документів, які наводяться в книзі, свідчать про прагнення С. Петлюри хоча б частково, якщо не приборкати отаманщину, то продемонструвати, що вища політична влада готова на рішучі дії проти тих, хто, користуючись військовою силою, перевищує межі своєї компетенції².

Наведеними документами, які зовсім не суперечать змістом і характером давно відомим фактам, С. Литвин ще раз підкреслив, що отаманщина виходила далеко за рамки вузьковійськового чинника. Автор змушений згодитися врешті і з тим, що С. Петлюрі не вдалося впоратися з отаманщиною³, яка не лише зашкодила військовому будівництву, а й постійно дестабілізувала ситуацію в УНР, зривала її зсередини.

Інший підхід уособлює Р. Коваль – автор, співавтор численних книг-нарисів, укладач документальних збірників про отаманів, так би мовити, місцевого рівня. З досягненнями, думками, висновками енергійного, пристрасного шукача історичних знань широкий загал був ознайомлений завдяки циклам передач на українському радіо.

Вивчаючи події 1917–1921 рр. в Україні, Р. Коваль доходить висновку, що українська або точніше «малоросійська» інтелігенція в особах М. Грушевського та В. Винниченка не виконала покладеної на них долею ролі перед нацією: «Українська інтелігенція перебувала в наркотичному полоні «передової російської культури». І раз у раз «заганяла у спину національної революції ніж облудної соціалістичної проросійської демагогії». «Кімнатний теоретик» М. Гру-

¹ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 288–295.

² Там само. – С. 289–296.

³ Там само. – С. 295–296.

шевський «не мав наміру одривати Україну од Росії, а Винниченко виступав проти творення українського війська»¹. Діячі Центральної Ради гальмували революцію від самого її початку. «Народ хотів проголошення Самостійної України, а Центральна Рада вважала це гасло контрреволюційним і декларувала як найсміливіше своє прагнення автономію у складі Росії.

Народ прагнув війська, а міністри-соціалісти погоджувались на міліцію. Українці на мітингах і вічах кидали виклик Москві, а Генеральний секретаріат посилав до Петрограду делегації, щоб узгодити те, що узгодити неможливо... Центральна Рада потонула у безплідних і непотрібних дискусіях із проханням освятити їх державотворчі ініціативи»².

Отже, інтелігенція не розуміла настроїв народу, його інтересів, тому не могла бути його провідником та лідером. «Саме тоді, – продовжує Р. Коваль, – відповідальність на себе взяли українські отамани за справи в селі, волості, повіті, столиці...». Автор переконаний, що «український феномен 1917 р. полягав в тому, що не провід, а так звані темні, насправді покозачені маси – виявили пасіонарність, прагли революційної творчості, були творцями революційної дійсності, саме вони будували на руїнах Російської імперії величну українську державність»³. «Перелякані писаки» (термін Р. Коваля) були нездатні на це.

Саме тому «українська державність творилась «знизу», народом, а не владою навіть всупереч їй»⁴ – підводить підсумок своїм логічним вибудовам Р. Коваль.

Найяскравішим проявом величі та патріотизму українців він вважає отаманію як доказ самоорганізації українців, «а це означає здатність до життя». Зародилася отаманщина, на думку історика-аматора, не в 1919 році, до чого схиляються більшість фахівців початку і кінця ХХ століття, а в 1917 р., під час формування загонів українського вільного козацтва.

Він дає власне визначення суспільно-політичному феномену як бурхливої української стихії – бунтівної, вогненної, нещадної, здатної змести на своєму шляху ворожу стихію іншого народу. Отаманія – невід’ємна риса національного характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. А відтак отаманію потрібно було не критикувати, а очолити.

У цілому схвально оцінюючи український повстанський рух та широ захоплюючись його керівниками, автор згадує, що були серед

¹ Коваль Р. Перша світова війна в долі українського народу // Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001. – С. 26.

² Там само. – С. 27.

³ Коваль Р. Вони воювали за Україну як за щось особисте // Там само. – С. 30.

⁴ Там само. – С. 31.

отаманів різні люди, в тому числі самозакохані авантюристи. Але інших – вольових, рішучих, сміливих, справжніх патріотів – було набагато більше. До таких імен і привертає увагу читачів та слухачів Р. Коваль. Серед них М. Григор'єв, Зелений, Кость Блакитний, Гулий-Гуленко, М. Омелянович-Павленко та Ю. Тютюнник. Піддаючи нищівній критиці погляди та особисті якості лідерів Центральної Ради, зокрема М. Грушевського та В. Винниченка, іноді С. Петлюри, публіцист протиставляє їм постаті отаманів, наділених виключно позитивними рисами. Їх образи яскраві, майже ідеальні. Хоча деякі все-таки мали один недолік: своєчасно не зрозуміли небезпеки більшовизму і тому певний час воювали на боці радянської влади як, наприклад, М. Григор'єв чи Зелений.

Підтримуючи Р. Ковалю в актуальності зачепленої теми, далеко не у всьому можна погодитись з методами творення галереї історичних портретів отаманів та отаманщини як явища в цілому.

Головний недолік його публікацій полягає в абсолютизації мемуарних джерел, які лежать в основі розвідок. Некритично поставившись до праць, у яких учасники, очевидці різного роду повстанських акцій «заднім числом» підкориговували факти, Р. Коваль відбирає до своїх творів все, що тільки можна витлумачити позитивно, і емоційно-захоплено подає це у нарисах. Нерідко при цьому допускається відхід від об'єктивної передачі навіть тієї інформації, яка міститься у спогадах. Так, факти, які, на погляд публіциста, можуть зіпсувати портрет отамана-патріота обходяться, замовчуються. Окрім того, що це веде до деформацій відтворюваних реалій, це ще й вияв ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проектів державотворення через розгук отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, це ототожнення Р. Ковалем понять «отаманщина» і «повстанство». Вочевидь, друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники повстанців іменувались отаманами, які переслідували часто не стільки суспільні, скільки вузькокорисні, а то й індивідуальні цілі, їх не можна урівнювати. Це все ж різновеликі, навіть різнопорядкові явища.

Гадається, повстанством є сенс іменувати прояви непокори наявній політико-державній системі, більш-менш масового (масштабного) збройного спротиву існуючій владі, прагнення поводитися, діяти за особливими (власними), нерідко специфічними, регіональними правилами («законами»). Це явище загалом характерне для громадянської війни, набрало різноманітних форм, розмаху й гостроти. Основним соціальним елементом повстанців були селяни, а підставою поведінки – невдоволення своїм становищем, не-

сприйняття офіційної політики (або ж її важливих, принципових елементів), протидія їй, пошук і всіляке відстоювання власних інтересів, уподобань, орієнтацій, позицій. Такі повстання мали місце і проти режиму Директорії і проти радянської влади, і проти обох влад водночас.

У контексті проблеми, яка розглядається, повстанство є сенс вважати за безпосереднє, логічне породження воєнно-політичного владарювання, що запанувало в Україні з кінця зими – початку весни 1919 р., а відтак і сприймати його слід за невіддільну складову тогочасних суспільних процесів.

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна її найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витoki легко відшукуються ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це був, як відомо, Головний отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади та її заміни на республіканську. А Головний отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада було накреслено хоч і не дуже чітку, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради¹. Яким же чином забезпечити бажаний результат, в документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р., після повторення положень попереднього документа, йшлося і про механізми реалізації переходу влади і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – В. С.) найстарші чином військові старшини української народности»². А ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний Отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не при-

¹ Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 2006. – Т. IV. – С. 200–204.

² Там само. – С. 210.

значить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військовому; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду»¹.

До цього додавалася досить істотні уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниці, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійності поступати рішучо і безпощадно»².

При всій самоочевидності наведеного як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По-перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади... командирам окремих частин». А відтак самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше – отаманами, які спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спроби Директорії (за часу головування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, ревно захищав своїх підлеглих отаманів від будь-якої відповідальності, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По-друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновлюваної УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався головний отаман.

По-третє, можна припустити, що статус Головного отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, Голови Директорії. З цього погляду дуже цікавий ухвалений Кабінетом Міністрів Закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо прямо – всю абсурдність) рішення виконавчого органа влади – з юридичного боку він ні за яких обставин не мав повноважень приймати закон про формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий конгрес України.

¹ Петлюра С. Назв. праця. – С. 210.

² Там само.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту В. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри, останній видалив зі складу Директорії П. Андрієвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народньої Республіки

ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко

Член-Секретарь Ф. Швець

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський

Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про склад Директорії Української Народньої Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народної Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних інтересах.

4) Для дійности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3-х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів Б. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівіцький»¹.

Як видно, вага Головного отамана у будь-яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного отамана будь-яке рішення було унеможливлено. Водночас, цим як би прокладався шлях до одноосібної влади знов-таки не стільки очільника Директорії, а Головного отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спроможності був вичерпно охарактеризувати потворне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіянський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулися, оголились, як смердючі

¹ Петлюра С. Назв. праця. – С. 253.

рани, й отруювали круг себе все оточення»¹, – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни-літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, в першу чергу Голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати «загін», йому давалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальности за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярности.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми»².

Важливо мати на увазі, що в якості політико-правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно-теоретичного обґрунтування. Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (трудова рада), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що по чергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно-теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а ухвалені на їх основі рішення незмінно ігнорувалися. І якщо ця тенденція могутньо виявлялась ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння. Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші, не менш важливі напрям-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 352.

² Там само. – С. 353.

ки функціонування суспільного організму. Іншими словами, – отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найбільші складнощі в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у логіці співвіднесення його особистості з політикою отаманщини. Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством». Ось тут і виникають головні проблеми у авторів, які понад усе прагнуть звеличити роль Головного отамана і, звичайно, витлумачити сутність подій, в центрі яких він опинився, на перебіг яких впливав.

Починаючи з революційної доби, не переводиться когорта публіцистів-адептів, для яких експлуатація імені С. Петлюри стала зручним способом самоствердження. Частково міфологізована, частково сумнівна й скандальна слава Голови Директорії й Головного отамана Військ УНР часом сприймалися і використовувалися як надійний захисний щит від звинувачень у примітивізмі, поверховості, декларативності публікацій, центральним героєм яких був С. Петлюра. Більше того, їх автори справедливі сумніви, критичні міркування будь-які заклики до виваженості, науковості, принциповості досліджень неодмінно переводили у площину політичних звинувачень відповідальних істориків у антипатріотизмі, відсутності державницьких почуттів і т. ін.

Причому певний час (десь першу половину 90-х рр.) на відстоювання подібних позицій спрямовувався переважно юнацький ентузіазм молодосвідчених фахівців, що робили свої перші кроки в науку. Поширення набули, зокрема «конкурси петлюрознавців» із гучними публічними заохоченнями, широкою публікацією витворів тих, хто прилучався до літератури, найменованої «петлюряною»¹.

¹ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – 260 с.; Полтавська Петлюряна: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. – Полтава, 1993. – 91 с.; Він – з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. – К., 1994. – 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с.; Полтавська Петлюряна: матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада

Не забарилися з передруком і поширенням в Україні діаспорних публікацій, у яких С. Петлюри віддавалася пальма першості серед інших політичних діячів Української революції. Проводилися численні публічні акції, (конференції, «круглі столи», наукові читання й т. ін), де ім'я Голови Директорії і Головного отамана військ УНР дедалі частіше звучало серед найвидатніших представників української еліти всіх часів.

Оптимізації досліджень про діяльність С. Петлюри в добу революції могли б дієво посприяти численні документи, віднайдені і опубліковані В. Сергійчуком у вітчизняних та зарубіжних (російських і польських) архівах¹. Вони органічно доповнили два томи, що значно раніше побачили світ за кордоном². Добра половина матеріалів великих за обсягом видань датована 1917–1920 рр., а в решті (1921–1926 рр.) зустрічається чимало сюжетів, дотичних до проблем попереднього періоду, пов'язаних із ним.

Можливо, не з усім, написаним у передмові до видань, які мають відповідно у III і IV томах назви «Великий державник України» і «Високий чин українського державництва», можна погодитися. Так, з початкових же рядків першої розвідки відомий історик висловлює різкі закиди владі, яка не визначилася у своєму ставленні до С. Петлюри, «боїться згадувати його ім'я, не кажучи вже про гідне відзначення пам'яті ...».

Ще категоричніше В. Сергійчук ладен картати тих, хто вважається на критичні зауваження на адресу одного з керівників Української революції. «Користуючись історичним безпам'яństwом вічного нашого чиновництва, – наголошує він, – вороги української державності продовжують знеславлювати світлий образ Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки»³.

Гадається, що не слід поспішати зараховувати до числа «ворогів української держави», зокрема, тих вчених, які прагнуть об'єктивних оцінок діяльності С. Петлюри. А «світлий образ» останнього зовсім не варто штучно додатково освітлювати такими, приміром, твердженнями, нібито ім'я С. Петлюри «уособлює українців-самостійників національно-визвольних змагань 1917–1921 років»⁴. Спра-

1994 року. – Полтава, 1996. – 208 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – 302 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Четвертих Петлюрівських читань. – Полтава, 1999. – 160 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – 280 с. та ін.

¹ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. – Т. III. – К., 1999. – 616 с.; Т. IV. – К., 2006. – 704 с.

² Петлюра С. Статті, листи, документи. – [Т.1]. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.

³ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. III – С. 5.

⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. – [Т.1]. – С. 5.

ва в тому, що до початку 1918 р. С. Петлюра не займав самостійницьких позицій, що, до речі, підтверджують і документи тому¹. І така, на перший погляд, незначна хронологічна «неточність» в умовах перманентної дискусії навколо імені С. Петлюри здатна породжувати підозру, чи не робиться те свідомо, щоб у будь-який спосіб домогтися звеличення діяча, який, можливо, того й не вартий (навіщо інакше вдаватися до відходу від істини?) Однак в цілому передмова виважено представляє зібрані в книзі матеріали, а самі вони краще за все інше дозволяють об'єктивніше пізнати С. Петлюру, його революційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що одержаною можливістю далеко не сповна скористалися історики, які обрали за краще зробити свій внесок у з'ясування ролі неоднозначної особистості у руслі започаткованих у першій половині 90-х рр. тенденцій. І хоча серед тих, хто присвятив себе «петлюріані», було чимало й зрілих за віком людей, які змогли здійснити низку солідних за обсягом, зовнішньою атрибутикою (товстелезні – на сотні сторінок, коштовне поліграфічне виконання тощо) видань, останні лише зайвий раз продемонстрували відсутність помітного прогресу, підкреслили невідповідність форми і змісту випущених книг. Можливо, найнаочніше це доводять праці С. Литвина².

Одне із завдань, які вони виконують – всемірне звеличення С. Петлюри, «захист» його імені від будь-яких критичних зауваг. Втім автор замахується і на «зверхзавдання» – поставити свого героя над усіма іншими видатними діячами Української революції.

Уже у вступі С. Литвин без тіні сумніву заявляє: «Майже вщухли дискусії стосовно М. Грушевського (це зовсім не так – В. С.). Подеколи не зовсім заслужено, на думку автора, вивищився над сучасниками В. Винниченко-політик (чому б не додати до зловтішних атак численних задрісників на справжній талант ще одну «оригінальну» «думку автора»? – В. С.).

І хоча, як мовиться, Бог любить трійцю (те, що подібна лексика, м'яко говорячи, дисонує з науковою мовою, автора, вочевидь, зовсім не бентежить – В. С.), місце третього (а може першого?!) (промовисте поєднання знаків пунктуації належить «гострому перу» С. Литвина – В. С.), – залишається майже порожнім³.

Покликаючись до Бога, автор насправді явно плутає грішне з праведним. Звинувачуючи «окремих» істориків у тому, що «їхні дослідження базуються на старих догмах радянської історіографії», конкретно – В. Солдатенка у «явних симпатіях» до «прорадянсько-

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. [Т.1]. – С. 23.

² Литвин С. Х. Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – К., 2000. – 464 с.; Його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.

³ Литвин С. Суд історії. – С.13.

го трактування розвитку української революції» (тобто широких цитуваннях текстів В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи), С. Литвин просто не знає, що радянських трактувань розвитку Української революції ніколи не було, оскільки ніколи не визнавалося самого факту, феномену Української революції. То як може бути «прорадянське трактування розвитку української революції»?

Про погане знання С. Литвиним історіографічного процесу свідчить і те, що «некритичне використання заявлених цитат, введених у науковий обіг радянською історичною наукою» (мова про названих авторів та ще М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Лозинського) – це щось від лукавого. Оскільки праці усіх згаданих особистостей знаходилися у спецфондах. І якщо й щось цитувалося у дуже обмежених обсягах, то це був В. Винниченко без конкретних посилань на сторінки його творів.

Загадкою залишається те, як будь-яке (критичне, чи некритичне) введення до наукового обігу інформації взагалі може «звужувати» «діапазон знань про складні періоди української історії». Як неможливо збагнути, що в науці може бути «баланс між об'єктивністю і суб'єктивізмом», який В. Солдатенко «порушує», оскільки «акцентує увагу переважно на прорахунках і помилках Петлюри» «без наведення об'єктивних факторів, що спричинили невдачі».

Ті, хто не поділяє поглядів С. Литвина на С. Петлюру, багаторазово звинувачуються у незнанні чи ігноруванні джерельної бази, яка буцімто істотно розширилася останнім часом. Жодного ж випадку використання нових документів принципового характеру у книгах автора виявити не вдалося. А тому доводиться констатувати, що то просто голі декларації, демагогічні заклинання, які до науки мало дотичні.

Хоча кількість публікацій, присвячених С. Петлюрі, була значною завжди, в роки ювілеїв вона, природно, істотно зростала. Останнім часом це було пов'язано і з тим, що ім'я непересічного українського діяча стало звичним використовувати в документах найвищого державного рівня. Так, в указі Президента України В. Ющенка «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» від 16 травня 2005 р. ім'я С. Петлюри називається не лише серед інших керівників Української революції, яким варто присвятити низку заходів, а й міститься доручення Кабінету Міністрів вирішити в установленому порядку питання про спорудження пам'ятника Головному отаману (подібне адресне доручення торкається ще тільки В. Винниченка)¹.

Судячи з усього, «масла у вогонь» додали ювілейні заходи з нагоди 125-річчя В. Винниченка. З цього приводу було ухвалено

¹ Урядовий кур'єр. – 2005. – 19 травня.

спеціальну Постанову Верховної Ради України¹, а навіть часткова її реалізація викликала ревну реакцію прихильників С. Петлюри, які постарались різними способами доводити, що їх улюбленець вартий більшої шани за прижиттєвого конкурента.

Прикладом можуть бути виступи в пресі вже згаданого вище С. Литвина. Йдучи ще далі у прагненні до звеличення свого кумира, історик додає до попередніх перетримок, фантазувань і фальсифікацій, які нав'язуються з настирливістю, гідною кращого застосування, нові елементи.

Так, у книзі 2001 р. автор, посилаючись на віднайдені ним у фонді Генерального Секретаріату документи, що зберігаються в Центральному архіві вищих органів влади й управління України, стверджує, що 8 вересня 1917 р. С. Петлюра зробив доповідь про Вільне козацтво і висловлює невдоволення з приводу ухваленого рішення, яке відтягувало практичне розв'язання питання².

Однак, згідно протоколу засідання Генерального секретаріату від 8 вересня, опублікованому в збірнику документів «Українська Центральна Рада» з посиланнями на той же архівний фонд, С. Петлюра взагалі був відсутній і, природно, доповіді робити не міг. Та й позначене питання тоді не заслуховувалося³.

Далі в книзі С. Литвина пишеться: «Архівні джерела свідчать, що 21 листопада за сприяння С. Петлюри було затверджено Статут Вільного козацтва, згідно з яким воно мало перебувати «твердою опорою в боротьбі з анархічними елементами безчинства і злочинства»⁴.

Насправді ж, розгляд і затвердження статуту Вільного козацтва на засіданні Генерального секретаріату сталися не 21 листопада, а 21 жовтня 1917 р. (уважний дослідник мав би звернути увагу, що наведену цитату зі статуту він підтверджує посиленням на газету «Рідне слово» від 17 листопада 1917 р., тобто 21 листопада – дата нереальна). І знову в протоколі засідання імені С. Петлюри не називається. Та й рішення остаточного тоді не ухвалювалося, оскільки документ було вирішено передати на розгляд Центральної Ради.

Остаточне затвердження «Статуту «Вільного Козацтва» України відбулося на засіданні Генерального секретаріату 13 листопада 1917 р.⁵. Яку роль при тому відігравав С. Петлюра, невідомо, оскільки в протоколі йдеться про «доклад комісії»⁶.

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – С. 3–4.

² Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – С. 94–95.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 278–279.

⁴ Литвин С. Назв. праця. – С. 95.

⁵ Див.: Там само. – С. 434.

⁶ Там само.

Плутанину з датами (вона характерна для всієї книги) можна віднести на рахунок недостатнього професіоналізму С. Литвина (хоча якусь долю відповідальності міг би взяти на себе й науковий редактор видання Ю. Шаповал).

Практично те ж саме (а, можливо, ще більшою мірою) стосується елементарного нерозуміння сутності ставлення Центральної Ради, Генерального секретаріату до Вільного козацтва. Останнє зовсім не розцінювалося як військовий оплот УНР. Навпаки, до загонів самооборони лідери Української революції ставилися з підозрою, навіть негативно, відверто побоювались озброєння мас, вимушені були визнати за ними лише міліційні функції. Тому й підпорядкували Вільне козацтво Генеральному секретаріату внутрішніх справ, а не військових справ (тобто – не С. Петлюрі). І якщо, згідно тверджень С. Литвина, останній максимально сприяв досягненню саме такого результату (іншого ж бо не було!), то як же можна вирізнати його позицію як діяча, який один розумів значення військового чинника і завжди та всіма силами боровся за створення національних збройних сил?

Виявляється можна піти й далі. Якщо в книзі у відповідному сюжеті С. Петлюра ще «бореться» проти тих, хто чи не сприймає, чи не розуміє значення Вільного козацтва, хоч і не домагається, зрештою, бажаного, то в ювілейній статті «Петлюра безпосередньо вирішував проблеми Вільного козацтва»¹. Принаймні, про причетність будь-кого іншого, приміром Почесного отамана Вільного козацтва П. Скоропадського до долі специфічної військової формації не згадується. Бо й зрозуміло – все, до чого доторкався С. Петлюра, несе на собі відбиток його надзвичайних якостей – політичної інтуїції, передбачливості, прагматизму.

З особливою силою геніальність і месіанська роль С. Петлюри виявилися, на переконання С. Литвина, коли «зійшли з політичної арени такі чільні політичні діячі УНР, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал... Від цього часу саме С. Петлюра вирішальним чином впливає на весь хід подій і не поступається своєю роллю лідера визвольної боротьби»².

Констатація загалом вірна, хоча з неминучістю викликає питання: а що дало народу, нації те, що С. Петлюра перебрав на себе роль політичного лідера й вирішальним чином впливав на процеси державотворення і воєнної боротьби? За браком реальних фактів і документів С. Литвин вдається до старих (далеко не для всіх переконливих) прийомів – широких цитувань висловлювань поплічників Головного отамана, в яких «менші отамани» цілком логічно славословлять (а чого іншого можна чекати від таких джерел?) сво-

¹ Литвин С. Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 57.

² Там само. – С. 59.

го зверхника¹. За подібною методикою в публіцистиці, мемуарах можна знайти не менше (якщо не значно більше) прямо протилежних оцінок діяльності Головного отамана. Можна у тих же авторів, яких розлого цитує С. Литвин, знайти й значно відмінні пасажі (бо ж кожна розважлива людина прагне якщо не об'єктивності, то хоча б турбується про те, щоб застрахуватися у неоднозначних, непевних ситуаціях). Можна звернути увагу на те, що навіть до старанно відфільтрованих сучасним публікатором свідчень (хоча вживання купюр також має свої межі) «вкралися» й елементи, які входять у суперечність з однозначними бравурними висновками С. Литвина: «У найскладніші періоди боротьби 1919 р. С. Петлюра відіграв вирішальну роль, виявляв мужність, витримку, рішучість, волю і непохитність державницької позиції»², – урочисто декларується в статті. А далі в хід пускаються будь-які моменти, які зовсім не безпосередньо, а, навпаки – вельми опосередковано – «спрацьовують» на потрібний С. Литвину результат, викликаючи, іноді, крім логічних питань, ще іронічні відчуття. «Є багато свідчень про виняткову хоробрість Петлюри, – категорично заявляє знавець біографії Головного отамана, – і читач чекає далі «зливи фактів». Чекає даремно, оскільки на підтвердження С. Литвин наводить слова (знову слова!) генерал-полковника О. Удовиченка: «Петлюра не лякався смерті... (купюра С. Литвина – В. С.), рвався до передової лінії фронту: від цього кроку його завжди (!) – В. С.) треба було стримувати (хто ж те так успішно міг робити? – В. С.). У першу чергу Головний Отаман відвідував козаків, що були у бойовій лінії»³.

Ось така вона «виняткова хоробрість». Відвідав козаків на передовій – і вже герой! Які ще потрібні підтвердження, факти?!

У регіональних засобах масової інформації зустрічалися публікації, в яких проглядає неприкрита ворожість до тих, хто чомусь іще ставить «каверзні» питання, сумніваючись у величі С. Петлюри. Такі випадки кваліфікувались як прояви антидержавного мислення і дій⁴.

Однак є немало тих, хто все ще не «йме на віру» написаному, якими б науковими регаліями не прикрашались імена авторів. Повертаючись до поставленого вище питання про історичну оцінку діянь С. Петлюри, важко солідаризуватись з упертими упередженнями С. Литвина і таких, як він.

Достатньо звернутися до оцінки ну хоча б результатів діяльності С. Петлюри в міжнародному аспекті. Що тут були суцільні

¹ Литвин С. Назв. праця. – С. 59–60.

² Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 60.

⁴ Див., напр.: Тінь на Петлюру – невігластво чи нафталін учорашнього дня? / Буковина. – 2005. – 12 січня. – № 3; Кучерук О., Ралдугіна Т. Чесність з ідеєю. / Хочу все знати. – 2005. – 5 лютого. – № 5(22).

невдачі (принаймні, для 1919 р.) – не може не визнати навіть С. Литвин. Однак винними у всьому виявляються вкрай несприятлива міжнародна обстановка, брак потрібного геополітичного мислення у керівників Антанті, вороги, які оточували УНР, і непримиренно ставилися до українського державного й військового лідера. В голові останнього буцімто роїлися дуже перспективні, гуманні, переважно миролюбні, надзвичайно привабливі для Європи задуми й плани, на які, чомусь, ніхто не пристав.

Було б краще, якби історик не вдавався до туманних абстракцій, а чесно оцінив хоча б наступні моменти.

С. Петлюра зробив чимало, щоб при реальній альтернативі замирення з РСФФР домогтися оголошення війни сусідній державі, зірвати мирні переговори, що мали непогану перспективу. Невже це було далекоглядно й пішло на користь нації, народу?

С. Петлюра доклав відомих зусиль, пішов на поступки, які важко виправдати, щоб домогтися прихильності Антанти. Однак його курсу бракувало елементарного реалізму й розрахунку. Тобто суб'єктивна, неконструктивна позиція, яка перетворилася на державну політику, була від самого початку авантюрою, а в результаті – програшною. Чим же, як не принизливим, ганебним фіаско обернулися не лише для народу, нації, української армії та, й зрештою, для самого С. Петлюри «орієнтації на Антанту»?

До речі, як вище згадувалося, представники останньої «як компроміс» на переговорах вимагали відставки з Директорії С. Петлюри, кваліфікуючи останнього «бандитом». Якщо В. Винниченко й В. Чеховський знайшли за можливе виконати нахабні вимоги – диктат сильнішої сторони (якщо те допоможе нації, народу, УНР), С. Петлюра вдався до політичного крутіства, що зовсім не додало його авторитету навіть у очах партнерів по переговорах.

Мабуть, не варто забувати й про те, що А. Денікін, біле офіцерство вважали образливими для їх честі пропозиції сісти за стіл переговорів з такою одіозною особистістю, якою поставав в уяві сучасників Головний отаман.

То що ж, окрім негативів, принесли українській державності, нації зовнішньополітичні зусилля С. Петлюри, апогеєм яких став його лютневий «кульбід»? Хоча роль суб'єктивного чинника в історії незрівнянно поступається об'єктивним детермінантам, можна ризикнути висловити гіпотетичне припущення, що усунення з політичної арени С. Петлюри обернулось би для народу України меншими бідами за ті, що спіткали його з таким «захисником».

Спостереження й думки, подібні до вищенаведених, важко подолати при ознайомленні із ювілейними публікаціями значно «ширшого формату». Йдеться, зокрема, про книгу В. А. Савченка «Си-

мон Петлюра», що з'явилася 2004 р.¹ «Український історичний журнал» та українознавчий часопис відреагували на історіографічний факт². Не відступаючи ні від загальної оцінки монографії, ні її окремих складових (для цього просто немає належних підстав), гадається, є сенс підтвердити вище сформульовані міркування уже з допомогою аргументів кваліфікації одного з новітніх видань, автор якого намагається сказати «власне слово» в осягненні складних феноменів.

В. Савченко не бажає беззастережно приставати до будь-чийх з наявних в історіографії поглядів і понад усе прагне заново, начебто передусім для самого себе, зрозуміти С. Петлюру як людину, зіткну з різних, суперечливих – позитивних і негативних – начал. Він відмовляється штучно героїзувати, абсолютизувати непросту історичну постать і, так само, спеціально перебільшувати її очевидні вади, помилки.

Узагалі створюється враження, що автор не стільки оцінює вчинки, дії політика, скільки скрупульозно констатує всі зібрані (частково відомі раніше, частково нововиявлені) факти. Прийом не новий і неодноразово доводив свою ефективність. Особливо придатним, навіть виграшним, він видається у випадку з відтворенням біографії С. Петлюри, надто заплутаної й суперечливої. На основі об'єктивно поданої інформації читач має здебільшого сам робити висновки та оцінювати політичного діяча і його дії. Звісно, обмежитись лише хронологічним нанизуванням фактів публіцист не може. Він застосовує й певний мінімум епітетів, удається до міркувань, які, вочевидь, видаються доречними, обґрунтованими, виваженими. І одержаний інтегральний результат, гадається, виявився цілком прийнятним.

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

¹ Савченко В. Симон Петлюра. – Харьков, 2004. – 415 с.

² Див.: Солдатенко В. Ф. Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 135–146; Його ж. Про Україну, революцію, масонство, Головного отамана та інших (міркування на полях нової книги про С. Петлюру) // Українознавство. – 2005. – № 2. – С. 56–62.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо»¹. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності.

Більше того, за В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії² тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й, очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових воєнів³.

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними й військово-політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку»⁴.

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 295.

² Там же. – С. 217–218.

³ Там же. – С. 219–220.

⁴ Там же. – С. 295.

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягло в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, яка стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, – констатує автор рецензованої праці, – будучи Головним Отаманом з функціями «генералісімуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 – січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів»¹.

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григорієв, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудоий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко, гадається, бачить більше «верхівку айсберга» – суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, – вважає автор, – «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шереду змов, заколотів і їх придушень»². І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище за себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Олександром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько принеслися успіхи воєнні»³.

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 217.

² Там же. – С. 275.

³ Там же. – С. 253.

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що на підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри-державного діяча, національного провідника у книзі В. Савченка знайти непростя, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по-суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – початку 1919 р. Керована Головним отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак, знайти підтвердження тому, що в основі позиції С. Петлюри були покладені істинне, раціональне знання, ретельний аналіз розстановки сил, військове мистецтво, – не можна. А тому – втрати й переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не талант військового керівництва, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, – непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Однак зовсім неправомірно ототожнювати Українську революцію з однією особистістю, з режимом, який в історіографії досить широко іменується петлюрівщиною. Проти останнього виступали й активно боролись інші члени Директорії, урядів УНР, партій українських есерів, соціал-демократів, федералістів.

Проте, коли В. Савченко порівнює головного героя своєї книги з іншими персонажами тогочасного історичного дійства, він у окремих випадках дещо «перегинає палицю». Найнаочніше це видно на прикладі В. Винниченка. Яких тільки характеристик не добирає

автор, щоб довести: дещо заземлений політик-реаліст С. Петлюра все ж незрівнянно перевершував мало не «за всіма статтями» свого антипода – В. Винниченка. Ну що взяти з «позера», «письменника», «партійного аматора», «фантаста», легковажного драматурга й «вітії»?!

Здається, достатньо порівняти інтелектуальний потенціал обох діячів, матеріалізований у їхній творчості, теоретичний рівень, утілений у підготовлених документах, публічних виступах, моральні риси, зрештою, щоб поставити під серйозний сумнів старанно нав'язувані тези про те, що, поступаючись у конкурентному політичному житті С. Петлюрі, В. Винниченко заздрило останньому, злісно інтригував проти нього, а потім ще й у «Відродженні нації», «Заповіті борцям за визволення» та інших публіцистичних творах до непристойного спотворив образ Головного отамана. І зовсім уже без оцінки залишаються факти (а їх обходити ні В. Савченкові, ані будь-кому іншому, не можна), що обидва рази (навесні-влітку 1917 р. і восени 1918 р.) «втягнув» С. Петлюру у «велику політику» не хто інший, як той же таки В. Винниченко², однак двічі наражався на «невдячність» – ініціатором тертів, непорозумінь, суперечностей, був переважно С. Петлюра³. Більше того, коли державна нарада в січні 1919 р. пропонувала В. Винниченкові диктаторські повноваження, він від них відмовлявся на користь С. Петлюри⁴. Але останній, за фактами, наведеними В. Савченком, та й за досить поширеними чутками (а диму без вогню, як відомо, не буває...), перманентно так чи інакше був у центрі змов проти В. Винниченка, підготовки заколотів, переворотів⁵. Тож виходить, що С. Петлюра не мав іншої «зброї» в суперництві з В. Винниченком. Це, мабуть, добре відчуває автор аналізованого твору, і тому «перегінає палицю» вже в інший бік: без будь-яких серйозних доказів він, наприклад, стверджує, що в десятих числах листопада 1918 р., «в ці тривожні дні кризи влади, ім'я «в'язня № 1» Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні»⁶. А далі – й поготів. Як відомо, коли на таємному засіданні 13 листопада 1918 р. обирали Директорію, було вирішено ввести до її складу лише тих, хто був особисто присутній на зібранні. Виняток зробили лише для С. Петлюри, який через загрозу нового арешту (він тільки-но вийшов на волю після 4-місячного ув'язнення) виїхав під захист січових стрільців Є. Коновальця до Білої Церкви. І на поліг на цьому саме голова Українського національного союзу В. Винниченко, який в особистій розмові заручився згодою С. Петлюри на

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 76, 216, 256 та ін.

² Там же. – С. 69–70.

³ Там же. – С. 76, 77, 116, 117, 124, 210, 225, 226, 235, 240 та ін.

⁴ Там же. – С. 229.

⁵ Там же. – С. 210, 212–214, 226, 235 та ін.

⁶ Там же. – С. 196.

входження до керівного органу, підготовленого з його ініціативи та під його орудою, повстання. То ж лише здивування можуть викликати наступні рядки публіциста: «Винниченко і Шаповал, «давній» недоброзичливці» Петлюри, тільки зраділи його відсутності – зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати Петлюру «до влади», як те зробили з «президентом» Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який заважав «соціалістичним експериментам» лідерів національного союзу... і до того ж його особливо не любили можливі союзники в Радянській Росії. Присутність Петлюри на таємному зібранні могла змінити весь хід подій. Ані Винниченко, ані Шаповал, а саме він – Петлюра – восени 1918-го був найпопулярнішим діячем у колах «свідомих українців», прапором усіх незадоволених гетьманом і німцями. За ним була слава захисника Києва від червоних, противника закликання німців, військового міністра й земця, прихильника активної боротьби проти гетьмана, а головне – потерпілого від диктатури, «сидільця», який майже весь період гетьманщини просидів за ґратами «за правду». За жодним із учасників наради за останній рік не було подібних подвигів. Петлюра цілком міг претендувати на становище голови Директорії, і його кандидатура могла зібрати більшість голосів... Але Петлюра не з'явився на Бібіківському...»¹.

Тут буквально після кожного словосполучення з епітетом можна ставити знак питання зі знаком оклику, можна спростувати, практично кожен твердження-оцінку, висловити цілком слушні й обґрунтовані докори авторів за підтасовку фактів чи занадто довільне маніпулювання ними. Обмежимося одним – В. Савченко явно й істотно змістив у часі пік популярності С. Петлюри на момент, коли про нього, як про діяча загальнонаціонального масштабу та ще й з претензією на першу роль, взагалі мало хто міг подумати. Можливо, він дивиться на свого героя через його ж амбіції, для яких об'єктивних підстав загалом не було.

А відтак не дивно, що коли публіцист переходить до бодай лапідарної оцінки ролі Головного отамана в подіях, (а він дійсно опинився в ключовій, провідній ролі в національно-визвольній боротьбі й державотворенні), В. Савченко, здається, зовсім втрачає почуття міри. С. Петлюра постає зі сторінок книги як самотній рятівник української справи, справжній національний месія. Він, доводить автор, «практично не виходив зі свого розкішного штабного вагону, який раніше належав міністрові шляхів сполучення. У цьому вагоні, що став з лютого 1919-го для нього «рідним домом», він кидався між фронтом і тилом, сподіваючись зупинити відступ військ»².

У найважчі для республіки дні в геометричній прогресії зростали лави «незадоволених» Директорією, «незалежністю», полі-

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 200–201.

² Там же. – С. 55.

тичним курсом. То тут, то там спалахували бунти солдат, городян, селян, зріли змови «правих» і «лівих». Знову здавалося, що все – «українська ідея не спрацювала», виявилася нікому не потрібною, республіка загинула, а тим, хто «завинив» перед більшовиками, залишилося лише рятувати свої шкури. Можливо, що якби Петлюра з його гучним ім'ям і харизмою не опинився на чолі держави й армії, республіка б припинила своє існування ще в лютому 1919 р. й розпалася б на сотню анархічних отаманій, які ворогують зі всім світом і одна з одною. ХХ століття зберегло нам масу прикладів капітуляції влади при перших поразках у війні... Але Петлюра й петлюрівці в 1919 р. боролися до останнього: у повному оточенні, без тилу, набоїв, іноді зберігаючи за собою лише кілька десятків квадратних кілометрів. Такою стійкістю не можна не захоплюватись!»¹.

Звісно, кожен має право бачити й оцінювати події по-своєму, а дослідник, публіцист може пропонувати власні, індивідуальні тлумачення історичного досвіду, кваліфікувати внесок у нього тих чи інших дійових осіб. Однак особливої довіри, навіть поданий з пафосом, висновок В. Савченка не викликає, оскільки входить в істотну суперечність як із відомими фактами (сам С. Петлюра своїми анархічними діями – демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового конгресу, блокуванням переговорів з Москвою (місія С. Мазуренка), таємничими сепаратними зносинами з антантськими інтервентами тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно їх «рятував»), так і тими, які у величезній кількості наводить автор книги на інших сторінках (про них ішлося вище), і які вимальовують, м'яко кажучи, дещо інше уявлення й висновки щодо діяльності Головного отамана.

Отож, як видається, цілісного образу С. Петлюри, його справжнього місця в історичному процесі В. Савченку відтворити не вдалося. Не вдалося, передусім, через брак концептуального бачення сутності революційної епохи на українських теренах, тобто концепції Української революції, її реального змісту, здобутків і втрат.

Що викликає справжній інтерес і навіть певну довіру у творі В. Савченка, так це сюжети, пов'язані з «масонськими сторінками» долі українського політичного діяча, роллю масонів в українській політиці революційної доби взагалі. Це саме та родзинка, яка робить книгу В. Савченка дійсно цікавою, не дасть їй загубитися серед інших праць, однак – можна ризикнути передбачити – буде неоднозначно сприйнята широким загалом.

Те, що С. Петлюра в 1917–1919 рр. належав до масонських організацій і дотримувався відповідних зобов'язань і дисципліни, було відомо давно. Однак палкі адепти Головного отамана воліють обходити, замовчувати цей факт як щось надто другорядне, малозначу-

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 253.

ще, таке, що може кинути тінь на його «світлий образ». Поза їх реакцією залишаються й спроби вивести з фактів належності С. Петлюри до масонського руху деякі його політичні кроки та вчинки, поведінку¹.

В. Савченко пішов далі. Він на конкретних фактах доводить, що, принаймні, до половини 1919 р. керівники масонства «вели» С. Петлюру життєвими шляхами, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах. Так, саме завдяки зусиллям «братів» у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтних постачань від «Земгора» на Західному фронті, яка добре оплачувалася². Значною мірою їхніми клопотаннями вдалося звільнити С. Петлюру з гетьманської в'язниці в листопаді 1918 р.³ Вони ж лобювали його кандидатуру на керівні ролі в українському військовому будівництві з початками українізації армії в 1917 р.⁴. Звісно, усе це робилося не так просто. «Своя людина» в Києві стане в пригоді й під час переговорів з військовим міністром Тимчасового уряду, масоном О. Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою⁵, і для практичної співпраці з командуючим Київським військовим округом масоном К. Оберучевим⁶, і в ході контактів з представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. і зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же «вільних каменярів»⁷, і тоді, коли в ранзі генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюра призначав на відповідальні армійські посади знову таки масонів⁸. Масонські знайомства навіть полегшать спілкування між С. Петлюрою й П. Скоропадським⁹.

Тими ж налагодженими каналами здійснюватиметься пошук порозуміння між інтервенційними військами Антанти й табором С. Петлюри на початку 1918 р. і в першій половині 1919 р.¹⁰. Зокрема щодо останніх подій, В. Савченко пише: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С. 559–624; Солдатенко В., Веденєєв Д. Українські масони в добу революції // Історія України. – 2001. – № 15; те ж саме // Діалог. Історія, політика, економіка. – 2002. – № 2. – С.98–102.

² Савченко В. Назв. раб. – С. 51.

³ Там же. – С. 196, 250.

⁴ Там же. – С. 52–53.

⁵ Там же. – С. 67, 72, 78, 79.

⁶ Там же. – С. 72.

⁷ Там же. – С. 108, 249.

⁸ Там же. – С. 98.

⁹ Там же. – С.187, 251.

¹⁰ Там же. – С.238, 240, 248, 249 та ін.

дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку¹. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею, і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі².

Автор книги про Головного отамана взагалі надає великої уваги масонським впливам на лідерів українського національно-визвольного руху. Він, зокрема, не раз повертається до масонства М. Грушевського, С. Єфремова, Є. Чикаленка, Ф. Штейнгеля, О. Шульгіна, М. Шумицького, І. Мазепи, А. Вязлова, Д. Дорошенка, М. Василенка, В. Чеховського, А. Ніковського, В. Прокоповича, А. Лівницького. З інтересом сприймаються сторінки про заплутану, суперечливу (за браком достовірної інформації) «генеалогію» лож «великих каменярів» в Україні, Росії, їх взаємозв'язки, стосунки з англо-французьким масонським рухом³. Тут особливо детально описується діяльність С. Моркотуна, з яким у С. Петлюри початкові дружні стосунки згодом змінилися конкуренцією, а потім і ворогуванням.

На сьогодні без спеціальних досліджень непросто цілком визначено зреагувати на запропонований В. Савченком нарис розвалу масонства в Україні, в центрі якого опинився С. Петлюра. Останній, буцімто, зрозумів, що після оголошення гетьманської грамотою федерації з нерадянською Росією масонський контроль над Україною у попередньому вигляді неможливий і невідворотне повстання, яке може призвести до перемоги більшовиків. Тому С. Петлюра самостійно вирішив стати «прапором» повстання, «відтерти» від його керівництва всіх лівих.

За твердженнями публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра⁴. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів – тих, хто групувався навколо С. Моркотуна.

Якщо це насправді так, а відтворена картина, слід визнати, досить правдоподібна, історична наука одержує хай не абсолютні, але хоч якісь пояснення в питанні, яке порушує чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому в найвирішальніший момент – 1919 р. – країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно – у петлюрівському варіанті). В усякому разі –

¹ Савченко В. Назв. раб. – С. 244.

² Там же. – С. 251.

³ Там же. – С. 244–251.

⁴ Там же. – С. 248.

це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролись за відновлення єдиної й неподільної Росії.

З подібного роду міркуваннями, висновками, оцінками, що з'являлися в пресі, однозначно-піднесеного відзначення ювілею С. Петлюри влаштувати було дуже непросто, попри всі старання його почитателів. А тут ще настав ювілей В. Винниченка. Вочевидь, підстав для вшанування його пам'яті виявилось дещо більше. В усякому разі офіційне реагування виявилось соліднішим, що викликало нервові невдоволення прихильників С. Петлюри. Прикметними з цього погляду стали розлога стаття в газеті «День» під промовистою назвою «Чому й дотепер В. Винниченко вивищується над Петлюрою?»¹, рецензія Ю. Шаповала на книги, що з'явилися до 125-річчя В. Винниченка та його ж стаття в газеті «День» про С. Петлюру².

Згадані автори висловлюють невдоволення тим, що С. Петлюра й донині не поцінюваний як слід, не має належної шани. І висувають претензії й до вчених (особливо тих, які, намагаючись триматися об'єктивності, зважаються на критичні зауваги на адресу політичного діяча – таких підозрюють, або й прямо звинувачують у нездатності вирватися з пут радянської історіографії) й до недолугої влади незалежної України (не розуміє, кого треба слухати, й допускає «собі ж на шкоду» вшанування «не тих», тоді як С. Петлюру явно недооцінює), й, значною мірою до того ж таки В. Винниченка. Щодо останнього, звісно, розмова окрема, хоча й неминуча в сенсі даної праці. Адже долі двох видатних політиків дуже міцно вже переплелися, а в історіографії, присвяченій С. Петлюрі, виявляється маса суперечливих сюжетів, які без залучення творів В. Винниченка «не розплутати», принаймні їх не можна обійти.

Що ж до С. Петлюри, то в публікації С. Литвина ні нових фактів, ні нових сюжетів, ні нових умовиводів немає. Зате сформульовані критично-наступальні претензії до влади, яка не поставила С. Петлюру на належне йому історичне місце. «Доводиться констатувати, – з досадою пише історик, – не просто байдужість до його імені, а й те, що явище петлюрівщини вищі посадові особи держави все ще сприймають на рівні однолінійних тлумачень доби комуністичного тоталітаризму, а недруги української державності продовжують сповідувати стосовно нього руйнівний негативізм. Сучасним

¹ Литвин С. Чому й дотепер Винниченко вивищується над Петлюрою? / День. – 2005. – 28 травня. – № 94.

² Шаповал Ю. Володимир Винниченко: трансформація образу // Генега. – 2006. – № 1(11). – С. 144–148 (Цей же матеріал включено до книги: Шаповал Ю. Доля як історія. – К., 2006. – С. 111–122); Його ж. Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли / День. – 2006. – 1 червня.

політичним і державним діячам для розуміння проблем творення нації корисним було б знання ідей С. Петлюри, які стали рушійною силою у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі»¹.

Після цього автор «ставить завдання» новій владі: «Донині в Україні немає жодного пам'ятника С. Петлюрі. Прийшов час спорудити такі пам'ятники у Києві, Полтаві, Кам'янці-Подільському тощо та відкрити його музеї, назвати його іменем вулиці міст, увічнити пов'язані з ним історичні місця. Домагання цього з боку громадськості напередодні 125-ї річниці минулого, 2004-го, року, не знайшли підтримки старої влади.

Сподіваємося, що нові владні структури України нарешті зрозуміють свій обов'язок у цій справі, бо йдеться про відновлення історичної правди і справедливості щодо співтворця Української Народної Республіки, будівничого українського війська та глави держави, спадкоємицею і правонаступницею якої є сучасна Україна»².

Як видно, накреслено цілу «програму монументальної пропаганди» (чому, правда, не згадано про пропозицію О. Кучерука, який ще в 1999 р. ставив питання: «Чи не настав час поставити меморіальну дошку Симонові Петлюрі на будинку колишнього КДБ СРСР у Москві?» – це назва спеціальної статті в історичному журналі)³.

І влада цього разу виявилася чуйною й оперативною. Принаймні, під портретом, вміщеним до статті Ю. Шаповала, є підпис: «Нещодавно в Києві поряд із Будинком Учителя, де має бути зведено пам'ятник главі Директорії Української Народної Республіки Симону Петлюрі, відкрили пам'ятну дошку»⁴. Автор матеріалу згадує й інші події, які свідчать: «Нинішня влада Петлюру помічає». Та Ю. Шаповал впевнений, що зрозуміти справжнього С. Петлюру й віддати йому належне заважають дослідники, які «часом аж надто віддають данину своїм симпатіям і антипатіям». А наведені слова – пряма реакція на негативну оцінку отаманщини, виплеканої С. Петлюрою.

У розрахунку на «пересічного громадянина», який не дуже обтяжений історичними знаннями, до 80-річчя смерті державного й політичного діяча поширюється буклет О. Кучерука й Т. Ралдугіної «Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926)»⁵. Він вийшов під грифом Міністерства культури і туризму України, Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо увічнення пам'яті видатних діячів Української

¹ День. – 2005. – 28 травня.

² Там само.

³ Пам'ять століть. – 1999. – № 6. – С. 153–154.

⁴ День. – 2006. – 1 червня.

⁵ Кучерук О., Ралдугіна Т. Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926). – К., 2006. – 16 с.

Народної Республіки та Державної театральньо-видовищної агенції у прекрасному поліграфічному оздобленні і змістом, покликаним переконати кожного, що «постать Петлюри невід’ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце у нетлінній пам’яті нації»¹.

Складні соціальні процеси, які наповнюють життя нинішнього українського суспільства, зумовлюють неоднозначне ставлення і до С. Петлюри, і до публікацій на кшталт згаданих. Зокрема, на активізацію ідейно-політичних зусиль навколо імені українського державного і військового чільника відгукнувся Р. Симоненко в журналі «Комуніст України»².

Відомий дослідник упродовж практично половини століття досліджує події, в епіцентрі яких опинявся С. Петлюра, або ж був до них так чи інакше причетним. Не один раз Р. Симоненко ставив завдання предметно розібратися в долі, поведінці непересічної й суперечливої історичної постаті. Цього разу обраний фахівцем підхід позначений уже в перших рядках публікації: «Щоб уникнути закидів у необ’єктивності, звертатимемось, відповідаючи на поставлені запитання, майже виключно до документів і свідчень, що виходять з політичного табору, в якому діяв Петлюра»³.

Можна сказати, що С. Литвин підтримує легенду, що полюбила-ся, «експлуатуючи» одні й ті ж цитати одних і тих же мемуаристів з року в рік. Як не дивно, Р. Симоненко почасти використовує праці тих же сучасників Голови Директорії й Головного Отамана, що й С. Литвин, однак цитати ці здебільшого зовсім протилежного змісту і оцінок, ніж у менш досвідченого автора. А поряд з ними ще й цитати з творів учасників подій, яких С. Литвин або ж свідомо обходить, або (це теж виключити не можна) просто не знає. Крім того, на підтвердження положень, запозичених з мемуаристики, Р. Симоненко наводить витяги з документів і посилається на факти.

Згадуючи посади С. Петлюри, Р. Симоненко слушно зауважує, що «високе становище в державі не може саме по собі бути підставою для звеличення того чи іншого діяча. Про людину судять за її діями»⁴. А саме в цьому сенсі історика важко знайти серйозний, об’єктивний ефект, який би детермінувався національними інтересами, потребами народу України. Р. Симоненко звертає увагу на загально відомі факти, які в працях прихильників С. Петлюри старанно замовчуються – його належність до міжнародного масонства і виконання його волі⁵.

¹ Кучерук О., Ралдугіна Т. Назв. праця. – С. 15.

² Симоненко Р. За що ж саме Петлюра вважається за вождя, героя, ікону? // Комуніст України. – 2006. – № 2. – С. 112–124.

³ Там само. – С. 112.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 115, 118.

Завершуючи ж розмову про внесок С. Петлюри у долю України, її народу в революційну добу, Р. Симоненко зазначає: «Навіть через роки після остаточної поразки іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції Петлюра не змінив своєї антинародної позиції, не зрадив своїй Геростратовій славі. У програмній статті, написаній для першого номера свого політичного видання «Тризуб», він проголошував: «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення військових подій 1918–1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна ширшими групами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії».

Готовність будь-що і будь-коли пірнути у вир нових воєнних авантур, «ощасливити» Україну, закликаючи на її землі ворожі іноземні сили, патологічне прагнення розірвати історичні зв'язки українського й російського народів – таким було політичне «крredo» Петлюри, його «державницька» програма, весь зміст його діяльності.

Двічі робилися спроби героїзувати Петлюру. Перший раз – у роки Жовтня і громадянської війни – це обернулося трагедією українського народу. Другий – сьогодні – виглядає фарсом, щоправда, не таким вже й невинним»¹.

С. Литвин багаторазово говорить, що його «нові висновки» засновані на «нових документах», які він начебто добув, хоча посилення на архіви поодинокі, а введені до обігу документи практично нічого не додають до розуміння проблеми, принаймні не містять чогось принципово відмінного від давно відомого.

Можливо тому Ю. Шаповал вважає, щоб зрозуміти С. Петлюру, конче важливим є «видобуття саме нових знань (насамперед архівних)»².

Безперечно, пошукова робота в архівах потрібна. Можливо й віднайдуться документи, які скоригують сьогоднішні уяви про справді складну історичну постать, додадуть певних деталей до точнішого, детальнішого відтворення життєвого й творчого шляху. Однак, без особливого ризику помилитися, логічно висловити припущення, що істотних документів, фактологічних свідчень, які б «перевернули» знання про С. Петлюру, стали науковим відкриттям, навряд чи вдасться роздобути. Фахівці відібрали в три томи скільки-небудь значимі праці й листа політичного й державного діяча, скомпонували з документів тематичні збірники, в яких відбилися різні аспекти його функціонування й загалом орієнтуються в змістовній суті архівних документів, що зберігаються в сховищах.

До речі, оприлюднення документів ведеться перманентно. В середині 90-х років ХХ ст. вийшли друком майже повні протоколи засідань Центральної Ради й Генерального Секретаріату за 1917–

¹ Симоненко Р. Назв. праця. – С. 124.

² День. – 2006. – 1 червня.

1918 рр.¹ Нещодавно побачили світ два тома нового видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 рр.»².

Публікатори – кращі знавці доби 1917–1920 рр., найпоінформованіші фахівці про джерельну базу періоду – здійснюють фронтальний перегляд наявних фондів (про обмеження доступу до спецхранів давно забуто) і пропонують науковцям, і не лише їм, всі документи, які тільки збереглися про діяльність вищих державних установ, які очолював, у яких працював С. Петлюра.

Будь-який читач може ознайомитися з тим, що справді було малодоступним, або доступним не для всіх, і скласти достатньо предметну уяву про спосіб і масштабність мислення, логіку й переконливість аргументації, точність і ясність висловлювань, широту ерудиції, інтелектуальний і культурний рівень, аналітичні й ораторські здібності, організаторський і дипломатичний хист, здатність «схоплювати» глибинну сутність проблем, політичну принциповість, уваженість та інтуїцію, вміння стратегічно передбачувати, прогнозувати події, тактично маневрувати, вгадувати суспільні тенденції, адекватно оцінювати психологічну атмосферу, настрої мас, інші якості, іманентні діячам революційної доби. З погляду відзначених, загалом природних для масштабних керманічів ознак-критеріїв, хтось продовжуватиме шукати в поведінці С. Петлюри винятковість (і це буде непросте завдання), а багато хто (можливо – й більшість) будуть чимало розчаровані – наскільки особисті враження різнитимуться від того, що намагаються пропагувати та й нав'язувати відверті апологети Голови Директорії і Головного отамана. А багато хто, гадається, не тільки зрозуміє, а й зможе пояснити останнім, чому й дотепер Винниченко (і не він один) по праву, об'єктивно вищується над Петлюрою.

Безперечно, знайдуться й такі, хто скаже щось на зразок: «Ну гаразд, не був С. Петлюра блискучим вченим-ерудитом, витонченим златовустом, зате ж він був військовиком-прагматиком, можливо, – впертим, грубим, «неотесаним», так він же виявився послідовним, безкомпромісним, несхибним...

Втім, немало й тих, кого прямолінійні, спрощені підходи до неоднозначних, суперечливих феноменів не задовольняють, і вони прагнуть осягнути їх, наближаючись до тих рівнів складності, якими вони були в реальному житті. Мабуть, найяскравіше й найпереконливіше це продемонстрував академік М. Попович. Так сталося, що саме в 2005 р., у самий розпал дискусій про В. Винниченка й

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – 588 с.; Т. 2. – К., 1997. – 424 с.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. – У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – 688 с.; – Т. 2. – 744 с.

С. Петлюру він випустив у світ фундаментальне дослідження – філософське осмислення головних подій і процесів, що наповнили бурхливе ХХ століття¹.

Природно, зупинившись на ключових подіях Української революції, оцінці її ролі у державотворенні, авторитетний учений сформулював оригінальний погляд на внесок у поступ українства двох політичних провідників конкурентів. Власне розбору їх взаємин відведено «левову частку» розділу «Україна: незалежність здобута і втрачена»².

Вважаючи за доцільне спеціально звернутися до цікавих думок відомого вченого щодо В. Винниченка в іншому сюжеті, в контексті продовження розмови про С. Петлюру, видається можливим обмежитися наступним.

М. Попович ставить С. Петлюру вище за інших чільних діячів Української революції. Здається, аргументи, що наводяться в книзі, не гарантують подібного висновку.

«Син полтавських міщан козацького роду, рано заангажований у політику, здібний, але без систематичної освіти, Петлюра видається слабким журналістом; стиль його перевантажений піднесеними романтичними штампами, якихось знахідок думки чи пера ми в його текстах не зустрінемо. І все ж за усім ним написаним і зробленим криється, можна думати, особистість цільна і сильна»³, – вважає вчений.

Часом М. Попович не то глузує з вражаючого розриву між рівнем інтелекту Головного отамана і прагненням виглядати «на рівні становища», в яке він зненацька втрапив чи на щастя, чи на біду, не то просто надзвичайно тонко підводить читача до самостійних висновків, викласти які на папері «рука не піднімається». Ось один із зразків такого підходу:

«Петлюра виявляє незвичну для соціаліста схильність до православних відправ, підтримує діяльність свого міністра – Івана Огієнка (митрополита Іларіона), вірить в посилення релігійного руху на Україні. Але релігійність Головного отамана якась вторинна щодо національної ідеї. «Натхненна, величава постать Христа, могуча особа Будди, світле обличчя Сократа – ці величні образи встають перед нашими очима як символи неземної любові до свого народу, як велетні-оборонці щастя, слави й розквіту рідних націй»⁴. Христос як єврейський патріот – це щось дивне, не кажучи вже про Будду, про якого Петлюра знав явно небагато. Але, якщо йдеться про релігію і патріотизм, то до чого тут Сократ? – ніяк не може зрозуміти філософ-інтелектуал і продовжує, – Єдине, що об'єднує

¹ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – 888 с.

² Там само. – С. 195–222.

³ Там само. – С. 211.

⁴ Там само. – С. 213–214.

всіх трьох – це ідея жертви, жертвенної цикути. У виступі на Шевченковому ювілеї в березні 1921 року Петлюра говорить про засновану Тарасом Шевченком «національну віру» так само, як у статті про патріотизм – про віру Христа і Сократа. До речі, нагадує він і про жертвність великого Кобзаря. Петлюра відзначає «велике значення віри, яка все не покидала Шевченка, яка його спасла, і при аналогії з нею тої віри, яку ми маємо, правдивість нашої справи, яка нас, Слава Богу, не покидає і яка нас спасе»¹.

З наведеного можна заключити: неухильна (якщо не гіпертрофована) віра, не заснована на істинному знанні – передумова безнадійних життєвих блукань. Маловтішний діагноз для пересічної людини, а як на національного провідника – то вже справжнє горе цілого народу. Цього С. Петлюра збагнути вже не міг, хворобливо захохочує у свою велич. «Відчутні месіаністські мотиви в самооцінці Головного отамана, як і готовність до великої жертви, якою він мусить стати, – констатує М. Попович. – Не випадкова риторика, в якій він безпосередньо звертається до народу як його «батько»².

То що ж дозволяє відомому вченому відводити «прямолінійному і впертому» політику сузір'я діячів українського відродження? Це «розуміння національної ідеї як чогось майже тотожного релігійній вірі», глибоке переконання «у величч української державної ідеї» та відчуття свого особистого «покликання в її втіленні», «твердо незалежницька позиція...», орієнтована на національну солідарність³. «Для Петлюри людина була насамперед представником національної спільноти, а потім уже доброго чи злого, союзником чи противником», – наголошує М. Попович⁴. Саме в такому сенсі прагматичні настанови і конкретні кроки Голови Директорії та Головного Отамана сприймаються як послідовні й ефективні.

Погоджуючись в більшості з глибокими спостереженнями М. Поповича щодо останнього моменту, гадається, можна висловити відмінні міркування.

Ставлячи питання про роль суб'єктивного чинника в подіях 1917–1920 рр., знаний дослідник вважає, що у протистоянні Винниченка і Петлюри знаходить прояв насамперед драматичне протистояння не особистостей, а *соціального і національного пріоритетів* в українському національному русі.

Людність України поставлена була перед вибором – або насамперед розв'язання соціальних проблем і на першому плані – вдоволення земельного голоду селянства, або спочатку незалежна Україна, а потім уже реформи⁵.

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 213–214.

² Там само. – С. 214.

³ Там само. – С. 213, 214.

⁴ Там само. – С. 212.

⁵ Там само. – С. 212.

Ось тут симпатії М. Поповича на боці С. Петлюри, який еволюціонував від соціал-демократичних позицій до націонал-демократизму, уособлюваного С. Єфремовим¹. В. Винниченко ж, боротьбисти, «незалежні» в УСДРП, всі ті, хто, як і більшовики, тяжіли до переваги соціальних завдань над національними і врешті опинилися разом у радянському таборі, на думку М. Поповича, зайняли невірну позицію, поступившись принциповішій, несхибнішій лінії поведінки С. Петлюри.

Щодо останнього міркування необхідні конкретно-історичні уточнення, котрі мають досить серйозну вагу. Безперечний пріоритет соціальних моментів над національними сповідували лише РКП(б) та її загін – КП(б)У. Що ж до українських політичних партій, то розмежування й розколи в них, які аналізує вчений-філософ, відбувались не на ґрунті безумовних, рішучих переорієнтацій їх лівих частин на соціальні інтереси, визнання їх першості, а в процесі пошуку оптимальних варіантів органічного поєднання національних завдань із соціальними в курсі, практиці Української революції. Причому таке поєднання обох елементів видається не як вільний вибір, а жорстка детермінанта тогочасного моменту суспільного розвитку.

Добре відомо, що національно-визвольна революція в Україні стала породженням соціальної революції, що мала стрижнем заміну монархічного ладу на республіканський, водночас була нерозривно пов'язана із загальноросійськими демократичними процесами доби Тимчасового уряду а з його падінням – одержала можливості для прискорення розв'язання стратегічних державотворчих завдань.

Глибина і масштабність змін в національній сфері виявилися у прямій залежності від соціального поступу, що в свідомості переважачої маси трудящого люду ототожнювався після Жовтня 1917 р. з діяльністю більшовиків, радянської влади (наскільки це було вірно чи не вірно, добре чи не добре – розмова окрема та й не така вже важлива в контексті тих міркувань, логіка яких продиктована конкретно-історичними реаліями 1917–1920 рр.).

На тлі перемог радянської влади і поразок українських національно-визвольних сил пошук моделей поєднання соціальних і національних аспектів суспільного прогресу виглядає значно конструктивнішою, гнучкішою, перспективнішою лінією за вперту «зацикленість» лише на національних ідеалах, втілити які в життя було просто нереально.

Тим більше, що позиція, якої дотримувався С. Петлюра, лише поглиблювала розкол між прихильниками першочергового розв'язання соціальних проблем і тих, хто відкладав їх «на потім», після закріплення національно-державних завоювань. Однак скільки-небудь обнадійливого майбутнього така позиція не могла мати в краї-

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 214, 215, 221 та ін.

ні, де кордони лише проголошувалися, при нагоді поспіхом наносилися на карти, але ніким всерйоз не визнавалися.

Лініями вододілів, точніше розколів, ставали фронти, на яких у двобої сходилися сили із задалегідь нерівними можливостями. Оскільки перевага кожного разу і чимдалі визначеніше виявлялася на боці тих, хто рішуче виступав за невідкладні зміни соціального змісту й характеру, національно-визвольному табору щоразу доводилося вдаватися до пошуку допомоги іззовні, що не лише не приносило стратегічної переваги, а ще й наносило велетенську ідеологічну шкоду, налаштовуючи рядових учасників руху проти керівництва, звинувачуваного (і часто небезпідставного) у запродавстві, зраді національних інтересів.

Одним словом, розраховувати на перемогу в умовах революційної доби, яка сплела в тугий клубок різні за змістом, цілями завдання, було неможливо. Й ті, хто не розумів цього, об'єктивно були приречені на поразку. Така ж поразка оберталася велетенськими бідами, численними жертвами для тих, хто втягувався у боротьбу і щиро вірив у найсвітліші й найгуманніші ідеали.

З погляду вищевикладеного не можна пристати до оцінки М. Поповича, згідно якої «Симон Петлюра обрав єдино можливий шлях, на якому перемагають націонал-патріотичні рухи: шлях національної солідарності», який привів зрештою до поразки через розкол української еліти «від самого початку і до самого кінця»¹.

Не вдаючись в абстрактну дискусію про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного процесу, закономірностей здійснення революцій, продовжимо слідкувати за цікавими думками одного з провідних науковців-гумантаріїв сучасності.

Вважаючи С. Петлюру «найвизначнішою історичною постаттю» на шляху завоювання національної державної незалежності, поважаючи в його поведінці відданість національно-визвольним цінностям, М. Попович, між тим, неодноразово відзначає його нездатність адекватно оцінювати дійсність, реалістично мислити і діяти: «Людина практично метка і розумна, Петлюра в охопленні ситуації в цілому часто видавав собі самому бажане за дійсне. ...Петлюра ніяк не міг сприйняти реальної картини отаманного всевладдя... Петлюра літав у хмарах... Винниченко та інші національно-соціалістичні політики цілком вірно вбачали слабкість національної держави в тому, що за нею не йдуть маси. Петлюра не бачив інших причин поразки, крім недисциплінованості і неслухняності виконавців» і т. ін.²

Коли ж особистість з такими, прямо слід сказати, непростими, а то й недосконалими даними, опинилася на чолі великої держави з багатомільйонним народом, це не могло не стати суб'єктивною складовою загального програшного результату всієї боротьби.

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 220.

² Там само. – С. 211, 215, 216.

Вважаючи Директорію нелегітимним органом, яка здобула на Трудовому конгресі лише подобу народної легітимізації», М. Попович доводить, що «підстави влади Петлюри були блідою подобою цієї блідої подоби демократичної легітимності»¹.

На тлі досить непростих рефлексій, що виникають під враженням сентенцій М. Поповича, доводиться лише подивуватися черговому «винаходу» С. Литвина. Звинувачуючи В. Винниченка у зраді засад УНР доби Центральної Ради, коли він пропонував «систему трудових рад як основу створення республіки трудового народу, що вело до більшовицької платформи», історик твердить, що саме «Петлюра волів дотримуватися засад Трудового конгресу, зберегти наступність ідей Конгресу і легітимності влади, ним започаткованої»².

Кожен, хто хоч трошки знайомий з сутністю роботи, документами Трудового Конгресу України, знає, що основними ідеями Конгресу, які дебатовалися й були загалом схвалені, саме й були ідеї трудових рад, республіки трудового народу, а логічно вінчав конструкцію той-таки Трудовий Конгрес. І хто перший відмовився від накресленої лінії, саботував процес виборів трудових рад, які б могли в перспективі бути загрозою безконтрольній владі отаманів, був саме С. Петлюра. С. Литвин просто спритно (хтось може сказати й по-шахрайськи) «пересмикує» сутність проблеми. Те, що конгрес в екстремальних умовах визнав Директорію вищим органом влади а С. Петлюра прийшов на керівні позиції в ній після відставки В. Винниченка, С. Литвин вважає достатньою підставою не лише для висновку про легітимність переходу, передачі влади з одних рук в інші, а й для того, щоб вважати легітимним державницький курс, який С. Петлюра здійснював, неначебто одержавши мандат на це від Трудового Конгресу. Факти ж свідчать, що все було «з точністю до навпаки».

На відміну від професійного історика науковець-філософ значно точніше й відповідальніше ставиться до фактологічної канви подій. «Опинившись після Винниченка на чолі Директорії, Петлюра не мав міцного опертя ні серед політиків, ні серед військових. В ході війни Головний отаман то ішов на компроміси з різними самостійними ватажками – Волохом, Стрюком, Оскілком, Балбочаном, Семесенком, Мордалевичем та іншими, – то боровся з їх заколотами і окремих найбільш непокірних, якщо йому вдавалось, навіть розстрілював. Найрадикальніші елементи критикували Петлюру за нерішучість і вимагали диктатури. Петлюра не наважувався на відкриті переслідування неслухняних старшин і радше діяв приховано, покладаючись на спецслужби, організатором і керівником яких був начальник його особистої охорони і контррозвідки Микола Чеботарів.

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 208.

² День. – 2005. – 28 травня.

Через своїх людей Петлюра намагався тримати під контролем і оперативне керівництво армією. Отаман Юрій Тютюнник пізніше писав: «...Петлюра таємно від мене розпочав вести повстанську політику на Україні... Його посланці, ідучи на Україну, все чинили всупереч директивам Штабу, хоча їх підписував він же. Переважно Петлюра використовував з цією метою людей, чия карно-злочинна діяльність була вже доведена Штабом... Ці люди, потрапивши на Україну, воювали один з одним. Вони влаштовували провокації, і взагалі своєю поведінкою виправдовували дану їм назву «бандити». Навіть з урахуванням того, що писалося це вже під контролем чекістів, слова Тютюнника відображають атмосферу в військовому керівництві»¹. Зроблені М. Поповичем висновки-спостереження сутнісно прямо кореспондуються з відзначеними вище заключеннями В. Савченка про те, що найбільші здобутки С. Петлюра мав у боротьбі з суперниками, у відстоюванні особистої влади, із замахами на неї чи спробами обмежити прерогативи Голови Директорії, який домігся перетворення вищого колективного державного органа на єдиновладдя.

Однак вдумливий аналітик іде глибше в осягнення проблеми, намагаючись не лише констатувати факти, а й зрозуміти їх природу. Результат виходить дуже цікавий: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією. Егоцентризм не тотожний егоїзму; може, такий егоцентрик поділився б останнім шматком хліба, але не крихтою влади. Звідси і слабке відчуття реальності, що при упертості Петлюри знаходило прояв зокрема у невиправданому оптимізмі; звідси ж, можливо, і потяг до частого в його риторичі жорстокого образу крові і жертви»².

Принагідно слід відзначити, що ретельно вивчивши під час рецензування цікаву монографію М. Поповича³, історик Ю. Шаповал не втримався від спокуси повторити не лише міркування знаного філософа, але й використати ті ж цитати у власній публікації, змінивши хіба що їх компонування та подавши матеріал від свого імені⁴. Означене дозволяє не аналізувати газетного виступу, звернувши увагу хіба що на його очевидне кон'юнктурне спрямування.

Не можна не помітити ще однієї прикмети монографії М. Поповича. На відміну від багатьох істориків, що з праці в працю ви-

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 210–215, 216.

² Там само. – С. 211.

³ Шаповал Ю. Колір століття. Кілька думок про нову книгу Мирослава Поповича «Червоне століття» напередодні колишнього «червоного дня календаря» / Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 листопада.

⁴ Його ж. Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли / День. – 2006. – 1 червня.

голошують рефрени-заклинання про те, що для правдивого розуміння С. Петлюри, об'єктивної оцінки його діяльності необхідне використання невідомих фактів і документів джерел, що не залучалися раніше в науковий обіг, однак самі практично нічого не роблять в цьому напрямку, маститий дослідник-філософ уважно слідкує за книжково-публікаторським процесом, появою творів, у яких міститься справді важлива інформація, що істотно допомагає в з'ясуванні предмета вивчення. Мова, зокрема, про використання поряд з іншими джерелами видання документальної спадщини Миколи Чеботаріва¹. Книга впродовж уже семи років якось уперто замовчується тенденційно налаштованими «петлюрознавцями», хоча М. Чеботарів – начальник контррозвідки Дієвої армії УНР і Директор політичного департаменту МВС в уряді І. Мазепи в 1919 р., начальник охорони Головного отамана в 1920 р. – не тільки багато знав, як мовиться, «з перших рук», ретельно задокументував те і відтворив у своїх спогадах та епістолярії.

М. Чеботарів повідомляє деякі, на перший погляд, сенсаційні факти, а потім послідовно, логічно-доказово відстоює їх істинність: скажімо про те, що Гайдамацький кіш Слобідської України створено було його власними зусиллями, а зовсім не С. Петлюрою, хоча останнє майже одноставно твердиться в працях про Головного отамана.

Насправді ж М. Чеботарів, виявивши ініціативу, одержав схвалення на її реалізацію від Голови Генерального Секретаріату В. Винниченка і Генерального Секретаря військових справ М. Порша (до речі, здібності якого засновник згаданого коша оцінює зовсім не нижче за Петлюрину). Останній згодився взяти на себе керівництво кошем Слобідської України після довгих умовлянь лише на 11 день після створення частини. Він спочатку відмовлявся, потім вагався і, зрештою, «із задоволенням» прийняв до виконання наказ командуючого Київською військовою округою полковника М. Шинкаря про згоду на передачу коша під його начало². До речі, наробивши відразу ж широкого розголосу в пресі про формування нового військового підрозділу (цілком у стилі С. Петлюри), надалі організаційна робота взагалі припинилася – мабуть всі, хто бажав, уже записалися – робить «дипломатичне» припущення М. Чеботарів. А, можливо, й ні. Зокрема, той же В. Винниченко висловив М. Чеботаріву серйозний сумнів у тому, що залучення С. Петлюри серйозно посприяє справі³.

Так чи інакше, очоливши готову військову формацію, С. Петлюра чи не з того моменту реально відчув перший смак отаманських

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003. – 288 с.

² Там само. – С. 90–96, 100–106 та ін.

³ Там само. – С. 101.

принад. Начальник контррозвідки Дієвої армії відтворив немало епізодів, які часом мають дуже «делікатні властивості», оскільки через персоніфікований ракурс проливають світло на сутність утвердження отаманської влади, нещадної боротьби за її збереження в одних руках, тобто запропонував своєрідний «зріз», «сколок» з системи (якщо система взагалі була) «знизу-доверху». А відтак його свідчення мають особливу вагу для кожного, хто хоче збагнути глибинну сутність отаманщини.

В останньому, гадається, слід шукати й відповіді на природні питання – чому прихильники С. Петлюри, які на словах зацікавлені в прирощенні нових даних, невідомих донині знань, насправді старанно обходять, замовчують спадок М. Чеботаріва. Наведені мемуаристом факти спростувати в переважній більшості випадків неможливо, а скільки-небудь неупереджене, зокрема не урізане їх використання неминуче призведе до ревізії міфологізованих уяв про Голову Директорії й Головного отамана.

Дотримання ж принципів наукової об'єктивності, комплексного підходу, зумовлює зовсім відмінну дослідницьку позицію, згідно якої слід осмислювати й інтегрувати в підсумкових оцінках і висновках усі наявні дані, якими б «вигідними» чи, навпаки, «невигідними», «незручними» вони не видавались з погляду наперед запрограмованого результату. Звісно, абсолютно необхідна критична перевірка інформації, встановлення її вірогідності шляхом співставлення з іншими відомостями, особливо коли йдеться про неоднозначні, неоднолінійні явища, які десятиліттями викликають суперечливу реакцію.

Незважаючи на те, що С. Петлюрі зі всіх перших осіб революційної доби (М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко) випало найдовше очолювати вищу тогочасну державницьку інституцію – Директорію, в свідомості переважної більшості співгромадян, та значною мірою й у науковому середовищі, його ім'я асоціюється, передусім, з посадою Головного отамана. Якоюсь мірою це може видатися дивним. Однак у такому феномені є й своя логіка пояснення.

В час головування в Директорії С. Петлюри воєнні питання не просто висунулися на перший план, а стали настільки нагальними, визначальними, що саме від них залежали всі інші, вся доля національної революції і державності. А відтак і звання Головного отамана, що досить міцно закріпилося за С. Петлюрою, «зрослося» з його ім'ям, здавалося, значило не менше. Адже саме він найбільшою мірою впливав на керівництво збройною боротьбою, що «затіняла» інші аспекти життєдіяльності Української Народної Республіки, функціонування інших державних органів.

Слід констатувати, що надто скупо поширювалася інформація про діяльність Директорії. Й не буде великим перебільшенням припущення, що в багатьох місцях, на які формально поширювалася її юрисдикція, навіть не знали офіційної назви вищої державної інституції, плутали прізвисьце її Голови¹ тощо.

Звісно, за таких обставин й мови не могло бути про свідоме підкорення владі Директорії, визнання її.

Та й функціонував вищий орган державної влади не дуже стабільно, а роботу його важко кваліфікувати напруженою, результативною. Є згадка лише про єдине засідання Директорії у повному – п'ятичленному – її складі (після відставки В. Винниченка і включення з 12 березня 1919 р. до органу Є. Петрушевича)² в Проскуріві. Здебільшого на засіданнях були присутні три члени Директорії. Так, з документів, що збереглися, видно, що з 11 лютого по серпень 1919 р. С. Петлюра брав участь, і здебільшого головував, на 12 таких засіданнях, а на 8 – був відсутнім. За винятком Є. Петрушевича, подібна пропорція характерна і для інших членів Директорії. Втім, з кінця квітня 1919 р. на засіданнях постійно відсутній П. Андрієвський. До того ж часу він, як і інші члени Директорії, по чергово головував на засіданнях³.

Тобто, навіть зважаючи на всю складність ситуації, яка вимагала оперативного виконання поточних завдань поза межами Директорії, сказати, що й С. Петлюра, й інші його колеги ставилися до свого функціонування в Директорії, як до найпріоритетнішої справи, можна лише із застереженнями.

Вперше підпис С. Петлюри, як Голови Директорії, в документах зустрічається 12 березня 1919 р.⁴, хоча офіційно він був обраний на цю посаду 9 травня 1919 р.

До цього статусу С. Петлюра, ставши з від'їздом В. Винниченка безперечним лідером Директорії, йшов поступово. Незважаючи на те, що в протоколах іноді йдеться про доповіді «п. голови Директорії»⁵ (чомусь не називається ім'я), в інших випадках він іменується або членом Директорії⁶, або Головним отаманом⁷.

Питома вага питань першорядної державної ваги, принципового, стратегічного значення, які розглядалися Директорією, дуже незначна. Крім визначення позиції щодо Антанти, це ще призначення Ради Народних Міністрів та й, мабуть, усе. Адже інші пункти по-

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника... – С. 35.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. – Т. 1. – С. 77.

³ Там само. – С. 46–86.

⁴ Там само. – С. 78.

⁵ Там само. – С. 49.

⁶ Там само. – С. 52.

⁷ Там само. – С. 59–60.

рядку денного (їх загалом виносилося на кожне засідання небагато, часто 2–3), здебільшого торкалися затвердження постанов уряду, кадрових змін, фінансових аспектів. Чимало доповідей і повідомлень бралися до відома або передавалися на вирішення до Кабінету міністрів.

Спосіб розв'язання навіть тих небагатьох нагальних проблем, від яких залежав державний устрій, політичний курс, воєнне становище УНР, не міг не насторожувати скільки-небудь досвідчених функціонерів-професіоналів. Так уряд В. Чеховського був відправлений у відставку ще 31 січня 1919 р., а новий склад Ради Народних Міністрів був призначений лише 13 лютого¹ – розкіш явно не для революційного, воєнного часу.

Юридичні колізії виникли при призначенні уряду Б. Мартоса: наказ і постанова спочатку були підписані (без розгляду на засіданні Директорії) лише двома членами Директорії – С. Петлюрою та А. Макаренком, тобто були фактично неправочинними. Лише з приїздом через кілька днів Ф. Швеця, який додав і свій підпис до документа, можна було приступати до його реалізації на законних підставах.

Відтак, при всьому бажанні, непросто говорити про адекватну статусу роль Директорії у державотворенні, в законотворчій роботі, в авторитетному керівництві суспільними процесами.

Відповідно, подібно функціонував і уряд. Товариш міністра продовольства М. Тимофіїв так характеризував його діяльність: «... Дуже різко посувався параліч влади. Рада Міністрів жила і засідала в вагоні; всі були знервовані і зневірені. Реальної роботи не проводилось майже ніякої. Всі жили чутками й плітками, котрі невпинно й невтомно переносились з вагона в вагон і утворювали нестерпиму атмосферу взаємного недовір'я і дрібного інтриганства...»².

М. Чеботарів доповнює цю картину неодмінними згадками про пияцтво чиновників і військових старшин усіх рангів – а він це спостерігав і занотовував не з допитливості, а, так би мовити, в службовому порядку³.

Практична відсутність владної вертикалі в державі (принаймні її майже ніхто не відчував, не помічав) викликала в учасників революційних дій, що втягнулися в політику, різну реакцію, часом приводила до ініціатив, розрахованих на зміну ситуації.

Так, 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізаним в результаті захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – С. 12–13, 49–50.

² Цит. за: Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. – К.–Нью-Йорк, 2005. – С. 68.

³ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 32, 47, 51 та ін.

(отамани О. Волох, О. Загородський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу¹.

На серйозну увагу заслуговує такий епізод в історії Української революції, як Кам'янецький трудовий конгрес (І. Мазепа називає його повітовим селянським з'їздом), що відбувся 21–22 березня 1919 р. В ньому брали участь близько 100 делегатів від селян, 9 – від Кам'янецької залози й кілька – від робітників. Крім того, до складу зібрання ввійшли члени Трудового конгресу України від Поділля й інших губерній, які в той час перебували у Кам'янці. Почесним головою Конгресу обрали М. Грушевського – фактичного редактора газети «Життя Поділля». Керували роботою Конгресу українські есери й українські соціал-демократи.

21 березня 1919 р. за поданням обох соціалістичних фракцій було ухвалено резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки»:

«1. Директорія повинна негайно зірвати переговори з французьким військовим командуванням в Одесі.

2. Директорія повинна негайно приступити до переговорів з большевицьким правительством Росії й України на таких умовах:

а) Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів;

б) Українська Республіка може федерувати з соціалістичними державами;

в) Українська державність має український характер;

г) Легальне існування українських соціалістичних партій;

д) Виведення російських військ з України;

е) Директорія повинна скласти новий Український Радянський Уряд, який тимчасово утворюється по згоді з українськими соціалістичними партіями. Постійний Уряд сформується другим Всеукраїнським З'їздом Робітничих, Селянських і Військових Депутатів.

3. Директорія повинна негайно скласти уряд з двох соціалістичних партій – УПСР і УСДРП – для ведення загальних переговорів.

4. Рішуче домагатися, аби негайно було припинено вивід війська Кам'янецької залози на злочинну бойню і негайно припинено боеві дії на всім фронті»².

Ці постанови мав реалізувати блок українських соціалістичних партій – УПСР (центральної течії), УСДРП й УСДРП («незалежних»). Та саме в день їх схвалення, 21 березня, Директорія і уряд, налякані втратою Жмеринки і наступом більшовиків на Проскурів, а також чутками про «бунтівничо-більшовицькі» настрої та заміри Конгресу, залишили всі урядові інституції, евакуйовані до Кам'янця, і зникли. Опинившись перед фактом розпаду «верховної»

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 16.

² Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 111.

влади й уряду, названі три соціалістичні партії разом із Трудовим конгресом і Козацькою радою місцевої залого утворили «Комітет охорони республіки».

До його складу ввійшли: В. Чеховський (УСДРП-«незалежні», організаційно належав до офіційних соціал-демократів) – голова; А. Степаненко (УПСР) – заступник; члени – Волошин (від Трудової ради – її було обрано Кам'янецьким Конгресом і доручено взяти владу в повіті в свої руки), Грищенко (УПСР, від залого), Казимирів (від залого), І. Лизанівський (УПСР), Свистун, І. Мазепа (УСДРП), І. Романченко (УСДРП), М. Ткаченко (УСДРП-«незалежні»), Є. Малик (безпартійний соціаліст – секретар). М. Грушевський відмовився взяти участь у Комітеті, мотивуючи це тим, що поспішає за кордон.

22 березня 1919 р. Комітет видав повідомлення, в якому говорилося: «З огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою – представники Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії і Української Партії Соціалістів-Революціонерів, купно з представниками Селянського Повітового З'їзду Кам'янецького Повіту на Поділлі, а також представниками Кам'янецької Залого, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет Охорони Республіки в складі – по два представники: 1. Від Центрального Комітету УПСР, 2. Від Центрального Комітету УСДРП, 3. Від Кам'янецької Трудової Ради, обраної на Кам'янецькому Селянському З'їзді, 4. Від Козацької Ради місцевої залого.

Завдання Комітету: 1. охорона порядку і спокою; 2. розпорядження ріжним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і розпочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі:

а) визнання Радянським Правительством України, а також Російським (Правительством) самостійности й незалежности Української Соціалістичної Радянської Республіки;

б) українського характеру державности України;

в) легального існування українських соціалістичних партій;

г) виведення російських військ з України;

д) складення нового Правительства України до остаточного сформування його на Другому Всеукраїнському З'їзді Рад Робітничих і Селянських Депутатів»¹.

Передбачалося припинення військових дій і безперерійне функціонування адміністративних установ. Щоб зберегти від остаточного розвалу міністерські апарати, які перебували без міністрів у Кам'янці, і щоб бути готовими, на випадок потреби, цілком взяти державний провід у свої руки, Комітет призначив до міністерств сво-

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 112.

їх комісарів. Встановлювалися тісніші зв'язки з військовими частинами, що перебували в Кам'янці, з робітництвом і селянством. Симпатії останніх були на боці Комітету: в день його створення можна було бачити на вулицях Кам'янця робітників із червоними стрічками на грудях. Місцева організація більшовиків виявила бажання ввійти в контакт з Комітетом. Прагнення Комітету примиритися з радянським урядом України і недвозначне визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали його підтримку революційним козацтвом, селянством і робітництвом. Розрахунок полягав у тому, що або Директорія виконає те, що накреслив Комітет охорони республіки, або, якщо вона остаточно розвалиться чи намагатиметься чинити опір, Комітет самостійно втілить у життя програму миру й створення у порозумінні з більшовиками спільного тимчасового уряду єдиної Української Радянської Республіки (зліквідувавши Директорію).

Та все одно ситуація була не цілком зрозумілою і сприятливою для неухильного і рішучого втілення накресленої лінії в життя. Передусім залога, яка підтримала Комітет, була нечисленна. В Кам'янці було чимало військових, що виявляли «отаманські» настрої; з природних причин вороже поставилися до Комітету (ім не обіцяла нічого втішного перспектива радянської України) урядовці міністерств. Невідомо було які сили могли використати для протиборства з Комітетом члени Директорії, уряду С. Остапенка.

Для встановлення контакту з членами Директорії Комітет охорони республіки спорядив спеціальну делегацію, яка дізнавшись від П. Андрієвського про плани збройної ліквідації «незаконного узурпаторського гуртка», запропонувала мирно залагодити конфлікт на основі сформування нового, лівішого за складом уряду.

Не бажаючи зайвого пролиття крові, Комітет охорони республіки 26 березня 1919 р. вирішив саморозпуститися. Наступного дня про це спеціально було повідомлено відповідним документом. В ньому, зокрема, говорилося: «Стоючи твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої політики в напрямку розриву з французьким командуванням і початку в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету.

Дальше існування Комітету в його нинішній формі в дану хвилину не тільки не сприятиме досягненню зазначеної мети, але лише може цьому перешкодити, оскільки встановлятиме двоєвластя, що, дезорганізуючи громадянство та армію, може тільки до решти підірвати сили армії Української Народньої Республіки і цим пошкодити визволенню українського народу з-під чужоземного панування.

З огляду на все зазначене Комітет Охорони Республіки оповіщає населення, що з дня 28 місяця березня 1919 р. діяльність Комітету припиняється.

Комітет Охорони Республіки закликає всіх громадян Української Народньої Республіки заховувати спокій та порядок, здійснюючи свої політичні стремління організованим шляхом через політичні партії»¹.

Однак частину членів комітету було заарештовано і звільнено лише після особистого втручання С. Петлюри, який, очевидно, вже планував зміну складу уряду. Останній було просто неможливо утворити без лідерів українських есерів і українських соціал-демократів, причетних до діяльності Комітету охорони республіки.

Щоправда, І. Мазепа (він також був заарештований) подає історію з репресіями в дещо детективному ключі – як наслідок низки прикрих непорозумінь, за якими не проглядало серйозних намірів таборів, що суперничали.

Проте з цим нелегко погодитися. А в чомусь погоджуючись, можна тільки зайвий раз уявити, якими були масштаби безладу, коли одні члени Директорії наказували арештовувати «заколотників», інші цього не дозволяли або після арешту звільняли і т. ін.²

У ті дні стався і такий феномен, як «збільшовичення» Січових стрільців. Відчуваючи неприхильне ставлення з боку селянства, не бажаючи протиставляти себе трудовому народові, стрільці видали спеціальну декларацію.

В ній, зокрема, наголошувалося, що Січові стрільці будуть «слухняним військом кожного українського народоправного правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимство. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники українського трудового народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення українського трудового люду, Січові стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти Січове Стрілецтво»³.

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 115.

² Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 143–144.

³ Христюк П. Назв. праця. – С. 117.

Цей документ підписали отамани Є. Коновалець, А. Мельник та О. Назарук.

М. Тимофіїв в довірчому листі до Є. Чикаленка розцінив цей епізод як підготовку військового перевороту з метою встановлення диктатури С. Петлюри, який був втасмничений у задуми січовиків. Однак на такий розвиток подій не зважались, хоча прозорою перспективою політики були дуже налякани¹.

«Так в різних місцевостях одночасно з'явилися симптоми, які вказували в сути річі на одне й те ж – на повне банкрутство реакційної політики Директорії, на необхідність рішучих змін в тій політиці, на бажання широких верств української демократії звільнитись з-під впливу Остапенківщини, – робить категоричний висновок П. Христюк. – На жаль, та частина соціалістичної української революційної демократії, яка була на терені Директорії, не виявила (і не могла виявити через свою дезорганізацію) стільки революційної сміливості, сили і духовної міці, щоб, прийнявши на увагу ті симптоми, одним рішучим ударом зліквідувати гнилий, скомпрометований, бездарний директоріянський центр і утворити на місце його новий – повний сил, енергійний, справді революційний, нерозривно зв'язаний з робітничо-селянськими масами центр української революції»².

Близькими за тональністю є й міркування М. Шаповала з приводу тогочасного моменту: «Ціла Україна йде наліво, а урядова політика направо! Дрібнобуржуазна українська інтелігенція рішуче не розуміла тоді духу часу, лізла до Антанти, думала старими думками, а народні маси, сколихнуті другою українською революцією, насичені жахливими спогадами про недавню гетьманщину, поривались на соціальну революцію, на ту проблему, яку оповістила Директорія у Києві, – до трудової влади. Чим жив народ – ясно: він дихав соціальною революцією. А політика влади? Уряд Остапенка дрібнобуржуазний вів до Антанти, яка, проте, не хотіла чути про самостійну Україну, лише вимагала реакційного курсу під проводом російських монархістів.

Хіба це не була небезпека для самої революції? Так, на чолі української революції став контрреволюційний уряд. Ось через що виник і Комітет Охорони Республіки в Кам'янці, і Революційний Комітет (на ст. Вапнярка), і постанова січових стрільців»³.

Як і в інших випадках, відмінно оцінює значення виникнення і діяльності Комітету охорони республіки І. Мазепа. Він пише: «На жаль, відповідальні представники партії есерів, як і незалежних соц.-демократів, не задумувалися над тим, чи можна було справді утворити в той час на Україні свою власну скільки-будь міцну

¹ Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. – К., Нью-Йорк, 2005. – С. 68.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 118.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 137.

«радянську владу», маючи до розпорядимості здебільшого таких ідеологів та організаторів українського «радянства», як Голубович, Ткаченко, Жуковський і багато інших.

Поза всім цим Комітет Охорони Республіки не залишився без наслідків. Не вважаючи на своє коротке існування, він розмежував дві доби боротьби 1919 року. Можна сміливо твердити, що в великій мірі під впливом Комітету Охорони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого українського табору і енергійно взявся за творення нового уряду, який би «не мав нічого спільного» з попереднім збанкрутованим урядом Остапенка»¹.

Симон Петлюра не міг не враховувати, що праві українські сили намагалися весь час усунути його з чільного місця в керівництві УНР². Тому після відставки В. Винниченка було ухвалене рішення, що члени Директорії на засіданнях головують по черзі. Одночасно для обмеження повноважень С. Петлюри як Головного Отамана (його весь час звинувачували у некомпетентності) було утворено інститут Наказного Отамана. Цю посаду обійняв генерал М. Греків, а двовладдя в командуванні військами мало лише негативні наслідки. С. Петлюру було обрано Головою Директорії 9 травня 1919 р., коли П. Андрієвський і Є. Петрушевич уже виразно відмежувалися від трьох інших членів вищого державного органу (С. Петлюри, А. Макаренка і Ф. Швеця)³.

«Але розходження між Петлюрою і правими українськими групами особливо загострилися після того, як сталися згадувані події в Кам'янці, – пише І. Мазепа. – Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп. Тому коли Андрієвський разом з урядом Остапенка став на шлях репресій супроти учасників Комітету Охорони Республіки та їх однодумців, Петлюра поступив інакше: він покликав соціалістів до праці в уряді»⁴.

Переправлені з Кам'янця до Рівного члени Комітету охорони республіки (есери і соціал-демократи) із заарештованих перетворилися на учасників переговорів з С. Петлюрою та А. Макаренком (П. Андрієвський і Є. Петрушевич перебували в Галичині, а Ф. Швець постійно курсував між Рівним і Галичиною), навіть більше – на сторону, яка почала диктувати умови співпраці. Перед тим, як дати згоду на вступ до кабінету, українські соціалісти-революціонери (емісари ЦК партії) й українські соціал-демократи (ЦК партії) склали 5 квіт-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 149.

² Там само. – С. 146–150 та ін.

³ Там само. – С. 150.

⁴ Там само.

ня 1919 р. спеціальні умови щодо прав майбутнього кабінету, його взаємовідносин з Директорією та реорганізації складу самої Директорії, їхній зміст, поданий як ультимативна вимога С. Петлюри, був таким:

«І. Директорія. 1. Директорія складається з слідуєчих членів: Голови, Отамана С. Петлюри, і по одному представнику – від Галичини, УПСР і УСДРП; 2. Директорія затверджує закони тільки після ухвали їх Радою Міністрів; 3. Директорія репрезентує суверенність УНР на вні, при чому всі відповідні акти контрасигнуються Міністерством Закордонних Справ; 4. Для Директорії встановлюється цивільний лист, який проходить по згоді з Радою Міністрів; 5. В сфері управління члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні міністерства; 6. Всі члени Директорії рівноправні; 7. Повноправний кворум Директорії складається з трьох членів.

II. Рада Міністрів. 1. Прем'єр-міністр призначається по згоді з партіями українських соц.-рев. і укр. соц.-демократів і формує кабінет в порозумінні і за згодою цих партій; 2. Політична Рада Міністрів складається з таких міністрів: міністр внутрішніх справ, закордонних, військових, земельних, народнього господарства, фінансів, юстиції, праці й освіти; 3. Рада Міністрів сама визначає місце своєї резиденції; 4. Права і обов'язки військового міністра преділюються положенням про польове управління війська у військовий час; 5. Всі кредити на військову справу проводяться тільки через Раду Народніх Міністрів»¹.

Соціалістичні партії висунули умови і щодо конкретних політиків, зокрема запропонували виключити зі складу Директорії П. Андрієвського і Ф. Швеця – осіб, які скомпрометували себе прихильністю до правих поглядів. Але ті не підкорилися відповідним партійним рішенням. Щоправда, під час подій, пов'язаних із формуванням нового кабінету, П. Андрієвський зробив заяву про відставку. Цим, начебто, скористались і не стали надалі вважати його членом вищої державної інстанції, хоча він невдовзі від заяви відмовився і продовжував іменувати себе членом Директорії². Останнє, мабуть, мало кого непокоїло, оскільки ніхто більше не був зацікавлений, щоб Директорія збиралася й функціонувала у повному складі. Понад усіх це влаштовувало С. Петлюру, який більше зосереджував владу в своїх руках. Щоправда, І. Мазепа згадує, що під час першої зустрічі соціал-демократів з С. Петлюрою той дуже гаряче доводив, що П. Андрієвського і Ф. Швеця варто вивести зі складу Директорії, а замість них включити Б. Мартоса і М. Ковалевського³. Але, судячи з усього, то був лише емоційний, а то й кон'юнктурний епізод.

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 118–119; Див. також: Шаповал М. Назв. праця. – С. 137–138.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 290–291.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 150.

Порівняно з позиціями Комітету охорони республіки висунуті на переговорах у Рівному вимоги були свідченням готовності лідерів УПСР (центральної течії) і УСДРП до чергового компромісу. Справді, згідно з планом реорганізації влади, Директорія залишалася (хоч і в зміненому складі) під головуванням того самого С. Петлюри; про радянську владу вже не було й згадки (замість неї знов виринули трудові ради з контрольними функціями); про мир з радянським урядом України так само не було вже мови, натомість говорилося тільки про бажання миру з радянською Росією; нарешті, про припинення переговорів з Антантою нічого не було сказано, навпаки – переговори ті легалізувалися¹.

Схоже, що С. Петлюра погоджувався практично на всі пропозиції та вимоги. І головне тут, очевидно, полягало не стільки в бажанні змінити політику, скільки в прагненні показати (може, й імітувати) активну державну діяльність за найтяжчої катастрофи. Саме тоді стало зрозумілим (С. Петлюра замовчував відомі йому факти навіть у найближчому оточенні), що Південно-Західний фронт повністю розвалено, що у Вапнярці створено Революційний комітет.

«Відомості про катастрофу на Південно-Західному фронті були для нас громом з ясного неба, – зазначає І. Мазепа. – Адже ж цей фронт – це майже половина цілої нашої армії. Крім інших частин, там знаходився Запорозький корпус з його численними людськими кадрами і величезним військовим майном. Було ясно, що Петлюра спізнався з реорганізацією уряду. Взявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи «самотужки» виходу з тої сліпої вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі. Два тижні тому ще можна було врятувати праве крило нашого фронту, коли б уряд і командування перестали вірити в антантську допомогу та відтягнули свої війська в напрямі на Галичину. Тепер залишалось рятувати те, що збереглося на північному фронті»². Однак праві елементи українства не здавалися «без бою». На численних нарадах (у першій декаді квітня вони тривали по кілька годин кожного дня³) доводилось, що зміна уряду «не на часі», що це лише зашкодить відносинам з Антантою і т. ін.

У процесі конфронтації з'являлися різноманітні комбінації нового складу уряду. Зокрема, на голову кабінету українські соціал-демократи пропонували М. Порша. С. Петлюра погоджувався, але говорив, що його «з Берліна не так легко дістати». І то, мабуть, була гірка правда. В той час лідери українства намагалися скоріше виїхати за межі Батьківщини, аніж повертатися у скрутну хвилину додому. Коли С. Петлюра запропонував кандидатуру Б. Мартоса, той

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 153.

² Там само.

³ Там само. – С. 151–154.

почав відмовлятися на користь А. Степаненка. С. Петлюра рішуче заявив, що «Аркадій Степаненко добра людина, але він – наївний чоловік». Нарешті умовили очолити уряд Б. Мартоса, хоча в останній момент у С. Петлюри знайшлися сумніви і щодо нього¹.

В умовах браку випробуваних авторитетних кадрів (в котрий раз усі автори, перелічуючи поіменно найвидатніших провідників українства, з сумом констатують, що всі вони перебували в той час за кордоном) ледве вдалося дійти згоди щодо заміщення посад на ключові міністерства – практично всі кандидатури викликали серйозні заперечення².

Що ж до Директорії, то через відсутність відповідних сил її склад взагалі вирішили не чіпати.

С. Петлюра обіцяв погодити кандидатури до складу Ради Міністрів з галицькими лідерами, проте на їхню згоду так і не дочекався.

Тоді 9 квітня 1919 р. Директорія (власне – С. Петлюра і А. Макаренко; Ф. Швець, як вище відзначалося, поставив свій підпис згодом) затвердила неповний склад нового кабінету. Всі провідні посади в ньому обійняли представники УСДРП: Головою Ради народних міністрів і міністром фінансів став Б. Мартос, заступником Голови, міністром юстиції – А. Ливицький, міністром внутрішніх справ – І. Мазепа, міністром земельних справ – М. Ковалевський, виконуючим обов'язки міністра військових справ – Г. Сиротенко. Пізніше від українських есерів до складу уряду ввійшли ще три міністри, але головним чином на технічні посади (І. Лизанівський – керуючий міністерством преси, І. Паливода – керуючий міністерством пошт та телеграфів і Л. Шрамченко – міністр народного господарства)³.

Довідка: *МАРТОС Борис Миколайович* (20 травня 1879 р., Градизьк Лубенського пов. Полтавської губ. – 19 жовтня 1977 р., США) – громадсько-політичний діяч, учений-економіст, організатор кооперативного руху.

Походив з давнього козацького роду. Навчаючись на математичному факультеті Харківського університету, став активним учасником українського національного руху, за політичну діяльність тричі арештовувався й відбував покарання. Член РУП (з 1905 р. – УСДРП).

У 1906–1910 рр. викладав у гімназіях та на вищих курсах Харкова, але як «неблагодійний» був позбавлений педагогічної практики. Протягом 1910–1914 рр. працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини та Кубані, до 1917 р. – інспектор кооперації Полтавського губернського земства. Був одним із організаторів кооперативних товариств, головою ради Дніпросоюзу.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 153, 167.

² Там само. – С. 167–168.

³ Христюк П. Назв. праця. – С. 119–120; Шаповал М. Назв. праця – С. 138–139.

Член Центральної і Малої Ради. Входив до складу ЦК Селянської спілки, був заступником голови. 17 червня 1917 р. Б. Мартоса було призначено генеральним секретарем земельних справ, а 21 серпня 1917 р., в новому кабінеті В. Винниченка, затверджено товаришем генерального секретаря земельних справ. Один із авторів земельного закону Центральної Ради.

У 1917 р. Б. Мартос був головним редактором тижневика УСДРП «Воля». У 1918 р. очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту в Києві, членом ради директорів Дніпросоюзу. У грудні 1918 р. його було призначено міністром продовольчих справ в уряді В. Чеховського. З квітня до 27 серпня 1919 р. очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів.

У 1920 р. емігрував до Німеччини, згодом – до Чехословаччини. Був одним із організаторів та професором Української господарської академії в Подебрадах, у 1936–1938 рр. – директором Українського технічно-господарського інституту. У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945–1949), працював в Інституті вивчення СССР.

З 1958 р. жив у США. Займався науковими дослідженнями, пов'язаними з теорією кооперативного руху та фінансовою справою.

«Отже вийшло, що Рада Міністрів була петлюрівсько-есдеківською, – констатував М. Шаповал, – бо с-р Ковалевський не був кандидатом від партії, а інші ес-ери заняли ролі технічних міністрів, не входячи в «політичний кабінет». Це було перше порушення умови 5 квітня»¹. Один з лідерів УПСР вважав такий склад уряду далеким від оптимального. Позначилось тут те, що есери не дуже охоче йшли на співпрацю в урядових установах. При Директорії було тільки два члени ЦК УПСР – І. Лизанівський та А. Степаненко, які представляли праве крило партії. Боротьбисти вели роботу в радянському підпіллі. Радикальні сили – М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель, І. Шраг та інші – виїхали за кордон.

«Часто персональна участь с-рів правого крила в політиці Директорії і с-деків надавала назовні ніби характер коаліції двох партій, а в дійсності була політика Петлюри і с-деків, – зауважує М. Шаповал. – Після демісії кабінету Чеховського особисто я виїхав за кордон, цілком не поділяючи політики Директорії. Після виходу з неї Винниченка, з яким ми підняли другу революцію, я не вважав для себе можливим відмовлятися від програми соціальної революції і тому не міг ставати до співпраці з Петлюрою, до якого довір'я ніколи не мав. Одначе і робити опозицію в тому хаосі не хотів, бо й так українська справа стояла зле. Перевтома так само вплинула

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 139.

тяжко на стан здоров'я, і тому я 22 лютого виїхав через Галичину за кордон»¹.

Дійсно, ті можливості, що їх міг отримати уряд Б. Мартоса, підвалилися розходженнями у поглядах на перспективи революції, які мали українські есери і українські соціал-демократи.

Українські есери (центральної течії) були ближчими до «незалежних» в УСДРП, орієнтувалися на радянську робітничо-селянську владу в Україні (погоджуючись на трудові ради як на компроміс) і справді докладали зусиль до організації трудових рад на Волині там, де поширювалася влада Директорії.

Проте великого впливу на роботу уряду члени УПСР не мали. Перед тут вели українські соціал-демократи з їхніми ідеалами «справжнього народоправства» (тобто парламентаризму), відновлення на місцях влади міських і земських самоврядувань (а не трудових рад, яким вони ладні були надати лише контрольні функції), здійснення «демократичної земельної реформи» (щоб не образити великих землевласників), «допомоги фабрикам і заводам» (тобто їхнім власникам). Спираючись на С. Петлюру, представники УСДРП в уряді досить швидко визначили його тяжіння вправо.

«Однак, – застерігає П. Христюк, – не вважаючи на такий архіпоміrkований, явно буржуазно-демократичний напрям політики нового правительства, українська дрібна буржуазія повела з ним рішучу боротьбу. Член Директорії П. Андрієвський просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині бувших останківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, бувших вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних політичних діячів. Командуючий Волинською групою республіканського війська «отаман» Оскілко (бувчий народній вчитель, соц.-самостійник, хлопчина літ 25), оточений старими царськими генералами, так само не визнавав правительства, заявляючи, що в Рівному, як на фронті, він сам собі господар і ніякого правительства не потрібує. «Соціалісти»-самостійники (Мацюк, Макаренко й інші) та народні республіканці (Ол. Ковалевський, Архипенко), спіраючись на Оскілку і віддавшись під його опіку, повели між військом, усним словом і через свій орган, шалену агітацію як проти правительства, так і проти С. Петлюри. Коли правительство захотіло взяти дрібнобуржуазну пресу під цензуру, Оскілко заявив, що то його штабні фронтові органи, і він не допустить ніякої цензури їх з боку правительства. Дрібна буржуазія (і ті генерали, що оточували Оскілку) заплескала в долоні, вихваляючи «геройство» отамана»².

Так визрівав конфлікт. Основною його причиною було небажання правих українських політичних сил погодитися із закріпленням проводу соціалістичних (хоч би й поміrkованих) партій, з перспек-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 139.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 124–125.

тивою переходу влади на місцях до трудових рад, на які вони не мали впливу. Такою самою була й позиція уряду ЗУНР, особисто Є. Петрушевича. Оптимізму правим додавало й те, що під їхнім контролем перебувала найбільша військова група – Волинська (це, власне, була єдина опора УНР), якою командував соціаліст-самостійник В. Оскілко.

«Серед представників правих українських груп, що з'їхалися до Рівного, панувало незадоволення Петлюрою, – роз'яснює суть свого бачення ситуації І. Мазепа. – В протигагу його заходам щодо реорганізації уряду самостійники-соціалісти провадили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отам. Оскілкові, своєму одностумцеві, що командував Північною групою, обов'язків головнокомандуючого українською армією. Як на мотиви цього указувалось на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна в військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті. Рівненський фронт, казали вони, зберігся тільки тому, що Північною групою командував от. Оскілко, який, мовляв, не дуже прислухався до наказів головного командування, а робив так, як сам вважав за потрібне. Той факт, що з цілого українського фронту фактично залишився лише північний з групою от. Оскілка і що до Рівного переїхав цілий державний центр, надзвичайно запаморочив голову як самому Оскілкові, так і його одностумцям. Самостійники-соціалісти відверто займалися звеличуванням Оскілка, називаючи його «молодим українським орлом», на якого, мовляв, з подякою і надією дивиться ціла Україна і т. д.»¹.

Коли В. Оскілко демонстративно почав ігнорувати накази С. Петлюри і робити публічні провокаційні заяви, Головний отаман деякий час зволікав із рішучими діями, відмовлявся погодитися на рекомендації ближчого оточення про арешт бунтівника. Напруження кожного дня зростало². Безпосереднім приводом для повстання став дещо запізнілий наказ С. Петлюри про звільнення В. Оскілка з військової посади. Це врешті-решт призвело б до суттєвого послаблення правих, виривало з їхніх рук серйозну військову силу, що й прискорило виступ.

В. Оскілко, стягнувши перед цим до Рівного рештки війська з фронту, в спілці з самостійниками (на чолі з представниками Центрального Комітету партії О. Макаренком та Мацюком) генералом Агапівим, полковником Гемпелем й іншими «отаманами» та «полковниками», за «моральної» співучасті інших українських правих партій (передусім народних республіканців, а потім і соціалістів-федералістів) зробив 29 квітня 1919 р. спробу державного перевороту. Всіх міністрів і деяких політичних діячів (що належали до українських соціалістичних партій) було заарештовано. «Отаман»

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 156.

² Див.: Там само. – С. 179–182.

Оскілко оголосив себе «Головним Отаманом» війська Української Республіки і призначив при собі комісаром для справ цивільних (щось подібне до прем'єр-міністра) народного республіканця Є. Архипенка. Окремою грамотою він оголосив членів арештованого уряду зрадниками, що «продавали Україну большевикам і полякам», а також виключив зі складу Директорії С. Петлюру і А. Макаренка як співників заарештованого уряду (С. Петлюра, А. Макаренко і Ф. Швець перебували в той момент у Здолбунові – на сусідній з Рівним залізничній станції). Про вчинений переворот В. Оскілко відразу надіслав кілька телеграм до Галичини – Є. Петрушевичу та П. Андрієвському, сповіщаючи, що все, «хвала Богові, йде успішно». В одній з цих телеграм В. Оскілко висловлював бажання, щоб Є. Петрушевич скоріше зайняв посаду президента єдиної України.

У грамотах, що їх оприлюднили в день перевороту В. Оскілко та Є. Архипенко (ці документи багато чим, навіть за формою, нагадували грамоти П. Скоропадського, і виникає питання, чи випадковим було здійснення перевороту саме в річницю проголошення гетьманату), вони обіцяли утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності тощо.

Однак «оскілківщина» досить швидко провалилася. Війську було наказано з новим «Головним Отаманом» взяти Здолбунів і «визволити з большевицького полону Петлюру з Директорією» (так говорив В. Оскілко козакам, побоюючись відкрити їм справжні причини перевороту, свої наміри заарештувати Петлюру з Макаренком). Довідавшись, що його обдурюють, військо повернулося до Рівного і вчинило там заворушення. Більшість вояків рівненської залоги оголосили нейтралітет (на чолі цієї частини війська стояла старшинська організація – так званий Український військовий клуб), меншість активно виступила проти оскілківців. Розкидані з аеропланів прокламації С. Петлюри, в яких він обвинувачував В. Оскілка в державній зраді й бажанні повернути гетьманські порядки, остаточно здеморалізували оскілківське загілля. Ґрунт з-під його ніг зник. Побачивши, що справу програно, Оскілко з купкою своїх прихильників утік до Польщі, «проотаманувавши» неповний день¹.

Певні штрихи до неприємного, хоча й природного для отаманщини, епізоду додав М. Тимофіїв. Він вважає, що головним винуватцем виступу В. Оскілка став Штаб Дієвої армії, який розпочав вести інтриги проти командуючого найчисельнішої, найбоєздатнішої частини (30 тис. багнетів із загальної кількості 35 тис., підвладних Головному отаману), підбурюючи проти В. Оскілка С. Петлюру, втручаючись у командну роботу. Була, зокрема, нав'язана дискусія, чи варто тримати польський фронт. Директив при цьому ніяких ні

¹ Див.: Христюк П. Назв. праця. – С. 126; Мазепа І. Назв. праця. – С. 182; Історія українського війська... – С. 460.

Головний отаман, ні Штаб не давали, а коли Агапієв наказав припинити боротьбу з поляками й став перекидати вояків на антибільшовицький фронт, що було розцінено як «самовольство», й С. Петлюра видав наказ про звільнення з посад В. Оскілка з Агапієвим, а ті вже у відповідь заарештували членів уряду й направили військовиків до Здолбунова. В результаті й та, й інша сторона для внутрішніх потреб зняла частини з фронту, наближаючи катастрофу¹.

Отримуючи інформацію про виступ В. Оскілка, Є. Чикаленко песимістично заключав: «Очевидно, на «нашій» Україні форма анархія чи «руїна», яка була після смерті Хмельницького і яка й тепер скінчиться, напевне, як і тоді – поділом України між Польщею та Москвою»².

«Оскілковщина» остаточно зліквідувала український фронт і призвела до цілковитої втрати українським урядом території – таким був головний наслідок квітневих подій. Уряд Б. Мартоса 17 травня 1919 р. переїхав до Галичини (по дорозі зі складу Директорії було виведено П. Андрієвського, який відмовився давати пояснення з приводу своєї участі в оскілковському заколоті).

Надзвичайно критично оцінював тодішній стан справ у керівному ядрі УНР В. Винниченко. У спеціальному параграфі «Вагонний циганський табір» він пише: «...І знов пішло «вагонне» животіння, блукання по станціях, містечках, без притулку, без ладу, без війська, без території й з ворогами з усіх боків. Бували моменти, коли під владою українського отамансько-«соціалістичного» Уряду було кілька верст залізниці, зайнятої урядовими вагонами, в яких жило правительство, партії, урядовці й «військо». Щось подібне до циганського табору.

В цей час я на підставі оповідань «самовидців» так записав у своїх записках цей період отаманщини: «Безладдя, дезорганізація, розгубленість, деморалізація. Директорія живе в вагонах, круг яких купи нечистот, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують одне одного. Війська нема, тільки самі штаби та отамани на чолі з «Головним Отаманом» – «балериною». Цей смішний і шкодливий для всього нашого руху чоловік не зважає ні на що й поки є хоч ступінь території та два–три чоловіки, перед якими він може граціозно позувати, він почуває себе в акції. Прочитав я в завезеній газетці одну його телеграму-«рескрипт», – і взяв мене й сміх, і огида. Тон телеграми самодержавний, набундючений, зовсім гетьманський: «моє й усіх вірних синів України серце сповнилось радістю...».

Крім хаосу, беспорядности та безсудности й безконтрольности великих і малих сатрапів нема ніякого ні політичного, ні економічного, ні взагалі ніякого організованого життя.

¹ Див.: Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. – С. 72.

² Там само. – С. 66.

Та й нема де йому бути, бо вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два–три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків»¹.

Колишній Голова Директорії, котрий для політичних характеристик нерідко вдавався до літературних епітетів і гіпербол, у даному разі був недалекоим від істини.

Оскільки ж залишається чимало тих, хто вважає оцінки В. Винниченка виявом суб'єктивізму, примітивним «зведенням рахунків» заднім числом і т. ін., можна звернутися до згаданих вище мемуарів людини, яку важко запідозрити у ворожості до С. Петлюри – М. Чеботаріва.

Можливо, найбільш вражають читача епізоди, які умовно можна кваліфікувати як розв'язання кадрових питань і в найвищому, урядовому ешелоні, і на всіх рівнях військового відомства, і в інших сферах. Наприклад, коли М. Чеботаріва – тоді помічника експедитора Українського інформбюро – в лютому 1919 р. було призначено командуючим Коша охорони державного майна при Міністерстві продовольства УНР (уже над цим фактом можна замислитися), він безпосередньо був підпорядкований заступнику міністра М. Тимофєєву² (в новітніх виданнях транскрипція вже «М. Тимофіїв»³). Помилково іменуючи останнього міністром (спомини готувалися через багато років після подій), М. Чеботарів так характеризує свого керівника та найближчого співробітника – директора хлібного департаменту міністерства: М. Тимофєєв – «бувший земський гусар з ресорту постачання збіжжя до Південно-Західного фронту російських армій (як і С. Петлюра на Західному фронті – В. С.). Директором Хлібного департаменту був Павло Євстигнійович Дорман, підполковник Генштабу російської армії, 100% єдинонеділимець, зрусифікований німець. За часів гетьмана перефарбувався як сезонний українець, що не перешкоджало йому, між іншим, видавати в Києві «добровольческу газету «Армія» (на українські, гетьманські гроші), в якій все українське закидувалося болотом. Дорман – людина надзвичайної сили волі, цілком опанувала Тимофєєва, котрий робив усе, що йому диктував цей єдинонеділимець. Я довідався, що Дорман–Тимофєєв (а може лише сам Дорман?) вивезли з Одеського порту з призначенням Константинополь кілька пароплавів збіжжя (причому один фрахт вислано на приватну особу П. Є. Дормана, як одержувача)»⁴.

Наведені відомості не виняток. Подібною «хворобою» були заражені чиновники всіх рангів. «...Ніби все мали, – пише В. Чебота-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 293–294.

² Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 45.

³ Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. – Т. 1. – С. 16, 35, 84, 613 та ін.

⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 47–48.

рів, – всі атрибути державного адміністративного апарату, але діла ніякого, бо великі начальники цих установ були на зразок Дормана чи Тимофєєва, а коли попадав в начальники і наш чоловік, то був або абсолютно пасивний, або добравшись до значного положення, не вилазив з шинків, бо як ніхто його не контролював, так і він не контролював своїх підлеглих»¹.

Такі твердження були зовсім не безпідставними. М. Чеботарів наводить приклади комплектації уряду, коли на посаду міністра військових справ призначили за партійною квотою полковника В. Петріва, хоча українські есери, яким випало заповнити вакансію, знали про невідповідність своєї кандидатури ролі, яку треба було їй грати у справді доленосних подіях. Однак іншого варіанта вони не мали².

На посаді начальника розвідувального відділу Штабу Української Дієвої армії опинився пройдисвіт В. Коваленко – випадкова, «нездібна, підозріла людина», якої ніхто зі скільки-небудь поважних військових, в тому числі й Начальник Штабу Дієвої армії, що підписав відповідний наказ, полковник А. Мельник, не знав³. Зовсім неадекватно знанням і здібностям О. Волоха сприяв його просуванню шаблями отаманської кар'єри С. Петлюра⁴.

Та й щодо останнього у М. Чеботаріва міститься достатньо прикметне зауваження: «С. Петлюра не ховався від мене, що він профан і аналіфает у військових справах, бо ж і звідки він міг знати? В процесі своєї участі у війську він старався пізнати цю «мудрість»...»⁵. Вжиті автором «лапки» і «три крапки», гадається, досить знаменні. Судячи зі спогадів, військовик, що не мав літературних нахилів, а тому писав аж занадто «розхристано», хоча б засобами пунктуації намагався делікатно висловити свій непогамовний біль з приводу чеснот керівника держави й війська, від яких багато в чому залежала доля нації.

М. Чеботарів немало дивувався й своїми службовими переміщеннями, переконливих підстав для яких, на його самокритичний погляд, практично завжди бракувало⁶.

Просто вражало його те, що такі відповідальні призначення (та й зміщення), які він одержував, здійснювались на основі лише усних наказів. Втім, і накази про арешти достатньо поважних осіб (отаманів) віддавались у тій же формі⁷. Часом, здається, М. Чеботарів аж надто категоричний, коли стверджує, що військовому будів-

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 49.

² Там само. – С. 58.

³ Там само. – С. 37, 41–43, 50 та ін.

⁴ Там само. – С. 106–108.

⁵ Там само. – С. 108.

⁶ Там само. – С. 37, 41, 51 та ін.

⁷ Там само. – С. 40, 41, 50 та ін.

ництву УНР були притаманні просто неприпустимі речі. Скажімо, тривалий час не існувало контррозвідки, та й розвідки у повному розумінні слова не було, «а те, що було, можна лише назвати великим злочином, а людей, причетних до того злочину, віддати під військовий суд»¹.

Іноді не хотілося би вірити в ті оцінки й узагальнення, які наводить М. Чеботарів, однак він не допускає голослів'я, будь-які міркування ґрунтує лише на основі реальних фактів, які детально описує, а їх істинність підтверджується не лише загальною логікою, а й іншими свідченнями та документами.

Серед останніх – щоденникові записи дуже шанованої й добре поінформованої особистості українського руху – Є. Чикаленка. Перебуваючи в першій половині 1919 р. в Карпатах, на Станіславщині він з жадобою поглинав і аналізував всі відомості, передусім, із Наддніпрянської України (українські й польські газети, численні листи, часто дуже великі обсягом, від політичних діячів, високих урядовців, усні свідчення знайомих і випадкових подорожніх людей) й свої враження занотовував до щоденника. Так що це – свого роду синтетичне, «спресоване» зібрання певних відомостей і, водночас, – їх авторитетна оцінка. Настрої автора надзвичайно цікавого твору коливалися від обережного оптимізму до крайнього відчаю – одним із перших вдумливий аналітик і, навіть, можна з певністю сказати – мислитель, – зрозумів, що справа національно-визвольної революції безнадійна. Вже 9 лютого 1919 р. Є. Чикаленко песимістично пророкував: «...Україні доводиться ждати аж на другу світову війну, коли вже прийде черга і на її державність...»². Талановита особистість, він час від часу повертається до болісних констатацій про несприятливі обставини, в яких довелося розвиватися Українській революції, надає особливої уваги з'ясуванню неготовності українського суспільства для досягнення віковичної мети. Часто з-під пера Є. Чикаленка з'являються доволі неприємні, гострі оцінки щодо безпорадності українського політичного проводу, того неймовірного безладдя, суцільного хаосу, в який кинули УНР отамани. І на основі відтворення більш-менш повної картини того, що відбувалося, з'ясування суспільних тенденцій, співставлення фактів поведінки державних мужів, тривалого особистого знайомства з С. Петлюрою доходив до достатньо обґрунтованих і таких же невтішних висновків. 15 травня 1919 р. після ознайомлення з дуже розлогим листом М. Тимофіїва, який наочно засвідчив, «який хаос, яка руїна панує серед правлячого класу на Наддніпрянській Україні», Є. Чикаленко записав: «Петлюра, яко людина середніх здібностей, ніколи не подавав ніяких надій...»³. Зустрічаються у щоденнику й значно

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 50.

² Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. – С. 37.

³ Там само. – С. 74, 75.

категоричніші характеристики. Так, дізнавшись у середині вересня 1919 р. із газет про розстріл В. Науменка, М. Міхновського, П. Стебницького, С. Єфремова (правдою була лише вістка про смерть В. Науменка – В. С.) і не вірячи в істинність неперевіраних чуток, сподіваючись, що це помилка, яких в ті часи траплялося чимало, відомий національний діяч і меценат дає волю почуттям, шукаючи винних за непоправні втрати українства. «...Ці найкращі сини українського народу, – впевнений він, – впали жертвою через тщеславність, славолюбство, бажання влади Винниченка, Шаповала та Петлюри, що бажаючи показати світові «зразок соціалістичного устрою держави, підняли повстання проти Гетьмана... Винниченка ще можна вибачити, бо це талановита людина, поет, подібний дуже до Габріеля Д'Анунціо, що раз у раз витає десь в емпіреях і зовсім не знає практичного життя, а ініціатор Шаповал та «отаман» Петлюра, це ж звичайні, як кажуть галичани «батяри», тільки у Шаповала не стало духу і він сховався, а Петлюра, ненаситний славолюбець і одважний чоловік, кинувся в вир на чолі синьо-жовтих батирів большевиків (мабуть тут пропуск – напрошується «проти більшовиків» – В. С.) і обезсмертив своє ім'я, як Герострат, зруйнувавши дощенту українську державність і кинувши її на розтерзання любих братів наших – москалів та поляків»¹.

Читаючи подібні оціночні міркування, невільно приходиш до висновку, що не довіряти їм (ясним, доказовим, чесним) не можна. І тоді самі-собой постають питання: а що ж такого вдіяв С. Петлюра, що знаходяться науковці, готові твердити, що й до сьогодні ми не зрозуміли його і ще треба шукати й шукати документи, винаходити якісь розгадки, щоб адекватно охарактеризувати роль Головного отамана в подіях 1919–1920 рр.? А, може, все значно простіше?

Не в спроможності спростувати наявні аргументи, не маючи в арсеналі інших, які б переконливо вимальовували бажаний, однозначно-привабливий образ українського провідника, з награним (фальшивим) серйозним виглядом вдаються до крутіїства й елементарної демагогії, буцімто людей масштабу й чеснот С. Петлюри збагнути відразу не можна – потрібні десятиліття пошуків, роздумів. Та й тоді не всім під силу докопатись до правди. Натяки ж на те, що тайна відкривається в своїй істинності лише винятково обраним, тим, хто володіє особливою інтуїцією – знаходяться поза межами процесу наукового пізнання й навряд чи варті уваги.

Ще до початку літа 1919 р. під тиском червоних армія УНР, слідом за своїм урядом, змушена була перейти через Збруч і опинилася у Галичині. Даний етап війни за збереження УНР був програний. М. Шаповал так пояснює причини поразки та її наслідки: «Розпад

¹ Євген Чикаленко. Назв. праця. – С. 118.

українських сил, що виступили під прапором УНСоюзу, довершився, і він був показником внутрішньої кризи нашого визвольного руху.

Призначення нового соціалістичного уряду в тих обставинах було логічним кроком, але запізненным, бо вже великі маси селянства одсахнулися від політики Директорії, яка, оповістивши соціальної революцію, не зробила зразу відповідних кроків, щоб селянство і робітництво прийшло до влади, а з протягом часу військові провідники держали протиревольційний курс «недовіря до мас». Це відштовхнуло значні маси від влади. Влада опинилась без підпори, а тому вилізла з щілини дрібна буржуазія і скерувала все в бік орієнтації на Антанту. Відхід від влади або пасивність революційних провідників (Грушевський, Винниченко і ін.) сприяли тому, що представництво укр. революції перейшло до опортуністів або хоч і чесних людей, все ж середніх, малоталановитих, безініціативних. Найвизначнішою фігурою весною 1919 р. став уже Петлюра, який по своїх здібностях і темпераменту на провідника революції не надавався. Значна частина соціалістів залишилась під большевицькою окупацією і там вела свою працю самостійно, цебто на свою відповідальність і без зв'язку з тими групами, що були при центрі УНР. Ті, що були під большевицьким режимом, вважали себе радянськими партіями, цебто партіями української соціальної революції, а ті, що були при новому осередку УНР, або хитались (як соц-демократи і праві с-ри), або просто тримали курс на буржуазну революцію і порозуміння з Антантою. З переходом в Галичину вирости якраз ці праві кола, підсилені галицькою політикою, що перебувала в руках націонал-демократів і радикалів.

Ідеологічно УНР стала в цей час виразно на ґрунт «європейської демократії», цебто буржуазної. Це був процес переродження УНР з революційної в дрібно-буржуазну формацію¹.

Варто зауважити, що в українській емігрантській літературі поступово склався своєрідний напрям у трактуванні військової історії України. Частина істориків доводить, що українська нація дуже здібна до військової справи, має гідні подиву звичайні традиції (від походів на Царгород і козацьких битв до історичних перемог армії УНР), але ніколи не прагнула до завоювання чужих територій і поневолення інших народів. Зважаючи на те, що це окрема тема для розмови, яка значно виходить за об'єкт даного дослідження, слід тільки зауважити, що для 1918–1920 рр. такі підходи далеко не завжди узгоджуються з історичними фактами. І мова зовсім не про те, що у військовій історії українства не було героїчних сторінок.

Просто у гонитві за славою сторінки ці настільки абсолютизують, що й вони починають викликати зрозумілу недовіру, а додані до цього перебільшення-фантазії породжують змішане почуття прикрості й іронії. Чого варта назва підрозділу книги М. Стахів

¹ Шаповал М. Назв. праця – С. 140–141.

«Армія соборної України спасла Європу перед большевизмом у 1919 році»¹. Автора зовсім не бентежить, що в час, про який він розповідає (березень-квітень 1919 р.), армія УНР зазнавала однієї поразки за іншою і змушена була в дуже поширеному стані відступити в район Тернополя. Він бачить те, що бажає бачити, і тому затято твердить: «На полях боїв Дієвої Армії УНР і Української Галицької Армії у ті місяці рішалася буквально доля Європи. Своєю кров'ю і кістками боронили тоді українські вояки не тільки волю України, але й цілу Європу». Плани й зусилля Радянської Росії щодо встановлення комуністичного режиму в цілій Європі (це в найтяжчому для Росії 1919 році! – В. С.) «були тоді ударемлені... тому, що ні Дієва Армія УНР ні Українська Галицька Армія тоді не дали себе зламати»².

Навіть романтик В. Винниченко, який вважав момент сприятливим для спроби побудови ланцюга соціалістичних революцій від Москви до Берліна, пов'язував успіх свого плану з тим, що, не маючи жодних надій на військовий успіх, УНР повинна була змінити природу своєї влади на радянську і тільки так урятувати національну державність³.

А І. Мазепа, хоч і не критикує цього плану, принципово оцінює ситуацію зовсім іншим чином. Він вважає, що радянська Росія, радянська Україна тоді потрапили в чергову кризову ситуацію через виступи проти них численних ворогів (початок наступу А. Денікіна, заколот М. Григор'єва тощо), і саме ця обставина змушувала насамперед вирішувати проблему самозбереження, відсуваючи всі інші на другий план⁴.

І, якщо більшовики самі змушені були більше непокоїтися про те, щоб урятуватися від загибелі, як можна серйозно обстоювати тезу про особливу роль збройних сил УНР у зриві планів радянського поневолення Європи?

Реалістичніші, зваженіші підходи до з'ясування воєнно-історичних подій 1919 р. автору даної праці доводилося виробляти і певною мірою втілювати в дослідження, присвячене дуже непростому шляху найпотужнішої тогочасної формації УНР – Галицької армії⁵.

Слід також зазначити, що на територіях, підконтрольних КП(б)У, уряду радянської України, розгорталася боротьба національних сил проти радянської влади. Національно-визвольні процеси тут були пов'язані з діяльністю опозиційних і ворожих більшовикам партій,

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 55.

² Там само. – С. 54.

³ Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С. 324–326, 438 та ін.

⁴ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 187–191.

⁵ Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька Армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – 213 с.

що, опинившись в УСРР у підпіллі, не полишали сподівань на крах радянської влади, на торжество ідеалів Української революції і намагалися своїми діями наблизити таку перспективу.

Наприкінці березня (чи на початку квітня 1919 р.) три українські партії – УСДРП («незалежних») (офіційна назва партії з березня), УСДРП і УПСР (після того, як УПСР «лівих» офіційно змінила назву у квітні на УПСР (комуністів), УПСР (центральної течії) відкинула уточнюючий додаток зі своєї назви і надалі іменувалася просто УПСР) – уклали в Києві проект договору «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського».

У документі, зокрема, наголошувалося: «Зазначені три партії (УСДРП, УПСР і УСДРП Незалежних), стоячи на ґрунті оборони інтересів працюючих мас України, борючись за незалежну і самостійну Українську Республіку і виходячи з необхідності якнайрішучішої й найактивнішої боротьби з окупаційною російсько-комуністичною владою, ухвалили для успішности переведення в життя зазначених завдань, особливо для найкращої організації повстання працюючих мас України проти окупантів, – об'єднатись на слідуєчих умовах:

I. Замість існуючої зараз Директорії утворюється єдина для всієї України верховна влада під назвою – Рада Республіки (або коли по міжнароднім обставинам міняти зараз назву неможливо, то лишається стара назва – Директорія).

II. Складеється верховна влада – Рада Республіки (або Директорія) із дев'яти осіб, по три відповідальних представника від кожної партії, які укладають цей договір.

III. Раді Республіки (Директорії) тимчасово до утворення Верховного Законодавчого Органу належить верховна і законодавча влада в незалежній національній Українській Республіці.

IV. Виконавча влада належить Раді Народніх Уповноважених (або Раді Народніх Міністрів), яка складається Радою Республіки (Директорією) і перед нею є відповідальна до утворення нормального Верховного Законодавчого Органу.

V. Для керування всіма військовими силами Української Республіки Радою Республіки утворюється Головна Військова Рада з правами Головного Командування»¹.

Не обмежуючись завданнями створення органів для керівництва повстанням і налагодження державної роботи в масштабах всієї України, договір визначав і план перебудови адміністративної влади на місцях з метою її максимального наближення до інтересів трюящих мас:

«VI. Завданням Ради Республіки (Директорії) є очищення всієї України від окупаційних російсько-комуністичних військ, повалення існуючої зараз на Україні російсько-комуністичної влади, оборо-

¹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 131–132.

на суверенності і незалежності національної Української Республіки, боротьба з контрреволюцією і організація народної влади працюючих класів України на слідуючих основах:

1. Рада Республіки (Директорія) повинна перевести поділ всієї України на нові адміністративні округи (землі) по економічних і національно-побутових ознаках, скасувавши поділ на повіти й губернії, залишивши поділ на волості;

В селі влада здійснюється самим селянством через сільський сход, виконавцем постанов котрого і розпоряджень вищої влади є сільська Рада в складі трьох чоловік – Голови, Секретаря і Скарбника;

2. У волості влада належить Волосній Раді Робітничо-Селянських Депутатів (та її виконавчому комітетові), вибраній прямими виборами від сіл, містечок і заводів селянами і робітниками фізичної та інтелектуальної праці;

3. В землі (або, в разі неможливости негайного поділу на землі, в повітах і губерніях) влада належить Раді Робітничо-Селянських Депутатів (та її Виконавчому Комітетові), обраній на з'їзді землі (повіту чи губернії) представниками селян і робітників від сіл, містечок, міст;

4. Пасивним і активним виборчим правом користуються лише ті громадяни, які не живуть з чужої праці. При виборах додержується принцип пропорційности¹.

Після виконання накресленого плану Рада республіки (Директорія) мала скликати Конгрес робітничо-селянських рад усієї України, якому Рада республіки повинна була передати владу, припинивши після цього своє існування.

На Конгрес рад покладалося завдання ухвалити конституцію Української Республіки, встановити «нормальний лад», організувати центральну владу.

Для здійснення повстання передбачалися певні організаційні кроки – створення Центрального революційного комітету та губернських і повітових ревкомів. Останні мали стати тимчасовими революційними органами влади на місцях (до організації ними влади рад) і провідниками розпоряджень і законів центральної влади – Ради республіки (Директорії і Кабінету міністрів).

У волостях і селах конструкція влади могла тимчасово залишатись та сама, що існувала за комуністичної влади, за винятком деяких персональних змін (усунення призначених комісарів-комуністів тощо), здійснення яких належало до компетенції повітових ревкомів.

Головними засадами політичного курсу, який передбачалося здійснювати, були: «1. Укріплення й оборона незалежності і самостійності національної Української Республіки;

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 132.

2. Встановлення влади Трудового Народу (з виключенням елементів, які визискують чужу працю);

3. Організація народного господарства в інтересах працюючих мас і планомирний перехід від капіталістичного ладу до соціалістичного, з негайною експропріацією нетрудової земельної власності¹.

Реалізація укладеного міжпартійного договору відразу зіткнулася з численними труднощами. ЦК УСДРП не погодився з виробленими в Києві умовами.

Наступні події П. Христюк відбиває у своїй праці таким чином: «На початку квітня укр. соц.-рев. і соц.-дем. Незалежні, не ждучи остаточного вирішення справи про угоду з правими соц.-дем., кинулись в повстання з твердою вірою в те, що їм вдасться опанувати повстанням взяти провід над робітничо-селянськими масами в свої руки і повести їх по шляху не тільки повалення «окупаційної російської совітської влади», але й будови незалежної, суверенної Української Радянської Республіки.

Спочатку було утворено Всеукраїнський Революційний Комітет і Головну Військову Раду при ньому, а трохи пізніше – Головний Повстанський Штаб. В своїх відозвах і наказах названі повстанські організації закликали селян і робітників до повалення уряду Раковського і творення незалежної Української Соціалістичної Республіки. В Наказі № 48, оголошеному Всеукр. Рев. Комітетом в першій половині квітня 1919 р., знаходимо заклик до боротьби не тільки «з окупаційним урядом Раковського», але й з реакціонерами, при чому в точці 5 цього наказу говориться про боротьбу з агентами «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіалістами»².

Повстання швидко набрало великих масштабів, і за три–чотири тижні Революційний Комітет оволодів більш-менш стало кількома повітами на Київщині, а потім – і на Поділлі³.

На півдні України в травні успішно почалося антибільшовицьке повстання під проводом М. Григор'єва, відволікаючи на себе значні радянські збройні сили.

Довідка: *ГРИГОР'ЄВ Микола Олександрович* (1878 – 27.VII.1919, с. Фентове Олександрійського повіту Катеринославської губернії) – учасник повстанського руху, отаман.

Кадровий військовий, штабс-капітан царської армії. В 1917–1918 рр. служив на командних посадах в українізованих частинах УНР, потім Української Держави. В грудні 1918 р. – на початку 1919 р. очолив повстанські загони, що виступили проти гетьманської влади П. Скоропадського. Підтримав Директорію.

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 133.

² Там само. – С. 134.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 142.

У лютому 1919 р. в умовах перемоги червоних і поразок військ Директорії на Півдні України, під впливом повстанців проголосив себе лівим есером, визнав владу рад, був призначений командиром 1-ої бригади Задніпровської дивізії. Брав участь в операціях проти інтервентів Антанти, які під загрозою неминучої поразки залишили порти України. Водночас М. Григор'єв чинив спротив переформуванню керованих ним повстанських загонів на регулярні частини Червоної армії, встановленню військової дисципліни, виявляв ворожість щодо політичних комісарів. В штабі бригади переважали ліві есери, а начальником штабу був ревний прихильник С. Петлюри Ю. Тютюнник.

На початку квітня 1919 р. (після визволення Одеси) радянське командування призначило М. Григор'єва начальником 6-ї дивізії, яка мала здійснити наступ на Бессарабію. Однак, всупереч наказам, 8 травня 1919 р. М. Григор'єв підняв повстанців, що йому підкорялися, на заколот проти радянської влади. Після придушення виступу змушений був з частиною прихильників рятуватися у розташуванні загонів Н. Махна.

25 червня 1919 р. Головний штаб повстанського війська на чолі з незалежним соціал-демократом Ю. Мазуренком надіслав Х. Раковському в Київ ультиматум, в якому звинувачував «так званий Український Робітничо-Селянський Уряд» Х. Раковського в «несоціалістичній і некомуністичній окупаційній політиці» і пропонував протягом 24 годин зректися влади, передати її повстанським революційним комітетам і вивести московське військо з України¹.

Після ультиматуму, на який, звісно, позитивної відповіді одержано не було, Головний повстанський штаб розпочав наступ у двох напрямках: одні відділи рушили на Київ, інші – через Жмеринку – назустріч військам УНР. Прорвавши біля Жмеринки більшовицький фронт, повстанці прямували до Кам'янця-Подільського, щоб зустрітися з урядом УНР (куди останній переїхав 12–15 червня) й остаточно домовитися з ним про спільні дії.

Тим часом ситуація надзвичайно стрімко змінювалася. З півдня нестримно сунула через Україну на Москву денікінська Добровольча армія, з Кам'янця розпочався похід вглиб України республіканського війська. З огляду на це УСДРП («незалежних») ухвалила припинити повстання, а згодом навіть засудила повстанську тактику².

Давалася взнаки й позиція Української соціал-демократичної робітничої партії (офіційної) – головної урядової сили УНР. Одержавши з Києва проект договору трьох партій, ЦК УСДРП багато з чим не погодився. А, «згоджуючись» з певними положеннями (виногою скасування Директорії, наприклад), запропонував такі пунк-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 143–144.

² Див.: Христюк П. Назв. праця. – С. 134.

ти (встановлення диктатури-«резидентури» С. Петлюри), які істотно змінювали сутність і дух документа, надавали йому принципово іншого – угодовсько-правого спрямування. Складні перипетії переговорів між УСДРП і УПСР врешті-решт призвели до здачі есерами позицій і перемоги поглядів українських соціал-демократів, внаслідок чого «справа згоди з «повстанцями», що, здавалось, повинна була утворити нову еру в роботі українських соціалістичних партій, була зведена на манівці»¹. Прикрим було те, що з числа союзників «випадали» «незалежні» українські соціал-демократи, а есери дали себе добровільно ошукати «паперовою угодою», яку представники УСДРП не збиралися виконувати².

З боку УПСР було нерозважливо покладатися на голі обіцянки проводити в уряді, до якого ЦК відрядив додаткових представників народних інтересів (Д. Одрину і Т. Черкаського), погоджену лінію. «Сил партії виявилось замало для того, щоб виконати заміри й обіцянки робітництву та селянству України, – з сумом констатує П. Христюк. – Соціал-демократи, з одного боку, українська чорна сотня, що їздила слідом за Директорією і купчилась коло неї, з другого, не давали можливості зробити навіть ступня в напрямку здійснення постанов січневої партійної конференції й інших намічених пізніше заходів.

Політика уряду пішла фактично в напрямі використання повстань, а не згоди з повстанцями, поскільки останні мали свій організований центр в особі Всеукраїнського Революційного Комітету (головна роль в якому належала укр. с.-д. незалежним). Натомість почали шукати згоди з ближчим «сусідою» – з українською буржуазією»³.

В. Винниченко, його оточення значно критичніше ставилися до планів використання повстанського руху в радянській Україні з метою відновлення національної влади. Вони не бачили широкої бази для розгортання антирадянської боротьби, на ефективності якої дуже негативно позначилася відсутність єдності дій командирів різних загонів – регіональних отаманів. «...З певністю можна сказати, – пише автор «Відродження нації», – що, як самостійна сила, повстанці, розкидані, не пов'язані одною волею й керовництвом, погано озброєні, не можуть мати рішучого значіння для організованої, урядової сили. Вони, дійсно, можуть роз'їсти ту владу, як шашіль їсть дерево, але повалити її не можуть, її валить друга сила, що ворогує з нею»⁴.

Сумнівними, а то й не в усьому порядними, були розрахунки урядових партій УНР на використання повстанського руху в радян-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 135–138.

² Там само. – С. 138.

³ Там само. – С. 139.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. – С. 433.

ському заплілі лише з тактичною метою. П. Христюк оцінює контакти й угоди Директорії та уряду з повстанцями в УСРР (природно, не безпосередньо, а через Центральний повстанський комітет і Головний штаб повстанського війська) як спроби перших підпорядкувати собі революційні елементи, дезорієнтувати, розкласти їх: «Петлюрівщина» почала «зсередини дезорганізувати повстанський рух, збивати його з шляху боротьби за незалежну Українську Радянську Республіку на шлях боротьби за «петлюрівську» Україну»¹.

А наочним прикладом внутрішніх суперечностей в українському таборі, що досягли критичної межі, став арешт членів Головного штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі – українські соціал-демократи-незалежники), Сердюка (українського есера) та інших і розстріл командира повстанської дивізії – українського есера Я. Діяченка після прориву фронту й прибуття їх 18 липня 1919 р. до Кам'янець².

Довідка: *МАЗУРЕНКО Юрій Петрович* (1885 – 3.XI.1937) – український партійний, політичний діяч.

Член Української соціал-демократичної робітничої партії. В січні 1919 р. став одним з ініціаторів утворення фракції «незалежних» в УСДРП, яка виступала за встановлення в Україні влади рад та негайні переговори з радянською Росією. Один з організаторів Української Комуністичної партії (УКП), в 1920–1925 рр. незмінний член її Центрального Комітету. Потім працював професором Харківського інституту народного господарства, начальником планово-фінансового сектору Наркомгоспу УСРР. У 1934 р. був заарештований у «справі боротьбистів», засуджений до тривалого терміну ув'язнення і згодом, за постановою Особливої трійки УНКВС по Ленінградській області, розстріляний.

Головна дієва особа цієї «операції» М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військового зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'янець-Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.-д.), Сердюк (с.-р.), Я. Діяченко (с.-р.) і С. Щадилів (с.-р.).

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 143.

² Там само. – С. 143–146.

Я зараз же, як Комендант Запілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки щодо прибуття такого дивного, під кожним поглядом, «Головного штабу повстанських військ». Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убрane військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанче військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевності і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т. д. ...

Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу»¹.

Підозрювати «всіх і вся», звісно, в дусі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, «зібралася «сметанка» УНРеспубліки і розпочалося прийняття-зустріч «Штабу».

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з'явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи «повстанці». З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що «плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки». Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив промову, а всі встали і оваційно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати «Штаб».

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам'янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – В. С.) були за моїм нака-

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 27–28.

зом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину-дві без стрілу був обеззброєний весь відділ, виведений з м. Кам'янця-Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3–5 від Кам'янця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тамана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську»¹.

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалася поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім непросто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с-ри, про утворення спільної політичної програми і спільними силами скріпити українську соціальну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с-деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діяченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с-рів, щоб тримати їх, як димову завісу, для прикриття своєї контрреволюційности»².

У тій ситуації багато хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше, ніж інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись з правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалося для щирих, романтичних людей страшними трагедіями.

Невтішно розвивалися події і в Галичині – навколо неї у січні-квітні 1919 р. вирувала дипломатична активність, яка після нагромадження польських збройних сил змінилася з середини травня фатальним для українців наступом. Країни Антанти всіляко підтримували Польщу, повністю ігноруючи інтереси українців.

Можна висловити лише здивування з приводу безпідставних сподівань лідерів ЗУНР на прихильність до них з боку Антанти. Адже місії останньої (Бартелемі, Нуланса, а всього їх було більше десяти) не лише недвозначно демонстрували свої симпатії до Поль-

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 28.

² Див.: Шаповал М. Назв. праця. – С. 144–145, 146–147.

щі й відверто антиукраїнські позиції, а й неприхованим тиском, цинічним шантажем домагалися від керівництва ЗУНР поступитися власною територією на користь поляків. Разом з дипломатами на Паризькій мирній конференції вони допомагали врятувати польську армію від розгрому у Східній Галичині й робили все для того, щоб саме Польща вийшла переможцем у війні з українцями.

Зірвавши успішний наступ на Львів, змусивши Галицьку армію протягом двох місяців нічого не робити, Рада десяти Паризької конференції ухвалила в середині квітня 1919 р. рішення про передислокацію спорядженої й добре озброєної Антантою і США 80-тисячної армії генерала Ю. Галлера до Польщі¹, чим забезпечувала останній безперечну стратегічну перевагу над українцями. Повідомлення про це рішення приголомшило лідерів ЗУНР, змусило їх фактично припинити збройні дії проти польських військ і укласти військову угоду з С. Петлюрою про спільну боротьбу з Червоною армією.

На тлі цих подій відбувалося сповзання лідерів ЗУНР управо. До націонал-демократів та радикалів приєдналися соціал-демократи, й тепер всі вони спільно виступали проти будь-яких кроків у напрямі поглиблення революції.

Навесні 1919 р. М. Шаповал перебував у Галичині й на власні очі міг переконатися у тих процесах, які там розвивалися: «Приглянувшись до того, що навколо мене робиться і говориться, я мусив прийти до сумного висновку: це – реакція. «Інтелігенція» ця думає так, як польська буржуазія, лише висловлює свої погляди по-українському.

Жадного розуміння ані революції, ані інтересів українського трудового люду у неї нема. Нас, українців з Наддніпрянщини, називає «закордонцями» і вважає за «руїників», «анархістів» і мрійників, які думають про таку «нисенитницю», як визволення селян і робітників із соціальної неволі. На думку галицької «інтелігенції», селяне й робітники існують для того, щоб робити, виконувати обов'язки «супроти народу», наче б той народ не були ті самі робітники й селяне.

Все гуло навкруги, що Велика Україна «руйнується» власне тому, що там зачепили поміщицьку землю, проводять соціалізацію, котра є найбільша несправедливість «супроти власників землі» і т. п.»².

Земельне законодавство, взагалі все революційне законодавство Директорії в Галичині було заборонене, а агітація за нього навіть каралася тюремним ув'язненням. «В тім часі обидві галицькі урядові партії – націонал-демократи і радикали – відбули свої з'їзди і виробили «програми» реформи, – зазначає колишній міністр земель-

¹ Див.: Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – С. 143, 145.

² Шаповал М. Назв. праця. – С. 227.

них справ уряду УНР. – На диво це були доволі поступові програми: говорилося навіть про соціалізацію дозрілих галузів промислу і то майже в однакових видах, як у націонал-демократів, так і радикалів. Про землю також говорилось, але за викуп»¹.

Скликаний наприкінці березня 1919 р. селянсько-робітничий з'їзд був визнаний УНРадою неправочинним, оскільки делегатів обирали не за п'ятичленною формулою (начебто УНРаду взагалі хтось обирав), а його рішення про включення до Української Національної Ради 61 представника робітників і селян не було виконане. Те саме сталося й щодо рішення про підготовку в Галичині земельного закону на основі законодавства Директорії.

Що ж до революційних елементів, то керівництво ЗУНР розпочало проти них серію репресій: арештів, депортацій тощо. Був висланий за кордон і М. Шаповал.

Факти свідчать, що серйозної, надійної підтримки УНРада і Державний секретаріат не одержали, а без цього швидко програли військову кампанію полякам і 16–19 липня змушені були з Українською Галицькою армією перейти Збруч. Не було більше власної території, власного народу, а лідери ЗУНР (тепер ЗОУНР) намагалися й надалі будувати «державу в державі», всіляко відстоюючи власні привілеї, проводячи власну політику, яка часто не тільки не співпадала з політичним курсом УНР, але й суперечила та шкодила йому.

Саме тут корінилися основні причини катастрофи, що невідворотно насувалася. «Галицькі націонал-демократи і їх провідники (Петрушевич і ин.) не могли не бачити, що на Україні йде соціальна революція під впливом селянства і робітництва, одначе їх це не навчило – вони все-таки не пішли з українськими селянами і робітниками, а пішли з контрреволюцією Денікіна, зрадивши уряд УНР, – писав М. Шаповал. – Галицький провід воював більш над усе проти існування в складі УНР галицького міністерства, щоб не було жадного організаційного зв'язку з УНР. Хоч при Петлюрі було утворено за спільним порозумінням «Штаб головного Отамана», котрий обов'язаний був координувати боеві операції на фронті, одначе практично галицька військова команда мала директиви від військової канцелярії «диктатора».

Двоєвластє утворило нечувано-тяжку атмосферу взаємної боротьби, посіяло деморалізацію, зневіру, відтягло увагу від фронтів, від забезпечення військ, знищило внутрішній дух – цим катастрофа була передумовлена»².

Перенесена за межі своєї території, діяльність керівництва ЗОУНР жодного практичного впливу на наступний перебіг подій не справляла, а численні урядові реорганізації – імітація діяльності – могли викликати лише іронію.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 227.

² Там само. – С. 230.

Аналіз М. Шаповалом подій на заході України, феномена ЗУНР привів його до твердого переконання: «Соціологічно беручи, галицької революції не було, бо не перемістились права і обов'язки на український народ в кожній царині життя і діяльності. Через Галичину перейшла зонайбільше коротка політична хуртовина, ведена націонал-демократами, але не соціальна революція. Соціальної революції не було, тому не було визволення українського народу (селянства і робітництва) навіть на короткий час. Захищаючи капіталістичний устрій чи із засадничих причин (націонал-демократи), чи із тактичних (радикали і соціал-демократи), галицькі партії не були здібні організувати визвольну революцію, не знали і не мали справжньої програми революції, не могли дати відповідних гасел масам і не знали, що й коли почати і як організувати. Не організували трудових мас належно і приглушували у них стихійні революційні пориви»¹.

Безперечно, на розвитку подій у Галичині надто позначився суб'єктивний чинник. Зокрема, В. Винниченко дуже критично ставився до революційного потенціалу галицьких діячів. Він вважав його просто невідповідним завданням моменту, потребам тогочасного державотворення на західноукраїнських землях, а тим більше – в Україні в цілому.

«Більшість Національної Ради, – констатував автор «Відродження нації», – складалась з представників дрібно-буржуазних партій, з парламентських і соймових послів, у більшості своїй національ-демократів. Сини сільської буржуазії або священиків, чи маленьких урядовців, сини бідної, маленької, забитої польськими панами й ксьондзами країни, виховані на дегенеративно-шляхетській польській культурі, заражені духом польського льокайства, з обмеженим, обсмоктаним псевдоевропейською цивілізацією світоглядом, – де їм було зрозуміти й відчуті революційний, земляний, з самої глибини народної природи вибухлий дух боротьби? Вони знали паперову, дрібненьку, кулуарну боротьбу свого парламенту. Там випрохати посаду для українця, земляка з свого повіту, там по довгих інтригах, підступах, біганині по канцеляріях і конференціях, по кав'ярнях – вистаратись двохкласову українську шкільку в малесенькому містечку. Оце була сфера їхньої політичної діяльності. Ну, та ще, розуміється, промови на виборах, у парламенті й за чашкою кави. Чемпіони парламентської пустопорожньої балаканини, вони, здається, колись побили світовий рекорд на довготу»².

Таким діячам нелегко давався вихід за регламентовані австрійським урядом рамки поведінки. «А так само зрозуміло, – веде далі В. Винниченко, – через що ці «керівники» так неохоче, так уперто ухилялись від поєднання з Наддніпрянською Україною, – вони бо-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 232.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 395–396.

ялися її революційности, бо як-ні-як, а наддніпрянська демократія, незважаючи на свої всі хиби й помилки, була під той час (як раз повстання проти Гетьмана й «майже-большевицька» декларація Директорії!) в пориві своєї революційности, з широкими перспективами соціальних і політичних реформ та перебудов. Це мусіло лякати парламентські, кулуарно-канцелярські душі галицьких рутенців-проводирів. Вони зовсім не мали на увазі ніяких соціальних чи навіть глибоких політичних революцій. їм ходило переважно о те, щоб вирвати з-під польського національного панування Галичину, зробити з неї маленьку українську державу, забезпечити національні права українського народу й «шлюс». Самим же мати змогу не тільки не випрохувати урядових посад, а ще й роздавати їх «своїм людям»; та до того, щоб можна було вмочити урядовий пиріг у нафту й смаченько уминати його все життя. Такий собі тихий та мирний ідеал жив у цих кулуарних європейських душах, і до його зовсім не пасувала ота наддніпрянська, «азіатська», «майже-большевицька» «нестриманість», «не державність»¹.

На об'єднання з Наддніпрянською Україною, за переконанням колишнього лідера Директорії, галицькі політичні діячі пішли під тиском народної боротьби, одним із гасел якої була соборність українських земель. І то для них був скоріше формальний акт. Ані історичні умови попереднього життя, ані різниця в самій природі керівних елементів обох національно-державних утворень не сприяли тіснішому єднанню двох гілок одного народу.

На «кулуарних патріотів» В. Винниченко покладає відповідальність і за втрату Західно-Української Народної Республіки, і за хитання між С. Петлюрою і Антантою, і за порятунок отаманщини, і за зраду УНР, і за відмову скористатися з перспективних пропозицій радянської Росії.

Гадається, вищевикладене проливає додаткове світло на весь процес пошуку оптимальної оцінки об'єднувачого процесу двох гілок українського народу. Зокрема, стає зрозумілішою та стримана, частково навіть критична, реакція на проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р., яка відчувається в працях В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала – особистостей, які у відповідальний момент перебували біля керма Української революції.

Так, аналізуючи конкретний досвід, П. Христюк узагалі порушує питання про помилковість і навіть шкідливість союзу наддніпрянців з галичанами. Буржуазні нахили останніх у нього не викликають жодних сумнівів. «Українська наддніпрянська дрібна буржуазія придбала собі доброго «побратима» в особі галицької буржуазії, – глузливо зауважує дослідник. – Єднання цих двох «галузів» одного народу набрало таких зворушливих форм, що коли кабінетові Мартоса і членам Директорії – С. Петлюрі та А. Мака-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 396–397.

ренкові – довелось відступати на терен Галичини, то цих «більшевиків» Державний Секретаріят З. О. УНР спочатку просто не хотів пускати в «свою хату», а коли потім і пустив, то давав на кожному місці відчуття своєю неприхильністю до соціалістичного уряду, ледве терплячи його перебування на галицькій території (що, до речі сказати, з кожним днем все дужче зменшувалась під натиском польського війська)¹.

Суперечності між керівництвом УНР і ЗУНР (формально єдиної держави, а відтак – суперечності всередині української державної організації) привертала увагу всіх фахівців, які доторкалися до даної проблеми. Однак, порівняно з першими істориками Української революції, в наступні часи йшов пошук якомога «м'якших» критеріїв для оцінки розбіжностей і фактичного розламу нації, замість регіоналістських прагнень, як визначальних у поведінці лідерів обох державних формацій, причини трагедії віднаходились переважно у зовнішніх чинниках. Такі підходи не наближають до з'ясування сутності проблеми, можна сказати, істотно поступаються значно принциповішим, правдивішим висновкам праць 20–30-х рр. Власне це віддзеркалюють і спеціальні розвідки², які, втім, збиваються більше, а то й виключно, на бібліографування видань, що з'являються, а не на їх фахово-критичний розбір, виражені оцінки.

Між тим, суперечності насправді носили такий характер, що могли у будь-який момент зрвати зсередини всю державну будову. Зокрема, у прямому зв'язку з позицією Державного Секретаріату ЗУНР був «заколот отамана П. Балбочана. Звісно, не можна скидати з рахунку і обстановку безвідповідальності за будь-які дії, безкарності за вчинені злочини, яку підтримував у війську С. Петлюра. Це призвело до появи цілого ланцюга отаманських змов і виступів.

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з'ясованими³. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він зрештою постраждав.

Заарештований ще в січні 1919 р. в Кременчуці за провал обори під Полтавою і зв'язки з білокозачим Доном, П. Балбочан був спочатку переправлений до Києва, але з наближенням червоних пе-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 139–140.

² Див., напр., Пилипів В. І. Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 3–4; Стопчак М. Політичні суперечності УНР і ЗУНР (ЗОУНР) у повоєнній та новітній українській історіографії // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 55–65.

³ Див.: Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Балбочана. – С. 44–59.

реведений до Галичини. Тривалий час він жив у Станіславі, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалася. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилилися галицькі діячі¹.

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного відрядження, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак при зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він завагався. Тоді отаман Запорізької республіканської дивізії Осмоловський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Циморик написали письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка. В ньому вони висловили офіційному представникові уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони добре знають з гарного боку» – полковника П. Балбочана. Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана².

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командуючого Запорізькою групою військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально³.

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадає С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його словами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього»⁴.

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

¹ Брицький П., Юрійчук С. Назв. праця. – С. 50–52.

² Там само. – С. 98.

³ Там само. – С. 99.

⁴ Шемет С. Полковник П. Балбочан // Хліборобська Україна. Зб. 7–8. Кн. IV. – Відень, 1922–1923. – С. 232.

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри».

В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який знаходився під впливом давнього суперника – О. Волоха), приведені до Чорного Острова.

С. Петлюра відмовився зустрітися з П. Балбочаном, а військово-польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс смертний вирок П. Балбочану¹.

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештовував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилування, з якими до уряду й Головного отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янця-Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з «храму науки» став на деякий час штабом балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки «балбочанівців» і «самостійників» з Державним Секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – В. С.). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилувано С. Петлюрою і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки технічним (нещасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту»².

Є підстави прислухатися і до сумнівів П. Брицького й Є. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в наступному висвітлювалася в історіографії.

Епізод, в центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів.

На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто «національний герой» зробив замах на владу головного «національного героя». Коли ж він робив замах й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров різками українських селян, тоді головний «національний герой» не тільки не розстрілював його, а дав йому в

¹ Див.: Брицький П., Юрійчук Є. Назв. праця. – С. 52–53.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 141.

Київі, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось»¹.

В принципі даний сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики: чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь-яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворюючим чинником тогочасного процесу державотворення.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по-новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безвладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одкинувши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й неможомого селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія. – В. С.) мусіла прийняти *диктатуру отаманщини*»², – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь-якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл (а пізніше це документально підтверджено дослідниками)³, згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько-«демократична» влада готова була ради врятування

¹ Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С. 297.

² Там само. – С. 356.

³ Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд. – Кн. 2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С. 94; Ковальчук М. Назв. праця. – С. 33, 35.

свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально-політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилася у руках української соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада»¹.

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним, прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!»².

Неодноразово історики розглядали проблему персональної ролі (й відповідальності) С. Петлюри в тогочасних процесах. На відміну від багатьох сучасних авторів, учасники подій 1917–1920 рр., їх перші дослідники здебільшого приходили до негативних кінцевих висновків і оцінок.

Свідомо полишаючи осторонь крайнощі (а можливо, просто дуже емоційну реакцію), гадається, варто прислухатися до оцінок С. Петлюри, його якостей, що їх дає давній друг і соратник, діяч, який в цілому симпатизував тодішньому українському провідникові, однак не запліщував очей і на непривабливі риси його характеру, – І. Мазепа. Через багато років, начебто багато разів зваживши всі «за» і «проти», він писав: «Взагалі в питаннях політичної тактики Петлюра, як я не раз потім в цьому переконався, надзвичайно піддавався впливу свого оточення. Як правило, він йшов за тою групою, на яку в даний момент спирався. Він не належав до тих провідників, що уміють накидати іншим свої погляди. Людина занадто лагідної вдачі і доброго серця, він вірив у природжену добрість людини. Добрий промовець на загальнопатріотичні теми, Петлюра, як і колись за часів моїх передреволюційних зустрічей з ним в Петербурзі, був зовсім не меткий в політичних дискусіях. Навіть маючи свій погляд на справу, він майже ніколи не брався його належно уgruntувати та критикувати погляди своїх противників, неначе навмисно уникаючи накинути свою думку іншим. Може, цим пояснюється його маломовність на різних нарадах та на засіданнях Директорії й уряду. Пригадую, як він дуже коротко, майже схематично промовляв на згаданій державній нараді в Києві. Також від Остапенка в Проскуріві я чув, що, мовляв, Петлюра на засіданнях переважно мовчить і приєднується до готових рішень»³.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 450.

² Там само. – С. 450–451.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 118–119.

І. Мазепа знайшов за потрібне порівняти двох лідерів Української революції – В. Винниченка і С. Петлюру, суперництво між якими майже ніколи не припинялося й, зрештою, дорого коштувало національній справі. І. Мазепа скоріше недолюблював В. Винниченка, хоч і поважав. Тим цікавіше (й цінніше) його спостереження: «... Нехіть Петлюри до дискусій була значним козирем в руках Винниченка та інших його політичних конкурентів. В протилежність до Петлюри, Винниченко любив подискутувати. Крім того він мав ще ту перевагу над Петлюрою, що користався симпатіями партії есерів. Петлюру есери, навпаки, не любили. Коли б Винниченко залишився і далі при владі, то хто знає, чи спромігся б Петлюра в році 1919-му і пізніше піднятися на роллю першої особи в державі. Але після того, як майже всі українські діячі, що набули популярності за часів Центральної Ради, повід'їздили за кордон, Петлюра став єдиним широко відомим в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу»¹.

Отже, зовсім не вважаючи С. Петлюру випадковою людиною на політичному Олімпі України, не можна твердити, що доля в даному разі виявилася прихильною до українства. Головний отаман начебто сфокусував у собі всі недоліки отаманщини як переважно небезпечною і шкідливою, хоч, можливо, і невідворотного явища. Не відмовляючи отаманщині у певній об'єктивній зумовленості, логічно допустити, що вінчати її мала відповідна політична фігура, поведінка якої, в свою чергу, природно стимулювала поширення згубної практики, принаймні – не перешкоджала їй, звісно, до тих критичних моментів, коли поставало питання про саму верховну особисту владу.

Пізніші дослідження феномена отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясовується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахів. В ході військового протистояння, – стверджує він, – «зтрачувався в деяких ділянках суспільного життя *звичай порядку*. Особиста і суспільна *мораль* була сильно підкопана. Бурхливі хвилі революції винесли на поверхню життя не тільки прояви великого *героїзму* (як це було в рядах Української Армії), але й *намул* із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він появився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор Григорієв, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті *духа бунту* проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами». У вирі такої дов-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 119.

гої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь-якої державности взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня *громада* або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території¹.

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера *постійних* революційних хвилювань вимагала незвичайного *морального ґарту* в провідників державної адміністрації УНР та в старшинським корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер *слабших* адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в цих умовах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого *самолюбства*, підпадали *хворобі великості*. Вони, далеко від контролю центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб одначе добитися «високого» становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут то там *самородні «отамани»*, що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жадобою самовлади»².

Знайомлячись із цілком слухними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів невинувато виводить Головного отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Звісно, виявлялися і принципи поведінки, риси характеру, що входили у певну суперечність зі створеним узагальнюючим образом. Однак йдеться не про суто формальне, «фотографічне» співвідношення обрисів явища з його конкретним проявом, яке може дати стовідсотковий ефект. Ідеться про сутність, природу загального і конкретного, а тут жодних серйозних розбіжностей немає.

Так, наприклад, до «гріхів» дрібних отаманів М. Стахів зараховує, серед іншого, і чужий національним ідеалам, патріотичним

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 82.

² Там само. – С. 83.

почуттям голий прагматизм, споглядацько-вичікувальну позицію, навіть примиренське ставлення до запеклих ворогів українства.

«...Атмосфера віри в комуністичну світову революцію викликала таке прикре явище, як загравання з комуністами і роблення собі приятелів серед них на «всякий випадок», – ділиться спостереженням історик. – Інші знову відходили на бік, ставали «нейтральними» в цій смертельній боротьбі між інвазією Советської Росії і самостійною Українською Державою, бо не мали віри ні в слушність її справи, ні в її перемогу. Вони приглядалися збоку, чия візьме. «Лузали насіння», як тоді популярно говорилося»¹.

На противагу таким особистостям, за переконанням М. Стахів і ще багатьох авторів, С. Петлюра був гранично послідовним і думки ніколи не мав про можливість примирення з радянською владою, росіянами. Та це переконання дисонує з відомими фактами. Один І. Мазепа описує три епізоди (у вересні й наприкінці листопада 1919 р.), коли зі згоди С. Петлюри налагоджувалися контакти з більшовиками заради досягнення домовленості про союз у боротьбі з Денікіним². До позитивного ж результату не заходило не через «гранітну принциповість» Головного отамана, а в критичних для нього обставинах – розрахунках на обман «партнера», який, своєю чергою, об'єктивно оцінював вигоди свого становища і відмовлявся від невигідних угод. То ж у цьому сенсі великої різниці, особливо з психологічного боку, між Головним отаманом та місцевими ватажками військових угруповань насправді не було.

На даних аспектах сутності отаманщини доводиться загострювати увагу, оскільки останнім часом почастишали спроби романтизувати дуже складне й суперечливе явище, вирізнити в ньому переважно позитивні елементи: відвагу, героїзм, нездоланність духу, замовчуючи тіньові сторони³.

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 83.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: В 3 т. – Мюнхен, 1951. – Т. 2. – С. 83–85, 153–156 та ін.

³ Див., напр.: Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996; Кость Блакитний, отаман Степової дивізії: Збірник документів і спогадів. – К., 1997 та ін.

Розділ IV

ПОГРОМИ

Особливо дражливою впродовж багатьох десятиліть залишається проблема єврейських погромів у 1919 р., точніше їх зв'язок з отаманщиною.

Ніхто не в змоззі заперечити, що саме той рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших, найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Суспільна думка виявляє повну згоду з тим, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Визнаються і факти погромів, породжених надто радикальним революціоніризмом тих червоних частин, які тимчасово опинилися у полоні настроїв партизанщини (природно і в першому, і в другому випадках мова йде про територію, на яку відповідно поширювалася біла чи червона влада).

Разом із тим на сьогодні доводиться констатувати наявність великої потужної тенденції: чимало публіцистів, частково – істориків, витрачають великі зусилля на те, щоб довести, начебто таким ганебним явищам, як погроми, не могло бути і не було місця в Українській революції. Вину за страждання й жертви єврейського населення такі автори ладні покласти на будь-кого, аби тільки не заплямувати УНР, її національну політику й відносини з єврейським населенням. Головна увага зосереджується при цьому на показі найрішучішої, найбезкомпроміснішої боротьби з антисемітизмом, антиєврейськими акціями з боку Директорії, уряду України, зокрема – з боку особисто С. Петлюри. А смерть останнього від руки

С. Шварцбарда, що пояснив свій вчинок жадобою помсти за єврейські погроми в УНР і був виправданий Паризьким судом, взагалі викликає надзвичайно гостру реакцію і в емоційному запалі доводить сьогоднішніх «захисників» С. Петлюри до тверджень, що Голова Директорії й Головний отаман став безневинною жертвою за чужі «гріхи», якщо погроми відбувалися навіть на територіях, коли там офіційною владою вважалася Директорія.

Політичні діячі 1917–1920 рр., що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчутти особливого звучання проблеми, якого вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем. Їхні підходи були простішими, відвертішими, об'єктивнішими. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, й про загрозливі масштаби цього явища. Тоді це уявлялося абсолютно незаперечним. І тому, мабуть, В. Винниченко свідомо не став удаватися до переказу відомих йому численних даних про антиєврейські ексцеси, обмежившись загальним зауваженням: «Я не буду приводити тут опису всіх тих страхіть, які жахним кошмаром стояли над Україною впродовж кількох довгих місяців. Досить сказати, що рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабів, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми.

Про це колись буде написано цілі томи з цього чорного, ганебно-го періоду нашої історії»¹.

Що то є не абстрактні вигадки, свідчить відозва Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів, надрукована «Робітничою газетою». «...Розлилась нова хвиля кривавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волинщині), Дожбровицях, на станціях – Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато євреїв; їх мордовано, над ними знущалися; єврейське добро стає подарковим; летється єврейська безневинна кров. Несчасття набірає величезних розмірів, і не змалювати цього лиха. Сироти та вдови, старі та діти кричать про допомогу. Десятки тисяч євреїв, які залишились голими та босими, без хліба і притулку, вимагають нашого співчуття та допомоги. Важко підрахувати збитки, які піднесли вже до сотні мільйонів... Не гайте часу, бо лихо не жде і розміри його великі... З глибоким жалем і великим гнівом стоїмо перед своїми незасохлими могилами, а кривавим бодем у серці бачимо нове нищення, яке поширюється все далі та далі»².

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 363.

² Робітничая газета. – 1919. – 20 січ.

Антисврейські акції відбувалися тривалий час. П. Христюк називає погроми, здійснені «почасти військовими частинами, почасти ріжними бандитами» влітку 1919 р. в Кам'янці, Городку, Смотричі, інших містечках, під час яких було пограбоване єврейське населення, вбито десятки євреїв. Лише за вчинені у Городку і Смотричі ганебні вчинки такого роду було розстріляно українським військом 24 злочинці, спіймані «на гарячому»¹. І все то діялося на територіях, де поширювалася влада Директорії.

Погромні акції набули таких масштабів, що питання про боротьбу з ними було порушене на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 16 червня 1919 р. На доповідь міністра єврейських справ про ексцеси в містах Поділля було ухвалене рішення, що дає досить наочну картину розгулу антисемітизму і уявлення про спроби зашкодити цьому лихові. В рішенні говорилося:

«1. Прохати Міністра внутрішніх справ прискорити дорученому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину.

2. Звернути увагу комендатури тилу на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т.п.

3. Повідомити Державного Інспектора Дієвої Армії про необхідність з боку Державного Інспекторату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в дієвій армії.

4. Доручити Міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів, і проект необхідних змін в цих законах внести якнайскоріше на розгляд Кабінету Народних Міністрів.

5. Доручити Міністрові Преси та Інформації по згоді з Міністрами: Внутрішніх справ, Юстиції та Військових Справ розробити план боротьби з погромною агітацією, як словесною, так і в пресі, і негайно перевести цей план в життя.

6. Прохати Міністра юстиції притягти до відповідальності редактора газети «Козак», в якій не перестають появлятися статті, співчуваючі погромним настроям і відповідній агітації.

7. Вищеназвані постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»².

Вжитих заходів виявилось замало, і рівно через два місяці кабінет міністрів змушений був повернутися до проблеми, гострота якої не спадала, шукаючи на спеціальному засіданні радикальніших рішень.

Відомі факти з діяльності Особливої слідчої комісії у справах погромів про матеріальну допомогу єврейському населенню, що потерпіло від ексцесів. Так, 30 липня 1919 р. було асигновано з

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 164.

² ЦДАВО України. – Ф. 130. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 178.

коштів державної скарбниці на допомогу єврейському населенню міст і містечок 11 460 000 гривень: 24 жовтня на ту саму потребу – 20 мільйонів гривень¹.

Звісно, історики Української революції не змогли навести в своїх працях підсумкових, систематизованих даних про загальну кількість єврейських погромів в Україні у 1919 р., число жертв. Орієнтовною (із застереженнями) можна прийняти цифру у 120 тисяч загублених життів, що здебільшого і роблять учені². Якщо зважити на те, що на 1919 р. припадає лєвова частка антиєврейських ексцєсів, то наведені дані, здається, кореспондують з підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хайфеця 150–200 тис. жертв за 1917–1920 рр.³.

Ще раз доводиться відзначати, що мова йде про наближені цифри. Так, за даними тієї ж комісії, за згадані чотири роки в Україні сталося до 140 великих єврейських погромів, хоча не зрозуміло, що вкладено у поняття «великі». За іншими обрахунками, в 1919 р. лише українські війська, або «елементи, які дуже близько стояли до українського національного руху», вчинили понад 300 погромів⁴.

Згідно «Еврейской Энциклопедии» «з грудня 1918 до серпня 1919 р. петлюрівці влаштували десятки погромів, у ході яких за даними комісії Міжнародного Червоного Хреста було вбито близько 50 тис. чол.»⁵. Цими даними оперує і відомий російський письменник, публіцист О. Солженіцин⁶, який на підтвердження наводить своєрідну хронологію найкривавіших ексцєсів⁷.

З наведеними підрахунками дещо дисонують цифри, які подали в одному з останніх енциклопедичних видань Л. і В. Гринєвичі: протягом 1917 – початку 1921 рр. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було вчинено 1236 погромів, від чого загинуло від 30 до 60 тисяч осіб⁸.

Чиї дані точніші – сказати важко. Однак будь-яка зі згаданих тут цифр все одно масштабна і жахлива, дає підставу для того, щоб характеризувати 1919 рік, весь період революцій і громадянської війни як трагічний для єврейства. Для правильного розуміння проблеми варто відразу застерегтись від її примітивізації, спрощення, спроб

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 168.

² Див., напр.: Попович М. Назв. праця. – С. 216.

³ Гай Ю. З ким і проти кого. – К., 1980. – С. 32; Будков Д., Ведєнєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. – К., 2004. – С. 65.

⁴ Там само; Трагедія двох народів. Прага–Київ. – 1928. – С. 31.

⁵ Еврейская Энциклопедия. – Иерусалим, 1976. – Т. 6. – С. 570.

⁶ Солженіцын А. И. Двести лет вместе. В 2-х т. – Ч. 2. – М., 2002. – С. 143.

⁷ Там само. – С. 145–146.

⁸ Гринєвич Л. В., Гринєвич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 80.

перекласти провину на будь-які сили (більшовиків, денікінців, їхніх провокаторів серед українців тощо). Надзвичайно трагічні події стали наслідком поєднання цілої низки чинників. Не скидаючи з рахунку суб'єктивних моментів, все ж варто починати з'ясування проблеми з непростих об'єктивних обставин.

Очевидно, тут можна погодитися з В. Винниченком, який вважав, що «основні причини цього жахного, ганебного явища полягають насамперед у віковій темноті, забитості й намученості народніх (з них же особливо селянських) мас. Цєю темнотою завсідги користувались соціальні злочинці ще за царських часів. Це був (та є ще й досі, на жаль!) постійний, страшний резервуар темної муки, гніву й обурення мас на ті соціальні кривди, які віками збиралися в душі народа. І не раз царські «політики» одкручували грант того страшного резервуару й випускали чорну, люту течію на невинних людей, яка топила їх у крові, яка нищила, громила, палила й калічила все навкруги себе»¹.

Справді, на єврейське населення легше було спрямувати темні емоції через низку історичних обставин. Позбавлене вільного вибору місця проживання (межа осілості), єврейство в результаті змушене було концентруватися в Україні.

Через заборону вільного вибору професій, обмеження прав російського громадянства євреям у боротьбі за існування нічого не залишалось, як опанувати у масовому масштабі навички дрібного ремісництва, лихварства, працювати у сфері обслуговування. «З торговельними посередниками – крамарями, торговцями, які на селі являлися майже єдиними репрезентантами єврейства, – найчастіш доводилось зустрічатись селянству. Будучи по соціально-економічній природі своїй роллю паразитарною, але необхідною в клясово-буржуазному громадянстві, ця професія викликала раз у раз у працюючих елементів гнів і огиду. Коли ж до цього додати расову відмінність, яка в темних людей завсідги викликає примітивні спадкові емоції ворожнечі, то легко зрозуміти, що все єврейство як таке серед українського темного селянства мало неприхильну й покалічену оцінку»².

Нашаровувалася також релігійна відмінність, нерідко свідомо підтримувана і стимульована православною церквою. Давалася взнаки і природна соціально-економічна конкуренція, підсилювана етнічною специфікою. В сумі це й був резервуар сліпої, дикої ворожнечі, який використала отаманщина.

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення: «...Треба твердо, одверто й виразно сказати, що головним винуватцем цієї ганьби й злочинства була отаманщина. (Коли я говорю про отаманщину,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 363.

² Там само. – С. 364.

то маю на увазі систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму – отаманію, велику й меньчу, безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну. І не маю на увазі тих трудівників, українських офіцерів (старшин), які, як уміли й розуміли, виконували на фронтах свої військові обов'язки»¹.

За оцінками письменника-гуманіста, було два різновиди («сорти») отаманії, що повністю виявили себе в подіях 1919 р., раз у раз відкручуючи «погромний грант».

Перший різновид – «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерня, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія являлась у певній мірі ініціатором і організатором погромів. Їй було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. (Це той самий метод, що прикладався цією самою офіцернею під час гетьманщини). Крім того в погромах вони тішили свою темну, недалеко від селянської одбіглу психіку, а також набивали кишені грабованим погромленим добром»².

На цей аспект підходу до проблеми варто звернути особливу увагу: треба не шукати якихось специфічних прийомів пояснення непростого явища, виділяючи його з загального історичного контексту, а, навпаки, намагатися побачити природний, глибинний зв'язок з тією епохою, в яку розгорталися могутні революційні процеси, що з неминучістю породжували суперечливі тенденції. В даному разі – це антагоністична суперечність між великодержавницькою, шовіністичною російською традицією владарювання (зі всіма притаманними їй природі методами) і потягом до національного визволення, національного відродження.

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, – «широ український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, попів і простого селянства, вони з дитинства були вже затруєні духом антисемітизму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язали руки цим темним душам і дали немов право дати волю своїм гнівним емоціям. І, розуміється, такі люди також при сій зручній okazії грабували, крали й шантажували на цих погромах як хотіли»³.

І. Мазепа, який дещо обережніше підходив до з'ясування проблеми українсько-єврейських відносин, особливий наголос робив на абсолютно «безпрограшному» моменті, про який йшлося вище. В настроях українства ворожість до євреїв стала наростати через масові симпатії і причетність останніх до більшовицької, радян-

¹ Винниченко В. Назв. праця.. – С. 365.

² Там само. – С. 365–366.

³ Там само. – С. 366.

ської практики. Не випадково найвища хвиля антисеврейських виступів українців припадає на лютий-березень 1919 р. – час найбільшого загострення боротьби проти більшовиків. І це не випадково, адже «з приходом большевиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітської влади. Про цю пануючу роллю жидівського елемента в большевицьких установах на Україні комуніст Рафес у своїх спогадах («Два года революции на Украине». Москва, 1920, с. 164) пише, що представники жидівського «Комуністичного Бунду» в розмовах з представниками російських большевиків указували на особливості національного складу населення України, де жидівські робітники грали й гратимуть величезну роллю в революційному русі. «Ми послали, – пише він, – на те, що без помочі жидівських комуністичних організацій в західній частині України совітська влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій цілком оправдав нашу точку погляду. І в Білорусії, й на Україні (в західній частині) скоро виявилось, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітської влади і що завдання втягнення жидівських робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників».

І далі: «Жидівські комуністи одні тільки й могли виділити довідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах Волині й Поділля».

Нічого дивного, що це переповнення большевицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями», цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке мусіло було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства склалося переконання, що «комуну видумали жиди» і що «совітська влада – жидівська». Тому коли на Україні розгорілася жорстока міжнародна і міжгромадянська війна, в якій большевики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення¹.

Наведений сюжет – цілком очевидна спроба не тільки пояснити причину виникнення напруги між українцями і євреями під час серйозних соціальних катаклізмів, а й певним чином виправдати антисеврейські акції, а головне – відволікти громадську думку від пошуків винних серед державного проводу УНР. Можливо, це була й своєрідна реакція на позицію В. Винниченка, який не обмежувався тим, що покладав відповідальність за антисемітські ексцеси на дрібних отаманів.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 107–108.

«... Головна вина падала, розуміється, на весь режим і на тих людей, які той режим утворили, які його боронили й представляли»¹, – безкомпромісно заявляє колишній Голова Директорії.

Він погоджується з тими, хто вважав погромником С. Петлюру – лідера, провідника тодішньої Української Народної Республіки. «Цим я не хочу сказати, що С. Петлюра мав якусь особливу ненависть до єврейства»², – відразу застерігається В. Винниченко.

Без цієї фрази не обходиться жодна публікація про С. Петлюру, особливо ж коли мова заходить про причетність чи непричетність Головного отамана до єврейських погромів. Однак рідко хто цитує наступні за наведеним реченням міркування В. Винниченка. А якщо згадують про них, то вважають здебільшого необ'єктивними, такими, що спричинені особистими образами, бажанням звести на літературному ґрунті рахунки з учорашнім політичним суперником.

Звісно, не враховувати останнього чинника не можна – якісь елементи, мабуть, справді породжені суб'єктивністю, нездатністю приглушити природні емоції. Однак варто, гадається, до низки оцінок, до загальної логіки доказів і міркувань В. Винниченка поставитися якщо не з довірою, то, в усякому разі, з розумінням, спробувати осягнути їхню суть, а не з полегкістю відкидати, апріорно вважаючи меншовартісними, кон'юнктурними.

В. Винниченко намагався створити в цілому об'єктивну картину Української революції, в чому переконують передусім численні самокритичні зауваження і сюжети, його інтимні щоденникові зізнання.

Такий самий критичний підхід він поширював і на інших діячів, водночас не ставлячи собі за мету спеціально облити їх багном, звинуватити у вигаданих ним самим «гріхах» тощо.

Безперечно, він краще за інших знав С. Петлюру – багато що їх об'єднувало, в певні часи вони були однодумцями, спілниками, товаришами. А це означає, що В. Винниченко не відсторонено аналізував діяльність якогось історичного персонажу, навіть не просто знав, розумів, але й гостро відчував у С. Петлюрі ті світоглядні, духовні орієнтації, прагнення, що елементарно недоступні іншим авторам. Тому так важливо враховувати у пошуку істини свідчення такого авторитетного діяча і тонкого психолога, спостережливого аналітика.

«Це був, – пише він про С. Петлюру, – звичайний собі дрібний міщанин з легкою плівкою «ліберального» обивательського антисемітизму, «демократичний» обиватель, який готов був «принципально» признати євреїв такими ж людьми, як і всі, готов був навіть

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 366.

² Там само. – С. 367.

дати їм «майже всі» права, але в якому з дитинства сиділа антипатія до сеї раси. Загострення національної боротьби й прихильність єврейського пролетаріата до большевизму в душі цього «героя» також викликали певну свободу тої антипатії. Його обивательська психіка й дрібноміщанський світогляд також, як і в його отаманців, не могли дати йому ні стримуючих стимулів, ні розумного аналізу національних явищ, ні бажання боротись з дикими ексцесами. Навпаки, він сам уважав усе єврейство винним за те, що серед його були большевики»¹.

Аналізуючи поведінку Головного отамана, намагаючись зрозуміти її мотиви, В. Винниченко доходить висновку: «Цей політично-малоосвічений міщанин гадав, що коли гарненько прижучити єврейство, то в йому зразу зникне клясова диференціація, що єврейська буржуазія й єврейський пролетаріат забудуть свої клясові противенства, й буржуазія зможе вплинути на пролетаріат, щоб він покинув свої змагання до соціального визволення й перестав бути «большевиком», себто ворогом цієї самої буржуазії. І коли 17 липня (1919 р. – В. С) до цього міщанина, Головного Отамана, явилась делегація від вимученого, катованого єврейства й просила його «вплинути» на погромщиків, то він з свого боку, обіцяючи їм це, запропонував, – як каже офіціоз, «Вістник У. Н. Республіки», – також «вплинути на єврейські кола по той бік фронту, щоб вони допомагали нашій армії, що бореться проти большевиків».

Це ж саме, тільки в отвертій і цінничній формі, він сказав ще в початках погромів, ще в Києві, Голові Директорії:

«А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»².

До згаданого епізоду В. Винниченко неодноразово повертається у своїй аргументації – очевидно, настільки міцно це закарбувалося в його пам'яті.

Не ставлячи під сумнів твердження тодішнього Голови Директорії, водночас хочеться звернути увагу на момент, який пояснити, співвіднести із вищезазначеним досить важко. У відозві С. Петлюри до населення України від 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, містився і такий заклик: «... не допускати чорносотенців, злодіїв та погромщиків до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами»³.

Документ, що перебуває в особистому фонді С. Петлюри, до цього часу чомусь не публікувався у повному обсязі (зокрема, процитований фрагмент) і не дістав тлумачень фахівців. Автор даного дослідження уже зазначав, що без додаткового вивчення питання

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 367.

² Там само. – С. 368–369.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3809.– Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 8.

залишається незрозумілим, чому з'явилося подібне застереження, що його спричинило. Можливо, С. Петлюра від самого початку повстання не бажав повторення прикрих епізодів (єврейських погромів), які мали місце у лютому-березні 1918 р., під час повернення петлюрівських частин разом із німецькими військами до Києва? А можливо, то була форма «дипломатичного» тиску на єврейське населення – у березні 1918 р. українські газети, зокрема «Нова Рада», виправдовували погроми тим, що євреї у своїй переважній більшості опинилися не на боці українців у боротьбі з радянськими військами¹. Тоді стає зрозумілим і прихований смисл слів: «євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти (підкреслено мною. – В. С.) разом з нами».

Нарешті, це прямо кореспондується зі словами С. Петлюри, який, за твердженням В. Винниченка, у січні 1919 р. виправдовував перші (за правління Директорії) антисемейські акції словами: «А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»

Мабуть, можливі й інші висновки з цього документа – прихильники С. Петлюри залюбки додадуть його до тих відозв, наказів антипогромного спрямування, що переходять з одного документального видання до іншого й активно пропагуються як незаперечний доказ свідомої й послідовної боротьби Головного отамана з антисемейтизмом².

Наполягаючи на своєму, В. Винниченко також залучає до аналізу пропагандистські документи, частково й ті, що входять до новітніх збірників та використовуються в наукових розвідках. Слід, правда, відразу зазначити, що такі документи поодинокі й непрямі.

Тому В. Винниченко вдається до логічно-семантичного аналізу розпоряджень, наказів, декларацій С. Петлюри, уряду, Особливої слідчої комісії щодо припинення єврейських погромів, притягнення винних до відповідальності і відшкодування збитків потерпілим³. При цьому деякі міркування, аргументи виглядають цілком слушними, деякі дещо сумнівними, частково спірними.

Загальний висновок, якого доходить у результаті В. Винниченко, ще раз підтверджує вищенаведене положення: ставлення С. Петлюри до єврейства було не принципово-гуманістичним, а прагматично-корисливим. Якщо «єврейство не стане на шлях активної допомоги, то його треба громити, тоді «насильства» не принесуть нам шкоди. І, значить, до цього часу, поки не явилась делегація й не заявила, що єврейство «стало на шлях допомоги», всі погроми були цілком виправдані й дозволені: «Так їм і треба, чого не ставали на шлях активної допомоги».

¹ Див.: Нова Рада. – 1918. – 5 берез.

² Див.: Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 183–186; Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К., 1994. – С. 159–160 та ін.

³ Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С. 368–371.

Це – одна причина такої шкідливої й злочинної позиції, яку цей чоловік займав у цих тяжких подіях»¹.

Однак лише згаданою не вичерпувалися негативні прояви політики, яка призводила до повсюдних антиєврейських акцій. Друга причина, за В. Винниченком, «полягала в його хоробливій, маніакальній славолюбності. Здобувши цілком випадковим, незаслуженим, а почасти й шарлатанським способом широку популярність, почувуючи, що така популярність – річ дуже нетривка, цей маленький, нічим не видатний чоловік усіма способами старався вдержати її й не підірвати ні в кого. Головною фізичною й наочною силою було військо. В війську ж керуючою силою було начальство – отамани. Отже ясно, що насамперед треба було підтримувати симпатії й популярність серед отаманів, не викликати їхнього невдоволення проти своєї особи, догоджати їм, запліщувати очі на їхні шкідливі вчинки. (А також «підняти козацький дух», «дати хлопцям погуляти»).

Ця ж хороблива згага популярності в цього маленького обивателя, що випадково попав на «високу» посаду, вічний страх за неї грали велику роль у його відношенні до погромщиків-отаманів»².

Через ці причини С. Петлюра не міг скільки-небудь ефективно боротися з погромами навіть тоді, коли цього вимагало його політичне оточення.

Щоправда, доволі критично ставлячись до позиції С. Петлюри, В. Винниченко дає підстави вважати і його власну поведінку небездоганною, у певному відношенні – вузькопрагматичною. «Я йому (С. Петлюрі. – В. С.) доводив, – стверджує В. Винниченко, – що це ж для «нашої державності» є надзвичайна шкода, бо це настроює проти нас Європу, де серед буржуазії єврейство має велику силу, що коли не в ім'я гуманності, справедливості й простої порядності, то хоч в ім'я державних наших інтересів конче треба вжити всіх заходів, щоб спинити ці дикі явища»³. Коментарі, як мовиться у подібних випадках, зайві.

В. Винниченко ставить у провину Головному отаманові й те, що «це злочинне криваве страхіття» тяглося «на протязі кількох місяців», а нікого так і не було притягнуто до відповідальності. «На настійне домагання партій і єврейської демократії було тільки арештовано знаменитого погромщика Симосенка, саме ім'я якого наводило жах не тільки на євреїв, але й на українців. Розстріляти ж цього отамана отаманщина не посміла»⁴.

Серед інших претензій до С. Петлюри (особливо ж за призначення на відповідальні військові посади осіб із сумнівним, а то й

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 370–371.

² Там само. – С. 371.

³ Там само. – С. 372.

⁴ Там само. – С. 373.

кримінальним минулим) В. Винниченко висуває і таку: «Вся українська й неукраїнська преса весь час жалілась на силу погромної літератури, що ширилась серед населення. А де ж вона, можна спитатися, друкувалася? Де брався папер, коли весь папер урядовою владою реквізувався й розпреділявся видавництвам?»

Та для чого шукати далеко, коли неофіціальний орган Головного Отамана «Україна» містила такі погромні статті, що на домагання партій її було потягнуто до суду за погромну агітацію, а конкретно за статтю, вміщену в 34 ч. сеї газети»¹.

Очевидно, що на порушені В. Винниченком питання відповіді нелегко, якщо тільки не апелювати до обставин громадянської війни, під час якої державний контроль у будь-якій галузі був справою відносною.

В. Винниченко критикує С. Петлюру й за незграбні спроби перекласти провину за єврейські погроми з підлеглих йому отаманів на більшовиків².

Очевидно, сучасний дослідник суперечливих, трагічних подій 1919 р. в Україні не може, не має права обминути працю В. Винниченка «Відродження нації» ще й тому, що в ній містяться зразки мислення й аналізу такого рівня, до якого потім мало хто піднімався. Пояснити, навіть охарактеризувати цей феномен, як і будь-яке справді складне, неодномірне явище, непросто. Тому, зовсім не претендуючи на абсолютність, всезагальність, хотілося б зазначити тільки, що це був талант особливого роду: він органічно поєднав у собі глибинне бачення художником людського ества, проникнення у справжню природу суспільних відносин в усіх їхніх проявах і вимірах з холодним, логічним осмисленням перебігу історичних подій, здатністю щиро й самовіддано боротися за ту правду, яку нездатні подолати багаття жодної інквізиції. Він начебто умів передбачати ті колізії, ту ідейну боротьбу, яка згодом набувала шаленої напруги, але велась переважно на значно примітивнішому рівні. А тому вдавався не лише до лапідарних, вивірених оцінок й узагальнень, але й до пояснень ходу своїх розмірковувань, процесу досягнення кінцевого результату. Це свого роду дослідницька методика такого високого гатунку, не зважати на яку не можна. Ті ж, хто чинять навпаки, зверхньо відкидають думки В. Винниченка, не тільки ризикують повторювати сумнівні низькопробні ідеологічні штампи, зашкарублі стереотипи, але й не мають жодних шансів перемогти у чесній науковій полеміці.

Очевидно, В. Винниченко передбачав, що навколо питання про відповідальність першої особи в УНР за єврейські погроми у майбутньому буде зламано чимало списів, і тому спеціально зупинився на роз'ясненні того, як виникли важкозбагненні для пересічної

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 374.

² Там само. – С. 375.

людини ідеологічні ситуації, своєрідні пастки, потрапивши в які, нелегко потім вибратися, дістатися до істини.

В. Винниченко констатує, що «українська партійна демократія» добре знала й про численні факти погромів, і про їхні причини, і про винуватців, зокрема про найголовнішого з них. Але вона опинилася у безвиході. Вона «бідкалась, жахалась, обурювалась, благала, виносила резолюції, постанови, знову благала-молила й усякими способами силкувалась як-небудь доказати єврейству, Європі й усьому світові, що то не «соціалістичний» уряд український винен, не українська «соціалістична» демократія, а... стихія, темнота й провокатори»¹.

Хоча В. Винниченко і не наводить конкретних документів на підтвердження своїх слів, вони ґрунтуються на предметному знанні справи. У відповідь на широкомасштабну кампанію західної преси проти України з приводу єврейських погромів Міністерство закордонних справ УНР, інформаційні служби вдавалися до контрзаходів, публікацій, в яких здебільшого вуалювалися небажані факти, що їх, однак, спростувати було неможливо, і робився наголос на причетності до погромних акцій ворожих Україні сил². Український уряд, урядова демократія не могли вказати на головного винуватця антиєврейських ексцесів, тому що за тих конкретних обставин це завдало б непоправної шкоди національно-державній справі, як вона, звісно, розумілася. «...Така якраз зла іронія долі, що якраз того чоловіка, який був найбільше винний за ці злочинства, бідна хуторянка, що так жалілась на реакційне отаманодержавіє, мусіла найбільше вихваляти, мусіла виставляти його цілковиту непричетність до цих явищ, його демократичність, його гуманність, його геройство і т. п. Бо силою не залежних ні від хуторянки, ні від цього чоловіка обставин, він опинився на чолі «верховної влади» він ніби символізував українську міщанську державність, він ніби являвся олицетворінням боротьби українства за своє національно-державне існування.

І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному й шкодливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Україні, так і в Європі. Всі удари всіх ворогів українства насамперед зверталися проти тої особи, що стояла на чолі влади, себто проти особи Петлюри. І чорносотенці, й кадети, й так звані руські «праві соціалісти», й навіть большевики – всі старались представити перед своїми течіями Петлюру таким або таким. А цим самим, розуміється, представлялась у цьому ж світлі й уся українська справа. Отже, кожний «урядовий» хуторянський українець уважав за свій патріотичний обов'язок одбивати всі удари ворогів українства, а тим самим, у свою чергу (права чи не правда, вірив сам чи не вірив), представ-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 376.

² ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–3.

ляти Петлюру в протилежному, хорошому світлі. І натуральна річ, фарб для цього не шкодувалось ні з одного, ні з другого боку»¹.

Справді, чорносотенці, денікінці доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати в очах всього світу лідера УНР, довести його нікчемність і злочинність. Це була свого роду провокація, яка вимагала від українців обов'язкової відповідної реакції. І тому «усі закордонні посольства, місії, комісії й т. п. інституції... витрачали величезні гроші на вмщення в європейських газетах статей, телеграм і заміток, в яких Петлюру зиставлялося, як «генералісімуса укр. респ. військ», як «національного героя», як «непохитного борця за волю України». І називали його й «українським Гарібальді», і «українським Леонідом при Фермопілах» і, здається, навіть «українським Наполеоном». Щоб побити «наклепи» руських і польських ворогів, що доводили Антанті, ніби Петлюра – большевик і германофіл, українці з запалом доказували, що Петлюра – найвірніший слуга Антанти й найкращий оборонець Європи від революції, що тільки він здержує своїми грудьми большевизм і не пускає його до антантських країв.

А щоб наочніше представити, який то є «український національний герой», символ нашої нації й державности, українські закордонні видавництва видають портрети С. Петлюри в генеральському мундирі, в рямці з гармат і гетьманських ознак: булави, бунчука і т. п. аксесуарів «отамандержавія»².

Приблизно те саме робилося в Україні у невщухаючій полеміці з денікінською і більшовицькою пропагандою.

Загін «славословів» С. Петлюри формувався з різних джерел. Серед них були й люди, які щиро помилялися, які не знали С. Петлюру, вірили українським проводирям, зазнавали на собі гіпнотичного ефекту популярності провідника революційної боротьби й держави. «Їхня безкритична, вузька псіхіка потребувала якогось фетіша, перед яким вона могла би преклонятися. То инча річ, що той самий обиватель, як дикун, незадоволений на свого фетіша, виструганого ним самим з дерева, буде потім бити й обпльовувати його. Тепер він уклонявся йому, бо така є потреба слабих душ.

А крім того, С. Петлюра був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отої дрібно-буржуазної безпринципности, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожности перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразитарних кляс. Вони, ці щирі обивателі-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як символ власної їхньої міщанської істоти, як виразний, свій власний тип»³.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 377–378.

² Там само. – С. 378–379.

³ Там само. – С. 379–380.

Іншу категорію «славословів» складали безпринципні кар'єристи, підлабузники, «які за те славословіє діставали від Головного Отамана й гроші, й посади, й усякі инчі «лакомства нещасні»¹.

Нарешті, існувала й третя група політиків і пропагандистів, які «славословили просто від страху, бо не славословити Петлюру – це значило бути проти «нашої державності», а хто був проти «нашої державності», той підлягав карі спеціального наказу, виданого Головним Отаманом»².

Результат виявився приголомшуючим: «з усіх цих причин, глибших, поважніших і дрібніших, щиро й нещиро, але без усяких заслуг з боку цього «лубочного героя», як його називали, йому роздували, як пузир, популярність, роздували, не клопочучись про те, що пузирі, звичайно, лускаються, і від них потім лишається невеличкий зморщений, поганенький клаптик чогось невиразного»³.

Між тим, у «славословів» 1919 р. виявилось чимало послідовників, і їхня кількість останнім часом збільшується дуже швидко. Гадається, що вдумливе ставлення до історіографічної спадщини В. Винниченка було б у даному разі дуже корисним і сприяло б подоланню тієї однобічності, якою характеризується більшість новітніх публікацій про С. Петлюру.

Намагаючись збагнути поведінку С. Петлюри щодо конкретного явища – єврейських погромів, В. Винниченко зачепив і ширший пласт проблем, які проливають додаткове світло на особистість одного з найвідоміших провідників Української революції, Української Народної Республіки.

Письменник й історик вважає, що від української нації в черговий раз відвернулася доля. С. Петлюра, «знаючи любов бідної хуторянки до своєї національності, знаючи, що з цієї любови вона може все витерпіти, шантажував і спекулював на цій любови ще більше, ніж у Києві. До того ж він знав і ту скруту, в якій була хуторянка: куди вона могла подітися? До большевиків не піде, до Денікіна тим паче, отже, хоч-не-хоч мусить бути тут, мусить усе зносити. Більше того: вона мусіла, як сказано, навіть вихваляти його, славословити його, підносити його ім'я якомога вище, бо петлюрівщина й «наша державність» були вже неподільні.

Ось така буває злісна, глузлива гра історії. Неначе за кару бідній хуторянці: на, маєш собі Петлюру, коли не хотіла мати дійсно-народної, дійсно-національної своєї державності. На, кривись од огиди, кричи від обурення, плач від сорому, а не смій одкидати від себе цей ганебний хрест свій, цілуй його, шануй, падай на коліна перед ним, бо це тобі вся твоя державність»⁴.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 380.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 381–382.

Багато в чому перегукується з підходами В. Винниченка до проблеми, що розглядається, й підхід П. Христюка. Однак у його творі є й низка оригінальних відмінностей, у тому числі й методологічного характеру, обминути які було б несправедливо.

П. Христюк, як і всі інші автори лівої і лівоцентристської орієнтації, висловлює переконання, що єврейська демократія в цілому прихильно ставилася до національно-визвольної боротьби українського народу. Комуністичні радянські єврейські партії підтримували українських комуністів у їхніх прагненнях. Праві й помірковані єврейські партії (соціалістичні, меншовицького зразка) підтримували Директорію в її боротьбі з великодержавниками, в тому числі й з більшовиками, і з радянським урядом України.

Однак і П. Христюк не може не визнати певних проблем у відносинах між українцями і євреями і намагається знайти власне пояснення їхніх причин.

«Коли з боку єврейської демократії і виявлялась часом немовби загальна неприхильність до Уряду УНР, то завше тільки внаслідок погромів, від яких правительству УНР не в силі було гарантувати єврейське населення, – зауважує історик. – Давня ворожість деяких груп українського населення до «жида», – ворожість (що виростала на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалась політикою старого царського режиму) під впливом злочинної агітації реакційних елементів (від яких не могла увільнитись українська республіканська армія) вибухала в обставинах горожанської війни в формі погромів єврейського населення. Та обставина, що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багацько старих реакційних старшин, – все це не давало правительству УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричастність армії до погромних ексцесів. Зрештою, все це добре розуміла й єврейська демократія, і через це та її частина, яка, по своїм класово-економічним інтересам чи соціально-політичним переконанням, була споріднена з тими українськими групами, які творили УНР, ніколи не одмовляла в прихильності і підмозі українському республіканському правительству, вгамовуючи в собі гірке почуття заподіяної погромами кривди, обурення, гніву»¹.

Разом із тим П. Христюк не виділяє єврейську проблему, антисемітські ексцеси у щось осібне, самодостатнє. Навпаки, вони розглядаються у контексті загальної політики Директорії з усіма зазначеними вище її недосконаlostями і вадами.

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 164.

Так, єврейські погроми за Директорії аналізуються в одній площині з терором проти робітників-росіян і робітників узагалі (як відомо, переважно неукраїнців). Виявом і продовженням цієї політики було те, що «в Житомирі і Бердичеві, Черкасах, Смілі та і в інших містах військо Директорії під проводом бувших гетьманців чинило організовані єврейські погроми, що на Чернігівщині тероризував населення «отаман» Ангел а на Волині невтомно «різав жидів» отаман Козир-Зірка»¹.

Тому П. Христюк вміщує досить великий за обсягом витяг із статті «Робітничої газети» про три безглузді й дикі розгроми Бюро професійних спілок м. Києва, а за ним подає цитату з відозви «Центрального Комітету допомоги потерпівшим від погромів», оголошеної в другій половині січня 1919 р. (хронологічно повідомлення з «Робітничої газети» майже збігається з останнім документом).

Там само подається й інформація з тієї ж таки «Робітничої газети» від 12 січня 1919 р. щодо протестів українських соціал-демократів м. Кам'янка проти розгромів місцевих робітничих клубів, один з яких працював під керівництвом партії «Поалей-Ціон»².

Як П. Христюк нещадно критикує Директорію за її антиробітничу політику взагалі, так само він не змінює підходів, тональності оцінок і у випадках з єврейськими погромами: «Ця погромна хвиля, – наголошує він, – лягає тяжким пятном на Директоріянсько-Винниченківське правління, і не через те, що немовби правлячі кола хотіли тих погромів; навпаки – Директорія і Уряд протестували проти погромів, асігнювали деякі кошти на допомогу жертвам погромів, уважно вислухували безконечні доклади, скарги та прохання міністра єврейських справ (до якого, до речі, стала в опозицію майже вся єврейська демократія), захожувались організувати спеціальні слідчі комісії з представників соціалістичних партій для викриття і покарання винних. Але всі ці заходи не досягали своєї мети навіть в найменшій мірі. В дійсності ні один отаман-погромник не був покараний; у війську не було поведено відповідної агітації, бо взагалі всяка агітація серед військових була заборонена; в той же час реакційним курсом політики Директорії була унеможливлена організація і робота рад робітничих та селянських депутатів, які єдині, як органи організованої демократії і влади на місцях, могли успішно повести спочатку оборону єврейського населення від погромів, а потім і боротьбу з отаманами-погромщиками. От в цьому загально-реакційному курсові політики Директорії на місцях, в її одірваності від революційного селянства і робітництва, в її преклоненню перед розгнужаною «отаманською силою», в «січовицькому» напрямку її політики (в чому признався і сам В. Винниченко на VI Конгресі УСДРП, заявивши, що в остаточному результаті воля Осад-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 25–26.

² Там само. – С. 26.

ного Корпусу для нього найвищий і найсвятіший закон) витворився ґрунт для погромів, і полягала причина безсилля Директорії»¹.

На відміну від В. Винниченка, що покладав головну відповідальність за наростання антисемейських акцій на С. Петлюру, уособлювану ним політику отаманщини, П. Христюк демонструє власне бачення цього аспекту проблеми. Він звинувачує у ганебних вчинках вищий державний орган у цілому та його першого керівника В. Винниченка зокрема. І не тільки тому, що вони повинні були відповідати за все, що коїлося в очолюваній ними державі, – головну їхню провину П. Христюк вбачає у здійснюваному Директорією курсі, біля витоків якого стояв саме В. Винниченко, у політиці соціалістичних партій, які утворювали Директорію.

П. Христюк доводить: «...Стан облоги, цензура, заборона всякої агітації, заборона робітничих зборів, полювання на «большевиків», під якими розумілись всі революційно-соціалістичні елементи – українські і неукраїнські – перейшли в систему директоріанського управління, а зріст українського дрібнобуржуазного шовінізму, української національної виключности та єврейських погромів перетворилися в постійне тло тої системи. В містах і навіть селах зростало велике незадоволення і обурення проти влади Директорії, яке захоплювало все ширші і ширші круги робітничо-селянського населення. Влада одривалась від населення, переходячи поволі «в становище гетьманської влади», як зазначала кам'янецька організація українських с.-д. в своїй резолюції з приводу розгрому кам'янецьких робітничих клубів»².

Вважаючи керівництво Директорії (і В. Винниченка, і С. Петлюру) винними в тому, що за їхнього правління поширювалися єврейські погроми, слід згадати і документи, видані місцевими отаманами, які або ініціювали, або виправдовували ганебні вчинки проти невинного населення. Серед них – «Наказ по Запорізькій Козацькій Бригаді Українського Республіканського Війська імени Головного Отамана Петлюри» від 6 лютого 1919 р., виданий в м. Проскуріві отаманом Симосенком.

В ньому є й такий прикметний параграф: «Пропоную населенню припинити свої анархичні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жить? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидіть мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люду»³.

До погромної агітації були причетні й контррозвідка Дієвої армії, й отамани Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка.

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 26.

² Там само. – С. 27.

³ Там само. – С. 106.

Провід Української революції докладав чимало зусиль, спрямованих проти погромної практики, яка набула величезних масштабів. Газети були переповнені статтями проти погромників. 18 серпня Рада народних міністрів ухвалила по доповіді Міністра єврейських справ П. Красного: «1. Видати до населення відозву від правительства в справі погромів; 2. Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоби командорів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати, як зрадників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю, включно до кари на смерть, і щоб розправлялись з погромними агітаторами і ріжними погромними бандами залізною рукою; 3. Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями для розслідування і боротьби з погромами, яка повинна виїхати на фронт для розслідування погромних ексцесів на місці; 4. Запропонувати управлінню преси й інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації»¹.

Визначені Радою міністрів заходи було впроваджено в життя. Б. Мартос звернувся зі спеціальною відозвою до населення, де повідомляв про свої зусилля, спрямовані на боротьбу з погромами, і закликав українське населення остаточно перебороти погромні тенденції, які руйнують країну і ставлять саме існування республіки під загрозу (теза говорить сама за себе, а нині з відстані десятиліть намагаються мінімізувати масштаби погромів і «ефект» від них – В. С.), а єврейське – до мирного співжиття з українським і спільної оборони держави.

«Соціалістичне правительство, котре стоїть на чолі Республіки, веде разом з Головним Отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами, – повідомляла відозва. – Для розслідування всіх погромних подій, погромної агітації та передачі винних до надзвичайного військового суду утворена Особлива Слідча Комісія з широкими правами. У комісію входять також представники єврейської демократії. В армії заведено важливий Інститут Державних Інспекторів, котрий енергійно бореться з погромами і погромними елементами в армії. Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоб міністерство це мало своїх представників при Інспектурі. Головний Отаман видав низку наказів, у котрих він вимагає знищення в пні всякої спроби до погромів... Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків – багато погромщиків вже розстріляно... Правительство готове активно допомогти Всеукр. Центр. Комітетові при євр. міністерстві в справі допомоги постраждалим від погромів... Як тимчасову допомогу, асїгновано з державних коштів більш двадцяти мільонів гривень. Уряд твердо

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 166.

стоїть на ґрунті закону про національно-персональну автономію і готовий допомогти повному здійсненню її в житті»¹.

Гадається, що чесний висновок при вдумливому аналізі наведеного витягу з документа один – погроми перетворилися, незалежно від проводирів українства і, навіть у супереч їм, на справжнє національне лихо і ніякі спроби зарадити його поширенню не приводили до бажаних наслідків. Як при цьому можна заперечувати факти єврейських ексцесів в УНР і шукати винних за них поза межами українського керівництва – залишається незбагненим. Якщо того не було в межах юрисдикції національної влади – навіщо ж такі велетенські організаційно-політичні й ідеологічні зусилля на загальнодержавному рівні? Відповідь достатньо прозора. Було не лише чому протидіяти, було чого боятися, як реальної загрози дестабілізації самого державного організму. Було, зрештою, чого соромитися.

Однак при бажанні на все те, виявляється, можна просто заплющити очі, або вдати, що то суцільні вигадки ідейних ворогів. І подібна позиція буде цілком у дусі самого С. Петлюри. В листі до колишнього міністра єврейських справ Піхнаса Красного 29 грудня 1920 р. Головний отаман ремствував на «пресову кампанію проти української справи, взагалі і Уряду УНР, зокрема за єврейські погроми». Як не дивно, але він стверджував:

«Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після большевицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабїжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути».

Ось так! Не було, бо не могло бути взагалі!

М. Попович назвав це «курйозними рядками»², хоча самі собою напрошуються значно жорсткіші характеристики. А епігони С. Петлюри можуть використовувати (і роблять те з надзвичайною настирністю) наведені рядки як абсолютні аргументи в суперечках і, водночас, як зручний громовідвід – якщо сам С. Петлюра таке заявляв, то які можуть бути претензії до них – «грішних»?

А що процитоване зовсім не курйоз, а свідомо політична поведінка, свідчить звернення С. Петлюри до українського населення від 18 березня 1921 р., в якому міститься такий пасаж: «Кати наші – большевики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український,

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 166.

² Попович М. Назв. праця. – С. 216.

який, утиснений грабіжниками-завойовниками, сам не може утиснути народу иншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо», Петлюра вдається надалі до пафосу: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: більшовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно.

В скорому часі я повернуся з Українським військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів (то виходить що такі були, хоч вище С. Петлюра заявляв, що «не вірить цьому – В. С.) будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога»¹.

Навівши частину цього витягу в своїй монографії, М. Попович дипломатично зауважує-запитує: «Чи не була це хитрість двоєдушного отамана?»². А, можливо, то просто форма риторичного запитання, яку дуже еластично застосував досвідчений вчений-публіцист?

Повертаючись до серпневого (1919 р.) звернення Ради народних міністрів, слід зафіксувати увагу ще на одному важливому моменті. В документі наголошується на поширенні погромних настроїв у більшовицькому війську і на зменшенні їх в Українській Армії (навіть чи за цією тезою стояла достовірна, або хоч якась статистика. – В. С.), а також на тому, що в лавах УГА б'ється чимало жовнірів-євреїв, уряд апелював на завершення до єврейських громадян: «Пам'ятайте, що єдина для вас путь – це путь мирного співжиття з українським народом, котрий мусить бути і буде самостійним і ні від кого не залежним. Пам'ятайте, що путі українського і єврейського народів тісно зв'язані і мають за собою триста років знуцання і гніту над ними російського царизму. Як рівні громадяне республіки, захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину. Хай живе Самостійна УНР! Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні! Хай живе нац.-перс. Автономія! Хай живе з'єднання робітництва всіх націй на Україні! Хай живе соціалізм!»³.

У наведених словах можна вичитати щирий заклик до братерського єднання двох знедолених століттями народів. А можна вглядіти і нотки, суголосні шантажу (чого варті лише повтори слова «Пам'ятайте» – це лише нагадування, чи, по-петлюрівськи, водночас і погроза, яка визначає «єдину для вас путь?»).

¹ Попович М. Назв. праця. – С. 406–407.

² Там само. – С. 216.

³ Христюк П. Назв. праця. – С. 166–167.

Для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й відборі фактів, документів, не допускати абсолютизації одних при відкиданні інших. Не менш важливо зважено аналізувати й кожен документ в його цілості.

Аналізуючи відозву Головного отамана військ України С. Петлюри від 27 серпня 1919 р., не можна не звернути уваги на те, що відповідальність за погроми покладалася на ворогів УНР, зокрема на більшовиків (які немовби навмисне, підкупили злочинні елементи, організовували єврейські погроми в тилу української армії), повідомлялося про те, що єврейські політичні партії стоять на ґрунті української державності, що єврейське населення допомагає українській армії, піклуючись про ранених козаків, і закликалося до рішучої боротьби з погромщиками і до братерського співжиття двох народів. «Кара на смерть мусить упасти на голову погромщиків і провокаторів, – писав С. Петлюра. – Більше карності й дисциплінарності я вимагаю від вас (старшин і козаків) в цьому відношенню, щоб ні один волос не впав з голови невинного. З Богом на велике і святе діло визволення народів з ярма большевицького!»¹.

Мабуть, ще рішучішим, суворішим був наказ про боротьбу з погромами Головної Команди війська УНР від 26 серпня 1919 р., головні положення якого можна звести до таких: «Українське хоробре військо... освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі і всім тим, хто на ній з давніх давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, – большевики, наче б ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, в свій темний закуток. Проте на вільній, але занапашеній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва, – йому захотілося ще крові невинної, ні в чому не повинного населення. Темні люде – чорносотенці і червоносотенці (одна згряя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації і часом підбурюючи на це страшне діло і деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть оплямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю і загубити нашу національну справу... Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і воро-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 167.

гом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття. Старшина й козацтво! Весь світ дивиться і не надивується на ваші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоча б і випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій Державі пекучого сорому на весь світ. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю застане сувора законна кара народнього суду, а помста, частогусто не обміркована, це не козацьке діло. Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, яко зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду для Держави від погромів, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. Наказую всьому вояцтву пильно прислухатися до цієї відозви і найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати у всіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях, як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин»¹.

Коли читаєш такі документи, невільно знову й знову виникають питання: яку ж армію провокаторів треба було заслати у петлюрівські війська, щоб вони майже всуціль заразилися бацилами антисемітизму і спричинили до таких масштабних, повсюдних ексцесів, що боротьба з ганебним лихом перетворилася на цілий напрямок урядової політики? І чи не тому ефект від усіх зусиль державного проводу виявився мінімальним, що причини явища шукалися зовсім не там (або ж більше не там), де вони насправді зароджувалися? Боротися з хворобою, не встановивши діагнозу, як відомо, справа безнадійна.

Та гостра ідеологічна боротьба, яка спалахнула після вбивства С. Петлюри, не привела ні до обнародування нових фактів про непричетність отаманського режиму до єврейських погромів, ні до появи нових логічних аргументів. І тим не менше, гадається, якнайдоцільніше звернутися саме до документів тієї пори, оскільки вони, окрім певної систематизації й узагальнень, містять погляди, так би мовити, з різних боків. Є можливість ознайомитися й з тезами, й зі ставленням до них (антитезами).

Безперечний інтерес у цьому плані становить брошура «Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри». Видання було здійснене закордонною організацією УСДРП в 1928 р. у Празі (на брошурі позначено: Прага—Київ).

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 167–168.

До брошури ввійшли документи, що супроводжували дискусію, яка відбулася у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу в лютому 1928 р. Історія цієї події така. Після суда над С. Шварцбардом, на якому чимало йшлося про вину С. Петлюри за єврейські погроми і природного широкого розголосу в світі про деталі резонансної справи, ЦК УСДРП 22 червня 1926 р. ухвалив спеціальну резолюцію та відозву до українських робітників і селян, розповсюдив статтю О. Безпалка на смерть С. Петлюри¹. У лютому 1927 р. на ці документи відреагував колишній бундівець, представник Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному Інтернаціоналі Р. Абрамович. У доповіді, направленій до Комісії національних меншостей Інтернаціоналу, Р. Абрамович піддав критиці позицію ЦК УСДРП. На його думку, українські соціал-демократи намагалися взагалі заперечувати причетність української влади, персонально С. Петлюри до єврейських погромів 1919 р., зняти вину з них за бездіяльність щодо протидії ганебним антисемітським акціям тощо.

У відповідь ЦК УСДРП обнародував два меморіали (10 лютого 1927 р. і 15 лютого 1928 р.) зі спростуванням претензій Р. Абрамовича. Питання обговорювалося на засіданнях комісії національних меншостей (23 лютого 1928 р.) і Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу (28 лютого 1928 р.).

До видання включено підготовчі матеріали, протоколи й резолюції засідань і додано деякі документи революційної доби.

Зважаючи, що інших офіційних документів бракує (здебільшого доводиться мати справу з мемуарами), гадається, є сенс звернутися як до свідчень з одного боку, так і їх спростувань. Адже нічого нового в протиборстві сторін аж до сьогодні, враховуючи й статтю (брошуру) Т. Гунчака, яку практично ніхто не обходить, й документальні видання В. Сергійчука, не з'явилося.

У доповіді Р. Абрамовича наводяться наступні факти:

Єврейські погроми розпочалися уже в грудні 1918 р.: 13 грудня це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на станції Бобринській, а 26 грудня – в м. Сарнах. При цьому «козаки заявили, що вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дні з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутация міського самоуправління з християнином на чолі, то полковник заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами»².

З 25 по 30 грудня 1918 р. «інша українська регулярна частина» на залізничній лінії від Коростеня до Сарн грабувала і вбивала «усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати». «Зараз же після

¹ Безпалко О. Симон Васильович Петлюра / Соціал-демократ (Прага). – 1926. – 28 травня.

² Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–К., 1928. – С. 28.

цього почалися ексцеси в Бахмачі й Борзні (Чернігівська губернія), де особливо відзначився уславлений отаман Ангел, що також командував українською військовою революційною частиною». Всю першу половину січня український загін на чолі з отаманом Козир-Зіркою тероризував єврейське населення м. Овруча. «Десятки жидівських дівчат були насилувані й захоплені козаками. На одному лише базарі залишилося 32 жидівських трупи. Все, що можна було грабувати, було пограбоване»¹.

Значно страшнішими й жорстокішими були ті «організовані масові вбивства євреїв, – веде далі Р. Абрамович, – які були переведені в різних містах і містечках не партизанами, але офіційними начальниками українських правительствених військ в перших місяцях 1919 р. Під приводом «карної експедиції проти большевизму» учинив отаман Палієнко, старшина Петлюри, масові грабунки, знущання й розстріли жидів в Бердичеві та в Житомирі. Кожного разу місто розподілювано по докладно виробленому плану на окремі участки, осаджувано малими групами українських козаків і підпалювано. Всюди поступали однаково: домашній трус, знущання, грабунки і тут, то там насилування жінок і розстріли. В Бердичеві, де різня тривала від 5 до 10 січня, нараховано 17 вбитих, 40 ранених і кілька сот побитих і пограбованих жидів. В Житомирі від 8–13 січня вбито 53 жидів, 10 поранено і багато соток бито і пограбовано. Між вбитими були переважно старики, жінки й діти... Палієнко заявив делегації міської управи (в Бердичеві та Житомирі), що він уповноважений Директорією (Петлюри) «навести порядок» в Бердичеві й Житомирі. Він заявив теж, що «весь большевизм є діло жидів» і що «Україна має таких ворогів: Антанту, поляків, румунів, москалів, жидів і большевиків. Але всі большевики – жиди...».

Бердичівська комендантура заявила, що вона одержала від начальника південно-західного фронту отамана Оскілка наказа не втручатися в розпорядження Палієнка. В Житомирі заявив комендант, що він має наказ: «повбивати всіх жидів...»².

Звернувши увагу на те, що всі тодішні погроми в Україні здійснювалися під прапором «боротьби проти жидівського большевизму», доповідь наголошує на тому, що «найстрашніше й найбільше пролиття крові було зроблено в містечках Проскуріві, Фельштині й Балті. Організатором цих перших двох погромів був відомий український отаман Семесенко, що був у великій пошані за свою відвагу, і який командував «Запорізькою козакою бригадою ім. Петлюри» і «Третім Гайдамацьким полком». Коли було здавлено зроблений там українською залогою большевицький бунт, зібрав Семесенко своїх козаків і старшин на закуску і після закуски взяв присягу від всіх присутніх, що вони виріжуть всіх жидів у м. Проскуріві, не займа-

¹ Трагедія двох народів... – С. 28–29.

² Там само. – С. 29–30.

ючи однак жидівського майна. Козаки на це склали присягу і її додержали. 15 лютого о год. 2-ій по полудні появилися гайдамаки у строгому військовому порядку з червоними стрічками на грудях і розділилися швидко і безшумно по докладно виробленому плану по всьому місті. У кожний жидівський дім вдерлася мала група козаків 5 до 15 чоловіка і зачала цілком спокійно і діловито вбивати шаблями присутніх жидів. Не минали ні старих, ні жінок, ні немовлят. Майже зовсім не стріляли. Такий був наказ Семесенка. Все це тривало в Проскуріві тільки 3 ½ години. Тоді затрубила труба і козаки залишили будинки, стали на вулиці у військові лави і відійшли до своїх квартир. Але за ці 3 ½ години вбито 1500 жидів і ранено понад 600. Санітари, які хотіли пізніше подати поміч раненим, оповідали, що кров текла буквально потоками, так що можна було бродити в крові. Трупі наскладало у великі купи. По плану Семесенка різня мала ще теж продовжуватися на слідуючий день, але цивільний комісар Таранович викликав по телефону допомогу від головнокомандуючого фронтом Шаповала... і йому вдалося при підтримці впливового соціал-демократа учителя Верхоли зупинити Семесенка і примусити його припинити різню»¹.

Представник російських соціал-демократів не згоджувався з тим, що С. Петлюра довгий час не мав сил для боротьби з погромами, хоча й був проти них. Коли це торкалося його особистої влади, замахів на неї (скажімо, В. Оскілка чи П. Балбочана), Головний отаман діяв рішуче й оперативно.

«Це факт, – підкреслюється в доповіді, – що до літа 1919 року не був як небудь покараний, не кажучи вже про кару на смерть, ні один із організаторів погромів, імена яких були всім відомі. Хоч було заявлено, що отаман Ангел мав бути розстріляний, але пізніше виявилося, що ця вістка була неправдива... Так само нічого не зроблено з Палієнком, героєм погромів у Бердичеві й Житомирі. Розпочате було слідство проти нього і знайдено у нього під час тусу багато награваного золота і дорогоцінних річей, але всемогучий керівник української «контррозвідки», яка відповідає большевицькій «Че-ка», полковник Ковенко (соціал-демократ і близький приятель Петлюри) взяв Палієнка під свою охорону і заявив в присутности представників жидівської соціалістичної партії на нараді у Винниці (лютий 1919 року), що на Палієнка не падає вина, бо він, робив по вказівкам його, Ковенка, і провадив тільки протибольшевицьку розправу в Бердичеві й Житомирі. І Ковенко додав: «ми вбивали, вбиваємо і вбиватимемо». Палієнкові не сталося нічого. Тим більше не було нічого іншим погромницьким отаманам. Що більше, ці панове, яких руки були поплямлені невинною жидівською кровю, всі ці Волинці, Соболевські, Ковенки, Петрови, Шепелі, Мордалевичі й інші називали себе гордо «соціалістами» і деякі українські

¹ Трагедія двох народів... – С. 30.

соціалістичні партії вважали їх і шанували, як соціалістів. Навіть жорстокому Семесенкові нічого не сталося...

Пан Пшановський, керівник Данського Червоного Хреста, сказав, як свідок (перед слідчою комісією), що він як раз був при тому, коли Семесенко рапортував Петлюрі про свою «екзекуцію» в Проскуріві і що Петлюра не тільки не робив ніяких закидів Семесенкові, але прийняв його дуже приязно. Відомий український професор Грушевський й український соціалдемократ Жуковський оповідали українському жидівському міністрові Ревуцькому (Поалей-Ціон), що Петлюра ніби заявив у їх присутності: «Шкода жидів, але жидівські погроми підтримують дисципліну в армії...»¹.

ЦК УСДРП визнав усі перераховані в документі представництва РСДРП в Соцінтерні факти єврейських погромів. Розбивши період, коли на Україні відбулися погроми за участю певних елементів українського населення й українського війська на дві доби: «одна приблизно від 15 грудня 1918 року до 12 квітня 1919 року і друга – від 12 квітня 1919 року до 15.XI.1919 р., – українські соціалдемократи констатували: В першу добу відбулися всі погроми, на які посилається у своїм меморіялі т. Абрамович (Сарни, Бердичів, Житомир, Проскурів і інші), бо на протязі цієї доби на території, зайнятій українським військом, панувала найбільша анархія за весь час української революції»².

Заперечувати, вочевидь, було просто неможливо те, що знали всі (правда, як зазначалося вище, «не знав» або «забув» С. Петлюра, хоча, маючи немало вільного часу на еміграції, міг би ознайомитися з документальними публікаціями з проблеми, що незаживаючою раною ятрила пам'ять єврейства³). Як було скрити, скажімо, причину залишення урядової посади (заступника міністра закордонних справ) євреєм А. Марголіним, що сталася на знак протесту проти невщухаючих погромів і найбрутальнішого з них – у Проскуріві.

У листі від 11 березня 1919 р. до міністра закордонних справ К. Мацієвича А. Марголін писав: «Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьіві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами (гадається, остання фраза для чиновника-дипломата атрибутивна, а не сутнісна. Сутнісним був його вчинок, а не слова – В. С.).

¹ Трагедія двох народів... – С. 33, 34–35.

² Там само. – С. 51.

³ Згадати хоча б: Алексеев (Небудов) Ив. Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912–1920. – М., 1922. – С. 21–27; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы 1919–1920 гг. на Украине. – Харьков, 1922.

Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як євреї, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу»¹.

Як було забути О. Безпалку, що написав некролог про С. Петлюру і поставив перший підпис під першим меморіалом УСДРП до комісії національних меншостей при Соцінтерні, що 4 березня 1919 р. він опублікував у «Робітничій газеті» (органі ЦК УСДРП) дуже емоційну, надривну, гнівну статтю із засудження прокурівського погрому. Поряд зі справедливими вимогами покарання винних (тому статтю було передруковано у брошурі «Трагедія двох народів») публікація містила і визнання того, що злочини вчинили українські гайдамаки і що влада не поспішає з притягненням до відповідальності зачинщиків ганебного дійства.

У статті О. Безпалка є рядки, від яких стає справді моторошно й які просто соромно повторювати. Це відтворення подробиць того, хто й кого нищив. «Страшно, страшно, нема слів обурення, щоби висловити це почуття образи для людської гідності, – в розпачі пише автор. – Ні в якому народі і в жаднім віці, і нігде на сторінках історії нема описаних подібних картин.

Хто ж це гуляв на прокурівським базарі: люде? Ці єства не заслуговують на назву жадної звірини, бо це ж було би образою тої звірини. Герої? Де ж є на світі герої такі, які мірялися би з шестимісячними дітьми, немічними бабами, коли ж ще в середніх віках тому шістьсот літ уважалося задачею чести найкращих героїв-лицарів брати в оборону німецьких жінок і дітей.

Оцих прокурівських погромників не можна навіть назвати відважними людьми, бо в Проскурові мали щастя всі ті жиди, що жили в міцних камяних хатах з кріпкими дубовими дверима. Туди не зайшов жодний гайдамака, бо виважувати дубові двері це праця і може за ними знайшовся б сильніший опір. Але ж бідні хатки обчасом розбиті, на це стало відваги й сили. Тому ж то наші приятелі жидівські банкири і багаті міста Проскурова, осталися живими, за те наших клятих ворогів пекарів, кушнірів, робітників на заводах, фурманів, маленьких лавочників – тих вирізали до ноги. Біля 1500 душ загинуло від гайдамацьких шаблук. Гайдамаки в своїм нерозумі хвастаються, що 6000 вирізали. Докладної статистики ще не зроблено, але більш 2000 душ в ніякім разі не упало після провізоричного обчислення жидівської громади»².

Гнівно засудивши погромників, заявивши, що їх нізащо не можна вибачити, О. Безпалко щиро запитує, «чи покарано злочинників, чи дано інформації всім частинам війська, як воно має заховуватися

¹ Цит. за: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – С. 37.

² Робітничая газета (Вінниця). – 1919. – 4 березня.

супроти мирного населення без різниці віри, чи поширюється література для освідومлення народу в цім напрямі?

Незважаючи на те, що на момент обнародування статті пройшло майже три тижні, відповідь настільки не задовольняла одного з чільних діячів УСДРП, обурювала свідомість кожної порядної людини, що стаття завершується із застосуванням жакхливих оцінок-епітетів: «Наразі ще досі урядує той комендант, за якого урядування вирізано дітей й жінок у Проскурові, ще досі ті частини війська, що це робили, живуть в тім городі, ще досі ходять люди, які себе звуть інтелігентами й провідниками військових частин і хвастаються оцим нелюдським ділом в Проскурові і по інших містах.

Ми мусимо голосно сказати собі і народові, що ворог нашої справи і ворог нашого народу сидить в нас самих, в нашій незорганізованості, в нашій байдужості до загальних справ, в нашій відсутності енергії братися витревало до суспільно- і військово-організаційної роботи, в нашім лінивстві, бездарності, в нашій невірі до власних сил. В нас є цей ворог, але ми не розправляємося з ним так жорстоко, як з тими невинними жидівськими бідолахами, яким дійсно байдужа мусить бути доля нашого народу і нашої України. Коли ці жидки заслужили на заріз, то кілька з нас заслужили на шибеницю за зраду своїй отчизні і своєму народові.

Наш нарід мусить змити проскурівську пляму з себе, як найскорше одноголосним осудженням того діла і гострим покаранням його. Инакше не маємо права домагатися прийняття до сем'ї народів і засідати разом з американцями, англійцями, французами, які неминуче мусять нас уважити не рівними з собою, а людодіадами»¹.

Кількома днями раніше в тій же «Робітничій газеті» було вміщено резолюцію ЦК УСДРП, формулювання якої були більш стриманими, однак смисл був той же².

Проте, в 1927–1928 рр., намагаючись зняти відповідальність з українського політичного керівництва, передусім з С. Петлюри («на допомогу» багатослівно притягається вся історія боротьби проти П. Скоропадського, проти червоних, білих, Антанти, Польщі, численних повстань в тилу УНР, злочинців, що повтікали з тюрем під час антигетьманського повстання, провокаторів-терористів, що пролазили в армію Директорії, або на цивільні посади й т. ін.), автори українського меморандуму заключають аргументацію своєї позиції дуже прикметними сентенціями: «Різні «отамани» формували «партизанські» полки під такими голосними назвами, як «республіканський полк імени Петлюри», «ім. Винниченка» і др., які піячили, чинили заколоти, реквизиції й ніякої влади не слухали. Утворився жакхливий стан, як на фронті, так і в тилу армії. Так, напр., подільський губернiальний комісар, прохаючи порятунку від «отаманів»,

¹ Робітнича газета (Вінниця). – 1919. – 4 березня.

² Там само. – 1919. – 28 лютого.

писав у своєму офіційному донесенні з 5.ІІІ.1919: «Отамани й штаби військових частин, які формуються, зовсім не рахуються з жадними законами й кожний отаман та вербовщик уважають себе за великого начальника. Робляться незаконні, грабіжні реквизиції і т. д. Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не може дати хоч би маленький відпочинок населенню, яке живе під страхом погрому або якого небудь вибуху» (Христюк. Замітки й матеріали до історії української революції. 1922. Т. IV. стор. 107).

Такий стан безсилля місцевої влади цілковито відповідав стану вищої як цивільної так і військової влади. В цей час замість впорядкування фронту і тилу Директорія і правительство на домагання представників держав Антанти реорганізуються. Соціялісти виходять (10.ІІ.) із складу Директорії і правительства, утворюється буржуазне правительство на чолі з проф. Остапенком.

Все це утворило на фронті стан повної анархії. Навіть найбільше дисципліноване ядро армії – Корпус Січових стрільців, – який почав повстання проти гетьмана, настільки в цей час дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини. Необхідно підкреслити, що такий стан дезорганізації фронту припадає як раз на середину лютого, тобто на момент найбільшого погрому – Проскурівського...

Така загальна ситуація панувала в першу добу зазначеного періоду. Жидівський соціяліст Гольдельман, на якого посилається й т. Абрамович, цілком правильно про цю добу пише: «Панувала безмежна отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої плани, свої методи війни» (Гольдельман. Листи про Україну, стор. 34).

Є безсумнівний факт, що в ту добу українська влада була безсила успішно боротися як з погромами, так і з іншими проявами страшною міжгромадянської війни»¹.

Одним словом, громадянська війна, абсолютна анархія – хто міг подолати такі об'єктивні обставини?

Мабуть можна визнати, що до певної міри з наведеними міркуваннями можна погодитись. Однак до них обов'язково треба додати й відповіді на питання: а хто, як не С. Петлюра був ініціатором і «творцем» системи порядкування в УНР, наіменованої «отаманщиною»? Причому зробив це всупереч тим теоретичним моделям, які виробляли найавторитетніші діячі з УСДРП й УПСР і до яких схилилася більшість українського політикуму (ну, скажімо, на Трудовому Конгресу).

Можна, звісно, погодитися з тим, що безчинствували непідвладні С. Петлюрі отамани (більшовицькі й гетьманські провокатори, білогвардійські агенти, здеморалізовані елементи тощо) – на цьо-

¹ Трагедія двох народів... – С. 53–54.

му особливо наполягають сьогоднішні адепти Головного отамана. Однак, тоді дуже швидко з'ясовується, що кордони Української Народної Республіки, з неминучістю доведеться звужити до площі під директоріальним потягом. Тобто держави з багатомільйонним народом із беззавітною відданістю його «рідній національній владі» у Директорії, С. Петлюри просто не було. За кого ж і за що він тоді змагався?

На це питання також відповісти нелегко. Гасла самостійної, соборної України лунали в 1919 р. постійно. Однак ніякої соціальної програми «отаманодержавіє» не мало й мати не могло. То ж не дивно, що від українського проводу відсахнулися маси практично всієї Наддніпрянської України й сякі-такі надії залишалися хіба що на галичан, яких, своєю чергою, з рідних теренів за Збруч витіснили поляки. Діватися було нікуди й доводилося вести боротьбу за виживання «соборним фронтом». Правда й щодо останнього не все було гаразд, а тому І. Мазепа та П. Феденко (автори меморандуму) повертають справу так, щоб і у внутрішніх незгодах та чварах у Директорії знайти аргументи для виправдання С. Петлюри. «В середині самої Директорії, – пишуть вони, – її член Андріївський виразно виступав в оброні українських контрреволюційних елементів, які взагалі були головним чином причетні до погромів. Палієнко, Семесенко, Ковенко, Оскілко, Балбочан – все це політичні однодумці п. Андріївського, які не тільки не слухали правительства і Петлюри, але за всяку ціну хотіли збутися й республіканському уряду і самого Петлюри. В цім вони находять собі підтримку з одного боку у буржуазного уряду Петрушевича в Галичині, а з другого – у всіх неукраїнських реакційних елементів»¹.

Можна подумати, що перелічених (та й інших, не перелічених) отаманів призначав П. Андріївський, а не Головний отаман!

Однак, не помічаючи (чи, принаймні, роблячи вигляд, що не помічають) очевидної суперечності, українські соціал-демократи роблять висновок-зізнання: «В цих умовах зрозуміло, що й ті заходи, яких уживала українська влада для боротьби з погромами, не досягли своєї цілі. Загальна дезорганізація була така велика, що успішна боротьба з погромами була неможлива: ця доба належить безперечно до найсумніших в історії української революції»².

Якось пом'якшити цю сумну констатацію не спроможні «жалібні» розповіді про те, що спроби С. Петлюри покарати Палієнко, Ковенка, Семесенка наштовхнулися на протидію правих елементів (П. Андріївський) і тих же галичан (С. Петрушевич), а комісії, створені для розслідування і покарання винних за погроми в Житомирі, Проскурові, інших містах «не встигли» виконати своєї ролі, оскільки блискавичне посування фронту унеможливило їх роботу.

¹ Трагедія двох народів... – С. 54–55.

² Там само. – С. 55, 56.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, не криводушити, доведеться визнати: перевага в суперечці виявилася не на боці українських соціал-демократів, а меншовика. Останнє теж має своє певне значення – не більшовика і не білогвардійця, на яких представники УСДРП намагалися покласти головну відповідальність за єврейські погроми. Хоча тут можна висловлювати свої застереження, все ж неналежність Р. Абрамовича до котрогось із таборів, що фігурували в дискусії, дозволяє сподіватися, що ймовірність об'єктивності в його твердженнях і оцінках порівняно вища, ніж у осіб, які мали пряму зацікавленість у результатах суперечки.

Наведене міркування, звісно, можна сприйняти за більш або менш абстрактне. Однак його можна й дещо конкретизувати. Достатньо звернутись до тверджень М. Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавалися, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з Головним отаманом, зазіхав на його владу, влаштував заколоти-«авантюри». Контррозвідник найменував свої дії ліквідацією «Отаманії»¹.

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», – згадує автор. – На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним]

¹ Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – С. 27–28, 31. 53, 54 та ін.

Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «копам'яталися», але запізно!»¹

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитися із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склалися так, що «Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський–Проскурів–Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова –Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М. Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І. Мазепа, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], – зауважує головний «кривдник» отаманів, – я перевіз з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільняти. Влада нічогоісінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організовувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим»².

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі,

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника... – С. 31.

² Там само. – С. 32.

якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати.

Так у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляв: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей»¹.

І першим, хто порушив цей заклик-розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра².

То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. – І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, – «отамани готові були на руках носити за звільнення»³.

І якщо не з наукової точки зору, а суто по-людськи поведінку І. Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьгоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів на громадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний отаман зустрівся у Волочиську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитися у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра напугувався його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь

¹ Цит. за: Мазлах С., Шахрай В. До хвили (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов. – 1919. – С. 13.

² Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С. 163–165; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С. 569–570.

³ Там само. – С. 33.

визвольної нашої справи»¹. А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадовими подробицями.

«Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі – годинники, персні і т. д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – В. С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. При них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.»².

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...»³.

Звідки взялися гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри – не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускалися подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Вищенаведене дисонує із твердженням професора В. Сергійчука про те, що уряд УНР «уже після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 року в Бердичеві та Житомирі, різко засудив їх, вдавшись до розстрілу організаторів і розформування військової частини, що взяла участь у ньому. І в подальшому бачимо неодноразові спроби Уряду УНР, зокрема Симона Петлюри, поставити на

¹ Солдатенко В. Ф. Назв. праця. – С. 33.

² Там само.

³ Там само. – С. 123.

місце стихійну отаманію – про це засвідчують оригінальні документи за його підписом»¹.

Не заперечуючи антисемітських ексцесів за часів уряду С. Остапенка, автори меморіалів 1927 і 1928 р. І. Мазепа і П. Феденко намагаються довести, що ситуація докорінно змінилася після сформування нового кабінету міністрів: «Інша доба наступає, починаючи з 12 квітня, коли після буржуазного кабінету Остапенка було утворено соціалістичне правительство з членом нашої партії т. Мартосом на чолі. З самого початку існування цього правительства було рішуче поставлене питання про боротьбу з погромами. Мусимо ствердити, що нашій партії вдалося це зробити спільно з партією українських соціалістів-революціонерів, які також брали участь в цьому уряді. Петлюра твердо піддержував цю акцію. Позитивних результатів цих зусиль було досягнуто насамперед на ґрунті іншої загальної ситуації, яка утворилася, починаючи з середини квітня»².

Останній момент надзвичайно цікавий. Що ж то за «загальна ситуація», яка посприяла боротьбі з антисемітськими акціями? Творці українських документів демонструють просто дива зворотливості: «В квітні українська армія в результаті трьохмісячного відступу займала порівнююче невелику територію, а трохи згодом майже вся опинилася на території Галичини»³ (підкреслено мною. – В. С.).

Ця обставина, буцімто, й дала можливість здійснити «планову реорганізацію армії» (в ході якої було зліквідовано заволодіти отаманів В. Оскілка й П. Балбочана), запровадити державну військову інспектуру, провести антипогромницьку кампанію у військах. А 27 травня 1919 р. було навіть створено й спеціальну слідчу комісію «для боротьби з погромами з широкими правами й з участю представників жидівського населення»⁴.

Ось все це, буцімто, й дало бажаний ефект – погроми припинилися. Фактів не наводиться. Втім, зробити це непросто – ну, що скажімо могла зробити комісія, коли в неї не було доступу до місць погромів, до населення, яке постраждало, до свідків. Адже владні структури УНР, Дієва армія С. Петлюри просто-напросто були витіснені з територій, де до того чинили погроми, а в Галичині на правах «бідних родичів» було вже не до «геройствувань» – доводилося проводити «планову реорганізацію» армії під загрозою витіснення і з цієї території, але вже поляками.

То ж Р. Абрамович, не вдаючись у довгі суперечки, відмітає докази української сторони простим, однак переконливим зауваженням. На папері («зливою відозв», наказів тощо) розпочалася справді

¹ Сергійчук В. Погроми в Україні в 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. – К., 1998. – С. 21.

² Трагедія двох народів. – С. 56–57.

³ Там само. – С. 57.

⁴ Там само. – С. 57–58.

масштабна боротьба з антисемітськими настроями і погромами. «Але все це робилося аж тоді, як правительством Петлюри мусіло лишити всю Україну і його влада обмежувалася невеличким шматком території навкруг Кам'янца на Поділлі. Це був такий момент, коли навіть найтупіші військові із штабу Петлюри мусіли зрозуміти, що травля жидів і жидівські погроми не принесли користи українській справі, але навпаки, скомпрометували її перед цілим світом»¹.

Якщо взяти до уваги вищевикладене, то крім всього іншого, лише на основі аргументів суперечки в Соцінтерні можна прийти ще до одного цікавого спостереження-висновку. Єврейські погроми на Правобережжі України в 1919 р. припиняються по мірі відступу з її території Дієвої армії й підрозділів, що самоідентифікували себе як частина збройних сил УНР, й приходом туди Червоної армії. Дуже симптоматично, що згадку Р. Абрамовича про причетність більшовиків до антиєврейських силових акцій укладачі збірника «Трагедія двох народів», українські соціал-демократи супроводжують наступною приміткою: «Треба констатувати, що в багатьох випадках дійсно большевицькі військові частини робили жидівські погроми (козаки Будьонного). Але треба теж признати, що большевицьке військове командування вжило негайно найрізноманітніших заходів супроти винуватців, так що більш не було таких погромів. (В одному випадкові, напр., розстріляно по воєнному закону 138 учасників погромів)»².

По-перше, характерне визнання того, що більшовицьке військове командування оперативно вживало різноманітних заходів щодо припинення погромів. До цього треба додати, що жодного факту про антиєврейські акції червоних частин, які за масштабами хоча б наближено нагадували ті, що сталися на територіях офіційної УНР не наводять, хоча витрачають немало зусиль, щоб довести, що єврейські погроми були спровоковані саме більшовиками, які принесли на землі України громадянську війну, а такі погроми, як проскурівський теж, зрештою, були зворотною (мало не вимушеною) реакцією на поведінку «жидівської молоді, яка в ідеалістичнім захопленні горнулася під прапор большевизму»³. Стверджується, зокрема, про причетність цієї молоді до повстань «проти української влади по містечках, її участь в роботах зненавидженої населенням «чека»⁴.

По-друге. На підтвердження факту про більшовицькі єврейські погроми згадуються козаки С. Будьонного, що, як відомо, вперше з'явилися в Україні аж у червні 1920 р. в ході радянсько-польської війни, а покарання винних за єврейські погроми виявилися не таки-

¹ Трагедія двох народів.. – С. 35–36.

² Там само. – С. 31.

³ Там само. – С. 19.

⁴ Там само.

ми вже й однозначними, відбивали, зокрема, й внутрішню боротьбу в радянському керівництві, зокрема в командному складі армії, на чолі якої стояв Л. Троцький, де діячі єврейського походження займали дуже показні позиції й виявляли неабияку активність¹.

То ж, відкидаючи кон'юнктуру, в якій б шата її не вбирали, комплексно оцінюючи інформацію з питання, що розглядається, достатньо прозоро вимальовуються два основних висновки. Проблему єврейських погромів в роки громадянської війни заідеологізували й заполітизували настільки, що навіть оприлюднення якихось невідомих раніше свідчень сприймається спочатку як вияв певної позиції (хто, чому вводить якісь нові дані в обіг), а вже потім починають шукатись аргументи, покликані витлумачити зміст документів, сутність фактів у потрібному ключі.

Гадається, є сенс замислитися і над таким феноменом. Українська преса доби революції робила все можливе, щоб довести, ніби погроми в Україні пов'язані з діяльністю більшовиків, денікінців і лише приписуються безпричинно отаманам УНР. А світова громадська думка була переконана у тому, що більшість антиєврейських акцій здійснена на територіях з офіційною владою Директорії й частинами, які вважали себе підрозділами петлюрівської армії. Хоча про сьогоднішній день судити важче (ніхто тут підрахунків, соціологічних досліджень не веде), можна думати, у достатньо широкого загалу згадана позиція якщо й змінилася, то неістотно. Така ситуація, можна припустити, є наслідком недовіри до публікацій, у яких відчуваються неправдиві, антинаукові підходи.

По-друге, попри велетенські зусилля, спрямовані на переконання громадськості в тому, що не існувало прямого зв'язку між режимом отаманщини та єврейськими погромами, зробити це доказово не вдається.

Основна причина тут – та ж тенденційність, заангажованість частини дослідників, які не можуть об'єктивно спростувати очевидне, а тому й приречені на те, щоб вдаватись до спотворень, фальсифікацій, замовчувань, односторонності – одним словом такого арсеналу, який чужий об'єктивній науці. Зрештою, інтуїтивно вловлюють це й пересічні громадяни.

Неодноразово звертався до проблеми українсько-єврейських стосунків, історії погромів, ставлення С. Петлюри до єврейства В. Сергійчук. Зробивши багато для пошуку й оприлюднення максимально можливого кола документів², плідний дослідник і публіка-

¹ Див., напр.: Кузьмин Н. Возмездие. – К., 2005. – С. 133–135.

² Див., напр.: Сергійчук В. Погроми в Україні в 1914–1920 рр. ... – 543 с.; Його ж. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. – К., 1998. – 122 с.; Його ж. Симон Петлюра і єврейство // Дніпро.

тор поступово додавав все нові елементи в тлумачення проблеми. Вони закумульовані в останньому виданні. В. Сергійчук предметно розглядає, зокрема, позиції, аргументи різних авторів, що так чи інакше доторкалися питання, уважно аналізує обставини появи деяких праць, які вплинули на їх зміст. Серед останніх – не лише публікації радянських публіцистів, а й єврейських, зокрема В. Жаботинського.

Аналізуючи статтю останнього «Петлюра і погроми», вважаючи її кроком назад у розумінні проблеми, кроком, зробленим під тиском «єврейської вулиці», В. Сергійчук пише: «Жаботинський не звинуватив Петлюру та український національний рух ані в семітизмі, ані в організації погромів, а лише в невмінні або в нездатності їх припинити. При тому він зазначав, що керівник держави та армії, який не здатний припинити погроми, мусить піти у відставку»¹. На це сучасний дослідник відповідає буквально наступне: «Можна думати, що Жаботинський, найскорше, сам чудово розумів, якою зрадою своєї справи була б з боку Петлюри відставка в той час, коли не лише євреї, а вся Україна зазнавала страшного погрому з боку численних і могутніх ворожих сил і коли вирішувалася доля українського народу»².

Гадається, не так часто можна зустрітися з подібним філігранним поворотом дискусії. Вона дуже тонко переводиться у площину того, чи варто було С. Петлюрі відрікатися від влади – адже він був палким захисником не тільки євреїв, а й всього українського народу. А в підтексті досить промовисто відчувається, що іншого рівного С. Петлюрі діяча просто не існувало, а його зрада справи обернулася б очевидними бідами значно більшого масштабу.

Мабуть, дискусія в подібному руслі абсолютно безперспективна, оскільки прямих аргументів мати не може. Однак, у міркуваннях В. Жаботинського у даному випадку важливішим є не те, чого в реальному досвіді не було (відставка С. Петлюри, чи збереження влади в його руках), а те, що керівник держави, котрий не може навести порядку, має нести значну міру відповідальності перед народом, країною. І тут доцільно вести мову лише про ступінь цієї відповідальності.

Якби вдалося довести (а це настирливо намагаються зробити і В. Сергійчук, і деякі інші автори), що погроми були не породженням отаманщини, не іманентними режиму, а «аномальними» явищами, мабуть, з подібною точкою зору можна було б погодитися (хіба що шукаючи пояснень причин загальної слабкості, неефективності влади). Однак і доводи В. Сергійчука, й документи, котрі він

– К., 1999. – № 5–6. – С. 105–140; Його ж. Симон Петлюра і єврейство. – К., 2006. – 152 с.

¹ Сергійчук В. Погроми в Україні в 1914–1920 рр... – С. 20.

² Там само.

наводить в останній праці, як, втім, і в попередніх виданнях, не видаються достатньо переконливими, залишають чимало причин для сумнівів і заперечень. А відтак однозначність навряд чи тут буде досягнута в ближчому майбутньому.

Принагідно хотілось би зауважити і з приводу одного прийому, до якого постійно вдається чимало авторів, надихаючись бажанням захистити «честь українства». Ідейно воюючи ще з років Української революції проти тих, хто начебто зі спеціального розрахунку прагнув до знеславлення національно-визвольного руху, вони розцінюють будь-які закиди щодо режиму отаманщини і С. Петлюри як образу всієї української нації, її справедливої боротьби за визволення.

У цьому випадку ми маємо справу з явною підміною понять, на яку звертав увагу свого часу ще В. Винниченко. Звісно, отаманщина до певної міри і на певному етапі уособлювала український визвольний рух, стала його домінантою. Однак було б помилкою повністю ототожнювати отаманщину з глибинною природою, сутністю, генеральним спрямуванням національно-визвольної боротьби, Української революції. Отаманщина швидше була бідою останньої, шкодила досягненню визвольної мети, дестабілізувала зсередини Українську Народну Республіку. Нерозуміння цього й не дає можливості звести кінці з кінцями в логіці тих концептуальних вибудов, якими за будь-яку ціну прагнуть зняти навіть «тінь» з режиму, натхненником і головним творцем якого був ніхто інший, як С. Петлюра.

Гадається, що на тлі відзначеного не меншою образою українства слугують спроби не лише відокремити від рядових учасників боротьби керівну верству, а й перекласти неспростовну вину на «темну, стихійну масу». «З точки зору історичної справедливості ми, українці, мусимо визнати, що представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів (антиєврейських ексцесів – В. С.) у період Української Народної Республіки, – резюмує В. Сергійчук. – Але в погромах, – продовжує він, – брала участь ота темна, стихійна маса, що витворилася під впливом більшовицьких гасел про експропріацію буржуазії, на чолі якої стали такі ж неосвічені отамани, а Уряд Української Народної Республіки до цього не мав ніякого відношення...»¹.

Сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілося би віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вичитати те, що хочеться побачити й вичитати. На жаль, не стали тут винятком і визначні авторитети з проблеми – Т. Гунчак і В. Сергійчук.

Так, перший стверджує, що уже з літа 1919 р. можна вести мову про «порозуміння між євреями та українцями». Починаючи з цього часу, «чимало делегацій, що представляли різні єврейські громади

¹ Сергійчук В. Погроми в Україні 1914–1920 рр... – С. 23.

та політичні партії, зустрічалися з Петлюрою і висловлювали свою підтримку українських національних змагань»¹.

Вочевидь вжитий термін «чимало делегацій» видає бажане за дійсне, оскільки відомо лише про одну таку делегацію, яка 17 липня 1919 р. відвідала С. Петлюру в Кам'янці-Подільському. Тому тільки їй згадує Т. Гунчак, виділяючи з широкої інформації про зустріч всього одну фразу: «Вони (євреї – В. С.) заявили Петлюрі, що *«всі кола єврейського населення готові разом з українським народом захищати незалежну українську державу, бо вірять, що тільки демократичний український уряд здатний гарантувати єврейському народові рівність та забезпечення його національних прав»*².

Не раз солідаризуючись з позицією Т. Гунчака у попередніх творах, в останній книзі В. Сергійчук справедливо дорікає своїм опонентам, що вони охоплюють у своїх висновках не всю суму доступних документів, особливо виявлених нещодавно, або ж, припускаючись тенденційності, «відфільтровують» із них тільки «потрібні» свідчення, заплющуючи очі на інші. Причому, це торкається не лише радянської історіографії, а й видань зарубіжних, емігрантських, зокрема, єврейських авторів.

Однак, треба сказати, сам В. Сергійчук часом робить те ж саме, що й автори, які потрапляють під вогонь його критики. Тільки «у відповідь» з документів відбирається інформація, яка «спрацьовує» вже на його (В. Сергійчука) концептуальній вибудови. Так, «поправляючи» Ю. Фінкельштейна, який пройшов повз оригінальний переклад із звіту єврейської делегації про згадану зустріч з Головою Директорії в Кам'янці-Подільському 17 липня 1919 р., київський історик виділяє всього один елемент: «Так от, самі євреї засвідчили, що їм Петлюра тоді заявив: «Треба боротись з більшовиками, але боротьби з євреями він не допустить»³.

Кидається в очі, що наведений повністю у книзі документ (він чомусь озаглавлений як «зустрічі», хоча з тексту можна зробити висновок, що йшлося про одну зустріч), загалом найбільший за обсягом⁴, так скупо цитується, обмежено використовується в публікаціях і всіх інших авторів, котрі згадують про нього в цілому як про елемент і свідчення гармонізації українсько-єврейських стосунків, важливе досягнення директоріанських політиків, персонально – С. Петлюри. Головний інтерес до згаданого матеріалу полягає далеко не в тому, що він умістив у собі велику за обсягом інформацію (хоча й це, природно, також має свою вагу). Це один з небагатьох документів, до якого хоч якоюсь мірою можна застосувати характеристику «комплексний», в усякому разі – не однобічний.

¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – С. 20.

² Там само.

³ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – С. 63.

⁴ Там само. – С. 105–115.

У більшості випадків дослідникам доводиться поокремо звертатися до документів, народжених українською стороною, і тих, що походили з єврейського табору. Згаданий звіт про зустріч С. Петлюри з представниками єврейських діячів втілює в собі одночасний погляд на проблему з обох боків. І треба відзначити, що в багатьох позиціях сторони залишилися при власній думці, як би не прагнули згладити суперечності дипломатичними прийомами.

Прагнучи по-можливості уникнути політизації акції, Головний отаман просив її організаторів, щоб єврейство представляли не партійні функціонери, а посланці «населення». Однак зовсім зняти політичне забарвлення з проведеного заходу не вдалося. З єврейського боку в бесіді взяли участь: від «Кам'янецької ортодоксії» равин Гутман, від Кам'янецької Єврейської Громади – Кнейдерман, від сіоністів і Громади – Альтман, від трудових кіл – Крайз, від Поалей-Ціона – Драхнер, від Бунда і об'єднаних єврейських соціалістів – Боград.

Промови, репліки, відповіді С. Петлюри на зустрічі окреслили таке коло проблем і одержали наступне їх роз'яснення.

1) Протиеврейські ексцеси (вони не заперечувались) кваліфікувались як «результат роздратування, викликаного провокацією».

2) Прозвучали запевнення, що з провокацією буде вестись нещадна боротьба «як з погляду державного, так і з погляду військового». «Головний отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці».

3) Відповідальність за пограбування євреїв в Солонківцях було покладено на більшовиків. С. Петлюра розпорядився про видачу тим, хто постраждав, першої допомоги і порадив передати міністру єврейських справ опис заподіяної шкоди для асигнування урядом коштів для відповідної компенсації. «Що торкається Оринінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліви С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому».

4) Голова Директорії заявив, що «він хоче почути від делегації слово, котре переконало би його (підкреслено мною – В. С.), що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з більшовиками» – головним ворогом.

5) «Він (С. Петлюра – В. С.) хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту».

6) «Війську необхідні набої і він (С. Петлюра – В. С.) прохає допомоги дістати їх через Румунських євреїв».

7) «Тепер визначається судьба всіх народів і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся признання самостійності України»¹.

¹ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 105–115

Гадається, не обов'язково володіти спеціальними навичками, щоб розгадати, зрозуміти й оцінити як головну мету зустрічі, так і сенс конкретних домагань.

По суті знімаючи з себе, українського проводу провину за єврейські погроми, С. Петлюра прагнув порозуміння з єврейськими колами обіцянками оприлюднення наказів про боротьбу з антиєврейськими акціями, активізацією роботи військової інспектури тощо. Водночас Головний отаман мало не ультимативно вимагав від єврейських діячів переконливих запевнень не просто в лояльності, а й в реальній, зокрема матеріальній, військовій допомозі в боротьбі з більшовиками, за самостійну Україну, просив використати «єврейські канали» для впливу на Антанту і формування у міжнародній громадськості прихильності до української справи.

Дотримуючись дипломатичного такту, виявивши природну для відповідного рівня акцій чемність, єврейські представники також заявили про своє прагнення до порозуміння з українською владою, про принципову підтримку боротьби за самостійність УНР. Разом із тим, вони не обійшли мовчанкою й очевидні проблеми в українсько-єврейських стосунках, висловили критичні зауваження на адресу державного проводу, сформулювали прохання, спрямовані на усунення непорозумінь в перспективі.

У заявлених з єврейського боку позиціях привертають увагу наступні моменти.

1) Навіть равин Гутман у молитву на честь Головного отамана знайшов за необхідне внести слова про те, що «від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв». Навряд чи таке застереження з'явилося б апріорі, як абстрактне передбачення, що не ґрунтувалося на попередньому досвіді «сумних днів».

2) Сіоніст Альтман багатозначно заявив, що буде «говорити вільно, хоч би і несолодкі були» його слова. Відхрещуючись від більшовизму, він констатував, що до більшовиків «їх штовхають погроми з цього (тобто українського – В. С.) боку і примусова мобілізація з другого». Пославшись на приклади Оринінського й Проскурівського погромів, Альтман наголосив: «Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити її причини, котрі штовхають їх туди».

З погляду останнього твердження в іншому світлі постає теза С. Петлюри, згідно якої «треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить». Тут вбачається не лише вододіл між євреями, які схиляються в бік більшовиків, і тими, які співдіють з українською владою. Тут проглядає і скрите виправдання масових антиєврейських акцій (кара за більшовизм євреїв), і тверда обіцянка й надалі непримиренно ставитися до більшовиків без різниці їх національної належності. Іншими словами, євреїв не просто

закликали до лояльності щодо української влади, підтримки українського руху, а й суворо попереджали про неминучість «розплати» за належність до більшовиків, співпрацю з радянською владою.

3) Додатковим підтвердженням вищенаведеного міркування є констатація у виступі бундівця Богграда: «Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійності України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти самостійності своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрим Республіканський Уряд і армія повинні боротися».

4) Єврейські представники висловили відверті сумніви щодо покладення відповідальності за антиєврейські акції лише на зовнішні чинники, а знаходили за можливе вказувати на негаразди, що виходили від української сторони. При цьому їм іноді не вдавалося втриматися в рамках делікатності, про що вони, звісно, особливо турбувалися.

Так, Крайз закинув: «На жаль декотрі Міністерства неприязно відносяться до євреїв і навіть звільняють служачих євреїв. ...Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльності чорносотенних елементів, вкорінившись у військо, урядові органи і міліцію (підкреслено мною – В. С.). Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. ...Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога» (підкреслено мною – В. С.).

5) Представники єврейської громадськості особливо дорікали владі за спроби приховати інформацію про погроми, а ще більше – за бездіяльність, небажання вжити енергійних заходів для припинення ганебних явищ. На переконання представника партії Поалей-Ціон, це відштовхувало частину єврейства від української влади. «Ваше політичне вагання, – наполягав він, – утворило дві України – паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів... Уряд, котрий став на соціалістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціальні обіцянки.

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув директоріяльний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл се-

лянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючої політики».

Як видно, Драхнер вбачав причини негараздів проводу УНР не лише в його небездоганній національній політиці, а й у соціальному курсі. Його слова звучали як звинувачення персонально С. Петлюрі й українському уряду: «Ви, носителі національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися... І зробилося це завдяки тому, то ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну».

б) Представники єврейства навряд чи занадто «згущували фарби», чи вдавалися до необґрунтованих узагальнень. Вони висловлювали справедливі побоювання, що попередня погромна практика не повториться в майбутньому. «...Коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, – зверталися учасники зустрічі до С. Петлюри, – ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різни утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Оринина вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейського населення. Оринівський погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман оголює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли інший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» – це погром не фізичний, но моральний, це погром, споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть»¹.

То ж, якщо комплексно оцінювати переговори представників єврейського громадянства з С. Петлюрою 17 липня 1919 р., доведеться визнати, що вони стали не стільки демонстрацією підтримки єврейством політики Глави Директорії, скільки обернулися претензіями й звинуваченнями отаманщині. А всі меркантильні розрахунки С. Петлюри (вплинути через євреїв на Антанту, на суспільні настрої по інший бік фронту, розжитися зброєю й т. ін.) виявилися марними. Діячі єврейства чемно відмовили в допомозі й заявили, що бездіяльність уряду щодо припинення погромної практики впливає «відштовхуюче на демократію». А відтак головний їх висновок дуже скидався на ультиматум: «...Коли Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не дискритували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу і я (бундівець

¹ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 105–115

Боград – В. С.) запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклику, а сама до нас прийде...

Ми, Пане Головний Отамане, своєю початковою демократичною працею зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга».

Отже євреї вимагали не слів, а реальних справ. Однак і надалі С. Петлюра «воював» з погромами наказами, розпорядженнями і відозвами, на які мало хто зважав. Тому справедливий висновок В. Сергійчука про те, що «С. В. Петлюрі в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його щире слово в оборону жидівства залишилося»¹, викликає неоднозначне сприйняття.

Що ж до широко цитованого вище джерела, яке, мабуть, умисне обходить, або однобічно тлумачить чимало істориків і публіцистів, є сенс звернути увагу ще на один немаловажний момент. Це не пізніші фальсифікації, підтасовки, вигадки ідейних ворогів української справи, С. Петлюри, не інсинуації компартійно-чекістських функціонерів і радянських авторів, чи підкуплених журналістів по всьому світу, зрештою – не штучні схеми аморальних юристів чи шовіністичних елементів, засліплених жадобою помсти за біди цілого народу (такими розлогими сюжетами наповнено чимало праць, написаних «захисниками» С. Петлюри). Йдеться про реальний документ, який, окрім усього іншого, засвідчує: С. Петлюра здебільшого не зміг дати скільки-небудь переконливих пояснень чи спростувань з поставлених питань. Не тому, що не хотів. Зробити це за тих обставин було практично неможливо. Як, втім, вочевидь, і сьогодні.

Підстав для серйозного песимізму щодо перспективи розв'язання порушеної проблеми й на сьогодні залишається чимало. Серед іншого, це й перманентні, хоча, здебільшого, й не вельми зграбні спроби заповзятих апологетів С. Петлюри вивести за межі критичного поля отаманів меншого рангу, «закрити» проблему, примітивізуючи її посиланнями на поодинокі, спеціально відібрані факти, достовірність яких в справді науковому дослідженні мала б обов'язково ретельно перевірятися і підтверджуватися. Однією з ілюстрацій неприкритого, вкрай упередженого підходу, до якого просто важко застосувати наукові критерії, є книга Б. Дорошенка-Товмацького², що має великий за обсягом, проте надто неконкретний розділ «Єврейське питання в період боротьби за незалежність України»³.

Оскільки тих, хто бажає відстоювати «безгрішність», «моральну високість» С. Петлюри, залишається ще чимало, сподіватися на припинення полеміки, що здебільшого кон'юнктурно вплітається в сучасні ідейно-політичні процеси, на жаль, не доводиться.

¹ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 86.

² Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К., 2005. – 608 с.

³ Там само. – С. 237–258.

Розділ V

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ». ПОВСТАНСТВО

До тлумачення сутності й значення політики «воєнного комунізму» наука зверталася не раз. Власне, відправними завжди були положення з ленінських творів, партійних документів. І, можливо, через те, що уже в цих джерелах історичну практику радянської влади 1918–1920 рр. було оголошено тимчасовою, вимушеною, зумовленою екстремальними обставинами, а не сутнісною природою нового ладу, його принциповими теоретичними кондиціями, більше того – супроводжуваною істотними критичними зауваженнями й оцінками в момент переходу до іншого курсу – непу – політика «воєнного комунізму» завжди одержувала порівняно об'єктивніше, всебічніше відтворення в історіографії, ніж інші наближені за часом сюжети¹.

¹ Див., напр.: Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. – Х., 1932. – 356 с.; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956 (1957). – 457 с.; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны: (В ходе проведения прод. политики 1918–1920 гг.). – К., 1964. – 263 с.; Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917–1920. – К., 1965. – 300 с.; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – В 2-х т. – Т. 1. – Будівництво і

«Воєннокомуністичний» досвід достатньо активно досліджується і в новітній російській¹ та українській² історіографії. Продовжують виявляти підвищене зацікавлення ним і західні автори³.

Із врахуванням найновітніших наукових напрацювань основні параметри політики «воєнного комунізму» можна окреслити як систему тимчасових, надзвичайних, викликаних війною і розрухою політичних та економічних заходів радянської держави, спрямованих на мобілізацію всіх сил і ресурсів для забезпечення захисту за-

перемога соціалізму (1917–1937). – К., 1967. – С. 71–156; Союз серпа и молота. Из истории создания, развития и укрепления союза рабочего класса и крестьянства: (На материалах Юга Украины). – К., Одесса, 1977. – 184 с.; Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т., 4 кн. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). – К., 1984. – С. 9–98; Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986. – 191 с.; Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – К., 1986. – 255 с.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937. – К., 1987 – 240 с. та ін.

¹ Див., напр.: Трукан Г. А. Путь к тоталитаризму. 1917–1929. – М., 1994; Ли Л. Т. Военный коммунизм и большевистские идеалы // Альтернативы. – 1994. Вып. 1 (4). – С. 178–202; Павлюченко С. А. Военный коммунизм в России: власть и массы. – М., 1997; Коган Л. А. Военный коммунизм: утопия и реальность // Вопросы истории. – 1998. – № 2. – С. 122–134; Телицын В. Л. Военный коммунизм: новый взгляд на старые проблемы // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 188–194; Россия в XX веке. Реформы и революции. В двух т. – Т. 2. – М., 2002. и др.

² Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920) – Луганськ, 1991. – 132 с.; Рисіч Л. О. Впровадження політики «воєнного комунізму» в Україні // Сторінки історії України. Нариси. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 66–72; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1998. – 124 с.; Козерог О. В. До проблеми історії ревізійної політики більшовиків в Україні в 1918–1920 рр. // Вісник Харківського політехнічного університету. – 1999. – Вип. 38. Актуальні питання історії України. – С. 45–53; Нечай Н. Контрибуції і надзвичайні податки – перші заходи радянської влади у фінансовій політиці. Вісник податкової служби України. – К., 1999. – С. 62–65; Хміль І. В. Під гаслом комуни (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році). – К., 2002. – 117 с.; Бурмага В. П. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект. Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – 18 с.

³ Див.: Boetike P. I. The Political of Soviet Socialism: The Formative years. 1918–1928. – Boston, 1990; Nove A. An Economic History of the USSR. 1917–1991. – L., N. Y., 1992; Cregory P. R. Russian and Soviet Economic Performance and Structure. – Reading, 1998; Service R. A. History of Twentieth – century Russia. – Cambridge, 1998.

воювань соціалістичної революції. Однією з найважливіших рис політики «воєнного комунізму» була прискорена націоналізація не лише великої капіталістичної власності, а й середнього і частково дрібного виробництва. Цей процес супроводився найсуворішою централізацією управління, мілітаризацією виробництва, запровадженням загальної трудової повинності.

Важливою складовою частиною політики «воєнного комунізму» стала державна монополія на продовольчі продукти та продовольча розкладка, які поширювалися на основні продукти харчування. За продрозкладкою у селян вилучалися (нерідко примусово) продукти продовольства для задоволення потреб робітничого класу, Червоної армії, міського населення. Продовольче питання було серцевиною політики «воєнного комунізму», саме йому, в кінцевому підсумку підпорядковувалося все інше. Прозрозкладка й безпосередній продуктообмін, що стали головними формами економічних зв'язків між містом і селом у період громадянської війни, зумовили занепад торгівлі, яка дедалі витіснялася системою державного розподілу. Поглиблювалася натуралізація господарського життя, звужувалися функції фінансів, згорталися кредитні операції.

«Воєннокомуністичні» методи поступово поширилися на всі сфери соціально-економічного життя. Здійснювалися вони переважно адміністративним, натискним шляхом, що призвело до становлення суворо централізованої адміністративно-командної системи управління, надмірної централізації та військової дисципліни в державних і господарських сферах.

Вперше у світовій практиці соціалістична держава перетворила продовольчу та й економічну політику на зброю в боротьбі проти експлуататорських класів. Однак, заходячи далі логічних меж, надлишками оголошувалися продукти, необхідні самій державі. Оскільки ж грань між необхідними для сільських сімей обсягами харчів і тим, що офіційно іменувалося надлишком, залишалася умовною, створювалися можливості для всіляких порушень, дрібнотоварне селянське господарство «у відповідь» об'єктивно потрапляло у стан конфлікту з органами влади. Остання ж в екстремальних умовах війни позбавлена змоги мати ресурс часу на роз'яснювальну роботу, на неспішний пошук прийнятних поміркованих дій, вдавалася до примусу, насильства.

У пресі не один раз висловлювалися міркування-припущення (вони належать передусім російським публіцистам і дослідникам – Р. Медведєву, А. Бутенку, В. Сироткіну), буцімто політика «воєнного комунізму» викликала громадянську війну, що цьому можна було б запобігти, якби нова економічна політика (неп) вводилась не з 1921 р., а з 1918 р.

Слід зауважити, що в даному разі все – швидше ставиться «з ніг на голову». Адже, справді, уже навесні 1918 р. В. Ленін розробив

фундаментальні принципи непу, однак реалізації їх тоді завадила ескалація громадянської війни. Зазначаючи вимушений характер «воєнного комунізму» вождь більшовиків наголошував: «Це був захід, викликаний умовами не економічними, а продиктований нам у значній мірі умовами воєнними»¹.

Навряд чи можна погодитися із висхідною позицією сучасного українського дослідника І. Хмілья, який вважає, що політиці «воєнного комунізму» була цілком реальна альтернатива – неп². Однак, на його думку, головну роль у виборі перспективи відіграв суб'єктивний фактор. «Перемогла, проте ліворадикалістська тенденція – наголошує у вступі до своєї розвідки І. Хміль, – яка пропонувала рішучим штурмом, одним ударом покінчити з капіталізмом і перейти до соціалістичного виробництва і розподілу. І закрутився маховик історії, в період перебоїв якого застосовувалися будь-які заходи, щоб запобігти його зупинці. Тут і червоногвардійська атака на капітал, і червоний терор, і командно-адміністративна система, і прискорення, й насильства, які переросли у жорстоку, кровопролитну громадянську війну: спочатку проти буржуазії і поміщиків, а потім і проти власного селянства»³.

Слід сказати, що зміст книги значною мірою суперечить сформульованому в надто категоричній формі постулату. Не вдаючись у його детальний розбір, варто звернути увагу хоча б лише на те, що громадянська війна в Україні йшла ще з кінця 1917 р., тобто на момент запровадження «воєннокомуністичної» політики в регіоні (початок 1919 р.). Ця війна, маючи насправді зовсім інші причини й мотивації, не просто набрала великих обертів, а й встигла пройти низку етапів.

Втім, І. Хміль у своїх міркуваннях і висновках не оригінальний. Принципово подібної позиції дотримується й В. Верстюк, який ще на початку 90-х рр. писав, ніби «воєнний комунізм був викликаний не якоюсь об'єктивною необхідністю, пов'язаною з громадянською війною, а ідейно-теоретичними переконаннями більшовицького керівництва, його прагненням здійснювати швидкий перехід до соціалістичного суспільства. Запроваджуваний методами насилля воєнний комунізм став могутнім каталізатором громадянської війни. Він не тільки дозволив набрати масового розмаху білій справі, але й породив специфічний антикомуністичний повстанський рух»⁴.

¹ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком, 15 берез.: Х з'їзд РКП(б), 8–16 берез. 1921 р. // Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 70.

² Хміль І. В. Назв. праця. – С. 3.

³ Там само. – С. 3–4.

⁴ Верстюк В. Ф. Махновщина – селянський повстанський рух на Україні в роки громадянської війни (1918–1921): Дисертаційна доповідь на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1992. – С. 16.

Розвиваючи свою логіку і в наступних працях, В. Верстюк твердить: «Сучасні історики схиляються до думки, що «воєнний комунізм» був першою безпосередньою спробою більшовиків «будувати комунізм негайно і побудувати його швидко» (в даному разі для підсилення власної позиції взято сентенцію С. Кульчицького¹). «Звідси, – веде далі історик, – інший висновок: «воєнний комунізм» став головною причиною громадянської війни, постійно інспірував її, а не навпаки»² (це положення, яке навряд чи можна визнати за таке, що безпосередньо впливає з висновку С. Кульчицького, уже подається з посиланням на попередню працю самого автора³).

Гадається, що причина і наслідки тут без належного обґрунтування і всупереч логіці фактів змінені місцями. «Втілення у практику «воєннокомуністичних» стандартів в Україні розпочалося лише в умовах другого етапу встановлення радянської влади, чи, точніше, її відновлення після краху австро-німецької окупації та в міру відвоювання українських територій у Директорії.

Це визнає й В. Верстюк: «Активне запровадження політики «воєнного комунізму» в Україні розпочалося з початку 1919 р., коли Червона армія здобула низку стратегічних перемог над армією УНР і взяла під свій контроль переважну частину української території»⁴. Неясним зостається в даному разі, що мається на увазі під неактивним запровадженням політики «воєнного комунізму» і чи могло воно мати місце до 1919 р. Відповідь, звісно, може бути лише негативною, хоча громадянська війна у різних проявах (війна між силами радянської влади і Центральної Ради наприкінці 1917 – на початку 1918 р., селянська війна проти гетьманату й окупантів, війна між УНР на чолі з Директорією і УСРР на чолі з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. передували тим заходам, які стали політикою «воєнного комунізму».

Майже усю першу половину 1919 р. Червона армія здійснювала наступальні операції, котрі, як можна судити уже з матеріалів попередніх розділів, розвивалися переважно успішно (окремої уваги заслуговує боротьба за Донбас, яка набула великої гостроти і масштабності через дії денікінців уже з весни), лише поступово розширюючи сферу запровадження начал соціалістичного ладу.

Більшовики України надавали першочергової ваги закріпленню радянської влади на місцях. На зміну тимчасових, надзвичайних ін-

¹ Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. (до питання про так званий «воєнний комунізм») // Історичні зошити. – 1992. – № 8. – С. 6.

² Історія українського селянства. – Т. 1. – К., 2006. – С. 568.

³ Верстюк В. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 97–135.

⁴ Там само. – С.

ституцій, якими були в процесі боротьби з Директорією воєнно-революційні комітети, оперативні приходи ради робітничих, селянських, червоноармійських депутатів як постійно діючі органи влади. Ревкоми виконали ті завдання, які перед ними ставилися уже на січень-лютий 1919 р. Тому повсемірно були проведені вибори до рад, у яких комуністи здобули абсолютну перевагу.

Так, серед делегатів з'їзду рад Чернігівщини члени КП(б)У становили 94%, Катеринославщини – 70, Харківщини – понад 67%. Обрані з'їздами губвиконкоми очолили комуністи: Харківський – П. Кін, Київський – А. Бубнов, Катеринославський – В. Аверін, Чернігівський – Ю. Коцюбинський¹.

Докорінно змінилося становище КП(б)У. Вперше після утворення вона працювала легально, виконуючи функції правлячої партії. Нові умови діяльності вимагали реорганізації структури – від ЦК до партосередків.

Замість Закордонного і Виконавчого бюро ЦК була утворена Президія, ліквідовані обласні партійні комітети. Головною ланкою структури ставали губкоми, посилилася роль повітових комітетів, йшов активний процес утворення волосних парторганізацій та осередків. У цей час їх налічувалося понад 400. КП(б)У швидко зростала чисельно. На початку березня у її лавах нараховувалося близько 23 тис. комуністів.

Перспективи соціалістичного і державного будівництва в республіці накреслив III з'їзд КП(б)У, який проходив 1–6 березня 1919 р. у Харкові. Це був перший з'їзд комуністів України, що відбувся на території України, оскільки перші два через австро-німецьку окупацію повинні були збиратися в Москві. Не змогли прислати на форум своїх посланців організації низки районів Донбасу, Подільської губернії, Криму, Одеси, де знаходилися ворожі радянській владі війська Денікіна, Директорії й Антанти.

Серед 17 питань особливого значення набули: звітна доповідь ЦК КП(б)У, ставлення до дрібнобуржуазних партій, про з'їзд Рад, про радянську Конституцію, закон про землю, продовольче питання, про організацію промисловості.

На з'їзді з новою силою вибухнули суперечки між «лівими» і правими. Після звіту ЦК зі співповіддю виступив Г. Пятаков, який запропонував і власний проект резолюції, протиставивши його варіанту внесеному прибічником правих К. Ворошиловим. Перша збрала 99 голосів, друга – 92, 5 делегатів утрималися. У резолюції, що дістала назву «Про ставлення до ЦК, обраного II з'їздом КП(б)У», давалася негативна оцінка діяльності Центрального Комітету за звітний період. Виходячи з цього, ухвалювалося: «1. Визнати тактику ЦК неправильною. 2. Визнати ЦК нездатним керувати Комуністичною пролетарською партією у період загострення грама-

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 374.

дянської війни»¹. Схваленню такої резолюції сприяло невдоволення частини місцевих працівників слабкою організаційною діяльністю правих у ЦК КП(б)У, його нерішучістю у здійсненні лінії партії. На результатах голосування відбилосся і те, що делегати з підпілля були недостатньо ознайомлені з розбіжностями у керівному ядрі КП(б)У і нерідко керувалися емоціями, виявляли почуття революційного нетерпіння, революційного романтизму.

Гостра полеміка, якою супроводжувалося обговорення на з'їзді звіту ЦК, стосувалася головним чином минулої діяльності КП(б)У і значно меншою мірою виявлялася у визначенні поточної і перспективної політики.

Делегати із захопленням привітали повідомлення, що надійшло 3 березня 1919 р., про перші перемоги Червоної армії над військами Антанти під Миколаєвом і Херсоном, надіслали Задніпровській дивізії вітальну телеграму.

III з'їзд КП(б)У розглянув питання про вироблення Конституції УРСР (доповідач – нарком юстиції України О. Хмельницький).

У прийнятій з'їздом резолюції визнавалося необхідним взяти за основу Конституцію Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, доповнивши її змінами, зумовленими місцевими, українськими, умовами.

У доповіді Я. Яковлева (Епштейна) про ставлення до дрібнобуржуазних партій, у виступах делегатів діяльність цих партій оцінювалася у цілому як ворожа інтересам робітничо-селянської влади, інтересам трудящих. Однак у певній тактичній лінії більшовиків України щодо деяких з них виникали розбіжності. Я. Яковлев відзначив, що у зв'язку з ростом авторитету ленінської партії і зміцненням Радянської влади дрібнобуржуазні партії, у яких відбувається процес розкладання і розпаду, неухильно втрачають вплив на робітничі маси, визначився поворот їхніх окремих елементів у бік пролетаріату і закликав більшовиків використовувати цю обставину. Тому, піддавши суворій критиці політику меншовиків, есерів, українських національних партій, він висловився за можливість входження до складу радянських органів лівих українських есерів-боротьбистів.

Однак представник «лівих» А. Іванов, що виступив зі співповіддю, заперечував необхідність подібних кроків, вважаючи, що боротьбисти не мають на селі жодного впливу і що всі революційні елементи селянства об'єднані навколо більшовицької партії. Така думка не відповідала реальній ситуації, оскільки боротьбисти насправді користувалися помітним авторитетом у селянському середовищі. В результаті гострої дискусії 101 голосом проти 93 було прийнято резолюцію, запропоновану А. Івановим і відхилено проект

¹ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – К., 2002. – С. 200.

резолуції Я. Яковлева (Епштейна). У прийнятому документі зокрема говорилося про неприпустимість будь-яких угод із дрібнобуржуазними партіями в тактичних питаннях і про неможливість надати їхнім представникам місця у радах. Ця резолюція виходила з перебільшеної оцінки досягнутих більшовицькою партією успіхів і була результатом впливу сектантських тенденцій певної частини «лівих», їхнього невміння використовувати коливання дрібнобуржуазних мас.

В. Ленін, ЦК РКП(б), як відомо, допускали можливість угод із дрібною буржуазією і її партіями, що визнавали радянську владу і користувалися впливом у масах. ЦК РКП(б) на своєму засіданні 25 березня 1919 р. скасував резолюцію III з'їзду КП(б)У з цього питання як таку, що суперечить тактичній лінії партії.

Зміцнення радянської влади в Україні в період громадянської війни величезною мірою залежало від правильного розв'язання земельного питання. У резолюції «Про земельну політику», ухваленій без обговорення на доповідь наркома земельних справ В. Мещерякова, відзначалося, що приватна власність на землю скасовується: земля, ліси, води і надра тепер проголошувалися загальнонародною власністю; поміщиків і їх повірених, нетрудових орендарів слід негайно виселити зі своїх маєтків. «Найголовнішим завданням земельної політики, – наголошувалося в резолюції, – є перехід від одноосібного господарства до колективного. Радянські господарства, комуни, суспільна обробка землі та інші види колективного землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму у землеробстві; тому на одноосібне землеробство варто дивитися як на тимчасове і відживаюче»¹. Передусім робився висновок про те, що конфісковані землі необхідно використовувати для землеробства колективного, суспільного, і лише потім – для потреб одноосібних землекористувачів. У резолюції також намічались практичні заходи, що стосувалися землеупорядкування, організації сільської бідноти, об'єднання навколо неї селян-середняків і посилення боротьби з куркульством. Однак їхня успішна реалізація перебувала у певній невідповідності з визначеними принципами земельної політики.

З'їзд заслухав доповідь наркомпрода України О. Шліхтера, у якій висвітлювалися продовольче становище, діяльність профорганів республіки, визначалися основні завдання продовольчої політики радянської влади. За браком часу в обговоренні питання взяло участь всього 3 делегати, хоча бажаних було багато. У прийнятій резолюції наголошувалося на тому, що найближчими практичними заходами у цій галузі, перевіреними на досвіді радянської Росії, є «державна монополія на заготівлю хлібних та інших найважливіших продовольчих продуктів за твердими цінами, встановлення

¹Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 202.

твердих цін на всі інші продукти [і] фабриката першої необхідності і націоналізація торгівлі»¹. Тобто, для розв'язання продовольчої проблеми пропонувалося, впроваджувати методи «воєнного комунізму». З'їзд схвалив перші кроки наркомпрода республіки і зобов'язав його на основі «воєнно-комуністичних» принципів докласти максимум зусиль для якнайшвидшої заготівлі хліба й інших продуктів. Особливий наголос робився на тому, що при розподілі продовольства необхідно виділяти «...якогого більшу частину для відправлення у першу чергу голодуючим братам Радянської Росії».

У резолюції «Сучасний момент і завдання партії» давався принципний аналіз внутрішнього і міжнародного становища України і чітко визначилися першочергові завдання радянської влади і КП(б)У. «Основною тактичною лінією Комуністичної партії України, – відзначив з'їзд, – є лінія встановлення єдності фронту УРСР з усіма радянськими республіками взагалі і РРФСР, особливо проти світової імперіалістичної контрреволюції. Відстоювання рішуче здійснюваної диктатури пролетаріату проти диктатури буржуазії, керованої нині фінансовим капіталом країн Згоди, є найголовнішим завданням моменту»². У галузі господарської політики висувалася мета експропріювати капіталістів і поміщиків, передати всі засоби виробництва державі, встановити жорсткий контроль над виробництвом і забезпечити міцну трудову дисципліну. У військовій галузі першочергова увага надавалася таким питанням, як розгром інтервентів Антанти, білогвардійців і сил Директорії, зміцнення союзу з іншими радянськими республіками, посилення роботи зі створення частин Червоної армії, надання допомоги трудящим західноукраїнських земель. З метою зміцнення Радянської влади на селі планувалася ізоляція й економічний розгром куркульства шляхом посиленого соціалістичного будівництва, жорсткого проведення антикуркульської продовольчої політики, організації комітетів бідноти.

Здійснення цих завдань пов'язувалося з подальшим ідейним і організаційним зміцненням КП(б)У. Як наголошувалося у резолюції, «завдання зміцнення і розширення нашої партії набуває особливо важливе значення»³. Першочергового значення надавалося, зокрема, утворенню парторганізацій в усіх робітничих організаціях. Передбачалося також значно підсилити партійну роботу на селі і серед червоноармійців.

III з'їзд КП(б)У обрав Центральний Комітет у складі 15 членів і 6 кандидатів, а також ревізійну комісію у складі 3 членів.

6 березня 1919 р. перший організаційний Пленум ЦК КП(б)У, обраний III з'їздом, обговорив питання про структуру Центрально-

¹ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 205.

² Там само. – С. 209.

³ Там само. – С. 210.

го Комітету КП(б)У. На пропозицію В. Затонського у складі ЦК було вирішено створити Політичне й Організаційне бюро. На Політичне бюро (Політбюро) ЦК КП(б)У покладалося вирішення невідкладних завдань політичного характеру, замінюючи в окремих випадках Пленум ЦК. Організаційне бюро (Оргбюро) ЦК КП(б)У мало здійснювати поточну роботу і направляти організаційну діяльність партії.

Пленум обрав Політбюро у складі 5 членів, Оргбюро – 3 членів. У перший склад Політбюро ЦК КП(б)У обрані: Г. Пятаков (секретар ЦК КП(б)У), А. Бубнов (голова Київської ради робітничих і селянських депутатів), Е. Квірінг (голова ВРНГ УРСР), В. Мещеряков (нарком землеробства УРСР), Х. Раковський (Голова Раднаркому УРСР). До складу Оргбюро ЦК КП(б)У увійшли: Г. Пятаков, П. Ровнер, Т. Харечко. Пленум обрав секретарем ЦК КП(б)У Г. Пятакова.

Рішення партійного з'їзду були закріплені й розвинуті в документах, схвалених III Всеукраїнським з'їздом рад (6–10 березня 1919 р.). На з'їзд рад прибуло 1787 делегатів, у тому числі 1435 комуністів, 150 боротьбистів, 100 лівих есерів, 19 представників комуністичного Бунда, 70 безпартійних¹. У роботі з'їзду брав участь Я. Свердлов. Від імені ЦК РКП(б) та ЦВК РСФРР він вітав делегатів з'їзду, особливо підкресливши міцні зв'язки Радянської Росії з Радянською Україною.

До порядку денного, крім виборів ВУЦВК, було внесено 5 питань: доповідь уряду й питання – воєнне, продовольче, земельне й про радянську Конституцію². Хоча комуністи разом зі співчуваючими складали 82,7% голосів³, з усіх питань на з'їзді точилися гострі дискусії. При цьому боротьбисти, маючи трохи більше 7% голосів⁴ і підтримуючи в основному лінію КП(б)У, у багатьох принципових питаннях, особливо в земельному і продовольчому, відстоювали окремі, осібні позиції. Відтак в кожному з обговорених питань були запропоновані по дві–три резолюції та велику кількість сутнісних поправок.

Однак переважною кількістю голосів було прийнято пропозиції більшовиків. Внутрішня й зовнішня політика Тимчасового робітничо-селянського уряду України отримала повну довіру й всеціле схвалення⁵.

У продовольчому питанні (тут записалося на виступи біля 80 чоловік⁶) делегати визнали перші кроки комісаріату продоволь-

¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 157, 224–251.

² Там само. – С. 24.

³ Там само. – С. 252.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 78–81.

⁶ Там само. – С. 133.

ства за такі, які відповідають основним завданням радянської влади. Як найголовніше було висунуто завдання оперативного, повсюдного створення комітетів бідноти.

За доцільне визначалося поступове поширення державної монополії не лише на зерно, а й інші продукти харчування – м'ясо, жири, масло, а також мануфактуру. Якомога більшу частину заготовлених продуктів планувалося відсилати населенню радянської Росії, що голодало¹.

З'їзд погодився із запропонованим комуністичною фракцією «Положенням про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства»². Його сутність полягала в трьох головних завданнях: визначити висококультурні, високопродуктивні господарства, які недоцільно дрібнити, а зберегти під контролем земельних відділів і перетворити на комуні; провести зрівняльний розподіл решти землі як тимчасовий захід для поступового, методом переконання переходу до спільного, товариського, соціалістичного господарювання; організувати сільську бідноту, налагодити контроль з її боку над суспільним виробництвом, зміцнювати союз з пролетаріатом міста³.

На пропозицію М. Скрипника було ухвалено резолюцію, яка передбачала негайне створення при наркоматі землеробства курсів інструкторів із земельного питання і розгортання на селі широко-масштабної роз'яснювальної роботи щодо організації комун⁴.

III з'їзд рад затвердив 10 березня 1919 р. «Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки», остаточну редакцію якої здійснив ВУЦВК 14 березня. Взявши за зразок Конституцію РСФРР, творці Основного закону соціалістичної України зафіксували в ній завоювання трудящих революційної доби, визначили принципи функціонування радянської політичної системи, права й обов'язки громадян республіки, розробили державну символіку⁵.

Партійний і радянський з'їзди накреслили предметну програму дій на ближчу перспективу й стали тією ідейно-політичною платформою, якою керувалися більшовики, сили, що їх підтримували (боротьбисти, комфарбандівці) в державному й господарському будівництві.

Виконуючи рішення III Всеукраїнського з'їзду рад, III з'їзду КП(б)У і VIII з'їзду РКП(б), партійні організації, органи влади республіки активізували діяльність, спрямовану на запровадження соціалістичних начал у економіці: здійснювалися енергійні заходи

¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – С. 144.

² Там само. – С. 265–281.

³ Там само. – С. 134–143, 151–156.

⁴ Там само. – С. 191, 192.

⁵ Там само. – С. 282–288.

щодо націоналізації великих підприємств вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості.

Слід мати на увазі, що ситуація в економіці була надзвичайно складною. Найлапідарніша й найточніша її оцінка – неймовірна розруха. Майже всі шахти Криворіжжя та значної частини Донбасу були затоплені. Зупинилася більшість машинобудівних заводів. По території Донбасу в той час проходив фронт. На грані розвалу був залізничний транспорт. У стані занепаду перебували й усі інші галузі промисловості України.

Ситуацію могла врятувати справді екстрені й найрадикальніші заходи. До них і вдалися. У квітні 1919 р. були націоналізовані кам'яновугільні підприємства Донбасу з річним видобутком більш як 5 млн. пудів кожне. Вони давали до війни близько 88% усього видобутку вугілля і на них працювало 80% гірників Донецького басейну. Для керівництва вугільною промисловістю було створено Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу. В перші половині 1919 р. було націоналізовано 87 найбільших металургійних та машинобудівних заводів¹.

Таким чином, Українська радянська республіка сконцентрувала в своїх руках ключові галузі промисловості і транспорту – основу соціалістичного укладу. Було зроблено перші кроки на шляху припинення господарської розрухи, налагодження промислового виробництва, підпорядкування його основному завданню – забезпеченню обороноздатності країни. Уже на весну 1919 р. вдалося ввести в дію потужності Харківського паровозобудівного заводу, налагодити роботу Луганського патронного, Шосткінського порохового, Київського снарядного заводів, «Арсеналу» та інших оборонних підприємств. Була полагоджена значна частина зруйнованих у ході військових дій мостів, що сприяло функціонуванню залізничного транспорту. В квітні 1919 р. на залізницях республіки працювало вже 800 паровозів, 25 тис. вагонів проти 640 паровозів і 21 тис. вагонів у березні². Ці, на перший погляд невеликі, зрушення досягалися надзвичайним напруженням народних зусиль, в умовах продовження воєнних дій водночас на кількох напрямках – проти білогвардійців, інтервентів і петлюрівців.

Звісно, про скільки-небудь повномасштабне налагодження господарського життя не могло бути й мови без істотних зрушень на селі. Зважаючи на достатньо серйозні позиції куркульства, не лише його економічну вагу, а й реальний вплив на односельців, комуністи вважали за першочергове завдання якнайскоріше розмежування, вичленення й організацію бідноти. Тому й почали свою діяльність по відновленню радянської влади на селі з організації комбідів. Про їх створення йшлося вже в декреті «Про організацію влади на міс-

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 378.

² Там само. – С. 379.

цях», а 17 січня 1919 р. уряд прийняв Тимчасове положення про утворення волосних і сільських комбідів, в якому підкреслювалося, що там, де немає ревкомів, уся повнота влади на селі тимчасово належить комбідам. Увесь сільськогосподарський реманент, взятий на облік у поміщицьких маєтках, передавався комбідам з тим, щоб вони розподіляли його серед бідноти для використання на сільськогосподарських роботах.

Комбіди в селах обиралися у складі трьох чоловік на загальних зборах усіх, хто мав виборчі права. Волосні комбіди обиралися в кількості п'яти – семи чоловік на волосному з'їзді представників сіл волості. Комбіди недовго існували як єдині органи влади, адже майже одночасно з ними створювалися ради. Паралельна робота комбідів і рад закріплювалася «Положенням про сільські комітети бідноти», прийнятим ВУЦВК 12 травня 1919 р., яке підпорядкувало сільські комбіди волосним і повітовим виконкомом рад та визначало функції і компетенцію комітетів бідноти. Їхня діяльність мала на меті захистити незаможне селянство від куркульського засилля і допомогти йому краще організуватися для закріплення соціальних завойовань.

На комбіди покладалися різноманітні завдання: сприяння організації спільного обробітку землі і об'єднанню сільської бідноти в комуні; здійснення продовольчої політики; нагляд за діяльністю кооперативів, комун і радгоспів свого району; охорона революційного порядку; сприяння мобілізації у Червону армію і боротьба з дезертирством; подання допомоги сім'ям червоноармійців; боротьба з національною ворожнечею; боротьба зі спекуляцією; здійснення культурно-освітніх заходів – загальне навчання малолітніх, організація читалень, розповсюдження літератури, влаштування бесід на політичні й загальноосвітні теми тощо. Підкреслювалося, що в комбіди могли бути обраними лише селяни, які не мали землі або мали її не більше п'яти десятин. Середнє селянство мало право обирати, але не обиралося до складу комітетів.

Проти організації комбідів на Україні, як це було і в РСФРР, масштабну кампанію розгорнули ліві есери. Різко негативну позицію зайняли також українські есери. Боротьба за створення комбідів нерідко набирала характеру збройних сутичок з куркулями. Допомогу сільській бідноті повсюдно подавали робітничі продовольчі загони та комуністи, спеціально відряджені з міста. Вже до червня 1919 р. комбіди були створені більше ніж у половині сіл України. Дещо повільніше організовувалися вони в Подільській і Волинській губерніях, де частково зберігалася влада Директорії.

Всього до наступу денікінців в Україні діяло 165 волосних і понад 15 тис. 100 сільських комбідів¹.

¹ Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября. – К.–Одесса, 1987. – С. 19.

Одним із найважливіших завдань розвитку революції на селі, зміцнення влади рад більшовики вважали аграрні перетворення. Їх стрижнем вважалася конфіскація поміщицької землі й наділення нею селян.

Якщо конфіскація землі проводилася неухильно, то передача її селянам здійснювалася не завжди послідовно. Взявши загалом за зразок досвід РСФСР, партійно-радянське керівництво України реалізувало стратегічний курс з дещо іншими пропорціями.

Так, в радянській Росії триваючий процес зрівняльного поділу до грудня 1919 р. охопив 86% розподільного фонду, або близько 20 млн. дес. (із 24,3)¹. А в Україні в 1919 р. з 14 млн. 137 тис. 155 дес. землі, що підлягала зрівняльному поділові, було розподілено тільки 5 млн. 455,9 тис. дес., тобто трохи більше як 35,4% землі. Причому в цей період 14% маєтків поміщиків були піддані конфіскації й розподілові вперше², а також конфісковано 500 тис. дес. надлишків заможного селянства³.

Центр уваги переміщався на організацію колективного обробітку землі, на створення радгоспів. З цією метою значна частина конфіскованої землі не йшла на зрівняльний розподіл серед селянства, а залишалася в розпорядженні державних органів.

Прагнучи якнайшвидше відбудувати цукрову промисловість і налагодити виробництво цукру, уряд України 16 січня 1919 р. опублікував декрет, за яким усі цукрові заводи з належними їм земельними угіддями оголошувалися націоналізованими. Ці заводи були розташовані в губерніях, де селянство особливо страждало від малоземелля. У постанові Ради народного господарства України, виданій на додаток декрету, зазначалося, що всі угіддя (крім селянських), на яких протягом хоч одного з останніх п'яти років проводився посів цукрових буряків, не підлягали розподілу між селянами. А постанова РНГ про націоналізацію винокурних, спиртоочисних та дріжджово-винокурних заводів оголошувала землі, де вирощувалися для зазначених підприємств картопля і зернові, також недоторканим фондом... Таким чином, понад 1 млн. десятин колишніх поміщицьких земель, тобто їх третина виключалася з розподільного фонду⁴.

Слід при цьому звернути увагу на той факт, що українські документи були фактично скопійовані з декрету Раднаркому РСФРР від 2 травня 1918 р. «Про націоналізацію цукрової промисловості» і

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. – М., 1987. – С. 385.

² Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования в 1922 г. – Харьков, 1922. – С. 27.

³ Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося селянства Украины за зміцнення влади Рад. – К., 1984. – С. 76–83.

⁴ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – С. 327–328.

механічно перенесені на терени України. Однак, якщо врахувати, що Наддніпрянська (Східна) Україна була центром виробництва цукру колишньої імперії, а посіви цукрових буряків майже в 10 разів перевищували питому вагу посівів у бурякосіючих районах Росії, та ту обставину, що ці площі знаходилися у губерніях, де густина населення була найвищою, то фактично тут вільної землі майже не залишалося і розподіляти між безземельними і малоземельними селянами було дуже мало що¹.

Прийняті декрети і постанови в земельному питанні й, у першу чергу, декрет ВУЦВК від 26 травня 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» виходили з віддаленої перспективи переходу селянства до соціалізму шляхом створення великих колективних господарств. У зв'язку з цим конфісковані землі пропонувалося використовувати насамперед для громадського, колективного землеробства і лише потім – для потреб одноосібних землекористувачів.

У радянських документах зазначалося, що «для остаточного знищення експлуатації людини людиною, для організації сільськогосподарства на засадах соціалізму ... радянські господарства, комуни та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення вказаних цілей, тому усі види одноосібного землекористування є тимчасовими і відживаючими»².

Комунистичні Україну у розв'язанні багатьох нагальних питань намагалися використовувати приклад РСФРР, де шляхом соціалістичних перетворень було пройдено чималу відстань. Однак сліпе копіювання сусіднього досвіду без врахування власної специфіки несло в собі загрозові моменти. Так, в радянській Росії переважну частину земель було передано селянству ще до літа 1918 р., а під радгоспи та сільгоспартілі відводились порівняно невеликі площі.

На Україні ж передача земель селянству затяглася спочатку зволіканнями Центральної Ради, а після часткової реалізації закону про соціалізацію земель, розподілені між селянами поміщицькі володіння гетьманською та окупаційною владою були повернуті колишнім господарям. Переважна більшість селянства до громадського обробітку землі не була підготовлена ні економічно, ні політично. Тим часом в республіці інтенсивно створювалися радгоспи, яким виділялося більше землі, ніж вони могли обробити.

Таким чином, зрівняльному поділу не підлягали не лише землі, що вилучалися для цукрової і винокурної промисловості, а й радгоспні, а також ті, що їх мали передати комунам і артілям. Це викликало невдоволення серед селян України. Політичне становище на селі загострювалося ще й тим, що траплялися випадки примусового створення комун.

¹ Див.: Хміль І. В. Назв. праця. – С. 82.

² Цит. за: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 382.

Не зразу було усвідомлено, що для впровадження нових форм господарювання не було (бо на той час і бути не могло) підготовлених кадрів. З цього приводу В. Ленін справедливо зауважував, що «маса товаришів, які кинулися на влаштування комун, ішли в землеробство, в сільське господарство з недостатніми знаннями господарських умов селянського життя. Тому тут треба було усунути величезну кількість помилок, наслідків поспішних кроків, неправильного підходу до справи»¹.

Пізніше, у виступі на X з'їзді РКП(б) з приводу заміни продовольчої розверстки натуральним податком, він підкреслив, що серед комуністів було немало фантазерів-мрійників, котрі гадали нібито можливо протягом трьох років переробити «економічну базу, економічні корені дрібного землеволодіння». Практика показала величезну роль дослідів і починань у цій справі, та водночас вони мали й негативні наслідки, оскільки «люди, сповнені найкращими намірами й бажаннями, йшли на село влаштовувати комуні, колективи, не вміючи господарювати, тому що колективного досвіду у них не було», а це викликало тільки кепкування та озлоблення селянських мас².

Поряд із тими, хто щиро помилявся, зазначав він, до комуністів примазалися кар'єристи, авантюристи, котрі, аби вислужитися, зловживають своєю владою, «пускають на місцях у хід примушування». Такі дії призводять до того, що селяни говорять: «Хай живе Радянська влада, але геть комунію»³.

Головним глашатаєм перегинів у земельній політиці виявився нарком земельних справ В. Мещеряков. Дотримуючись спочатку поміркованої позиції (скажімо, на III Всеукраїнському з'їзді рад), він поступово захоплювався ідеями форсованого будівництва радянських господарств і комун.

Так, подаючи 19 травня 1919 р. на розгляд ЦВК рад робітничих і солдатських депутатів проект положення про соціалістичний землеустрій, В. Мещеряков у виступі підкреслив, що в Україні немає сенсу повторювати увесь шлях радянської Росії з кінця 1917 р. до кінця 1918 р. Тому тут із самого початку частина землі була пущена у зрівняльний поділ, а частина залишена для радянських господарств, що мало створити можливість забезпечити хлібом міське населення, Червону армію та голодну Північ. Така політика, зазначив нарком, диктувалася необхідністю «будь-що мати свій хліб, тобто хліб, котрий не довелося б вибивати всілякими шляхами із

¹ Ленін В. І. Промови на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. // Повне збір. тв. – Т. 39. – С. 294–295.

² Ленін В. І. X з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. // Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 60.

³ Ленін В. І. Доповідь про роботу партії на селі. VIII з'їзд РКП(б), 18–23 березня 1919 р. // Повне збір. тв. – Т. 38. – С. 193.

селянства». Зупинившись на питанні про комуні, він запевнив членів ЦВК, що в Україні їх організація не викликає заперечень і «протиборства» селянських мас, немає злісної агітації проти комун та їх примусової організації¹. Насправді ж В. Мещеряков «коригував» справжнє становище, малював райдужну картину «готовності» українського селянства до колективного руху, приховував факти примусового створення комун, виділення значних площ для радянських господарств, резервування за державою великого фонду для організації громадського обробітку землі й, у кінцевому підсумку, невдоволення селян земельною політикою.

Враховуючи віками сформоване стійке упереджене ставлення до великого господарства, антирадянські настрої мас намагалися підігрівати політичні суперечки більшовиків, передусім есери, ліві есери. То ж не дивно, що процес створення колективних господарств загалом розвивався дещо мляво. В історіографії наводяться різні дані щодо кількості радгоспів України в 1919 р. – 1185², 1256³, 1685⁴. Однак на найбільшу довіру, гадається, заслуговують підрахунки І. Хмілья, який заново перевірів усі наявні в літературі відомості і співвідніс їх з фронтально опрацьованими архівними документами⁵. Підсумкова цифра виявилася такою: 1350 радгоспів, у розпорядженні яких було 1 млн. 209 тис. 410 десятин землі⁶.

Подібну копітку роботу історик здійснив і щодо артілей і комун. Тут різнобій даних виявився ще більшим – 256, понад 500⁷, 720⁸ і 900⁹.

¹ Див.: Хміль І. В. Назв. праця. – С. 79.

² Першин П. Н. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. – К., 1973. – С. 110; Головач Ф. В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. – К., 1982. – С. 27, 48.

³ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – С. 918; Чичирик В. В. За ленінським декретом. – К., 1964. – С. 26, 35; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине 1917–1929 гг. – М., 1974. – С. 44.

⁴ Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920 рр.) – К., 1960. – С. 35; Овсянникова О. О. Радгоспне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // Укр. істор. журн. – 1961. – № 6. – С. 71; Цалюк М. Я. Радгоспне будівництво на Україні (1921–1930 рр.). – К., 1961. – С. 11; Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 2. – С. 58; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – Т. 1. – 1917–1937. – К., 1967. – С. 218; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917–1923. – К.–Донецьк, 1975. – С. 44 та ін.

⁵ Хміль І. В. Назв. праця. – С. 87–88.

⁶ Там само. – С. 88, 89.

⁷ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 334; Ганжа І. Х. Назв. праця. – С. 56.

⁸ Чмыга А. Ф. Назв. раб. – С. 53.

⁹ Кашенко С. Г. Кількість і соціальний склад колективних господарств

І. Хміль обґрунтував цифри: 835 об'єднань (комун, артілей, товариств спільної обробки землі тощо), з яких 580 були офіційно зареєстровані, інші ж не встигли цього зробити до наступу денікінських військ¹. При цьому дослідник уважає, що виявлені ним архівні дані можна поширити на загальну кількість комун 1919 р. і тоді можна вважати що біля 80% з них було створено із застосуванням того чи іншого примусу².

Поступове усвідомлення партійно-радянським керівництвом республіки помилковості обраної лінії поведінки (цьому сприяла й критика з центру) привели до коригування політики в земельному питанні. Зокрема, 11 квітня 1919 р. ЦК КП(б)У розіслав усім повітовим і волосним партійним комітетам директиву: «Всяке об'єднання селян у комуни може відбутися тільки на цілком вільних підставах, цілком добровільно і лише в тих випадках, коли селяни в інтересах ведення свого господарства вважатимуть за вигідніше об'єднання в комуни»³. Директива вимагала суворо додержуватися принципу добровільності, а тих, хто порушує його, – притягати до суворої відповідальності.

16 травня РНК України відмінив декрет про націоналізацію цукрової промисловості й ухвалив новий, який передбачав передачу селянству земель, що належали цукровим заводам.

Великої уваги питанням зрівняння селянського землекористування через проведення зрівняльного розподілу поміщицьких володінь та надання матеріальної допомоги бідності й середнякам надав Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів (30 травня – 6 червня, Київ). Водночас з'їзд визнав, що на поточний момент «комуна бажана, але не обов'язкова»⁴.

Органами радянської влади, комітетами бідноти було здійснено масштабні заходи щодо зрівняльного розподілу землі, в результаті яких більше половини колишніх поміщицьких, купецьких, монастирських, церковних володінь (9 млн. десятин) перейшли в руки селян⁵.

Особливої ж уваги, згідно партійних рішень, надавалось організації колективних господарств, комун. Зокрема, розпочалася велика роз'яснювальна робота, яка мала на меті переконати селян у перевагах колективного господарювання над одноосібним. Комунам, сільгоспартілям, колгоспам надавалась першочергова матеріальна допомога – фінансами (в тому числі кредитуванням), посівними ма-

на Україні в 1919 р. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1970. – Вип. 5. – С. 204, 209.

¹ Хміль І. В. Назв. праця. – С. 92.

² Там само. – С. 94.

³ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Вип. 2. – Х., 1934. – С. 449.

⁴ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 383.

⁵ Там само.

теріалами, сільськогосподарськими машинами. Однак процес створення колективних господарів об'єктивно не міг бути швидким. Додавалася і непевність переламного часу – дедалі загрозливішою поставала денікінщина. То ж на липень 1919 р. в республіці налічувалося лише трохи більше 500 господарств колективного типу. Та й ті були дуже невеликими (здебільшого по 140–150 десятин угідь).

Незважаючи на те, що даний господарський сегмент видавався за перспективний, багатообіцяючий, на весну-літо 1919 р. не він був визначальним у справі продовольчого забезпечення населення. Основні запаси хліба (їх надлишки від урожаїв попередніх років за підрахунками Наркомпроду України склали 278 млн. пудів, з них 181,3 млн. пудів збереглося від урожаю 1918 р.¹) знаходилися в руках заможних селян-куркулів. Вони, природно, не лише не бажали підтримувати соціалістичну революцію, радянську владу, Червону армію, пролетаріат, РСФСР і віддавати власне добро на справу, до якої ставилися вороже. В кращому разі вони готові були, користуючись зі скрути, наживатися на підвищенні цін на продукти. А то й розглядали останні своєюрідною й досить серйозною зброєю у боротьбі з новою владою.

Значні додаткові можливості у продовольчій справі відкривалися у зв'язку з надзвичайно високим урожаєм, який видався 1919 р. Передбачалося одержати в середньому по 80 пудів зерна з десятини. Зібрати його належало на площі у 18 млн. 83 тис. 125 десятин. За розрахунками І. Хмілья, валовий збір міг скласти біля 1,5 млрд. пудів – 1 млрд. 446 млн. 650 тис. 240 пудів². В радянських господарствах сподівалися отримати 50 млн. 448 тис. пудів хліба³.

Наркомпрод України О. Шліхтер у телеграмі В. Леніну інформував про небувалий урожай зернових, які, на його розсуд, лише в радгоспах обчислювались (очікувально) в 40 млн. пудів і просив виділити мастильний матеріал для збиральних машин, снопов'язальний шпагат і 3040 тис. робітників із РСФР⁴.

Природно, розв'язання проблеми далеко не вичерпувалася лише пропонованими заходами. Її сутність була значно складнішою й багатоаспектнішою. Розуміючи це, РНК України передбачливо ще наприкінці січня 1919 р. видав декрет «Про організацію продовольчої справи на Україні», який проголосив державну монополію на заготівлю хліба, цукру, солі і чаю з встановленням твердих цін на ці продукти. Приватна торгівля ними заборонялася.

¹ Хліб на Україні / Боротьба. – 1919. – 13 лютого.

² Хміль І. В. Назв. праця. – С. 67.

³ ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 432. – Арк. 60–67.

⁴ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 628. – Арк. 3, 5.

Слід згадати, що подібні заходи не належали до «новацій» більшовиків. Вони були розроблені і запроваджені європейськими державами, що брали участь у Першій світовій війні, й зводилися здебільшого до встановлення твердих цін на продукти харчування та хлібної монополії, обмеження вільної торгівлі, використання карткової системи на предмети споживання, продрозкладки й т. ін. В 1915–1916 рр. на цей шлях стала й Росія.

Тимчасовий уряд фактично не корелював заходів царської влади. А РНК, своєю чергою, не став відмінити постанов своїх попередників, щоправда, внісши до них свій, пролетарський зміст. Радянський уряд надав їм форми державного капіталізму, тобто жорсткого регулювання державними органами й фінансовими важелями згори, майже цілком обмеживши свободу підприємництва та ділової ініціативи.

Відсторонюючи цензові елементи й залучаючи до розв'язання продовольчої справи трудящих, радянська влада вдавалася до здійснення таких соціально-економічних заходів, які з неминучістю вели до обмеження приватної власності, згортання товарно-грошових і натуралізації господарських відносин, зрівняльності в розподілі продуктів серед населення.

12 квітня уряд ухвалив декрет про продовольчу розкладку, спрямовану на вилучення всіх надлишків хліба, які оголошувалися власністю держави¹, 15 квітня було опубліковано декрет ВУЦВК про запровадження в республіці продовольчої диктатури. Згідно цих документів селянину залишалася кількість зерна, необхідна для харчування сім'ї, посіву і для утримання худоби. Решту хліба треба було здати державі.

Загалом продовольча політика радянської влади в основу клала сформульований В. Леніним принцип «з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато»². Бідняцькі господарства тобто ті, які мали посівну площу до п'яти десятин включно, зовсім звільнялися від здачі хліба. Більше того, 10% зібраного хліба залишалось у розпорядженні волосних органів влади для розподілу серед місцевої селянської бідноти за зниженими цінами, встановленими державою. Господарства, які мали понад десять десятин посіву, відносилися до куркульських і були зобов'язані віддати понад норму таку кількість хліба, яка припадала на господарства до п'яти десятин. Середняки (від п'яти до десяти десятин посіву) обкладалися за помірними нормами. В абсолютних цифрах це виглядало так. У Київській губернії, наприклад, середняк мав здати з десятини посіву 11 пудів хліба, а куркуль – 25. Ці цифри середні, вони були різними не тільки в різних губерніях, а навіть у селах. Та основна тенденція зберігалася. Керівництво проведенням розверстки покладалося на

¹ Історія Української РСР. – Т. V – С. 569.

² Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 37. – С. 498.

комбіді. За зданий хліб селяни в міру можливості винагороджувалися промисловими товарами.

Взагалі партійно-радянське керівництво розуміло переваги прямого товарообміну і воліло б саме на ньому вибудувувати стосунки з селянством.

Особливого значення надавалося забезпеченню села необхідним реманентом. До літа 1919 р. селяни отримали від держави 12244 плуги, 3984 культиватори, 4335 жниварок, 724 сінокосарки, 337124 коси та ін. Усього в республіці розподілено на цей час промислових товарів вартістю в 1 млрд. 156 млн. 169 тис. 900 крб.¹. Держава чимдалі активніше брала участь у регулюванні цього товарообміну як усередині республіки, так і між УСРР і РСФРР. Тільки з 12 лютого до 1 травня 1919 р. із радянської Росії в Україну прибуло 14,2 млн. аршинів бавовняної тканини, 1,5 млн. аршинів льняних тканин, 17 вагонів гасу, 38 вагонів сірників та інших товарів². Певну допомогу подавала РСФРР грошима, а також у постачанні сільськогосподарських знарядь у чотири північні повіти Чернігівської губернії, що в 1918 р. опинилася у нейтральній зоні. На засіданні Ради посівної площі РСФРР 10 липня 1918 р. було прийнято рішення замовити для Чернігівської губернії на осінь 1918 – весну 1919 рр. 90789 плугів, у тому числі 27288 дерев'яних і 63501 залізних; борін залізних – 8415, зубів залізних для дерев'яних борін – 2266200; 231 сівалку; 327 жниварських машин, 1098 апаратів для них; 878 сінокосарок; 245 кінних граблів; 465 ручних і кінних молотарок; 100 приводів; 3882 віялки. У квітні 1919 р. Раднарком РСФРР асигнував на розвиток радянських господарств у Чернігівській губернії 3 млн. крб.³

Трудящі України у міру можливості відповідали взаємністю. Україна, де була зосереджена основна маса сільськогосподарських підприємств, до 1 липня 1919 р. надала РСФРР 5 тис. плугів, 3 тис. борін, 800 сівалок, 650 тис. кіс, 300 молотарок, 300 кінних приводів, 900 віялок-сортувальниць і 250 соломорізок⁴.

Прагнучи до одержання хліба на основі товарообміну, наркомпрод за ініціативою О. Шліхтера почав застосовувати дві головні його форми – індивідуальну (незалежно від класової категорії) та комунальну (із комуною, селом, волостю). В Україні, на відміну від

¹ Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством на Україні в період громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Збірник – К., 1973. – С. 179; Рибалка І. К. Там само. – С. 182; ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 137.

² История Украинской ССР. В 10-ти т. – Т. 6. – К., 1983. – С. 428; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 216.

³ Хміль І. В. Назв. праця. – С. 72.

⁴ Меры по обеспечению сельского хозяйства средствами производства. Вып. 3.: Машина в сельском хозяйстве. – М., 1920. – С. 28.

Росії, спочатку намагалися значно ширше використовувати першу форму, хоча вона також обмежувалася 30% загального обсягу хлібозаготівель¹.

Однак на практиці індивідуальний обмін був витіснений комунальним. І пов'язано це було не лише з прагненням форсованого запровадження (підтримки) соціалістичних принципів господарювання. На практиці індивідуальний обмін втягував у обмінні операції лише найзабезпеченішу частину селянства, яке, одержавши промислові товари, перепродавало їх за спекулятивними цінами тим, хто в них мав ще більшу потребу – бідноті². Тому остання протестувала проти такої практики³. І хоча індивідуальний товарообмін мав чималий економічний ефект, від нього уже в середині травня відмовилися, а невдовзі відмінили й колективний товарообмін, залишивши лише позаекономічний метод одержання хліба – продрозкладку⁴.

Звісно, істотно позначався тут (та й, власне, був найважливішою причиною) товарний дефіцит. Відтак доводилося концентрувати зусилля на людському чиннику – відрядження на села загонів агітаторів і заготівельників.

Хоча план продрозверстки на 1919 р. для України було визначено в 139 млн. пудів (рівно половина надлишку)⁵, виконання його виявилось справою непростую.

Власники хліба, природно, чинили значний опір (добровільна задача, підкорення державній дисципліні взагалі становили виняткові випадки). Тож збільшувалася кількість загонів, які відправлялися з міст. Серед них досить високою була питома вага пролетарських центрів РСФСР.

Так, лише з Москви наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. у південні губернії Росії й в Україну було направлено 210 продовольчих загонів, до яких ввійшло понад 6 тис. робітників⁶. У 1919 р. в республіці діяло 87 загонів із Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Кронштадта, Шуї, Володимирської, Нижньоновгородської, Смоленської та інших губерній РСФРР, які нараховували понад 2,5 тис. чоловік⁷.

Навесні 1919 р. розпочалося формування робітничих продовольчих загонів і в Україні. Невдовзі вони були створені в Донбасі, Ка-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 53.

² Бюлетень Народного Комиссариата по продовольствию. – М., 1919 – 3 июля.

³ Див.: Борисов В. І. Назв. праця. – С. 88.

⁴ Там само.

⁵ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 384.

⁶ Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загоны на Україні в 1919 році. – Харків, 1959. – С. 39.

⁷ Там само. – С. 40; Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 385–386.

теринославській, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України. Вже в першому півріччі 1919 р. партійні і профспілкові організації України відрядили до продовольчих загонів 5 тис. робітників¹.

У відповідь селяни організували свої осередки протидії. Їх ініціаторами здебільшого були куркулі, на яких падала основна частина планів продрозкладки. Вони ж, звісно, використовували й свій вплив (у першу чергу, економічний) на селі для оборони корпоративних інтересів, залучаючи до спротиву владі й достатньо значні верстви тих сільських жителів, для яких продрозкладка і не несла, власне, економічної загрози, або ж позначалася в дуже обмежених масштабах.

Все це створювало вкрай напружену ситуацію в українському селі. Вона дедалі загострювалася з наступом білих армій А. Денікіна. В прифронтовій смузі до заготівлі хліба залучалися військові частини, котрі, як правило, ігнорували будь-який облік.

Зовсім не з метою бодай якогось виправдання радянської сторони, а лише в якості фактологічної констатації варто згадати, що й інші суб'єкти військових дій (Добровольча армія А. Денікіна, Дієва армія С. Петлюри, повстанські загони різних отаманів) вдавалися у зонах, наближених до бойових дій, до необмежених, свавільних реквізицій. Численні документи свідчать, що у селян часто відбирався весь посівний матеріал, всі продукти харчування, фураж і, особливо, всі скільки-небудь придатні для роботи коні².

Очевидним фактом громадянської війни залишається те, що не маючи можливості одержати належне матеріальне постачання, продовольче забезпечення (ніякі органи не встигали за стрімким переміщенням ліній фронтів) воєначальники, командири вдавалися до створення власних інституцій з реквізиційними функціями й користувалися з їх дій. Іноді між селянами й військовими складалися такі стосунки, як між переможеними й переможцями³. Журнал «Продпуть» скрушно зауважував з цього приводу «Червону Армію зустрічають із захватом, а проводжають озлоблено по картках і реквізиційних квитанціях»⁴.

Та, власне, не справляючись із завданнями забезпечення армії всім необхідним, уряд УСРР змушений і сам був йти на передачу заготівельних функцій військовому відомству. Так, уже 20 лютого декретом РНК була створена надзвичайна комісія з постачання Червоної армії з широкими правами – аж до здійснення самостійних

¹ Кондуфор Ю. Ю. Назв. праця. – С. 45; Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 385.

² Гражданская война на Украине. – Т. I. – Кн. 1. – С. 708, 722–723, 745 та ін.

³ Там само. – С. 740–741, 743–744.

⁴ Заготовка хлеба на Украине // Продпуть. – 1919. – 8 сент. – № 6.

реквізицій¹. По суті справи вона ставала повновладним господарем у заготівельній галузі. Згідно підписаної 14 квітня 1919 р. угоди між начальником центрального управління по забезпеченню Червоної армії РСФРР І. Межлауком і наркомом у військових справах УСРР М. Подвойським було визнано мати єдиний план постачання для обох армій. В разі ж невиконання планових заявок за військовим відомством залишалося право, за угодою з Надзвичайною комісією з постачання, «здійснювати самостійно невиконану частину замовлень»².

Це не лише посилювало роль військових продовольчих організацій в Україні, а й вело до збільшення обсягів продовольства, яке вилучалося на потреби обох армій, а також до посилення ролі військових продовольчих організацій в Україні, по суті милітаризувало продовольчу справу.

Можна погодитися з висновками сучасних дослідників, що в першій половині 1919 р. більшовикам не вдалося створити дієвий апарат для реалізації виробленої продовольчої політики. Зокрема, різні заготівельні організації, що споряджалися без будь-якого обліку й часто діяли на власний розсуд, порушували закони (їх мало хто й знав) і мораль³. Відтак вони не лише не допомагали зміцненню радянської влади, не сприяли розв'язанню нагальних проблем, що перед нею поставали, а об'єктивно більше шкодили, негативно позначалися на іміджі соціалістичної державності.

То ж результати здійснення продрозкладки в Україні виявилися далекими від запланованих. За деякими підрахунками план було виконано не більше, ніж на 14%⁴.

Не в змозі отримати продовольство з врожаєм попередніх років, просто не встигали у зв'язку з наступом А. Денікіна зібрати хліб 1919 р., хоча цьому й надавали особливої уваги. Так Раднарком України 2 липня 1919 р. асигнував радянським господарствам на збирання та обмолот урожаю 100 млн. крб. Наркомзем із цієї позики направив: Подільському губземвідділові 20 млн. крб., Полтавському – 18, Волинському – 15, Херсонському – 15, Київському – 10, Чернігівському – 10, Одеському – 5. У резерві залишилося 7 млн. крб.⁵

Для координації роботи органів радянської влади на збиранні врожаю 3 липня була створена Всеукраїнська надзвичайна міжвідомча комісія (ВНМК) у складі представників наркомзему, наркомпроду та Уккранднаргоспу, а на місцях – губернські комісії. Комісія приступила до розробки системи підготовчих заходів для забез-

¹ Гражданская война на Украине. – Т. I. – Кн. 1. – С. 630–632.

² Там само. – С. 733.

³ Бурмага В. П. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект. – С. 9.

⁴ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 386.

⁵ Хміль І. В. Назв. праця. – С. 68.

печення своєчасного збирання врожаю. На засіданні ВНК 6 червня було ухвалено рішення «запитати телеграфно» повітові земельні відділи про кількість робітників, необхідних для жнив у радянських господарствах, створити набірні пункти для мобілізації робочої сили на збирання, бо, як з'ясувалося, в радгоспах налічувалося всього по одному робітникові на 10 дес. (тобто 63 тис. 20 робітників або лише 24,5% від необхідної кількості), тоді як, згідно із затвердженими нормами, постійних робітників для забезпечення нормальної роботи радгоспів потрібно було 120 тис. 911, а на період жнив – 256 тис. 515 чоловік¹. На Київському повітовому з'їзді комітетів бідноти 21 серпня з'ясувалося, що земельний відділ організував у повіті 9 набірних пунктів для збирання врожаю².

Із доповіді завідуючого підвідділом радянських господарств Личко на засіданні ВНК про кількість радгоспів і робочих рук у них впливало, що збирання доведеться вести переважно ручним способом через слабкість реманентної бази. Навіть ту невелику кількість наявних машин у господарствах неможливо було використати через відсутність пального та мастильних матеріалів.

Недостатня кількість робочих рук, відібраних головним чином військовим часом, брак техніки й фінансів були характерними для всіх теренів України, де функціонувала влада рад. Однак ще важливішим було те, що під натиском Білої армії доводилося залишати незібраним понад $\frac{3}{4}$ врожаю.

Серед причин невдач продовольчої політики радянської влади слід виділити хитання селянства між політичними орієнтаціями, слабку згуртованість сільської бідноти, її ідейну й економічну залежність від заможніших верств. В. Ленін прямо визнавав: «Диктатура пролетаріату не сподобалася селянам особливо там, де найбільше надлишків хліба, коли більшовики показали, що будуть суворі і владно добиватися передачі цих надлишків державі за твердими цінами. Селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна»³.

Недостатнє виконання продрозкладки обумовлювалося також слабкістю апарату Наркомпроду, нечіткою його роботою та ін.

Якщо «воєнний комунізм» виявився вимушеним феноменом громадянської війни, то не меншою мірою її іманентною неминучістю стало повстанство. В ньому був втілений (матеріалізований) активний вияв морально-психологічного несприйняття й діяльного протесту проти будь-якого владного, передусім державниць-

¹ Хміль І. В. Назв. праця. – С. 68.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Зб. документів і матеріалів. – К., 1962. – С. 477.

³ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 40. – С. 16.

кого примусового начала, прагнення й поривання (значною мірою стихійні, слабо усвідомлювані, а відтак – необґрунтовані ілюзорні й утопічні) віднайти і застосувати на практиці принципи співжиття, які уявлялися справедливими для достатньо широких верств суспільних низів, такими, що відкривали шлях до індивідуальної волі й свободи.

Наймасовішим живильним середовищем повстанських рухів слугувало селянство, хоча в їх орбіту потрапляли й інші верстви населення. Нерідко траплялося так, що стихійними протестними настроями і прагненнями спритно користалися люди, які насправді не мали та й не могли мати скільки-небудь чіткої мети пропонованих дій, просто були нездатні спрогнозувати розвиток суспільної перспективи. Відтак бути в повному розумінні самодостатньою силою і вплинути вирішальною мірою на результати громадянської війни повстанство зрештою не могло, хоча, природно, на певних часових відтинках і в окремих ситуаціях від нього чимало залежав перебіг подій і шальки терезів протиборствующих сторін нерідко схилялися в той чи інший бік не в останню чергу й від того, яким виявлявся вектор руху масової стихії.

Хоча в документах сил, які ворогували, та навіть і конкурували, можна зустріти різні терміни – «повстанство», «політичний бандитизм», «партизанщина» – це, зрештою, майже однопорядкові явища, що мають дуже схожу природу походження. А відмінність дефініцій є породженням ідеологічного протистояння, що склалося в роки громадянської війни і передалося ідеологічним та історіографічним таборам наступних десятиліть.

Наймасштабнішим виявом повстанства вважається махновщина (іноді з метою надання певного ідейно-політичного забарвлення використовується термін анархо-махновщина). Це справедливо. Як рух, започаткований ще наприкінці 1917 р., він набув достатньо могутніх потенцій у часи австро-німецької окупації та гетьманату й в усій повноті виявився в 1919 р., коли Україна стала ареною найзапекліших, найкровопролитніших за роки революції й війни битв різних сил: білих, червоних, антантських, польських, петлюрівських.

Живе тіло України безжально краялося смертоносними фронтами, а в проміжках між ними (почасти й «вкрапленими» в них) та ще більше в тилу регулярних армій опинялися й розгортали діяльність загони незгодних з домінуючими владними тенденціями, нескорених обставинами і готових відстоювати особисту незалежність і людську гідність.

Вивченню досвіду українського повстанства, різних його проявів, передусім, махновщини, ідейним впливом на нього партійних і політичних сил, серед них – на першому місці, зрозуміло – анархістів, присвячено просто гігантську кількість публікацій.

Предметно розбиратися в унікальності цікавого, однак дуже суперечливого феномена почали ще в 20-ті рр. Для радянської історіографії характерною була кваліфікація повстанства як «куркульського бандитизму». Саме так воно найменувалося й тлумачилося як в узагальнюючих працях з історії революції та Комуністичної партії¹, так і в спеціальних, авторами яких виступили, зокрема, активні учасники подій громадянської війни².

Серед великого масиву видань, присвячених махновському рухові, науковим характером і ґрунтовністю виділяються праці М. Кубаніна та В. Руднева³.

Велика увага як радянських⁴, так і емігрантських авторів⁵ надавалася з'ясуванню сутності анархізму, особливо в його безпосередньому зв'язку із повстанським рухом, який набув особливих масштабів в Україні⁶. Спочатку 30-х років, досвід стосунків з анархістами, ставлення до повстанства могли розглядатися лише в жорстких рамках класового протистояння.

Майже ніяких зрушень у дослідженні позначених проблем упродовж наступних десятиліть, практично, аж до кінця 60-х років не спостерігалось. Поступове відродження інтересу до явища, без аналізу якого розвиток суспільних, революційних процесів на Півдні Росії, в Україні передусім, був би неповний, невичерпний, сталося

¹ Кочевий О. Про махновщину. – Х., 1920. – 23 с.; Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – К., 1923. – 247 с.; Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. 1. – Х., 1927. – С. 416.

² Подвойский Н. На Украине. Статьи. – К., 1919. – 39 с.; Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма. – Х., 1921; Его же. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Х., 1921; Раковский Х. Красная Армия в борьбе с бандитизмом. – Х., 1921; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – М.–Л., Т. 1. – 1924 – 300 с.; Т. 2. – 1928. – 297 с.; Т. 3. – 1932. – 350 с.; Т. 4. – 1933. – 343 с.

³ Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Л., 1927. – 228 с.; Руднев В. Махновщина. – Х., 1928. – 160 с.

⁴ Залежский М. Анархисты в России. – М., 1930. – 79 с.; Равич-Черкасский М. Анархисты (Какие партии были в России). – Х., 1929. – 72 с.; Яковлев Я. Русский анархизм в Великой русской революции. – М., 1921. – 84 с.; Ярославский Е. Анархизм в России. – М., 1931.

⁵ Гонения на анархизм в Советской России. – Берлин, 1922. – 163 с.; Максимов Г. За что и как большевики изгнали анархистов из России. – Штеттин, 1922. – 86 с.

⁶ Могилевський Ю. Батько Махно // Календар-альманах Дніпро за звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 60–70; Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 1. – С. 10–14; № 2. – С. 12–14; № 3. – С. 9–11; № 4. – С. 14–17.

через поглиблення вивчення досвіду 1917–1920 рр. на історико-партійному зрізі¹.

З другої половини 80-х рр. зусилля істориків активізувалися, привівши невдовзі до появи якісно відмінних праць². Особливо притягальною стала постать «батька Махна». Серед значної низки публікацій, в тому числі й документальних та мемуарних³, окреме місце серед яких займають, природно, спомини самого Н. Махна⁴, виділеним має бути, передусім, доробок В. Волковинського⁵. Його відзначає надзвичайно глибоке знання всієї джерельної бази, дотичної до проблеми, коректне, критичне оперування нею, прагнення домогтися фактологічної точності.

В останні роки з'явилося кілька цікавих публіцистичних праць В. Савченка, присвячених як окремим повстанським епізодам⁶, так і отаманам⁷. Останньою книгою є видання про Н. Махна⁸. Хоча праці

¹ Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – М., 1974. – 415 с.; Его же. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). – М., 1987. – 327 с.; Комин В. В. Анархизм в России. – Калинин, 1969. – 251 с.; Комин В. В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции в годы гражданской войны. – М., 1974. – С. 89–98; Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М., 1981. – 192 с.

² Див.: Пронякин Д. И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории – Л., 1990. – Савченко В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг. Дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1990; Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух в Україні (1918–1921). – К., 1991. – 365 с.; Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (конец XIX – начало XX вв.). – К., 1995. – 192 с.; Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: правда и легенды. Лева Задов: человек из контрразведки. – Донецк, 1996. – 288 с.; Боровик М. А. Анархистський рух в Україні 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 3–18 та ін.

³ Махно Н. И. Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991. – 192 с.; Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921) – М., 1996. – 480 с.

⁴ Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). – Париж, 1929. – 211 с.; Кн. 2. – Под ударами контрреволюции (Апр.-июнь 1918 г.). – 1936. – 162 с.; Кн. 3. Украинская революция (июнь-дек. 1918) – 1937 – 184 с. (Репринтні відтворення) – К., 1991, 1992.

⁵ Волковинский В. Н. Махно и его крах. – М., 1991. – 240 с.; Його ж. Нестор Махно: Легенда і реальність. – К., 1994. – 253 с.

⁶ Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. – Х., 2005. – 415 с.

⁷ Його ж. Авантюристы гражданской войны. – Харьков, 2000. – 368 с.

⁸ Савченко В. А. Махно. – Х., 2005. – 415 с.

харківського автора носять науково-популярний характер, йому вдається вводити до обігу нові, невідомі до того факти, які, поряд з критичним використанням праць попередників, формують свої, оригінальні підходи й вирізняються оригінальним тлумаченням непростих явищ і процесів, небанальними оцінками учасників, керівників повстанського руху.

Довідка. *МАХНО (Міхно, Міхненко) Нестор Іванович*. 26 жовтня (7 листопада) 1988 р., Гуляй-Поле Олександрівського повіту Катеринославської губернії – 25 липня 1934 р., Париж.

Народився в бідній, багатодітній селянській сім'ї. Навчався в початковій школі, влітку наймувався. Працював на чугуноливарному заводі. Під час Першої російської революції підпав під вплив місцевих анархістів, брав участь у збройних пограбуваннях і, зрештою, потрапив до в'язниці. Був засуджений до страти, заміненої довічною каторгою, яку відбував майже 9 років у Луганській, Олександрівській і Бутирській (Москва) в'язницях.

Виявляючи постійну непокору тюремщикам, Н. Махно близько зіштовся з анархістами (П. Аршиновим та ін.), під їх впливом зайнявся самоосвітою. Перебування в ув'язненні дуже негативно позначилося на здоров'ї (туберкульоз, втрата легені, зіпсований зір). Та після Лютневої революції Н. Махно визволився з кайданів і відправився до рідного Гуляй-Поля. Був обраний заступником голови повітового земства, ініціював створення групи експропріаторів «Чорна пантера», з допомогою якої тероризував місцевих багатіїв, став головою повітового селянського союзу, самочинно оголосив себе «комісаром Гуляй-Польського району». 25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет повітової ради про націоналізацію землі і поділ її між селянами. Постійно обирався делегатом на повітові й губернські з'їзди рад. Різко негативно ставився до влади Центральної Ради, став ініціатором ухвали повітового з'їзду з вимогою її «смерті». Вітав встановлення влади рад в Катеринославі, очолив Гуляй-Польський ревком, створив озброєний загін для боротьби проти австро-німецьких окупантів, став керівником повстанського руху в Катеринославській губернії. Н. Махно не визнав влади Директорії, прийняв пропозицію більшовиків про спільні дії проти УНР, оголосив Гуляй-Поле «столицею» свого війська, став «головнокомандуючим Радянської революційної робітничо-селянської армії Катеринославського району». Однак з перших місяців 1919 р. ставлення Н. Махна до більшовиків, їх політики переживає складні трансформації, а двосторонні стосунки характеризуються неусталеністю, суперечливістю, нерідко зводяться до взаємної недовіри й претензій-звинувачень.

Поряд із власне науковими, правдивими в своїй основі виступами, на жаль, примножується вал публікацій, автори яких в гонитві

за сенсаційно-спекулятивним ефектом (тут свій «внесок» роблять і представники телебачення, кінематографії¹) експлуатують не істинне знання, а міфи, пропонуючи в результаті схеми й оцінки дуже далекі від реального історичного досвіду.

Однак, при всій розмаїтості думок, висновків, оцінок щодо сутності, історичної ролі повстанства й результатів його зусиль можна скласти доволі наочні уяви про рух в цілому, наявні в ньому тенденції й особливості.

На деяких етапах, рішуче виступивши проти відвертих уособлень старого світу, неприкритої реакції (австро-німецькі окупанти й антантські інтервенти, гетьманці й білогвардійці) повстанські елементи (в тому числі й в організованому вигляді – військовими формаціями) вливалися в ряди соціально радикальних таборів.

Так, в перші місяці 1919 р. достатньо показовим уособленням даної тенденції став перехід на бік Червоної армії цілих об'єднань під проводом Н. Махна й М. Григор'єва, які склали переважну частину особового складу Задніпровської дивізії, якою командував П. Дибенко.

Безперечно, тут виявлялися й симпатії значної частини селянства до концепцій, пропонованих більшовиками, сподівання на те, що лише радянська влада принесе бажане розв'язання земельного питання.

При цьому повстанська маса (а ще більше – її провідники), морально солідаризуючись загалом із прагненнями подолати експлуаторські моделі суспільного устрою, при найменших незгодах (а то й труднощах) готова була до різких поворотів убік від шляху, який торувався силами, що уособлювали тоді соціальний прогрес. Звідси карколомні, на перший погляд – важкозбагненні хитання, проти-природні компроміси й союзи, потім несподівані їх розриви й т. ін.

Взявши в руки зброю для захисту своїх інтересів (на першому місці тут, безперечно, був майновий чинник), повстанці не могли розірвати пуповини, яка тримала їх при землі, на якій вони народилися, жили, працювали. І, якщо навіть лихі обставини змушували їх на короткий час віддалитися від рідних осель, вони якнайбільше шукали можливості за будь-яку ціну повернутися назад. Що діялося поза межами «малої батьківщини» їх майже не турбувало, хоча оточення практично завжди залишалося ворожим (принаймні недружнім, потенційно малодружнім), зумовлюючи невідворотне військове зіткнення у ближчій, чи дальшій перспективі. І тверезий аналіз співвідношення сил, зрештою, ніяк не міг вселяти обнадійливого майбутнього.

М. Шаповал намагався пояснити психологічні мотиви поведінки селянства в переламну, надто непевну добу. За його словами, складаючи переважну частину нації, воно, природно, «було скрізь,

¹ Див., напр.: Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 35. – С. 23.

але здивовано позирало на несподівано-нову картину, слухало несподівано-нові, незрозумілі часто слова і думало свої дивні думки. Одно слово було зрозуміле – «земля», але увесь комплекс громадського життя, вся складність політичної боротьби, уміння боротись організаціями і закріпляти здобуті позиції, уміння розпізнавати друзів од ворогів, уміння зайняти належне собі місце в соціальній організації, оцінити перевагу своїх сил і йти просто, певно, твердим муром до мети – цього у селянства не було, бо воно не було клясово організоване, хоч і мало свідомість свого лиха, злиднів, безправства. Не було дужої клясової організації – в цьому вся слабкість селянства і причина його політичної затурканости, упослідження...

Організоване селянство було б військом революції, апаратом влади і органами переведення соціальних реформ – соціалізації не лише землі, а всього господарства. Неорганізоване, несвідоме селянство робило негативну частину революції, руйнувало ворожі табори, коли вже вони стояли грізною примарою, але не могло передбачати їх, не могло з певністю йти по шляху революції вперед¹.

Безперечно, земля залишалася основним питанням для селян. Вони прагнули її інстинктивно і готові були боронити свої права проти будь-якої влади, навіть тієї, яка ініціювала революційні перетворення на селі, однак виявляла чи то непослідовність, чи то помилки й прорахунки. Вибачення в такому питанні, очікування за умови, коли сільські трударі вважали, що вони не перший рік виборюють те, що їм має належати по праву, по справедливості, і, власне, вже є доконаним фактом, просто не допускалося.

Так II з'їзд представників від селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців (12–16 лютого 1919 р.) вимагав безперечного переходу землі в руки трудового селянства на таких засадах: «земля нічия» і «користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України по нормі зрівняльно-трудовій»².

А 10 квітня 1919 р. в Гуляй-Полі відбувся III з'їзд, на який зібралися посланці майже 2 млн. селян від 72 волостей Олександрійського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, а також від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії.

Делегати вважали, що III Всеукраїнський з'їзд рад не став «дійсним і вільним виразником волі трудящих» і в ухваленій резолюції вимагав проведення соціалізації землі, заводів і фабрик, істотної

¹ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень, 1921. – С. 210.

² Цит. за: Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 576.

зміни продовольчої політики, «заміни реквізичійних загонів, правильного системного товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів»¹. Там же зазначалося, що «становище на Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією «комуністів-більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами утримання і закріплення за собою державної влади». То ж, з огляду на такі висновки, резолюція III з'їзду повстанців проголошувала: «Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати лише як проповідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою»².

Подібно до того, як після проголошення влади Директорії на територіях поширення її юрисдикції виникали вогнища протесту, заворушення, повстанські рухи (хоча республіканська влада ще й не встигла проявити себе такою мірою, щоб маси одержали більш-менш повну, всебічну уяву про її переваги над попереднім режимом) з приходом червоних загонів достатньо швидко виявлялися такі ж тенденції спротиву уже проти радянської влади. Так, за лічені тижні в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях з'явилися різні за чисельністю (від 25 до 2 тис. чоловік) загони Зеленого (Д. Терпила), О. Соколовського, Гончара, Орлувського, Ю. Мордалевича, Волинця, Климента, Коломійця, І. Струка, Ангела, Ковтуна, Вершигори, Гуленка та ін., імена керівників яких в історії не збереглися. Уже в квітні 1919 р. органи НКВС зареєстрували 93 противладні виступи³. А в першій декаді липня в Україні сталося вже 207 виступів⁴.

Радянське керівництво, командування Червоної армії почали рішучу боротьбу з повстанством – «бандитизмом» буквально з перших днів опанування тим чи іншим регіоном і, природно, в залежності від міри активності дій останніх⁵. При цьому робилися спроби здійснювати диференційований підхід, з розумінням, зокрема, ставитися до того, що в повстанські загони також проводили мобілізації, тобто не всі потрапляли до військових формувань добровільно й не зчиняли злочинів⁶.

Більшовики вважали головною причиною явища, що набирало масового характеру, дії куркульства, які активно впливали й на інші

¹ Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 578.

² Цит. за: Верстюк В. Назв. праця. – С. 129, 130.

³ Див.: Історія українського селянства. – С. 579.

⁴ Нестеров О. В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 12.

⁵ Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 699, 717–718, 729 та ін.

⁶ Там само. – С. 718–719.

верстви сільського населення¹. А відтак основним напрямком подолання небезпеки вважалося поглиблення класового протистояння в селянському середовищі на основі майнової нерівності й суперечностей, а також організація бідніших елементів – через створення комбідів, на боротьбу з «куркульською контрреволюцією».

Можна принагідно висловити певну незгоду із міркуваннями В. Верстюка, який, вдаючись до логічних у цілому критичних зауважень щодо положень резолюції квітневого (1919 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Куркульська контрреволюція і завдання партії», у деяких відношеннях видаються недостатньо переконливими. Зокрема, однією з найістотніших вад документа (як, втім, й інших партійних документів та й ленінських творів) він виділяє відсутність чітких визначень категорії куркульства, критеріїв її виокремлення². Однак, гадається, при слухності застережень, що в реальній практиці це могло призвести й, насправді призводило, до негативів, селяни в своїй поведінці керувалися не паперовими циркулярами (про сутність та й, навіть, наявність яких мало хто з них взагалі знав, чи підозрював), а конкретним матеріальним становищем і природним прагненням змінити його на краще. І відтак хто є хто на селі, бідняк добре розумів і відчував не за чийми б то не було дефініціями, а, як мовиться, «на власній шкірі».

Звісно, мова йде про уяви й мотивацію позицій, поведінки на рівні побутової свідомості. Однак в даному разі важливіше з'ясувати інше – теоретична недосконалість, недовершеність більшовицьких резолюцій, на кшталт згаданої, все ж визначальної ролі не грала. Вона швидше недостатньо адекватно (в багатьох сенсах, у тому числі й ідеологічному) відбивала ті процеси, які об'єктивно розвивалися в селянському середовищі.

Гадається, що певна доля перетримки допускається й тоді, коли природні недосконалості уяв (відповідно й документів, у яких вони втілені) про чіткі грані між категоріями бідняк–середняк–куркуль розглядаються як підстава для кваліфікації політики радянської влади як загалом антиселянської, чим і пояснюється участь у спротиві офіційній владі не лише заможної верхівки села, а й достатньо широких низів.

Тут, мабуть, варто згадати, що в усі часи і в будь-яких суспільствах економічно сильніші верстви завжди знаходили можливість використати свої переваги для різного роду (фінансового, ідеологічного, політичного, організаційного) на залежні в тому чи іншому відношенні елементи суспільства.

Точно таким же чином завжди експлуатувались політична неосвіченість, низький рівень загального розвитку й елементарної куль-

¹ Комуністична партія в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 54.

² Там само. – С. 580–581.

тури, навіть темнота, забитість останніх. То ж не зважати на внутрішню неоднорідність учасників протестних дій (у всіх їх проявах – від морально-осудних і саботажних до військово-політичних) видається невинуватим.

Рівною мірою це стосується узагальнюючих сентенцій-міркувань (часом вони переростають у достатньо категоричні висновки-твердження), за якими процес суспільно-політичних трансформацій в українському селі насправді був силовим, всупереч волі громадян, насадженням радянського режиму¹ і ніби зовсім не випадково більшовики виходили з того, що, лише «затероризувавши село, вдається здолати його опір»².

Зовсім не маючи на меті заперечувати тези, згідно якої опір радянській владі на селі мав місце, набираючи часом справді загрозливих масштабів, для з'ясування суті справи виправданим і цілком доречним видається постановка хоча б таких питань. А чи було у радянської влади опертя в селянському середовищі? І чи можна було без масової селянської підтримки, більше того – зацікавленого сприяння, домогтися воєнної перемоги над численними політичними ворогами, на боці яких були дієві зусилля наймогутнішої на той час світової міждержавної коаліції?

Враховуючи непоодинокі факти спротиву радянській владі навіть усередині Червоної армії (залежно від авторської позиції в одних випадках вони іменуються «партизанщиною», а в інших – «проявами антикомунізму»³), все ж не варто гіпертрофувати їх справжніх масштабів. Інакше не можна буде пояснити, хто, зрештою, здійснював «насадження радянського режиму в українському селі», хто «тероризував» українство, майже всуціль селянське. Адже питома вага елемента інонаціонального, «прийшлого» в боротьбі за вибір суспільної перспективи (в тому числі й у суто військовому вимірі) в регіоні була незначною, в усякому разі далекою від визначальної, що констатують усі об'єктивні дослідники⁴.

Звісно, було б абсолютно безпідставно скидати з рахунку такі непрості коливання командирів, а за ними й їх підлеглих, як це мало місце з бригадою О. Богунського (О. Шарого). Зробивши свій внесок у боротьбу з антирадянськими силами, молодий комбриг у відповідальний момент боротьби з денікінською навалою припустився дій, які призвели до трагедії його самого (він був розстріляний за звинуваченням у дезертирстві згідно наказу Л. Троцького) й підрозділу, яким він командував. Не ставлячи питання про правомірність по-

¹ Див.: Малик Я. І. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.). – Автореф... дис. докт. іст. наук. – К., 1997. – С. 30, 34–42 та ін.

² Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 583.

³ Там само.

⁴ Див., напр.: Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – С. 215.

карань (історики тут мають різні точки зору), важливо мати на увазі те, що вияв непокори в регулярній армії з маломотивованими поясненнями сприймався як недисциплінованість, небажання відстоювати інтереси поза межами «рідного регіону», тобто як типова партизанщина¹.

М. Григор'єв, який зі своєю повстанською дивізією залишив Дієву армію С. Петлюри, перейшов у табір червоних і відіграв першочергову роль у вигнанні з Півдня України антантських інтервентів, одержав за це нагороду – орден Червоного Прапора, раптом 9 травня 1919 р. випустив універсал до українського народу, яким фактично оголосив виступ проти уряду Х. Раковського. Поширювана в листівках платформа М. Григор'єва особливо не відрізнялася від позицій інших повстанських отаманів. З одного боку – заперечення радянської влади і державності («Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії!»). З іншого – заперечення будь-якої державності взагалі («Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва!») І, зрештою, абстрактний заклик «Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника!», який планувалося реалізувати з допомогою дійсно народної влади. Остання ж уявлялася як вільно обрана народом система рад, аж до Всеукраїнського з'їзду рад, котрий «дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його»². Своєю внутрішньою суперечливістю григор'євська паліативність дуже нагадувала махновську пропаганду, що, можливо, зрештою й привело М. Григор'єва до Н. Махна.

Однак, попри всю свою плутаність і стратегічну безпорадність, подібні гасла знаходили відгук у протестній народній душі. На бік М. Григор'єва перейшло навіть кілька червоноармійських частин, бійці яких до того пліч-о-пліч бились проти іноземних інтервентів, протистояли білим. Під орудою М. Григор'єва і його штабу, що перебував у Олександрії, було до 15 тис. бійців, 52 гармати, 700 кулеметів, 10 бронепотягів³.

Порівняно неважко й швидко григор'євцям вдалося оволодіти достатньо широким районом з такими великими містами як Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон.

Однак, уже на кінець травня (тобто буквально за дві декади) виступ М. Григор'єва захлинувся, був подоланий, придушений частинами червоних під командуванням К. Ворошилова. В бойових діях проти григор'євщини взяли участь група радянських військ під командуванням П. Дибенка, кораблі Дніпровської військової флотилії тощо. 13 травня 1919 р. від повстанців було визволено Єлисаветград, 14 травня – Катеринослав, 19 травня – Кременчук, 21 травня –

¹ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 172–173.

² Цит. за: Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 584, 585.

³ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 400.

Черкаси. Розвиваючи наступ, 22 травня радянські війська вступили в Олександрію – «столицю» отамана.

Таким чином, повстанство, попри його різну кваліфікацію, виявляло себе в різних таборах, маючи схильність до «міграцій» між ними. При цьому, мабуть, найоперативніше й найрадикальніше зреагували на його піднесення радянські державні органи. Оцінюючи становище Українського фронту, керівник військового відомства країни рад Л. Троцький резюмував: «Зараз настав момент, коли потрібно твердо і ясно сказати: від імпровізованих повстанських загонів революція взяла все, що могла взяти, далі ці загони стають не тільки небезпечними, але просто згубними для справи революції»¹. А невдовзі, саме в розпал боротьби з М. Григор'євим, у статті «Українські уроки» голова Реввійськради радянської Росії заявив іще з більшою рішучістю: «Період партизанства надто затягнувся на Україні. Саме тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі»².

Зовсім інакше поведився С. Петлюра, який лише після заколотів проти нього особисто віддавав накази про арешти бунтівників, продовжуючи потурати іншим отаманам.

І, якщо результатом позлітики більшовиків, попри всі справедливі закиди щодо її жорстокості, було зміцнення регулярної Червоної армії, а з нею – природно, й радянської державності, то «розквіт» отаманщини, навпаки, закривав перспективу творення повноцінного національного війська, дестабілізував ізсередини всю державну будову УНР.

Політика радянської влади була розрахована, звісно, не лише на викорінення рецидивів партизанщини в лавах Червоної армії. Вона ще більшою мірою була спрямована проти повстанського руху, який набував протидержавного характеру і кваліфікувався як «куркульський бандитизм», «повстанський бандитизм» тощо. Це знайшло своє втілення у стосунках з Н. Махном.

Перебуваючи в стані перманентних переговорів і угод з більшовиками, командуванням Червоної армії (особливі стосунки склалися з П. Дибенком, як відомо, схильним до авантюричних дій), комдив Н. Махно спромігся стверджувати свою владу в досить обширному районі, в якому розташовувалися міста – Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В останніх домінували більшовики, що дуже не подобалося махновцям і йшла постійна скрита боротьба за впливи. Обрана II районним з'їздом рад військово-революційна рада (до її

¹ The Trotsky papers 1917–1922. Vol. 1–2. V. 1 – Paris, 1964–1971. – P. 389.

² Коммунист. – 1919. – 20 травня.

складу увійшли анархісти, ліві есери, більшовики й безпартійні виконувала по-суті урядові функції¹. На місцях виконавча влада зосереджувалася у руках самоврядних рад, які, своєю чергою, підкорялися лише військовим властям.

Повновладними господарями на селі вважалися селяни – обшинники. Поміщики й колоністи придушені, зігнані, а їх землі поділені серед членів общин. Земля була оголошена власністю народу, користуватися якою мали право лише селяни-трударі, які не вдавалися до найманої праці. Істотно були обмежені й куркульські наділи, а їх власники зрівняні в майновому відношенні з іншими селянами. Ті, хто домагався за рівних умов, порівняно більш високих успіхів, висувалися в селянську еліту й, як правило, обиралися до керівництва місцевих рад.

Така лінія поведінки, природно, ввійшла у суперечність з більшовицькою політикою 1919 р., зокрема із заходами щодо націоналізації землі, створення на базі колишніх крупних володінь колгоспів і комун тощо. Махновці в більшості тихцем саботували вимоги радянських властей, дедалі конфліктували з органами ЧК², хоча до пори до часу не вдавалися до відкритих виступів. Вони ще намагалися діяти відповідно до свого старого гасла «Йти окремо, бити разом!» «Воєннокомуністичні» заходи, особливо ж проведення продрозкладки прискорили конфронтаційні тенденції, а сфера махновського впливу зросла до 5 повітів – Олександрівського, Бердянського, Мелітопольського, Маріупольського, Павлоградського, а також частини Бахмутського, де народонаселення сягало 2,5 млн. чоловік.

Протирадянський виступ отамана М. Григор'єва був зустрінутий Н. Махном, який іменував себе революціонером і «вільним комуністом», без ентузіазму і навіть зі зрозумілим осудом (до речі, крок М. Григор'єва засудили всі організації анархістів в Україні). Адже григор'євці не лише провокували «батька» на протирадянську боротьбу, а й намагалися втягти махновців у бойові дії, свідомо впритул наблизившись до розташування останніх (для цього оголошений напрямок руху на Київ М. Григор'єв змінив на Катеринослав). Однак вояки М. Махна вели в той час надзвичайно важкі бої з Білою армією і втягування в боротьбу на другому фронті, природно, вважали самовбивчим. А швидкий розгром М. Григор'єва вивів червоних у безпосередню близькість, у фланг махновцям, які видавалися радянському керівництву мало в чому відмінними від григор'євців. Так Н. Махно потрапив «між двох вогнів». Правда, радянська влада, нагородивши честюлюбного вояка, який не лише не підтримав М. Григор'єва, а й в черговий раз перезатвердив союз з червоними, орденом Червоного Прапора, начебто подавала сигнали

¹ Див.: Савченко В. А. Назв. раб. – С. 88–89.

² Там само. – С. 96–101.

дружнього миролюбства. Та принципиві розбіжності тим не знімалися і зіткнення, зрештою, було лише справою часу.

Хоча «батько» зі своїми козаками зробив не одну послугу радянській владі, зокрема й останньою воєнною кампанією – стримуванням стратегічно важливого, дуже небезпечного наступу денікінців у Приазов'ї в травні 1919 р., це не стало засторогою від таємної ухвали Ради робітничо-селянської оборони УСРР від 25 травня про ліквідацію махновщини в найкоротший час. Це рішення було прийнято з ініціативи й, навіть, під тиском Л. Троцького, що саме прибув на Південний фронт і цілком у своєму стилі воєнного керівництва шукав «винних», тобто чергову жертву. Щоправда й Н. Махно поводив себе так, що радянські воєначальники не раз скаржилися на нього, вимагали його покарання¹.

Л. Троцький з оточенням цинічно спостерігали як під ударами кіннотників Шкуро гинуть без належної кількості боєприпасів бійці махновської дивізії (з 50 тис. повстанців 30 тис. узагалі не мали зброї)². Ослабленням її позицій обернувся й наказ Л. Троцького від 4 червня про передислокацію деяких її частин на північну ділянку фронту, де стався масштабний прорив білих. Розуміючи це, Н. Махно в грубій формі відповів керівнику військового відомства РСФРР відмовою.

Ситуація ускладнювалася тим, що непокору Н. Махно виявляв в умовах створення Воєнно-політичного союзу радянських республік (відповідне рішення було ухвалене 1 червня 1919 р.). Об'єднання військових потенціалів супроводжувалося ліквідацією власного командування армій УСРР, армій Українського фронту. Реввійськрада республіки переформовувала українські частини в нові армії і підпорядковувала їх Південному фронту. Демарш Н. Махна виглядав загрозливим прецедентом.

Тому Л. Троцький і Х. Раковський поспіхом оголосили батька поза законом. Негайною реакцією стало повідомлення червоного командування про відставку Н. Махна з посади комдива.

До того ж він закликав своїх бійців не підкорятися надалі керівництву Червоної армії (єдиний з вищих командирів, з яким знаходилося порозуміння і збереглася взаємоповага, залишався В. Антонов-Овсієнко³) й повернутися у «рідний» район Гуляй-Поля, звідки козаки в результаті зміни воєнної ситуації також змушені були поспіхом відступати, не встигнувши провести черговий, IV з'їзд повстанців, запланований на 15 червня, відкривши білим дорогу у тили червоних.

Останнє стало приводом для гучної справи «Штабу імені батька Махна. Спеціально створений Надзвичайний військово-революцій-

¹ Див.: Савченко В. А. Назв. раб. – С. 108–111.

² Там само. – С. 133.

³ Див.: Там само. – С. 111–113, 116.

ний трибунал Донецького басейну (голова – Г. Пятаков, члени – С. Буздалін і Р. Фарбман), розглянувши справу, іменем РСФРР встановив: «Так званий «Штаб Махно» винен у дезорганізації Радянської влади в Гуляй-Польському районі, тобто саме в одному з найважливіших районів прифронтової з білими смуги. Це створило слабе місце, яке швидко намацали білі (що доводиться листом ген. Шкуро до Махна), по якому під час наступу білі вдарили передусім. Тут утворився прорив, ввірвавшись через який білі вдарили Червоній Армії у фланг і в тил. Під час панічного відступу махновських частин, що почався, штаб після взяття білими Гуляй-Поля розбігся...»¹.

Звинувативши членів штабу Михалкова-Павленка, Бурбигу, Олійника, Коробка, Костіна, Полуніна і Добролюбова у зраді революції і «махновському розкладі» усіх перерахованих було засуджено до розстрілу².

Сам Н. Махно із загалом в кілька сот чоловік прибув у Великий Токмак. Тут сталася зустріч з групою анархотерористів Марусі Никифорової. Остання випрохала у батька, який був переповнений жадобою помсти, кругленьку суму (за деякими даними 500 тис. крб.) на організацію вбивств більшовицьких вождів у Москві, Харкові й Києві (зокрема, В. Леніна, Л. Троцького, Г. Пятакова, Х. Раковського та ін.)³.

Вдало маневруючи між лінією фронту, що розділяла білих і червоних, завдаючи по одним і другим раптових дошкульних ударів і швидко зникаючи, загін Н. Махна, зрештою, опинився в радянському тилу і біля с. Компаніївка об'єднався з бійцями М. Григор'єва. Формацію числом менше 2 тис. чоловік найменували Революційно-Повстанською армією України. Її головнокомандуючим став М. Григор'єв. Він мав підкорятися рішенням армійської РВР, головою якого обрали Н. Махна. Після гострих суперечок ідеологією руху було визнано анархізм, а з М. Григор'єва взято зобов'язання припинення єврейських погромів.

Однак міцного об'єднання двох повстанських загонів не сталося через різні орієнтації їх командирів. Якщо М. Григор'єв прагнув об'єднатися з денікінцями й допускав союз з С. Петлюрою, то Н. Махно поривався воювати з білими (в тому числі й через особисту трагедію – загибель у боях з останніми його брата Григорія – начальника спільного штабу) й не довіряв С. Петлюрі.

Останнього «батько» підозрював у подвійній грі, бажанні домогтися порозуміння з А. Денікіним, незважаючи на досягнуту угоду між УНР і РПАУ. У зв'язку з цим начебто Н. Махно вступив у

¹ Красная звезда (Харків). – 1919. – 18 червня.

² Там само.

³ Див.: Савченко В. А. Назв. раб. – С. 191–194; Его же. Бандитка Маруся // Авантюристы гражданской войны. – М., 2000. – С. 83–85.

зговір з кількома галицькими офіцерами для вбивства Головного отамана військ УНР. Однак план замаху під час особистої зустрічі Н. Махна з С. Пеллюрою зірвався, оскільки особистого контакту двох діячів не відбулося¹. А надалі про будь-яку співпрацю, звісно, годі було й мріяти.

Суперечності з М. Григор'євим розв'язалися вбивством останнього і його прихильників прямо під час з'їзду повстанців і селян Херсонщини в с. Сантові 27 липня 1919 р.². Через три дні в с. Добровеличівка до «батька» приєдналися старі махновські частини, що до того знаходилися під червоноармійським командуванням у складі 58-ї стрілецької дивізії, однак під впливом антирадянської пропаганди вчинили заколот і повернулися поближче до рідних домівок. На останньому чиннику слід особливо наголосити – типовою рисою повстанства було небажання воювати за країну, за народ в цілому, невміння вести бойові дії в складі регулярних армій. Хоча свої дії махновці пояснювали тим, що Червона армія кидає Україну напризволяще (вона справді відступала під натиском білих), а вони готові воювати і проти білих, і проти червоних, однак, звісно, «в рідних місцях».

Оперативно було проведено зміни: обрано новий склад РВР, затверджено нову структуру армії, яка тепер повинна зватися РПАУ (м), тобто махновською, щоб не плутати з об'єднаною з григор'євцями. Загальна кількість бійців досягала 15 тис., а разом з обозами – понад 30 тис. В обозі нараховувалося 12,5 тис. бричок і підвід³. Військова формація втратила мобільність, рухливість, а сила Добровольчої армії виявилася такою, з якою махновці ще не стикалися. Почався відступ з одночасним наростанням суперечностей з червоними. Останні, після того, як Н. Махно знищив М. Григор'єва та відчуваючи скруту, намагалися залучити РПАУ(м) до боротьби з Добровольчою армією. Н. Махно ж більше не хотів іти на контакти, бойові угоди. Більше того, почастишали сутички, а то й серйозні бої з червоноармійцями за домінування над залізницями, станціями. Та найбільше Н. Махно не хотів відступати з червоними у північному напрямку. Він не лише відмовився виконувати відповідні накази, а ще й намагався скористатися з ускладнення фронтової обстановки, вдавався до спроб роззброєння тих частин, що відступали, а їх особовий склад переконував у необхідності приєднання до повстанців.

Паралельно «батько» вимагав від радянських властей свого призначення командувачем Червоною армією Півдня України – тобто усіма військами червоних, що ще залишалися на Херсонщині⁴. По-

¹ Чоп В. Нестор Іванович Махно. – Запорозжє, 1998. – С. 43–44.

² Див.: Савченко В. А. Махно. – С. 170–172; Верстюк В. Назв. праця. – С. 159–161.

³ Чоп В. Назв. раб. – С. 41.

⁴ Савченко В. А. Назв. раб. – С. 179–180.

ступово він зміг непогано розібратися у фронтовій ситуації, зрозумівши, зокрема, й на основі розвідувальних даних, що тили у білих практично незахищені, там створюється вакуум, прорвавшись у який можна не лише самозберегтися, а й стати господарем у регіоні. Білогвардійці ж, зайняті на театрі військових дій з Червоною армією, навряд чи знайдуть потрібні резерви для протидії. Вдало вийшовши кілька разів з оточень, махновці у вирішальному бою біля с. Перегонівка здобули блискучу перемогу й швидко пішли пересуватись по тилах білих. Були взяті Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Гуляй-Поле, Токмак, Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь, Юзівка, Гришино.

Армія швидко зростала, перетнувши межу в 100 тис. чоловік. За визнанням воєначальників різних таборів воювали махновці вдало. Загалом це не дивно. До 70% повстанців мали досвід участі в боях Першої світової війни, застосовували різні хитрощі, до яких були не готові суперники. Та ще більше важила самовідданість, замішана на вірі в торжество справи, за яку змагалися – земля, воля, свобода. Зростав і авторитет Н. Махна, про якого поширювалися легенди. А його армія контролювала територію розміром в дві губернії. Денікінський тил зазнав величезної руйнації. Більше того, мають сенс ті дослідники, які вважають, що глибинний повітовий центр, село Гуляй-Поле справляв такий вплив на розвиток подій, який виходив далеко за межі регіональних меж і не міг не враховуватись у планах і політиці великих військово-державних сил. Загалом це унікальне явище не лише вітчизняної історії¹.

Чималу роль, безперечно, відігравали і непересічні особисті якості Н. Махна. Він володів безперечним даром впливу на людей, метким мужицьким розумом, винятковою витривалістю, природним військовим талантом. Ці якості сполучалися з браком системної освіченості, психічною неврівноваженістю, нападами вбивчого гніву, маніакальною підозрілістю, періодичною схильністю до пияцтва, банальної непристойності. Синонімом махновщини був анархізм – не стільки в сенсі ідеологічного обґрунтування шляхів досягнення бездержавної організації суспільства («система влади суспільної»), скільки як вияви абсолютного безладдя («анархія – мати порядку»).

Нездатність передбачити стратегічну перспективу, невміння навіть істотно наблизитись до спроби її бодай скільки-небудь предметного (хай не в повному розумінні – теоретичного) обґрунтування були іманентною рисою не лише махновщини, а й усіх інших проявів повстанства.

Гадається, що істотним перебільшенням є твердження О. Нестерова, ніби не маючи на початку 1919 р. чітко окресленої ідеології і мети, «борючись з більшовиками та денікінцями під гаслами соці-

¹ Див.: Чоп В. Назв. раб. – С. 8.

альної справедливості і коливаючись між двома ідеологіями, повстанство обрало свій самостійний шлях – державотворчий, що мав на меті визволення України від іноземних окупантів»¹.

Повстанству не судилося дійти не те що до самостійного державотворчого шляху, а й наблизитись до розуміння історичної місії держави взагалі, усвідомити, що держава, в тому числі – національна – категоричний імператив часу. Виступаючи проти держави як такої, повстанство обмежувало мету вузькорегіональними завданнями, реалізувати які без державних важелів було елементарно неможливо. А відтак воно з неминучістю потрапляло у глуху безвихідь і було приречене на неминучу поразку, яка наступала рано чи пізно.

Що ж до іноземних окупантів – то, не висуваючи завдання боротьби з ними на міждержавному рівні, обмежуючись протиборством на обмежених «рідних» теренах, досягти кінцевого успіху було також нереально. А відтак висновки історика видаються штучними, надуманими.

Навряд чи можна погодитися і з внутрішньо суперечливою тезою В. Чопа, що повстанство в особі махновщини було «відмінною від державницької формою національного пробудження, що поставила в основу своєї ідеології анархізм»².

Штучною, декларативною виглядає теза автора про те, що Революційно-повстанська армія України (махновців) – то один із «національних центрів», який хоча й стояв на відмінних «суспільно-політичних позиціях», не може бути зарахованим до «антиукраїнських» рухів, «хоча вона (махновщина – В. С.) протистояла політичним прагненням, очевидно, більшої частини національно свідомого населення»³.

І вже зовсім заплутує питання наступне міркування, що суперечить і вищенаведеному, і саме собі: «Махно блискуче розіграв карту української бездержавності. Націоналісти вважають притаманну українській масі відсутність державницького почуття великою слабкістю і бідною, прокляттям селянського індивідуалізму. Махно своєю ідеологією перетворив українську бездержавність в силу, облагородив її європейською соціальною теорією і повів через пекло громадянської війни в бій за селянське щастя»⁴. Ніякий пафос не в змозі заступити логічної безпорадності, самоспростувальної очевидності написаного. Ще більше те було доведено історичною практикою, що добре усвідомлює й В. Чоп, продовживши наведене словами: «До нього (селянського щастя – В. С.) не дійшов ні сам Махно, ні люди, яких він вів. Але їх не можна докоряти в тому, що вони не

¹ Нестеров О. В. Назв. праця. – С. 13–14.

² Чоп. В. Назв. раб. – С. 3.

³ Там же. – С. 4.

⁴ Там же.

достатньо сильно бажали зробити це»¹. За подібною логікою можна не лише виправдовувати, а й захоплено вихваляти будь-який, самий безрозсудний фанатизм. І схоже, В. Чоп схильний до того, жалкуючи, що у махновської, далеко небездоганної практики не виявилось послідовників. «Махновський район, – змушений констатувати автор, – поніс за чотири роки війни колосальні людські й економічні втрати. Фатального значення набув факт того, що махновську ідеологію відмовилося (підкреслено мною. – В. С.) глибоко сприйняти (доречно поставити питання, яке обходить В. Чоп – чому? – В. С.) селянство інших місцевостей України, яке сповідує індивідуальні форми ведення господарства»².

У своїй публікації запорізький історик не один раз повертається до питання про те, чи була «форма махновського суспільства (? – В. С.) державою?» (вочевидь відчуває слабкість аргументації та її відсутність власної переконаності в тому). Однак його імпровізації доводять до наступних відповідей: «Згідно одних визначень, була – володіла суверенітетом (що конкретно мається на увазі – сказати важко – В. С.) і ознаками всезагальної суспільної організації (те ж саме – В. С.).

З іншого боку, принцип організації суспільства був зовсім іншим, ніж у держави, спрямованої не зверху вниз, а знизу – доверху і не існувало державного апарату публічної влади. Однак на час війни його заміняла військова влада (підкреслено мною – В. С.). Вона повинна була піти з політичної арени після завершення бойових дій і, як наслідок, унести з собою державність (підкреслено мною – В. С.). Враховуючи, що зі стану війни махновцям так вийти і не вдалося, правомірно зробити висновок про те, що в час свого існування махновський рух набув форми держави»³.

Можна згодитися з тим, що військова влада в умовах війни може підмінити собою державність, можливо – дещо точніше – стати своєрідною державною політикою, що демонстрував С. Петлюра. Однак довести до переможного завершення свої бойові дії така «державна» ніколи б не змогла через незнищенні антагоністичні суперечності з середовищем, що її щільно оточувало.

Як не дивно, однак В. Чоп з усією серйозністю намагається доводити, ніби махновська «державна» мала особні характеристики: «республіканська форма правління, яка поєднувалася з певними авторитарними тенденціями, заснованими на високому авторитеті лідера; відкритий характер суспільства; відсутність приватної власності на землю; присутність елементів «ринкового соціалізму», товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів»⁴.

¹ Чоп. В. Назв. раб. – С. 4.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 5.

Здається, варто хоча б на мить задуматися над останньою «характеристикою», щоб дійти висновку про повну безпредметність, алогічність ведення подальшої мови про будь-яку махновську державність. Для В. Чопа ж самопереконавання, вочевидь, достатньо, щоб не зупинятися на вищевикладеному. Констатуючи, що характерною особливістю згаданої держави було «сповідування ідеології, спрямованої на подолання в майбутньому державного стану суспільства», він зауважує: «Даючи собі звіт в подібному стані справ, Махно з одностумцями докладав зусиль для приховування зовнішніх виявів державності»¹.

Безпорадність аргументації В. Чопа сягає крайніх меж, коли він заводить мову про те, що «махновщина – це значною мірою останній бій селянської землеробської цивілізації з індустріальною», це «протистояння Міста і Села»². Залишається загадкою, як можна схилитися не лише до певних історичних виправдань таких явищ як махновщина, а й вдаватися до узагальнюючих оцінок на кшталт того, ніби «трагедія Махна не в тому, що він хотів виграти свою партію в громадянській війні, а в тому, що він ледве не досяг успіху»³. Неусвідомлення того, що успіх в принципі був неможливий, створює хибну систему координат, в якій останнім часом намагаються досліджувати непросте суперечливе явище й деякі інші історики. І торкається це не лише махновщини, а й інших проявів повстанства.

У 1919 р. повстанська стихія набрала справді величезних масштабів. Зводити причини явища до дії одного–двох чинників, як уже зазначалося, було б невірною, привело б до одностороннього, спрощеного підходу.

Серед іншого, вочевидь, варто виділити настрої відчаю, що народжувалися в селянській душі, коли вона не відчувала, не бачила виходу, перспективи, коли в діях будь-якої влади підозрювала (виправдано, чи ні) недовіру до себе, бажання лише скористатися селянською силою в боротьбі таборів, що ворогували, й вимагали для підтримання своїх потенцій результатів праці сільських трударів.

Немало значило й те, що в умовах громадянської війни з калейдоскопічністю змін ситуацій у основного джерела поповнення повстанства елементарно не вистачало часу, щоб на власному досвіді переконано зрозуміти, чим одні політико-правові моделі, що приходили на зміну іншим, мали чи то переваги, чи то, навпаки, недоліки, головне – відповідали інтересам найширшого загалу. Не вистачало часу, сил і у тих, хто прагнув якнайшвидшого (і часто за

¹ Чоп. В. Назв. раб. – С. 6–7.

² Там же. – С. 7–8.

³ Там же. – С. 11.

будь-яку ціну) зміцнення власної суспільної організації, вважаючи її навіть найсправедливішою, найкориснішою і найпрогресивнішою.

Так, більшовики у боротьбі з повстанством часто підміняли методи ідеологічного впливу, виховання, просвітництва силовими акціями, виправдовуючи загалом усвідомлювані ними негативні наслідки подібних дій умовами військового часу, пояснюючи вимушеність поведінки небажанням поступитися класовому ворогу, в інтересах якого була дестабілізація становища в радянському тилу.

У ліквідації протирадянських виступів дедалі частіше застосовувалися регулярні військові частини. Зокрема, уже в квітні 1919 р. на так званому внутрішньому фронті (термін, з одного боку, неначебно затушовував антиселянську спрямованість дій червоноармійців, а з іншого відбивав масштаби загрози – «фронт») було задіяно 21 тис. бійців і командирів¹.

На придушення заколоту М. Григор'єва (5–15 тис. бійців) було кинуте 30 тис. військових². В ліквідації повстання Зеленого (Д. Терпила), під началом якого було до 12 тис. багнетів, у район Трипілля–Обухова було направлено піхоту, кінноту, артилерію і, навіть, використано кораблі Дніпровської військової флотилії. Значні сили знадобилися і для приборкання повстанців під орудою отамана Тончара у Васильківському повіті на Київщині (до 8 тис. бійців)³. Незважаючи на те, що інші загони (Ангела, Орловського, Соколовського, Струка, ін.) чисельно значно поступалися формациям Н. Махна, М. Григор'єва, Зеленого (в основному по кілька сотень осіб)⁴, і вони відтягували на себе значні сили Червоної армії. Після прийняття 17 липня 1919 р. Радою робітничо-селянської оборони УСРР постанови «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі» до цієї справи все ширше залучалися загони ВУЧК (Всеукраїнської надзвичайної («чрезвычайной») комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та військовими злочинами). Окрім територіальних (губернські й повітові), їх відділи створювалися на транспорті – залізницях, флотах тощо. В арсеналі їх функцій велике місце відводилося каральним акціям.

Серед останніх виявилися й вкрай жорстокі, такі як спалення сіл, де дислокувалися повстанці. Так, ще в квітні 1919 р. було спалено села Романівна та Хидовці неподалік Фастова⁵. Без особливої затримки (16 квітня 1919 р.) члени ВУЦВК Г. Петровський, С. Косіор і В. Затонський на своєму засіданні (за участю К. Ворошилова) опро-

¹ Див.: Хміль І. Назв. праця. – С. 101.

² Там само.

³ Див.: Верстюк В. Назв. праця. – С. 137.

⁴ Див.: Там само. – С. 138–139.

⁵ Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – С. 131.

тестували такі дії перед командуванням внутрішнього фронту. Було ухвалено резолюцію «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». У ній, зокрема, зазначалося: «Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК»¹.

Хоча документи на виконання згаданої резолюції не знайдено, випадки спалення сіл, вочевидь, стали рідшими. В усякому разі, в історіографії або йдеться про подібні акції в загальних виразах, або з посиланнями на дослідження С. Кульчицького², який називає лише один факт спалення села Щербинівки під Обуховим під час придушення повстання Зеленого³.

Радянські органи вдавалися й до практики взяття заручників з населених пунктів, які знаходилися у місцях дій повстанців. У разі відмови видати властям організаторів і зброї заручникам загрожував розстріл. Передбачалися й контрибуції на «бунтівні» села, депортування ватажків безчинств з конфіскацією їхнього майна.

Означені методи протидії повстанцям часом не лише не дозволяли локалізувати чи викоринити селянський спротив, а й затягували розв'язання проблеми, часом, навіть, загострюючи її.

І все ж масштаби повстанства 1919 р. не можна віднести до домінант суспільного життя України. Наявна сума фактів не дозволяє погодитися з висновками про те, що «з березня Україну охоплює полум'я повстань, порівняне за масштабами з селянською війною 1918 р.» і що «влітку 1919 р. УСРР упала під ударами не стільки денікінських армій, скільки селянських повстань»⁴.

Вважаючи ступінь дослідженості проблеми українського повстанства, боротьби з ним на сьогодні недостатнім, хотілось би водночас застерегтися від необґрунтованих, передчасних кон'юнктурних спотворень дуже непростих, суперечливих, зрештою, драматичних і трагічних сторінок історичного досвіду.

¹ Цит. за: Там само. – С. 132.

² Див.: Хміль І. Назв. праця. – С. 102.

³ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 132.

⁴ Там само. – С. 77, 129.

Розділ VI

У ВИРІ ФРОНТІВ

Літо й осінь 1919 р. стали найвідповідальнішим і водночас найкритичнішим періодом Української революції. Саме в цей час остаточно визначилась її доля: тенденція до консолідації народних зусиль у боротьбі за незалежність, власну державність обернулася на свою пряму протилежність. Внутрішні суперечності, що живили відцентрові сили, багато в чому звели нанівець попередні завоювання, підірвали смисл, зруйнували перспективи руху. Проникаючи в глибинну природу процесів того періоду, сучасні історики доходять цілком певного висновку: «...питання української державності в політиці УНР було підпорядковане проблемі власної влади в тій державі»¹.

В основу такого міркування-узагальнення покладено численні факти та документи у поєднанні з оцінками та інтерпретацією подій найвидатнішими істориками Української революції.

І. Мазепа виділяє червень-листопад 1919 р. (час, коли Кам'янець-Подільський був центром українського політичного життя) в окрему «Кам'янецьку добу» і дає їй таку коротку характеристику: «Кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії наших визвольних змагань за революцію рр. 1917–1920.

Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фаталь-

¹ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 250.

ного заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виросли на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України – Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою¹.

Права опозиція не відмовлялася від боротьби з соціалістичними партіями. Вона й надалі намагалася зробити Є. Петрушевича диктатором всієї України й скасувати ухвалене в Чорному Острові рішення про трудові ради. Але після провалу заколоту П. Балбочана праві змінили тактику. Вони почали використовувати легальні методи боротьби – наради, меморандуми, щоб довести необхідність зміни складу уряду, створення «ділового кабінету» для скасування попередніх рішень про землю, Трудові ради тощо.

Кардинальна (й наскрізна) проблема періоду – відносини в соборному українському таборі, вірніше – перманентне наростання суперечностей, подолання яких лише й дозволяло хоч якимось чином сподіватися на сприятливу для подальшої боротьби перспективу. Започаткований 22 січня 1919 р. процес злиття двох гілок українського народу розвивався мляво, на урядовому рівні позначався безперервними ускладненнями, свідомим небажанням політичних сил йти одна одній назустріч, у взаємопорозумінні розв'язувати нарізлі проблеми.

Можливо, безпосереднього зближення й створення єдиного фронту в 1919 р. (та й пізніше) взагалі так і не сталося б, якби не скрутні обставини. Внаслідок поразок збройні сили УНР і ЗОУНР, а також їхнє політичне керівництво опинились в одному регіоні і, притиснуті одні до одних, волею-неволею змушені були шукати спільної відповіді на нагальні питання, намагатися координувати зусилля, спрямовані на продовження боротьби за збереження національної державності.

В пошуках справедливих, об'єктивних оцінок зусиль лідерів Української революції щодо збереження хоча б рештки її завоювань улітку 1919 р. слід урахувувати масу факторів, намагатися не тільки обґрунтувати загальні негативні характеристики (це зробити легше за все), але й спробувати з'ясувати всю складність, практично безвихідність ситуації, що виникла, зрозуміти мотиви розрахунків і сутність дій різних таборів, учасників боротьби.

Катастрофічною була передусім воєнна ситуація.

Залишаючи під натиском червоних Велику Україну, військовоє керівництво УНР усвідомлювало, що не менш нищівною для Наддніпрянської армії є перспектива втягнутися у бойові дії ще й проти

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Мюнхен, 1951. – Т. 2. – С. 5.

поляків. З метою ліквідації західного фронту (сил не було, щоб воювати навіть на один фронт) С. Петлюра вже з травня 1919 р. зондує ґрунт у Польщі, відряджаючи туди один за одним кілька своїх емісарів¹. Не маючи міцних позицій і жодного союзника, представники УНР вбачали єдиний порятунок в обіцянках територіальних поступок полякам у Західній Україні, тобто в ЗОУНР. Нічим іншим за компроміс Польщі щодо УНР петлюрівська влада заплатити не могла, та й поляки ні на що інше ніколи б і не погодилися. Тому, не відкидаючи критичних закидів на адресу С. Петлюри та його прибічників (до речі, судити про досить делікатні речі доводиться лише за фрагментами документів, окремими суб'єктивними свідченнями), слід, водночас, зважити на те, що з польською армією вдалося знайти певне порозуміння. Поляки не провадили активних дій проти петлюрівських сил, поволі просуваючись за відступаючими українськими частинами на Волинському фронті. Є абсолютно очевидним, що за бажання польського командування армія УНР у той момент могла бути без великих зусиль і швидко знищена. Так, дійсно дуже дорогою ціною, і хоча б на деякий час, український тил забезпечувався.

В свою чергу, лише повна безвихідь змусила Українську Галицьку армію продовжити боротьбу за виживання за межами власної території, на території УНР. Не вірячи в здатність Української Народної Республіки протистояти денікінцям, яких підтримувала Антанта, лідери ЗУНР нізащо не могли примиритися з Польщею (непоступлива позиція останньої також всім добре відома), а досягти порозуміння з Антантою і білим рухом могли тільки за умови зради інтересів наддніпрянців.

Усе це, звісно, не знімає відповідальності з діячів обох регіональних політичних таборів за їхні суб'єктивні вчинки. Однак це дає змогу краще уявити «систему координат» – об'єктивні обставини, які багато в чому детермінували конкретну поведінку, порухи, кроки наділених владою, однак зовсім не всесильних осіб.

Ліквідація фронту з поляками дозволила Наддніпрянській армії, перегрупувавши сили, зробити спробу перехопити ініціативу й, скориставшись не зовсім вдалим розташуванням радянських військ, здійснити контрнаступ. Командування армії вирішило атакувати ворога й вийти на лінію Старокостянтинів–Деражня–Нова Ушиця, після чого залізнична колія Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець–Подільський була б використана для перекидання військ уздовж фронту. Лінія Волочиськ–Проскурів–Деражня дала б змогу вивести з Тернополя й Волочиська решту військового майна, що, на випадок відступу УГА, могло потрапити до рук поляків. Для забез-

¹ Див.: Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 69–70.

печення наступу з півночі, з боку Заславль–Шепетівка планувалося висунути активну заслону. Для прикриття заплілля наступаючих військ від поляків необхідно було відтягнути Західний фронт на річку Горинь. Щоб полегшити форсування Збруча, Запорозький і Січковий корпуси мали завдати удару на Старокосятинів і Проскурів. Опорою тилу ставав кордон з Румунією, бо всі відомості свідчили про бажання румунського уряду підтримувати добросусідські відносини з урядом УНР, адже загроза з боку більшовиків щодо Бессарабії дуже непокоїла румунське командування¹.

1 червня 1919 р., згідно з наказом Головного отамана С. Петлюри, Українська армія перейшла в загальний наступ проти Червоної армії на фронті в 140 км. Спочатку наступ розвивався за планом й успішно: прорвавши фронт червоних, українські війська захопили Кам'янець-Подільський, Дунаївці, на короткий час ввійшли до Проскурова.

Тим часом польська армія, зайнявши Рівне–Здолбунів–Броди, призупинила свій рух на схід, що надало Армії УНР нових можливостей для передислокації своїх частин і посилення протирадянського фронту.

Протягом червня бої тривали зі змінним успіхом, з великими втратами. Стратегічною ініціативою не вдалося заволодіти жодній зі сторін². Однак для більшовиків ситуація набувала дедалі несприятливіших обрисів.

На той час почалися масштабні операції білогвардійців з метою захоплення Лівобережжя, Харківщини. В заплітті червоних прокотилася хвиля повстань та змов: М. Григор'єв вчинив заколот у Причорномор'ї та на Катеринославщині, у районі Гуляй-Поля міцно отаборився Н. Махно, який тепер уже виступав проти червоних, отаман Ангел тероризував чернігівчан у районі Прилук–Бахмача, на Волині діяли партизани під командуванням Соколовського, в районі Таращі орудував отаман Зелений.

Однак, виснаживши в тяжких боях денікінців, змусивши їх на деякий час призупинити наступ, червоні в кінці червня – на початку липня 1919 р. завдали серйозного удару по Українській армії, звівши нанівець її місячні зусилля, приневоливши до відступу³, до виснажливих оборонних боїв за Кам'янецький плацдарм⁴.

Невдачі переслідували й Галицьку армію. З'єднання генерала Галлера без особливих зусиль тиснули галичан, виграючи битву за битвою. Командування УГА намагалося укласти перемир'я з командуванням польської армії, але з того нічого не вийшло. Генерал Гал-

¹ Див.: Удовиченко О. Назв. праця. – С. 68.

² Див.: Там само. – С. 74; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – Львів, 1933. – С. 151–154.

³ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 76–77.

⁴ Там само. – С. 96–98.

лер вимагав від Галицької армії повної капітуляції, що, звичайно, не влаштувало її командування і провід ЗУНР. Тому її становище набувало дедалі трагічніших рис. Для УГА залишалося два виходи – або відійти за річку Збруч, на терени Великої України, або використати всі можливості для боротьби на теренах самої Галичини. Остання думка взяла гору – командування Галицької Армії вирішило стягнути корпуси у трикутник між річками Збруч–Дністер приблизно на лінію Гусятин–Чортків–Бучач–Нижнів. Корпуси почали відступати, однак несподівано, 23 травня 1919 р., Румунія поставила Галицькій армії ультиматум, щоб остання вивела свої війська з району Снятин–Коломия–Хриплин, Делятин–Хриплин. Не маючи сил встрявати у війну ще і з Румунією, галицький уряд мусив погодитися на вимоги румунів. Без опору з боку УГА румунські війська протягом 24 і 25 травня захопили смугу, позначену вищезгаданими пунктами. Свій ультиматум румуни пояснили необхідністю зайняти залізничні шляхи в цьому районі для операцій проти угорських більшовиків.

Потрапивши у «лещата» між румунами й поляками, УГА, яка налічувала 30 тис. чоловік, зважилася на відчайдушний крок – наступ на польську армію по всьому фронту. І хоча на деяких ділянках це принесло короткочасний успіх, протягом 20 днів боїв (8–28 червня) Галицька армія настільки знесилилася, що змушена була відійти назад, у той самий трикутник, з якого починала наскільки сміливий, настільки ж і малоперспективний наступ¹. Тоді ж надійшло і повідомлення про рішення Вищої Ради Антанти від 25 червня 1919 р.: «Щоб охоронити особисту безпечність і масток мирного населення Сх. Галичини перед звірствами большевицьких банд, Найвища Рада Антанти і її союзників вирішила уповноважити провідників Польської республіки продовжити свої операції аж по Збруч»².

Це був дошкульний удар по розрахунках Є. Петрушевича та його оточення. Порозуміння з Польщею відпадало остаточно. Залишалося дві можливості: перейти з армією на румунську територію або відійти за Збруч на Велику Україну.

Є. Петрушевич насамперед ужив заходів для з'ясування першої можливості – переходу на територію Румунії. «Нехіть до співпраці з Наддніпрянським урядом була у провідників Галицького уряду така велика, що вони навіть у цей критичний момент не думали про з'єднання українських сил, а шукали порозуміння з румунами для спільного наступу проти большевиків, – зауважує І. Мазепа. – Галицькі праві провідники все ще не втратили надії на Антанту. Вони казали: «Якщо підемо з румунами, то покажемо Антанті, що ми – не большевики. А якщо зєднаємося з Наддніпрянською армією то

¹ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 93–95; Історія українського війська... – С. 507–514.

² Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 13.

хто знає, чи не пошкодить це нам в очах Антанти?»¹. Лише після того, як румуни відмовилися пропустити УГА на свою територію, в Є. Петрушевича не залишалось іншого виходу, як шукати порятунку за Збручем.

Відразу галицькому керівництву слід було розв'язати й нове питання: кому віддати перевагу – Наддніпрянській армії чи більшовикам. Варіант згоди з останніми не просто не виключався, він певний час навіть серйозно обговорювався. Проте висунуті більшовиками умови виявилися неприйнятними: розрив з Наддніпрянською армією і вилучення з її рядів усіх галичан, проголошення УГА частиною радянських армій Росії, України, Угорщини й Словаччини (тобто її фактична ліквідація. – *В. С.*). Тому командування Галицької армії надіслало 4 липня 1919 р. С. Петлюрі телеграму: «Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька Армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин Начальна Команда Галицької Армії звертається з проханням до Головного Отамана призначити район виключно для Галицької Армії..., де вона відпочила б та упорядкувалася б». Командування Наддніпрянської армії на це відповіло, що «приймає Галицьку Українську Армію, як братню, і всім їй допоможе, що в її силах. Головний Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, з'єднавшись в одне нерозривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні»².

Цей, безперечно, непрогнозований поворот подій врятував ситуацію під Кам'янцем. Уже 8 липня 1919 р. перша галицька бригада перейшла Збруч і почала рух на Проскурів. Більшовики, що були вже під Кам'янцем, могли потрапити в оточення між галицькими та петлюрівськими військами, і змушені були зупинитися. Тим часом почалося перекидання військ УГА в район Гусятини.

Щоправда, Є. Петрушевич ще тиждень вагався, не поспішаючи переводити через Збруч основні сили УГА. Тільки після численних переговорів, що відбувалися буквально кожного дня, він 14 липня нарешті схилився до остаточного рішення, яке наступного дня було через Начальну команду Галицької армії передане в штаб Наддніпрянської армії: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне брак мушкетних і гарматних набоїв), вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східній беріг Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з большевиками й звільнити від них Наддніпрянську

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 13.

² Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). – Львів, 1922. – Ч. 3. – С. 13; Мазепа І. Назв. праця. – С. 14.

Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції»¹.

Так почалася боротьба проти більшовиків соборним фронтом.

Ця непроста, багато де в чому суперечлива сторінка української історії привертала чимало уваги дослідників. Однак і донині залишаються малоз'ясовані, хоч і дуже важливі її аспекти, тлумачення, які викликають потребу певного коригування, особливо подолання певних однобічностей – результату дещо прямолінійних і, водночас, кон'юктурно-суб'єктивних підходів.

Революційна доба принесла українцям як гігантський злет суспільної активності, прагнення до волі, масштабне національне відродження, торжество визвольних ідеалів, так і небувалі сплески горя, небачені поневіряння, крах найзаповітніших сподівань.

Однією з краплин у тому безмежному морі людського нещастя стала доля галичан, у свою чергу чи не найрельєфніше віддзеркалена в історичному феномені Української Галицької армії. Кожна спроба наближення до надто непростого, врешті, трагічного досвіду заново вражає, ятрить свідомість, неначебто незаживаюча, невилковна рана...

Таке траплялося нерідко. Люди, велика їх кількість, тисячі, десятки і сотні тисяч у якийсь момент піднімалися у могутньому поруху до спільної історичної дії задля досягнення світлих ідеалів, заради торжества справедливості і, всупереч усьому, терпіли поразку за поразкою, потрапляли у смертельні пастки, знесилювалися від пекельних мук, від безвиході, зневірялися у всьому і, врешті, безславно гинули. Гинула справа, до якої готувалося, наполегливо йшло не одне покоління, зникали шанси щось виправити навіть у перспективі. Виникала кричуща невідповідність між виплеканими надіями, затраченими неймовірними зусиллями і одержаними в цілому негативними результатами.

Збагнути все те холодним розумом, адекватно оцінити дуже не просто. Домішуються, відіграють не найкращу роль емоції. Вони іноді заступають собою й істину, і здоровий глузд. І це цілком природно, зрозуміло (було б лише бажання до такого розуміння, а не цинічного, зверхнього осуду). Починається пошук причин невдач, прорахунків, поразок, передусім у якихось сторонніх, другорядних чинниках – так легше враженому сумлінню. Врешті, дещо пом'якшується загальне сприйняття відтворюваної картини – провина за від'ємний наслідок боротьби начебто розкладається «на різні плечі», «багато плечей», навіть створюється враження комплексного, об'єктивного підходу до історичного дослідження. Насправді ж відбувається викривлення суто наукових координат, у яких ведеться вивчення непростих, суперечливих процесів, почасти свідоме (а більшою мірою, можливо, й неусвідомлюване) зміщення акцентів

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 15.

у ранжуванні тієї «обов'язкової» суми чинників, яка залучається до аналізу, оцінок.

Що й говорити – у підсумку слід розраховувати на те, що збагнути у такий спосіб можна лише певну частину історичної істини (у якомусь відношенні вона може виявитися просто зручнішою за повну правду, у якомусь – більше відповідати домінуючій кон'юнктурі тощо)...

А починати з таких мінорних міркувань доводиться через те, що саме щось подібне незмінно упродовж усіх минулих десятиліть відбувається у дослідженні феномена Української Галицької армії. Щиро прагнучи віднайти, сказати всю правду про цю військову формацію з такою непростою, заплутаною долею, її щирі адепти здатні лише почасти наблизитися до адекватного розуміння й оцінки того, що реально сталося у 1918–1920 рр.

У цьому наочно переконують публікації активних учасників подій, вояків УГА, що, «змінивши гвинтівку на перо», уже на полях ідеологічних битв прагнули довести справедливість своєї позиції, продовжували переконувати і себе, і широкий загал у тому, що у трагічних наслідках їх зусиль, причинах невдач криється щось настільки малозаконмірне, навіть протиприродне, що годі й намагатися те розгадати, логічно упорядкувати¹.

Однак одне стверджується напевне – головне тут у будь-яких зовнішніх обставинах, їх найнесприятливіших, найкарколомніших

¹ Див.: Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). – К., Львів, 1921; 86 с.; Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – Нью-Йорк, 1973. – 407 с.; Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 до 17 листопада 1919 р.) – Львів, 1930. – 55 с.; Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – 99 с.; Левицький К. Великий Зрив. – Львів, 1931. – 150 с.; Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) – Відень, 1921. – 194 с.; Могилевський Ю. Останній акт трагедії (Етап визвольної боротьби українського народу) 1917 – 1920. – Львів, 1928. – 55 с.; Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – 342 с.; Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх споминів. – Львів, 1929. – 44 с.; Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях – Торонто, 1966. – 192 с.; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег. – Т. 1. – 1958. – 680 с.; Т. 2. – 1960. – 384 с.; Т. 3. – 1966. – 232 с.; Т. 4. – 1968. – 322 с.; Цегельський Л. Від легенди до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 року. – Нью-Йорк–Філадельфія, 1960. – 313 с.; Чайковський А. Чорні рядки: мої спомини за час від 1.11.1918 до 13.5.1919. – Львів, 1930. – 119 с.; Шкільник М. Україна в боротьбі за державність – Спомини і роздуми – Торонто, 1971. – 366 с.; Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918–1920). Ч. 1. – Львів. – 1924; Ч. 2–5. – Львів, 1929 та ін.

комбінаціях, які зароджувались і діяли поза межами бажань і прагнень галичан, їх практично бездоганної, завжди гідної, шляхетної поведінки, відваги, мужності, героїзму, відмінного військового вишколу, строгої дисциплінованості, бойової майстерності, високої національної самосвідомості і самовідданості і т. ін. (винятки, звісно, теж мали місце, однак вони відігравали другорядну роль).

Подібні тенденції-міркування зароджувалися ще безпосередньо в процесі щонайскладніших воєнно-політичних перипетій, у яких відчайдушними зусиллями вдавалося зберегти «марку» формації, яка, однак, після кожної кампанії дедалі втрачала реальну силу і перспективу, доки остаточно не зникла з історичного тла. Однак, згадана тенденція не лише не була зжита в наступному, вона, навпаки, зміцнилася, коли довелося підбивати підсумки вдіяного вже у повоєнний час. І виявилось, що проводити своєрідну «інвентаризацію» здобутків доводиться, як це не прикро, за географією і хронологією могил. Тут «своє слово» сказав специфічний психологічний момент, який Михайло Грушевський був схильний відносити чи не до однієї з ментальних рис українства. Причому варто звернути увагу на те, що видатний український історик, безперечний національний лідер дійшов досить цікавого висновку у ситуації дуже близькій до вищеозначеної.

Коли 26 липня 1917 р. російські кірасири і донці обстріляли солдатів Першого українського полку імені Богдана Хмельницького, що від'їжджав з Києва на фронт, вбили 16 і поранили більше трьох десятків козаків, які не спромоглися бодай на постріл у відповідь, Центральна Рада влаштувала похорони загиблих¹. У Михайла Грушевського, що брав участь у жалобній церемонії, виникли досить песимістичні думки-зізнання: «Я йшов з іншими членами Центральної Ради, – писав незмінний її голова, – в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сій і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди, – не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляєт – справляють йому похорони і записують до національних святців...»².

Гадається, схоплене глибоким, критичним розумом М. Грушевського стосується не лише короткої, швидкоминучої ситуації, а має значно ширше, універсальніше значення, принаймні не один і не два рази зустрічалося в українській історії.

¹ Див.: Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – С. 144–146.

² Грушевський М. Споми́ни // Київ, 1989, – № 10. – С. 128.

Чи не найнаочніше тому підтвердження – справа з пошуком винних за трагедію під Крутами, яка вибухнула у березні 1918 р. Як відомо, все завершилося знову пишними похоронами і закріпленням у масовій свідомості, на перший погляд, дещо дивної метамоρφози: жертви в одну мить стали незрівнянними велетами-героями, гідними того, щоб на їх прикладі виховувати нові покоління національних борців, а головні причини поразки було запропоновано віднаходити у чужих, підступних, жорстоких зовнішніх чинниках¹.

На жаль, подібний стереотип «спрацьовував» і при висвітленні бойового шляху Дієвої армії УНР на чолі з С. Петлюрою, і в інших випадках. Що ж до Української Галицької армії, то він висунувся на перший план, став визначальним.

Свій досить істотний відбиток на дослідження історії УГА наклала і боротьба різних напрямів, що своїми витокami мали внутріукраїнські, регіональні суперечності революційної доби і поступово оформилися в два науково-публіцистичні табори – т. зв. галичан і наддніпрянців. Звісно, поділ тут умовний. А розмежування можна зробити, відповівши на питання: хто кого зрадив у подіях 1919–1920 рр. – галичани наддніпрянців чи наддніпрянці галичан?

Наддніпрянці вважають, що сепаратистська, на угоду регіоналістським інтересам політика керівництва Західно-Української Народної Республіки, командування УГА привела до зриву єдиного українського фронту, який почав формуватися як складова соборницького процесу у 1919 р., а кожен наступний крок галичан – союз з денікінцями, перехід у табір червоних, створення Червоної Української галицької армії – то ланцюг зрад галичанами загальної української справи, що привели до поразки Української революції взагалі².

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С. 422–423.

² Див.: Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. – Ч. III. – К.–Відень, 1920. – 535 с.; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920. – Варшава, 1932. – 79 с.; Капустянский М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд. – Львів. – Ч. I і II. – 1921. – 88 с.; – Ч. III. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1922 рр. – Ч. II. – Прага, 1942. – 245 с.; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. – Каліш, 1934. – 95 с.; Його ж. Початок 1919 року // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4. – С. 113–117; Його ж. Спомини. – Тернопіль, 1930. – 64 с.; Його ж. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – 72 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1956 – 479 с.; Т. 2. – 1958. – 600 с.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 рр. – Нью-Йорк, 1966. – 99 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції – Т. IV. – Прага, 1922. – 192 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 265 с.

Прихильники «галицького інтересу» не лише вдаються до інтенсивної оборони своїх позицій, а, в свою чергу, намагаються всіляко доводити, що всі згадані кроки, як і поведінка взагалі, зумовлювалися антигалицькими, пропольськими орієнтаціями Голови Директорії, Головного отамана військ УНР, його оточення, безвихіддю, що виникла після поразки Добровольчої армії А. Денікіна, вкрай заплутаною ситуацією після підписання С. Петлюрою Варшавського договору зі стратегічним ворогом ЗУНР – Польщею і радянсько-польською війною, у якій Дієва армія УНР була союзником поляків, а ЧУГА знаходилася в протилежному – радянському таборі, намагаючись його залишити і в черговий раз самозберегтися¹.

Що й говорити – пошук аргументів, конструювання прийнятних концепцій не лише не наближали до істини, а, розводячи сторони, що конфліктували, на дедалі полярні позиції, віддаляли від істини, призводили до нових непорозумінь і плутанини. Поодинокі спроби якось «примирити» суперечності на ґрунті «рівновіддаленого об'єктивізму» загальну картину мало змінювали².

Завжди «чіткою і простою» залишалася хіба що позиція радянської історіографії. Намагаючись послідовно керуватися принципами класового підходу, історики Союзу РСР та Української РСР відбирали докази і вибудовували їх у таку концептуальну систему, щоб кінцеві висновки мали однозначний і незаперечний вигляд: Українська Галицька армія то – типове контрреволюційне, буржуазно-націоналістичне військове формування, що співдіяло з усіма ворогами радянської влади.

Щоправда, у момент безпосереднього контакту з ним Червоної армії (у ході і після розгрому А. Денікіна) було проведено роботу по залученню рядового складу УГА на бік радянської влади, формуванню з нього червоноармійських підрозділів. І хоча позитивних

¹ Див.: Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.) // Записки НТШ (Нью-Йорк–Торонто–Париж–Мельбурн. – Т. 203. – 200 с.; Гнатович В., Думін О. Українська Галицька Армія // Історія українського війська. – В 2-х томах. – К., 1995. – Т. 2. – С. 462–538; Лосовський В. Генерал Тарнавський. – Львів, 1930, – 107 с.; Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Скрентон, 1960. – Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 220 с.; Т. V. – 192 с.; Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. Военно-історичний нарис. – Коломия, 1935, – 132 с.; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі. 1918–1939. – Торонто, 1965 – 280 с.; Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956, – 189 с. та ін.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К., 1995. – 206 с.; Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен. – 1958. – 319 с.

результатів тут вдалося досягти, у вирішальний момент війни з поляками галицькі вояки значною мірою виявили хитання, частина з них перекинулася на бік ворога, а значній частині це просто завадили зробити¹.

Емігрантські, діаспорні історики войовничо реагували й на цю, справді упереджену щодо галичан позицію, а боротьба з радянською історіографією, що знаходилася на вістрі ідеологічної війни взагалі, не лише консервувала попередні позиції, а й змушувала додавати нові елементи, продиктовані уже глобальною боротьбою світів. Отже, рух відбувався знову не у напрямі до об'єктивності.

За роки незалежності ситуація в історичній науці принципово змінилася. Від концептуальних схем радянської історіографії відмовилися дуже швидко і категорично, позірно знецінивши їх в одну мить.

Водночас розгорнулися широкомасштабні дослідження історії Української революції 1917–1920 рр., усіх її періодів і аспектів. Вони увінчалися досить серйозними зрушеннями і досягненнями. Десятки дисертацій і монографій, сотні статей значно просунули вперед вивчення непростого досвіду боротьби українства за свої ідеали у революційну добу. Значною мірою вони торкнулися і регіональних проблем, у тому числі й осмислення долі Української Галицької армії. Серед інших публікацій варто згадати ґрунтовні монографічні праці О. Вівчаренка, О. Колянчука, В. Кондратюка, О. Красівського, М. Кугуляка, М. Литвина, С. Макарчука, К. Науменка, В. Рагульського, Б. Тищика та ін.²

¹ Див.: передмови і супровідні матеріали до збірників: *Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939: зб. документів і матеріалів.* – К., 1979. – 558 с.; *Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Документи і матеріали (1921–1939).* – Станіслав. – 1957. – 319 с.; *Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сборник документов и материалов.* – В 3 т. – К., 1967. – Т. 1. – 875 с.; Т. 2. – 918 с.; Т. 3. – 910 с.; *Під прапором Жовтня: вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920): Документи і матеріали.* – Львів, 1957. – Т. 1. – 660 с.; Т. 2. – 1964. – 379 с.;

Див. також монографічні та узагальнюючі праці: *История Украинской ССР: В 10-ти т.* – Т. 6. *Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920 гг.).* – К., 1984. – 655 с.; *Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине. 1917–1922.* – К., 1955. – 622 с.; *Сливка Ю. Ю. Борьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення.* К., 1973 – 254 с.; *Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920. В 3-х томах.* – К. – Т. 2. – 1969, – 432 с.; Т. 3. – 1970, – 463 с.

² Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських виз-

У них оптимально використано доробок попередників, залучено до аналізу нові документи і матеріали з архівів, періодичної преси, які з різних причин залишалися поза увагою дослідників. У результаті відтворено значно повнішу, детальнішу картину перебігу подій, пов'язаних із формуванням і діяльністю УГА, органічніше, аніж раніше, вписано її історичний шлях у загальнонаціональний контекст, враховуючи різні точки зору, зроблено урівноваженіші, всебічніші оцінки і висновки.

Згадані праці цілком заслужено досить високо оцінені науковим загалом, широкою громадськістю¹.

Разом з тим, вважати проблему вичерпаною, гадається, ще не можна. Звісно, розраховувати на те, що після фронтального вивчення фондів, ретельного збору практично усіх можливих мемуарних свідчень можна віднайти якісь дані, які не те що принципово змінять загальні уяви, а й істотно вплинуть на корекцію фактичного боку справи хоча б у якомусь важливому епізоді, зовсім нереально, не варто. А що торкається оцінок, висновків, узагальнень – тут залишається досить широкий простір для докладення зусиль фахівців. У цьому наочно переконують, передусім, тенденції у вивченні історії УГА впродовж останнього десятиліття, що вельми рельєфно виявилися, набрали рис усталеності, однак не можуть сприйматися однозначно позитивно.

Впадає, зокрема, у вічі, що левова частка публікацій про історію Української Галицької армії належить перу дослідників західноукраїнського регіону. Мабуть, це цілком природно: хто ще краще за них відчуває гостроту регіональних проблем, краще розуміється на краснзнавчих аспектах, має відшукувати у місцевому історичному матеріалі позитивні основи для виховної роботи з молодим поколінням?

вольних змагань. – Львів, 1995 – 283 с.; Кондратюк В. О., Рагульський В. Л. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – 96 с.; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 304 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998 – 488 с.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Вид. 2-е. – Львів, 1991. – 200 с.; Їх же. Історія ЗУНР. – Львів, 1995, – 368 с.; Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – 192 с. та ін.; Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) (До 75-річчя утворення). – Коломия, 1993. – 120 с.

¹ Див.: Дерев'яно С. М., Панчук А. М. ЗУНР в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 28 – 36; Калакура Я., Панчук А. Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – С. 234–242.

Однак не можна не помітити й того, що у працях істориків із Західної України існує достатньо міцний, можливо, для зручності його можна назвати «генетичний», зв'язок із публікаціями авторів означеного вище «галицького» напрямку в історіографії УГА. Місцево-патріотичні настрої нерідко детермінують загальні підходи навіть на шкоду об'єктивності, здоровій науковій критичності. А пріоритет національного над соціальним, який беззастережно домінує останніми роками (хоча з суто наукового погляду тут має завжди існувати, як в житті насправді й є, органічний взаємозв'язок), і взагалі істотно впливає на концептуальні висновки.

В результаті у нових працях (великих обсягом, у гарному поліграфічному оформленні, виданих масовими накладками) значною мірою збираються, концентруються, подаються у більш науково опрацьованому вигляді, ніж раніше, все ж дещо застарілі положення, міркування, висновки, застереження, народжені здебільшого ще в умовах гострого ідейного протистояння. Неприродні, почасти ненаукові нашарування, що тоді виникли, не лише часто не знімаються, не долаються, а видаються, так би мовити, «у нових упаковках» за істину в останній інстанції¹.

Ця тенденція набуває домінантних рис, оскільки старий, умовно названий «наддніпрянським», напрям в історіографії перервався, його ніхто не реанімує, не продовжує. Такому становищу теж є свої пояснення. І лежать вони знову, на жаль, не в науковій площині, а поза її межами. Хронологічно менший період торжества радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, триваліша, гостріша боротьба з ним на певних етапах (ОУН і УПА, Народний рух України тощо) сформували в українському суспільстві доволі специфічну атмосферу (принаймні, для цього докладаються цілеспрямовані й чималі зусилля). Зокрема, всіляко підноситься теза, що справжніми (чи ж то порівняно більшими) хранителями, носіями національного інтересу, борцями за національну ідею і справу були саме галичани. І кожне критичне слово на їх адресу сприймається вже як камінь, кинутий в тендітну українську державність, що є, передусім, уособленням продовженням дій попередніх поколінь борців.

А вже на догоду такій кон'юнктурі (чи не знаходячи просто внутрішніх сил, чи ж то елементарної сміливості, принциповості) до узагальнюючих праць з історії Української революції якимось мовчаз-

¹ Див., напр.: Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923. – У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 503 с.; Західно-Українська Народна республіка: історія і сучасність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів. – 2000. – 374 с.; Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів, 1997. – 320 с.; Його ж. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів, 1998. – 387 с. та ін.

но, без коментарів і власних оцінок, переносяться положення і висновки, сформульовані в публікаціях, що вийшли останніми роками у Львові, інших центрах регіону¹.

Гадається, що сприймати це явище за таке, коли українські історики врешті досягли однодушності, поспішати не слід. Очевидна наукова неспроможність, алогічність, безперспективність сьогоднішньої позиції змушує шукати вихід, строго орієнтуючись на справді наукові засади, застосування принципів наукового дослідження, передусім історизму та об'єктивності.

Окрім мотивацій, що детермінуються внутрішньою логікою розвитку самої науки, хотілося би висловити і міркування, так би мовити, дещо ширшого змісту і характеру. Можливо, їх можна віднести у чомусь до загальносвітоглядних, загальноморальних. Мова про спробу подолання звичних стереотипів, за якими, що б то не було, у минулому народу слід шукати і, за будь-яку ціну, віднаходити не просто позитивне, а обов'язково – героїчне, величне, славне – історія нації іншою не може бути, не мислиться, не сприймається. Адже якими б добрими намірами подібні підходи не обставлялися і не виправдовувалися, вони все ж не життєві, надумані, штучні.

І, чи не відповідальніше, навіть елементарно чесніше, а відтак і конструктивніше, обрати відправним моментом досліджень справді виважене і співчутливе ставлення до минулого досвіду, яким гірким і прикрим він би часом не уявлявся (і тим співчутливіше, чим об'єктивно він був драматичнішим, трагічнішим), спробувати спокійно і неупереджено зрозуміти вчинки, поведінку живих людей (їх провідників у тому числі) з усіма притаманними їм людській природі позитивними і негативними початками і проявами, розібратися у мотиваціях кроків, здійснених у екстремальних ситуаціях, апріорі відмовившись від їх оцінки за шкалою обов'язкової відповідності певним ідеалам, політичним цілям, розрахункам, передбачуваним наслідкам, тим паче – швидкоплинній кон'юктурі.

Орієнтуючись саме на означені підходи, у цій праці й пропонується точка зору, розрахована на певний крок уперед, насамперед у осмисленні непростой історії Української Галицької армії. Тому більше уваги звертається не на максимальне нагромадження, обов'язкову згадку усіх фактів, їх прирощення (хоча, звісно, як і до будь-якої нової праці, певне коло документальних даних, частково принципово важливих, вводиться вперше), а на їх логіку, зумовленість, взаємозв'язки.

Слід констатувати, що перехід УГА через Збруч відразу посилив позиції армії УНР. Маючи в своєму складі 60–85 тис. багнетів²

¹ Див., напр.: Історія України. Нове бачення. – К., 2000. – 472 с.; Реєнт О. У робітних історичної науки. – К., 1999. – 350 с.; Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 320 с.

² Див.: Удовиченко О. Україна у війні за державність... – С. 95;

(дані тут різняться, М. Лозинський вважає, що у Велику Україну перейшла 100-тисячна армія галичан, з них 40 тис. – боєздатного війська¹), галичани отримали чисельну перевагу над червоноармійцями. Всього на 1 червня 1919 р. налічувалося 90 тис. червоноармійців і близько 5 тис. командирів і політпрацівників². На українському фронті, природно, перебувала лише частина. Зокрема на головному на той час Кам'янецькому напрямі – близько 12 тис. багнетів, 800 кіннотників, при 40–50 гарматах³.

Незважаючи на те, що 1 червня 1919 р. було утворено воєнно-політичний союз радянських республік – Росії, України, Білорусії, Латвії і Литви⁴, єдине військове командування кидало основні сили на денікінський фронт і на той час ще не могло ефективно допомогти УСРР у боротьбі з армією УНР.

Об'єктивним завданням Наддніпрянської і Галицької армій стало звільнення території Великої України від більшовиків та зміцнення УНР з наступним розв'язанням польсько-українських суперечностей, проблеми Галичини.

Загальна військово-політична ситуація і перспективи її розвитку уявлялися дуже складними. Можливо, найлапідарніше змалював тогочасні стратегічні й тактичні розрахунки внутрішньо різноорієнтованого українського табору М. Лозинський: «Примушене уступити перед Польщею й антантою з Галичини, галицьке правительство пішло з армією на Велику Україну під кличем: «Через Київ до Львова». Побити большевиків і укріпити українську державність на Великій Україні, а тоді звернути всі сили української держави проти Польщі за визволення Галичини. А може перемога над большевиками й укріплення української державности заставить антанту визнати українську державу й віддати їй Галичину при управлінні відносин між Польщею й Україною.

Коли галицьке правительство хотіло воювати з большевиками й укріпляти українську державність *для визволення Галичини*, то правительство Директорії... думало так само воювати з большевиками й укріпляти українську державність *коштом Галичини*. А саме думало воно коштом Галичини замиритися з Польщею, через Польщу добути визнання антанти і так удержатися проти большевиків. Для війни з большевиками воно конче потребувало галицької армії, однак для замирення з Польщею коштом Галичини йому завдало галицьке правительство. Тому правительство Директорії при помочі лівих галицьких груп повело завзяту боротьбу проти існування окремого галицького правительства, за переведення

¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 168.

² Див.: Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3 т. – К., 1968. – Т. 2. – С. 281.

³ Див.: Удовиченко О. Назв праця. – С. 98.

⁴ Див.: Декреты Советской власти. – М., 1971. – Т. 5. – С. 259–261.

повного з'єдинення під одною владою. Коли б закиди проти галицького правительства, як перешкоди для повного здійснення ідеї з'єдинення, були осягнули успіх, коли б галицьке правительство втратило довіре своєї армії й мусіло уступити, віддаючи всю владу Директорії, тоді Директорія з одного боку одержала би галицьку армію в свою повну розпорядимість, з другого ж боку мала би вільні руки щодо Галичини в переговорах з Польщею»¹.

Звичайно, конкретного плану військово-політичної діяльності не існувало. Це були лише його найголовніші положення, які мали уточнюватися відповідно до тієї чи іншої ситуації. Для об'єднання операцій обох армій, у порозумінні з Є. Петрушевичем, на початку серпня 1919 р. був утворений Штаб Головного Отамана на чолі з начальником штабу генералом М. Юнаковим і генералом В. Курмановичем (представником від Галицької Армії) – генерал-квартирмейстером штабу.

Досягти однорідності двох частин армії УНР, а відтак – їхнього органічного з'єднання – від самого початку було непросто, якщо взагалі можливо.

УГА сформувалася під впливом традицій австрійської армії і її вирізняли такі риси: «організованість, нахил до муштри і карність навіть у дрібницях, акуратність, упертість і витривалість в боях суцільним фронтом з забезпеченими крилами, порив в атаці, однак без належного завзяття та настирливості довести її до кінця за всяку ціну... Негативні: страх за свої фланги та тил, велика обережність в маневрах на одшибі, відсутність взаємної виручки (різномовність армії та ворожнеча між ріжних націй, до того, при відвороті австрійці швидко губили всяку упертість, досить легко підпадали паниці й боялися кінних атак...

Оточені, вони досить легко й охоче йшли у полон, що з'ясовується чинниками політичними й національними.

Ще помічалася у них відсутність широкої ініціативи і чекання на детальні розпорядження й накази зверху...»

Галицька армія витворила деякі нові позитивні якості, а головне: «одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю елемент... Взагалі це була селянська армія, ще не захоплена заразливим і розкладовим духом революції «соціалістичних свобод». Козаки (мужва) багато не вибагали й радо слухалися своїх старшин та були м'яким воском в руках своїх начальників...»

Значний відсоток вищого командного складу та офіцери генштабу складали «німці-австріяки, елемент знаючий, працьовитий, енергійний; вони чесно виконували свої обов'язки до Галицької армії й бажали добра своїй батьківщині. Решта старшин була ріжноманітна. Значний відсоток з них мав бойовий досвід, чималий

¹ Лозинський М. Галичина в рр.. 1918–1920. – С. 171–172.

відсоток був з вищою загальною освітою... На жаль, більшість не мала належного стажу й досвіду для керування великими відділами, на чолі яких їм випало стояти...»

Таким чином, Галицька армія «уявляла з себе боєздатну регулярну армію з не зовсім відповідним командним складом; у ній панував лад, карність і надзвичайно добре був організований тил... З національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям»¹.

Що ж до армії УНР, то вона мала чимало відмінного. Генерал М. Капустянський (в 1919 р. – полковник. – В. С.) вважав, що її воляки всотували в себе традиції російської армії. «... За мирних часів «хахли», як їх називали в армії, були найбільш бажаним елементом у кожній частині. Це здебільшого селяни, слухняні, нерозбештані, розумні. Великий % із них ішов в фельдфебелі, вахмістри й лишався на понадтерміновій службі. Також значна кількість «малоросів» (малорослих) на ділі являлася «великорослими» й комплектувала гвардію, флоту й кінноту. Взагалі українці склали чудовий бойовий елемент. Таким чином, Українська Армія мусила бути щодо козачого складу зразковою. На жаль, частина з бувших «салдат» зіпсувалася через революцію і славетні свободи без обов'язків; деякий, правда, незначний відсоток, особливо в кінноті й тилових установах, набув нахилу до грабунків. Однак із цим легко можна було управитися, зміцнивши карність, бо значна більшість надавалася до ладу зі своєї істоти. А до того, ще козаки перейняли традиціями Запоріжжя з його суворою карністю на походи й в бою...

Зрештою, в армії лишився, так би мовити, войовничий, переконаний і національно освічений елемент.

Старшинство уявляло ріжноманітний елемент. Поруч з видатними, бойовими, національно вихованими старшинами з великою ініціативою і відвагою ще залишався гурточок або авантюристів, або розбештаних людей, яким бракувало відповідної школи, муштри й виховання... Старшин Генштабу, за невеликим винятком, було пристосовано до обставин сучасної війни...

Наддніпрянська армія уже в період Проскурівської операції уявляла з себе майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією й національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад зі здоровим бойовим осередком, прекрасний козацький елемент, слабку карність й неналагоджений тил зі слабкими й невістарчаючими мобілізаційними апаратами. Бойова здібність при умовах партизано-більшовицького фронту й завзятість – назагал високі»².

Гадається, спостереження одного із будівничих збройних сил України досить цікаві, а висновки дозволяють краще зрозуміти, які

¹ Капустянський М. Назв. праця. – С. 16–17.

² Там само. – С. 17–18.

риси були притаманні армії УНР, як вони згодом позначилися на перебігу воєнних дій та їх результатах.

Якщо порівняти обидві армії, завершує М. Капустянський, то армія УНР «була менше організованою й упорядкованою, ніж Галицька, карність мала теж значно слабшу, тил і постачання кепсько налагоджені. Почасти це можна пояснити надто рухливою війною...

З боку чисто бойового, як здібність маневрувати на широких фронтах, битися на всі чотири сторони світу білого, персональна ініціатива, то наддніпрянці були сильніші за галичан, особливо в умовах партизансько-більшовицького фронту... Самі методи боротьби, напівпартизанські, краще відомі надоніпрянцям, аніж наддністрянцям.

На мій погляд, прекрасною є комбінація зєдинення акуратності, обмеженосте в бажаннях, навику та послуху й ладу галичанина з ініціативою, войовничістю й широким розмахом наддніпрянця»¹.

Слід ураховувати, що водночас позиції більшовиків в Україні дещо послабилися, і влітку 1919 р. ситуація складалася в цілому сприятливо для розвитку української справи. Відчувалося наростання в масах настроїв невдоволення і протесту проти більшовицької політики, зокрема їхнього прагнення грабувати матеріальні ресурси і проводити політику кривавого антиукраїнського терору. Останній в той час набрав більших розмірів, ніж у кінці 1917 – на початку 1918 рр.

У збройну боротьбу проти РКП(б)–КП(б)У втягнулися усі українські партії, крім боротьбистів і незалежників. Однак ефективно скористатися з об'єктивно сприятливих обставин не судилося. Однією з нездоланих перешкод стали суперечності всередині соборного українського табору. І дрібниць тут, як виявилось, не було. Негативно позначався кожен незважений, непогоджений крок, будь-яке амбіційне рішення, непродумане, необережне висловлювання тощо.

В цьому плані варто звернути увагу на момент, пов'язаний із проголошенням Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, на спосіб, в який це було зроблено. Крім принципового неприйняття наддніпрянськими демократами й соціалістами самої ідеї диктатури, провід УНР був вражений тим, що в даному разі навіть формально було знехтувано колективною думкою галицького центру, а «проголошення» вилізло у край цинічні дії чотирьох осіб. Власне, ці дії також були дивним чином оформлені в Акті Президії Української Національної Ради і Державного Секретаріату від 9 червня 1919 р. в Заліщиках: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайности державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З.О.У.Н.Р. і Державний

¹ Капустянський М. Назв. праця. – С. 18–19.

Секретаріят постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріят, Др. Євгеніві Петрушевичеві. Ся повновласть важна до відкликання.

За Президію Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Из. Голубович, Др. І. Макух, Инж. Іван Мирон»¹.

Дії Є. Петрушевича спричинили бурхливу реакцію у наддніпрянців. «Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення, – емоційно згадував І. Мазепа. – Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою. Вважалося, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ»².

4 липня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення Міністерства в справах Західної Области Української Народної Республіки. В цьому законі говорилося: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народньої Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народньої Республіки утворити міністерство Західної Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною»³. Кандидатом на посаду міністра галицьких справ був намічений С. Вітик – заступник президента Української Національної Ради.

Отже, на проголошення диктатури Є. Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а самого Є. Петрушевича вважала за такого, що вибув зі складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувалися спільні засідання обох урядів, то Є. Петрушевич у них брав участь уже не як член Директорії, а лише як голова галицького уряду.

Для розуміння подальшого розвитку подій важливо звернути увагу і на примітні риси характеру Є. Петрушевича. «Це був по-

¹ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. – С. 16.

² Там само.

³ Там само. – С. 17.

міркований демократ, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту, – стверджує діяч, якому довелося близько знати галицького керівника. – Чоловік без твердої волі й без ясної думки, він зовсім не надавався на ролю провідника й диктатора та ще в часи великого революційного руху. В критичні моменти він вагався, уникав радикальних рішень, шукав виходу в компромісах. Вже з перших розмов з Петрушевичем я побачив, що він не мав свого власного погляду на справу, а тому легко піддавався впливам інших людей. Просто жах брав при думці, як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклато всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже не молодой (Петрушевичеві було тоді коло 56 років, отже він був старший за Петлюру майже на 15 літ), а головню психологічно далекої від революційної стихії»¹.

Очевидно, до такої оцінки варто поставитися з довірою, оскільки вона зроблена не тільки на підставі безпосереднього спілкування двох видатних фігур тогочасного українського руху, спостережень за поведінкою диктатора ЗОУНР, а й на основі ґрунтовного осмислення численних документів, аналізу багатьох вчинків Є. Петрушевича у різних ситуаціях.

Мабуть, до перелічених рис характеру галицького провідника з повною впевненістю можна додати ще одну – послідовність (навіть упертість) у відстоюванні регіональних інтересів.

Спроби вплинути на диктатора ЗОУНР, які пізніше змінилися на умовляння лояльніше ставитися до державних центрів УНР, навіть після залишення Є. Петрушевичем і УГА Східної Галичини, до позитивних зрушень не привели. Є. Петрушевич відверто заявляв, що мусить за будь-яку ціну відстоювати свою незалежність від наддніпрянського уряду.

Він твердив, що не вірить у справу відновлення державності Великої України і тому хоче мати «вільну руку» перед «великими державами» Антанти для відстоювання державності Галичини. Через це переговори закінчились компромісним рішенням. На домагання Є. Петрушевича уряд УНР дав згоду на такі умови співробітництва з ним:

1. Демократична політика без ухилів у бік радянства.
2. Зміна уряду Б. Мартоса.
3. Скасування міністерства для Галичини².

Прийняттям цих умов наддніпрянський уряд фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича. Але антагонізм між двома урядами залишився.

Неврегульованість відносин між владними структурами УНР і ЗОУНР дуже негативно позначилася на інтересах Української

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 84.

² Див.: Там само. – С. 19.

національно-демократичної революції. Тим більш прикрими були кроки певних сил, спрямовані на консервацію ненормальної ситуації. «...Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький і навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за «большевиків», – обурюється М. Шаповал. – Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим «революціонерам» з Галичини здавалось большевизмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище «держави в державі», залишаючи собі у всім «вільну руку».

З наддніпрянських партій «соціалісти-федералісти» винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати «цілість» галицької буржуазної організації – це для неї було краще, ніж «большевизм» уряду УНР. Зверніть увагу на поведінку людей в цій справі: «федералісти», що хочуть федерації цілого світу, орудують проти об'єднання двох українських урядів виключно з-за того, щоб це не було допомогою соціалістичному урядові УНР. Через те на Україні було дві українських армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т. п. Двоєвлясті ніде на світі не толерується ніким, лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба. Галицька буржуазно-реакційна інтелігенція страшенно ненавиділа все наддніпрянське, особливо соціалістичний уряд і всю ідеологію революції. Лише жовніри обох армій ставились взаємно добре. Треба було знищити галицьку диктатуру і створити один соціалістичний уряд, одну армію – це урядувало б українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді»¹.

З огляду на вищезазначене не можна обминути увагою спроби правих сил, уособлюваних С. Петрушевичем, захопити владу в УНР після переходу УГА на терени Великої України. Йдеться, зокрема, про організацію в Кам'янці Українського Національно-Державного Союзу², який поставив перед собою завдання витиснути з керівництва УНР соціалістів і персонально С. Петлюру.

Глибинну природу непорозумінь, що не дозволяли українцям досягти жаданої цілісності, П. Христюк убачав у перманентному зростанні напруженості й навіть проявах ворожості у відносинах «між двома урядами, які «виростали на ґрунті неоднакової їх соціальної структури. Галицький уряд був типовим міщанським, дрібнобуржуазним і через те навіть політику соц.-демократів і Петлюри вважав большевицькою. У себе дома, в Галичині він вороже

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 150.

² Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 23–30.

ставився до руху робітництва та селянства і поборював галицьких соц.-демократів. До чого доходила буржуазна заскорузлість галицького уряду, видно, між іншим, з заборони Державним Секретаріатом галицькому робітництву сформувати залізничний робітничий полк, зробленої в той час (24 травня 1919 р. в Станиславові), коли польська армія вже оточувала Станиславів і загрожувала зайняти рештки галицької території, що ще залишалась під владою Секретаріату»¹.

Відстоюючи державну самостійність «галицького князівства» (улюблений термін галицьких соціал-демократів), Є. Петрушевич та його оточення чинили всілякий опір переходові УГА під зверхність Головного отамана, не погоджувалися поширити на галицькі військові підрозділи єдину державну інспектуру, провадили власну оперативну політику.

Разом із тим В. Винниченко пропонував не переоцінювати й ступеня революційності наддніпрянської влади, її постійне тяжіння вправо створювало сприятливий ґрунт для співпраці з галичанами. Однак взаємного бажання налагодити єдині дії було замало. Кожна сторона в скрутних для неї обставинах прохала партнера про допомогу і потім «забувала» про дані зустрічні обіцянки.

Найхарактерніша щодо цього ситуація – зобов'язання кам'янецької влади фінансувати галицький уряд, особливо ж УГА. Але на Раді Народних Міністрів «направ несподіваний гедзь ошадности: роздаючи без усякого відчиту й контролю торбами мільйони ріжним отаманам, пройдисвітам і шарлатанам, ні разу не пославши за кордон ні одної ревізії над десятками своїх місій і комісій, які сотні мільйонів гривень розкидали й розкрадали, – кам'янецькі чудодії раптом пронялись надзвичайною строгостю щодо галицької армії, вимагаючи від неї відчитів, справоздань у грошах, затримуючи видачу тих грошей і т.д.»². Особливі перешкоди у фінансуванні галицької сторони виявляв Голова Ради Міністрів і міністр фінансів Б. Мартос. Крім усього іншого, він неодноразово демонстрував свою відверту антипатію до Є. Петрушевича, інших галицьких діячів.

При всьому тому найсерйознішим пунктом розбіжностей було ставлення до найнебезпечнішої для української державності сили – білогвардійського руху. Галицькі лідери вважали недоцільним і, навіть, небезпечним боротися з денікінцями, які значно переважали український військовий потенціал і могли просто знищити його в разі конфлікту. Тому перевага віддавалася пошукові шляхів порозуміння з Денікіним, за яким, до того ж, стояли країни Антанти, сваритися з якими також вважалося безперспективним.

Домагання Є. Петрушевича і правої опозиції утворити уряд, «з яким Денікін міг би говорити», означало виключення з Ради На-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 161.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 462–463.

родних Міністрів соціалістів. Ті ж, зважаючи на свіжий ще у пам'яті досвід лютого 1919 р., коли вони залишили свої власні посади в розрахунок на те, що українським «буржуа» вдасться домовитися про допомогу Антанти, не бажали повторювати прикрих помилок. Порозуміння з Денікіним, проти якого розгорталосся повстання українських мас, вони вважали гіршим за військову поразку.

С. Петлюра, як завжди, вагався. Він був не проти того, щоб змінити уряд на чолі з Б. Мартосом і сформувати кабінет за участі соціал-демократів і правих українських груп (без есерів). З такими пропозиціями до нього звертався А. Лівіцький. З іншого боку, Голова Директорії ввійшов у порозуміння з тодішнім лідером УПСР Д. Одриною, який, у згідно з позицією своєї партії, твердо стояв на тому, що відходити від ідеї формування влади на місцях на основі Трудових рад не просто неможливо, але й шкідливо.

Принцип загального виборчого права (принцип парламентаризму), на думку есерів, був за тогочасних обставин недоцільним, таким, що відверне від керівництва Української революції широкі народні маси.

Така позиція ґрунтувалася на цілком реальних політичних тенденціях. Головний Повстанський Штаб, до якого входили незалежні українські соціал-демократи і есери, як вище зазначалося, взагалі виступав за організацію уряду на радянських засадах.

Не можна було не рахуватися і з настроями, втіленими у листі «військово-революційної ради повстанців Григор'єва й Махна» від 16 липня 1919 р.: «... Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії з революційним совітом во главі стоїмо на ґрунті самостійності України, бо фактично за неї боремося. 2. Принцип народоправства визнаємо. 3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський з'їзд рад. 4. Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці»¹.

У пошуках українськими есерами та українськими соціал-демократами платформи для порозуміння і відновлення спільних акцій на користь Української революції помітне місце належало об'єднаному засіданню Центральних Комітетів УПСР і УСДРП, представників галицьких соціал-демократів (С. Вітик, Сіяк) і міністрів, яке відбулося у Кам'янці 2 липня 1919 р. Досягнуті угоди, зокрема, вимагали:

«а) необхідність негайного вироблення, затвердження і введення в життя закону (конституції) про унормування компетен-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 38–39.

ції й взаємовідносин між Директорією і Радою Міністрів (згідно рівенській умові), б) необхідність реорганізації складу Директорії (замість виключених з Директорії Петрушевича (вважалося, що Є. Петрушевич вибув зі складу Директорії фактом проголошення себе диктатором ЗОУНР. –В. С.) і Андрієвського мали ввійти: від галичан соц.-дем. Вітик, один представник від укр. соц.-рев.; рішення про вихід зі складу Директорії Швеця і Макаренка залишалось в силі, але «практичне переведення» одкладалось, «вважаючи на внутрішні і зовнішні обставини», в) необхідність утворення Військової Ради, що мала припинити безконтрольну «стратегію» і хозяйнування більших і менших отаманів на фронті і, нарешті, г) «доручалось товаришам вжити всіх заходів до скорішого внесення в кабінет закону про Ради – місцеві органи побудовані на трудовому принципі»¹.

Навколо останнього (тобто закону про Трудові ради) розгорнулася тривала полеміка, зовсім недопустима в умовах швидкоплинного революційного часу. В результаті до рішення так і не дійшло. Паралельно палахкотіла публічна дискусія (крім офіційного листування, численні публікації з'явилися у періодиці) навколо умов співробітництва українських есерів і українських соціал-демократів у Раді Народних Міністрів УНР.

Нарешті 11 серпня 1919 р. ЦК УСДРП надіслав ЦК УПСР ультимативного листа: «З огляду на відповідальний момент, коли сучасне загальне положення – як внутрішнє так і зовнішнє рішуче вимагає, щоби Правительство стало на шлях виразної демократичної політики, Центр. Комітет Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії вимагає від Центрального Комітету УПСР обов'язати соц.-революціонерів, членів Кабінету, взяти позитивну участь в ухвалі кабінетом не пізніше 12 серпня відозви про загальне виборче право, проект якої сьогодні посилається до ЦК УПСР додатково.

Центральний Комітет УСДРП цим зазначає, що коли б міністри, члени партії соц.-рев., відмовилися прийняти комунікат про загальне виборче право, то Центр. Комітет УСДРП в таких разі доручає міністрам членам партії соц.-демократів самим прийняти ту відозву, беручи таким чином на себе відповідальність за наслідки цього акту»².

Розрахунок українських соціал-демократів виявився правильним: есерам важко було відповісти відмовою, яка б за своїм значенням дорівнювалася бунту всередині урядового табору. Тому УПСР відступилася від принципу Трудових рад і 12 серпня 1919 р. підписала «Погодження», приставши «на деклярування принципу парламентаризму (демократичні вибори до парламенту і органів самоврядування) і на коаліційний кабінет (в кабінет мало бути введено одного або двох правих, решта портфелів ділилась пополам

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 147–148.

² Цит. за: Там само. – С. 154–155.

між с.-р. і с.-д.»¹. Щоправда, есери відразу заявили, що залишають за собою право й надалі агітувати за трудовий принцип.

Цього самого дня Радою Народних Міністрів було оголошено декларацію, головна ідея якої містилася у таких положеннях: «Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу й спокою, якого так жадають всі громадяни нашої землі, Правительством повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогої здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому... в згоді з Директорією Української Народньої Республіки сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительством виробляє проекти законів про вибори в Парлямент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права»².

Щодо оцінки декларації виникли суперечливі думки.

М. Шаповал (звісно, з ортодоксальних есерівських позицій) вважав, що поворот у політиці уряду означав зраду засад трудової влади і законів Трудового Конгресу, свідчив, що український провід «зрікся від засад, оповіщених революцією», «розірвав з українськими повстанцями» і «відштовхнув від себе українську радянську демократію»³.

І. Мазепа (звичайно, як соціал-демократ) намагався спростувати наведені твердження, доводячи, що в згаданому документі було реалізовано саме постанови Трудового Конгресу про підготовку законів для виборів всенароднього парламенту. Він захищав курс українських соціал-демократів на консолідацію всіх українських сил, що підпорядковували цьому завданню кроки на відхід від трудового принципу. «Соціал-демократи були того погляду, – пише він, – що успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, ... а головню від фактичного стану організованих українських сил. ... Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на... політичні ріжниці, які в дійсності були в термінах і назвах»⁴.

Досить своєрідно при цьому тлумачив І. Мазепа сам принцип Трудових рад. Перебуваючи у вирі подій, змушений реагувати на всілякі нюанси у поведінці різних політичних сил, лідер УСДРП, мабуть, мав певні підстави для тверджень, подібних до такого:

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 155–156.

² Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. – С. 41.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 148, 158, 164–165.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 41, 42.

«... Тодішнє українське «радянство» було виразом малої політичної підготованості українських мас та деяких провідників. Це була віра в магичне значіння *слів* («радянська влада»), хоч зміст в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший, ніж большевики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшості»¹.

Не заперечуючи відносної слушності міркувань І. Мазепи, вірніше беручи їх до уваги для розуміння, виправдання поведінки соціал-демократів у обставинах, які склалися, звісно, не можна визнати достатньо переконливою кваліфікацію лінії УПСР. Спроба підмінити принциповий аспект термінологічними уподобаннями – не найкращий прийом у політичній полеміці й пошуку наукової істини.

На кінець серпня 1919 р. визріла проблема зміни уряду. 28 серпня Голова Ради Народних Міністрів Б. Мартос подав у відставку. Головна причина, безперечно, полягала у неможливості співпраці прем'єра УНР з диктатором Є. Петрушевичем. Соціал-демократ Б. Мартос принципово відмовлявся робити будь-які кроки назустріч останньому. Велику роль відіграла й еволюція С. Петлюри у бік принципів парламентаризму, що з неминучістю мало призвести до посилення позицій правих сил.

Ряд політичних діячів, наприклад Є. Коновалець, О. Назарук, схильні вважати Б. Мартоса найнездарнішим прем'єром українського уряду, який несе найбільшу відповідальність за поразки УНР у 1919 р.²

З ними не погоджується І. Мазепа. Щоправда, захищає він свого попередника не найкращим чином, зазначаючи, що Б. Мартос був не політиком, а більше тяжів до фінансово-господарської діяльності. Проте і в цій галузі він не зміг себе позитивно виявити. «Взагалі, на мій погляд, головне джерело незадоволення Мартосом як міністром ховалося в його нещасливій вдачі. Занадто впертий і самовпевнений, досить дріб'язковий і недовірливий, він не вмів поводитися з людьми й цим власне викликав постійне незадоволення і навіть гострі конфлікти там, де всього цього можна було легко оминути...

Поза всім цим, Мартос, без сумніву, працював щиро для добра українського народу і робив все те, що було в його силах. Не треба забувати, що фактично ми в 1919 р. не мали міністерства фінансів в нормальному значінні цього слова, бо за революційного хаосу та руїни ні про яке збирання податків не могло бути мови. Майже єдиним джерелом державних «прибутків» було друкування грошей. Але державна друкарня через свою технічну недосконалість виготовляла грошових знаків дуже мало. В цих умовах, зрозуміла річ, міністр фінансів, фактично директор «експедиції для заготівлі дер-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 42.

² Там само. – С. 52–53.

жавних паперів», не мав можливосте задовольнити всі ті потреби, що їх висувало життя. Всякий інший міністр фінансів в тих умовах напевно також не дав би собі ради»¹.

Замість Б. Мартоса соціал-демократи висунули на посаду прем'єра кандидатуру М. Порша, проти якого рішуче висловилися есери. Тоді, внаслідок низки міжпартійних нарад, погодилися на головування в уряді І. Мазепи.

Водночас було ухвалено домагатися й здійснення рівненської угоди про поповнення Директорії представниками УСДРП і УПСР. Проте дійти згоди між партіями і особисто з С. Петлюрою щодо конкретних претендентів не вдалося. До нового уряду, зрештою, ввійшли: Голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ – І. Мазепа (УСДРП), міністр земельних справ – М. Ковалевський (УПСР), міністр фінансів – Б. Мартос (УСДРП), міністр праці – О. Безпалко (УСДРП), виконуючий обов'язки військового міністра – полковник В. Петрів (безпартійний), міністр юстиції і виконуючий обов'язки міністра закордонних справ – А. Ливицький (УСДРП), міністр шляхів – С. Тимошенко (УСДРП), міністр народного господарства – М. Шадлун (УСДРП), міністр здоров'я і опіки – Д. Одрин (УПСР), керівник пошт і телеграфів – І. Паливода (УПСР), міністр преси й пропаганди – Т. Черкаський (УПСР), міністр культів – І. Огієнко (УПСФ), міністр єврейських справ – П. Красний (Фолькспартай), виконуючий обов'язки міністра освіти – Н. Григорій (УПСР), державний секретар – Л. Шрамченко (УПСР). Згодом полковника В. Петріва змінив полковник В. Сальський, виконуючим обов'язки міністра земельних справ замість М. Ковалевського став А. Степаненко (УПСР), а на посади заступників міністрів були призначені: земельних справ – І. Часник (УПСР), внутрішніх справ – П. Христюк (УПСР).

Дуже невисокої думки про новий склад уряду був М. Шаповал. Власне, він критично оцінював й інші кабінети, не без підстав вважаючи, що їм відводилась принизлива роль слуг при С. Петлюрі. «Соціалістичний уряд» УНР був безсилим декоративним додатком при штабі Головного Отамана, як своєрідна «агітаційна комісія», котра мусила підписувати відозви до народу, закликати його маршем соціалізму на службу Штабові Головного Отамана. Цю комісію називали «урядом», не даючи йому ні крихти влади», – завершує М. Шаповал².

«В акті 12 серпня і в заходах над утворенням коаліційного буржуазно-демократичного кабінету І. Мазепи знайшла своє повне завершення перемога соціально-демократичної політики горожанського миру, «справжнього та щирого демократизму» й негачії української революції, як соціалістичної, над політикою робітничо-селянської

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 53.

² Шаповал М. Назв. праця. – С. 164.

революції і трудового принципу соціалістів-революціонерів, – такий висновок робить П. Христюк. – Після такої «перемоги», соціал-демократи заспокоїлись, маючи тверду певність, що українська революція, раз ставши вже вільно «на шлях, вказаний Марксом, а не Леніном, швидко дійде до своєї остаточної перемоги...»¹.

Звичайно, українські есери почували себе кепсько: вони майже зовсім втратили вплив на «петлюрівсько-есдеківську політику». Всередині партії посилювались суперечності, що заважали дійти згоди у принципових питаннях. Це засвідчила районна конференція УПСР, яка відбулась у Вінниці 7–9 вересня 1919 р. В ній брали участь і провідні діячі партії, члени Центрального Комітету. Запропоновані документи суперечили один одному і, врешті-решт, увібрали в себе всі наявні розходження, зайвий раз підкресливши стан загальної розгубленості й невпевненості².

Політична боротьба в УНР відбувалася на тлі сприятливого розвитку подій на фронті. Після переходу УГА за Збруч командування об'єднаними збройними силами УНР вважало перспективною організацію наступу проти Червоної армії з метою захоплення Проскурова, Жмеринки, Вапнярки. Адже радянська сторона в умовах наростання масштабності операцій з боку денікінців (а в їхньому розпорядженні була 100-тисячна армія) могла виділити для оборони Проскурівського району не більше 6,5 тис. багнетів і шабель³.

Наступ, що розпочався 26 липня, розвивався за планом. Червоні, здавши Проскурів, відійшли за річку Бужок. Однак зі сходу нестримно просуvalася Добровольча армія (3 липня 1919 р. А. Денікін видав наказ про наступ на Москву⁴) і це потрібно було враховувати в розробці лінії подальшої поведінки.

С. Петлюра і його оточення розуміли, що власними силами з більшовиками їм не впоратись і були не проти того, щоб А. Денікін не переходив за Дніпро, а продовжував наступати з Лівобережної України на Москву, залишивши військам УНР можливість оволодіти Правобережжям. Вкрай необхідним уявлялось створення спільного фронту з білогвардійцями проти радянських сил⁵.

Англія, Франція, США також здійснювали неодноразові спроби об'єднати денікінські сили з військовим потенціалом УНР, а також ЗУНР і Польщі для спільної боротьби проти радянської влади, більшовиків. Особливо ж бажаним вважалося примирення між А. Дені-

¹ Христюк П. Назв. праця. – С. 157–160.

² Там само.

³ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 103; Капустянський М. Назв. праця. – С. 47.

⁴ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – Москва; Ленинград. – 1926. – Т. 2. – 1919–1920 гг. – С. 221; Деникин А. И. Поход на Москву (Очерки русской смуты). – К., 1990. – С. 15.

⁵ Удовиченко О. Україна у війні за державність... – С. 108–109, 126, 127.

кіним і С. Петлюрою¹. Однак, через несприйняття можливими партнерами один одного, домовленості досягти не вдалося².

Після переходу Галицької армії на Наддніпрянщину та її формального об'єднання з Дієвою армією УНР постала нагальна проблема вироблення стратегічної лінії для продовження збройної боротьби за українську державність. Основні, пов'язані з цим суперечності розгорілися з приводу визначення напрямку наступальної операції.

Даний важливий епізод по-різному висвітлюється в історичній та мемуарній літературі. Серед багатьох авторів, що дотримуються згадуваної «галицької концепції» у висвітленні подій Української революції, поширений погляд, буцімто політичне і військове керівництво ЗУНР розглядало три можливі варіанти нанесення головного удару – на Галичину, на Київ, чи на Одесу. Такий підхід приваблює дослідників зовнішньою простотою і логікою, але при його обґрунтуванні часто фігурують штучні, винайдені пізніше конструкції, які далеко не завжди узгоджуються з тодішніми реаліями.

У другій половині липня 1919 р. Начальна Команда справді виношувала проект, пов'язаний з відновленням боротьби проти Польщі. Він ґрунтувався на розрахунках щодо залучення до воєнних дій 20 тис. полонених галичан, які перебували в Італії, та передбачав спрямування вістря наступу на Чортків–Стрий. Проте ці плани навіть не були внесені на офіційне обговорення – настільки було очевидним, що вони ніколи б не знайшли підтримки з боку Директорії. Натомість, відразу після переходу за Збруч галицькі частини стали використовуватися для реалізації задуму щодо захоплення Києва. Вояки-галичани, щоправда, не брали безпосередньої участі в бойових діях 18–24 липня на вапнярському та жмеринському напрямках, але, прикриваючи фланги наддніпрянців, тим самим надавали їм впевненості та сковували ініціативу противника³.

Після деяких вагань Начальна Команда була змушена погодитися на участь II галицького корпусу спільно із Січовими стрільцями та Запорізькою дивізією в наступі на Проскурів, що розпочався 26 липня. Відзначимо, що фактично це була перша масштабна операція, проведена спільними силами двох українських армій. Нечисельні, морально нестійкі, підрозділи Червоної армії не могли чинити опору, тому наступного дня вони залишили місто, не встигнувши вивести значні запаси зброї та майна⁴. Майже не зустрічаючи перешкод, галицькі частини просувалися повільно та обережно,

¹ Див.: Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. – Львів, 1964. – С. 98–100.

² Там само. – С. 106–107; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 108.

³ Див.: Капустянський М. Назв. праця. – С. 41–46.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 22.

тому лише після другого наказу штабу армії УНР перемістилися в район Старокостянтинова–Шепетівки. Давалися взнаки втома та непристосованість до ведення бойових дій у незнайомому регіоні. Таким чином, галичани набували досвіду у веденні напівпартизанської війни. Зрештою, велику моральну та ідейну значущість мав сам факт їхньої участі у боротьбі за українську державність на Наддніпрянщині: вразливу душу стрілецтва опановувало прагнення до нових перемог.

В історико-мемуарній літературі галицьких авторів переважає думка, що план С. Петлюри був вигідний лише з точки зору внутрішньої та зовнішньої політики, а у військово-стратегічному відношенні він був «нереальним», «фантастичним», «заздалегідь нездійсненним» у порівнянні з «далекосяжною» та «доцільнішою» перспективою походу на Одесу¹. Але, насправді, такі твердження виглядають переконливо лише з висоти часу, бо, зважаючи на ситуацію, що тоді склалася на протибільшовицькому фронті, захоплення Києва блискавичним наступом було цілком реальним. Звільнення української столиці – важливого адміністративного і транспортно-го центру – мало сприяти зміцненню авторитету УНР, консолідації українських національних сил, піднесенню морального духу, а також давало вагомі аргументи у міжнародній діяльності.

Свої сильні сторони мав і запропонований Начальною Командою план наступу на Одесу, хоча, слід визнати, що він відповідав передусім стратегічним інтересам Галицької, ніж обох об'єднаних українських армій. У разі його реалізації лідери УНР і ЗУНР могли розраховувати на повернення близько 40 тис. українських полонених з Італії, а також на отримання матеріальної допомоги від Антанти для ведення антибільшовицької боротьби. Таким чином, зважаючи на людські ресурси, згідно із заявою С. Петлюри, українські збройні сили могли зрости до 500 тис., навіть мільйона, вояків, що мало забезпечити торжество української державності.

Проте, слід враховувати, що західноєвропейські політики зовсім по-іншому бачили вирішення українського питання, а позірна військово-стратегічна перевага «одеського проекту» дедалі зменшувалася внаслідок опанування Півднем України добровольчими частинами.

Загальна військово-політична ситуація, що склалася у липні–серпні 1919 р. на території постросійської імперії, була сприятливою для походу об'єднаної української армії на Київ.

Крім неї тут водночас концентрувалася дія ще трьох великих військово-політичних чинників. Головні сили Червоної армії зосереджувалися тоді на сході проти адмірала Колчака, який, до речі, доволі толерантно ставився до національних рухів поневолених на-

¹ Див.: Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – С. 145–146.

родів і до українського, зокрема. З Півдня (Україна, Дон, Кубань, Кавказ) наступала Добровольча армія генерала А. Денікіна, що потенційно могла суттєво вплинути на долю українських визвольних змагань.

На південно-західному фронті, який проходив майже через всю Правобережну Україну, більшовицьке командування тримало незначні сили.

Зосереджені в районі Жмеринки та Вапнярки, 1-ша і 44-та дивізії І. Дубового, що входили до складу 12-ї армії, мали разом до 11 тис. солдат, а розташована в околицях Вапнярки 45-та дивізія Й. Якіра (належала до 14-ї армії), – 6,5 тис. багнетів. На Херсонщині і Миколаївщині 58-ма радянська дивізія вела боротьбу з частинами А. Денікіна і Н. Махна. Чисельність особового складу цих чотирьох дивізій поступово зросла з 17–18 до 40–60 тис. червоноармійців¹. Вони відзначалися достатньо високою мобільністю, завдяки наявності кіннотних підрозділів й активного використання панцерних потягів.

Військові фахівці також відзначають, що порівняно з Червоною армією жодна з діючих у Східній Європі антибільшовицьких сил не мала такої продуманої тактики і стратегії. Всім їм, як правило, бракувало розуміння, що ведеться не «регулярна» війна з фронтами і диспозиціями, а революційна боротьба за маси. Зокрема, й серед військового керівництва армій ЗУНР і УНР переважали закостенілі шаблони, які вкоренилися під впливом характеру і методів ведення Першої світової війни².

Величезним прорахунком української стратегії стало одночасне проведення наступальних операцій у двох напрямках – «генеральному» – на Київ та «другорядному» – на Одесу. Таке компромісне рішення у період, коли вирішувалася доля Української революції, призвело до розпорошення сил і незабаром стало однією з причин поразки українських військ.

Намагаючись будь-якою ціною зберегти цілісність Галицької армії, Диктатор і Начальна Команда погодилися спрямувати всі її частини на Київ, проти більшовиків. Таким чином, відновлення боротьби проти Польщі переносилося на «більш зручний час». Це знайшло вияв у пропаганді серед галицького вояцтва нового програмного гасла: «Через Київ – на Львів!».

Доцільність виступу соборницьким фронтом пояснювалася і необхідністю піднесення престижу української національно-визвольної боротьби перед світовою громадськістю. При цьому, на офіційному рівні політичне та військово керівництво ЗУНР чітко і послідовно проводило соборницьку лінію, принаймні, документально її

¹ Історія українського війська. – Ч. III. – С. 550; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 143.

² Шанковський Л. Назв. праця. – С. 134–135.

оформляло. Ще в наказі-зверненні до Галицької армії від 13 червня 1919 р. М. Греків наголошував на необхідності забезпечення «єдності й поваги» в єдиній українській армії, яка у своїй діяльності повинна спиратися на спільні історичні традиції і мету. «Ми не маємо забувати, – підкреслювалося у цьому документі, – що на нас звернені очі цілої Європи, перед якою наші вороги представляють нашу українську армію, як більшовицьку банду»¹.

При вступі на посаду командувача військами ЗУНР 7 липня 1919 р. М. Тарнавський закликав до боротьби «рука в руку з наддніпрянськими братами, аж до досягнення самостійної і Соборної України»². А в наказі Начальної Команди від 29 липня вже виразно окреслювалася зміна пріоритетів: «Час для визволення землі ще не прийшов», проте «не сміємо безчинно спочивати..., світ мусить знати про існування Галицької армії та широко чути її діла».

Отже перемога над Польщею залишалася головною метою, змінювався лише шлях її досягнення: «Вирвати матір українських городів – Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю – Львів»³.

Принципова згода про спільний наступ на Київ була досягнута на нараді керівних діячів УНР і ЗУНР 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському. Це рішення значною мірою стало демонстрацією обопільної волі й перед присутніми на зібранні представниками французької, англійської та американської місій. С. Петлюра з властивою йому експресивністю змалював грандіозні плани боротьби українських армії з більшовизмом, хоча залишив поза увагою питання вироблення реального механізму та здійснення конкретних заходів щодо реалізації далекосяжних задумів. Уже 31 липня 1919 р. штаб Дієвої армії фактично без узгодження з Начальною Командою затвердив генеральний план наступальних операцій на Київ та Одесу, що мали розпочатися 2 серпня. Зокрема, щодо київської операції, то на її першому етапі передбачалося просування двох наддніпрянських груп на Жмеринку, II галицького корпусу разом із Січовими стрільцями – на Старокостянтинів–Тульчин. На другому етапі I і II корпуси мали опанувати лінію Козятин–Бердичів–Житомир, а частини армії УНР спрямовувалися на Коростень, Шепетівку, Христинівку. Передбачалися обхідні маневри важливих транспортних і економічних вузлів з метою їх оточення для захоплення живої сили і майна супротивника. В резерві залишалися УСС та Волинська група.

Найсильнішою стороною цього плану була динамічність і блискучість наступу. Розраховувалося, що після опанування простору Козятин–Бердичів, за умов забезпечення прикриття флангів,

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

² Там само. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 297.

³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 10.

22–24 серпня Київ буде взятий. Після цього «вільні» частини мали бути перекинуті на допомогу нечисельним військам, що діяли на одеському напрямку¹.

Проте названий план викликав рішучу і загалом, мабуть, виправдану опозицію з боку Начальної Команди, яка в ультимативній формі заявила, що галицькі війська не візьмуть участі в наступі, доки не буде створений спільний орган керівництва обома українськими арміями.

Галичани висловили відверте незадоволення тим, що вони мали виконувати накази молодого начальника штабу армії УНР Василя Тютюнника, який навіть не мав вищої освіти та бойового досвіду². Побожування, що Начальна Команда буде зовсім усунута від військово-стратегічного керівництва, були небезпідставними. Не сприяло нормалізації й без того напруженої атмосфери втручання у вирішення фахово-військових питань з боку як галицьких, так і наддніпрянських партійно-політичних структур.

Очевидно, менш виправданими були закиди Начальної Команди з приводу того, що маршрути наступу галицьких корпусів на Київ проходили у певному віддаленні від залізниць і лише ґрунтовими дорогами. Така тактика мотивувалася розрахунками на захоплення матеріальних ресурсів ворога. Однак це вимагало додаткових зусиль і неминуче привело б до втоми і, навіть, перевтоми вояцтва. Та серйозні наступальні операції без того взагалі навряд чи можливі. Обґрунтованішим було зауваження про недоцільність спрямування Січових стрільців Є. Коновальця на ліве крило фронту, в район Шепетівка–Звягель, а не безпосередньо на київський шлях, що був їм відомий з попередніх боїв.

Узгодження цих суперечностей забрало дорогоцінний час, що негативно позначилося на ході та наслідках усієї кампанії. Зокрема, через нескоординованість дій та запізніле реформування наддніпрянської групи Запорозька Січ не відбулося запланованого на 2–5 серпня 1919 р. наступу на Жмеринку – головний залізничний вузол Правобережжя, де ворог тимчасом зосередив значні сили.

Усвідомлення цього прорахунку, ймовірно, прискорило досягнення 5 серпня 1919 р. компромісу між політичним і військовим керівництвом УНР та ЗУНР. Начальна Команда погоджувалася розпочати наступальні дії після того, як буде створений спільний оперативний військовий орган – штаб Головного Отамана, а також передачі у його розпорядження I і II корпусів Галицької армії. Після захоплення двох головних магістралей – Козятин–Жмеринка та Шепетівка–Проскурів – вони мали перейти під контроль галицьких

¹ Див.: Капустянський М. Назв. праця. – С. 68 – 69; Льобковіч В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія в 1918–1920 рр. – Матеріали до історії. – Т. 2. – Вінніпег, 1960. – С. 164–65.

² Капустянський М. Назв. праця. – С. 70.

частин¹. Протягом двох наступних днів спостерігалось їх кволе переміщення на визначені позиції в район Бару.

Лише 8 серпня розпочався наступ на Жмеринку, яка наступного дня була захоплена українськими військами. В історичній літературі, услід за А. Кравсом, побутує твердження, що місто захопили без «поважного спротиву більшовиків» і значних втрат, тому його «дивує», що цього не зробили раніше². Проте це свідчення є намаганням приховати власні прорахунки.

Наступ на Жмеринку відбувався обхідними маневрами галицьких частин та групи В. Тютюнника з півночі й півдня, які завершилися повним оточенням міста. При цьому значно слабша більшовицька залога (іноді українські дослідники, зокрема Л. Шанковський, схильні перебільшувати її чисельність, доводячи до 20 тис. бійців) виявила надзвичайну бойову завзятість.

В ніч з 8 на 9 серпня, коли українські війська, припинивши наступ, перейшли до позиційних боїв, червоноармійці відновили зруйновану колію. Під фронтальним обстрілом трьох галицьких бригад усі сім панцерників з піхотою вирвалися з оточення, відступивши на північ. У Жмеринці залишилося 700 вагонів з майном, а також 123 паротяги, з яких частина були поламані³.

До речі, за право володіння здобиччю у місті виникла гостра суперечка між галицькими та наддніпрянськими частинами, яка ледве не призвела до кровопролиття. У цьому, здається, локальному епізоді, яскраво проявилось те, що на спільному протибільшовицькому фронті українські армії продовжували почувати себе окремо, тому власні інтереси часто брали гору над загальними.

Зранку 10 серпня Запорізька група розгорнула наступ на Вінницю, але він завершився невдачею через відчайдушний опір місцевої більшовицької залоги, яку зміцнили втікачі зі Жмеринки.

Хід цієї операції вирішив несподівано потужний удар з півдня 10-ї галицької бригади. Вінниця була оголошена столицею УНР, тут відбувся перший спільний парад наддніпрянських і галицьких військ.

Розгортання наступальної операції українських військ на шепетівському напрямку знову ускладнили внутрішні суперечності. Начальна Команда і далі не погоджувалася на виступ II галицького корпусу через відсутність спільного оперативного штабу, але бригади корпусу на прохання Є. Коновальця фактично самочинно приєдналися до Січових стрільців. До цього їх зобов'язувало вояцьке братерство. Вже 2 серпня ці військові сили захопили два модер-

¹ Капустянський М. Назв. праця. – С. 73–74.

² Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – С. 15.

³ Див.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 24–25; Капустянський М. Назв. праця. – С. 74–76; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 110–112; Шанковський Л. Назв. праця. – С. 151.

ні панцерники та багато іншого майна, 4 серпня був взятий Старокостянтинів¹.

У другій фазі військової операції, що розпочалася на цьому відтинку 7 серпня, галицькі частини взяли участь уже з офіційного дозволу Начальної Команди. Долаючи опір противника, вони разом із Січовими стрільцями повільно, але впевнено просувалися вперед. Проте, отримавши підкріплення, 1-ша радянська дивізія несподівано нанесла сильний контрудар 4-ій галицькій бригаді, що висунулася на північ. Під загрозою оточення війська II галицького корпусу спішно відступили, залишивши Старокостянтинів. У зв'язку з цим були змушені відійти і Січові стрільці². Ці невдачі мали негативні наслідки не стільки оперативно-тактичного, скільки морального характеру.

Бої першої декади серпня 1919 р. за Жмеринку, Вінницю, Старокостянтинів мали величезну військово-стратегічну та морально-політичну значущість. Хоча завдання щодо оточення і знищення ворога та захоплення його баз не були повністю виконані, шлях для генерального наступу на Київ був відкритий. Опанувавши стратегічно важливими жмеринським та вапнярським залізничними вузлами, українські війська вийшли на Буг і Десну. Нагромаджуючи перший воєнний досвід на протибільшовицькому фронті, Галицька армія пристосовувалася до напівпартизанських методів боротьби. Головні прорахунки при проведенні військових дій були, передусім, пов'язані із відсутністю єдиного командного органу. Але між галицькими та наддніпрянськими бойовими частинами, попри окремі непорозуміння, загалом зростала взаємодопомога і солідарність.

Для з'ясування військово-оперативної ситуації, що склалася, та визначення планів наступної боротьби 10 серпня 1919 р. у Вінниці відбулася нарада представників урядів УНР і ЗУНР та командування обох армій. Галицька сторона знову запропонувала спрямувати головний удар на Одесу, але у зв'язку з опануванням білогвардійським генералом Шеллінгом частини чорноморського узбережжя, що звужувало можливості для маневру, вона вже не так наполегливо відстоювала цей план. Отже, Начальна Команда нарешті також визнала необхідність проведення генерального наступу на Київ³.

Після майже місячного зволікання 11 серпня 1919 р. на паритетних засадах був створений вищий орган спільного керівництва обома українськими арміями – Штаб Головного отамана. Його шефом (начальником) став 48-річний генерал-поручик Микола Юнаків, колишній професор військової академії, який здобув визнання завдяки запропонованій ним системі викладання військових наук. Заступником начальника Штабу було призначено генерала Віктора

¹ Капустянський М. Назв. праця. – С. 76 – 80.

² Там само. – С. 79 – 84.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 66.

Курмановича. Проте цей крок не міг задовольнити домагань галицького командування. По-перше, компетенція Штабу обмежувалася веденням оперативних справ, тому генералітет постійно нарікав на відсутність спільного органу, який би займався внутрішньо-організаційними проблемами. По-друге, вся повнота військово-політичної влади, як і раніше, залишалася в руках С. Петлюри, а Начальна Команда, що несла на собі весь тягар тактичного управління військовими діями, фактично не могла впливати на вирішення стратегічно важливих питань. Відтак Начальна Команда, по суті, була змушена виконувати роль посередника між Штабом Головного отамана (С. Петлюрою) та галицькими військовими частинами.

Для оперативно-тактичного забезпечення київської операції було створено три головні ударні армійські групи. Найпотужніша – Середня (Центральна) група, що складалася з I і II галицьких корпусів та Запорізького з'єднання, під командою генерала А. Кравса, спрямовувалася на захоплення столиці.

На її лівому крилі, під командою полковника А. Вольфа діяла Північна група (II галицький корпус і Корпус Січових стрільців). Східна група, до якої, крім Запорозької дивізії та Січових стрільців, увійшли всі інші наддніпрянські частини та 11-а галицька бригада, мала просуватися на одеському напрямку¹.

Відведення Галицькій армії вирішальної ролі у наступальній операції на Київ, а також збільшення впливів генерала В. Курмановича на керівництво оперативними справами викликало відкрите невдоволення з боку наддніпрянських урядових, особливо військових кіл. Зокрема, І. Мазепа такі рішення вищого командування вважав «великою помилкою»². Все це у вирішальний для Української революції момент загрожувало черговим загостренням внутрішніх суперечностей в українському соборницькому русі.

На основних стратегічних напрямках співвідношення сил було різним. Зокрема, на київському напрямку українським військам, що мали 30 тис. вояків, 260 гармат, 700 кулеметів³, протистояли значно слабші частини Червоної армії. За таких обставин вирішального значення набувала швидкість наступу. Слід було діяти настільки блискавично, щоб противник не встиг отримати допомогу.

Зовсім іншою була ситуація на одеському напрямку, де проти Східної групи (8 тис. піхоти і кавалерії) стояли у 2,5 раза чисельніші радянські дивізії⁴. В резерві українського війська залишалася найбоєздатніша бригада УСС (2 тис. крісів).

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 27; Капустянський М. Назв. праця. – С. 95–97.

² Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 66.

³ Шанковський Л. Назв. праця. – С. 147; Капустянський М. Назв. праця. – С. 95–96.

⁴ Там само.

У наказі Штабу Головного Отамана від 12 серпня 1919 р. наголошувалося на необхідності «звільнити Правобережжя від більшовиків раніше, ніж наспіють нові ворожі сили»¹. Протягом двох наступних днів частини I і II галицьких корпусів зосередилися в районі Вінниці, на їх східному крилі розташувалася Запорізька група. Війська Північної групи 13 серпня захопили Остропіль, а потім вдарили на Старокостянтинів, де захопили 200 полонених і велику військову здобич². В цих боях відзначилася 7-ма галицька бригада полковника А. Бізанца. Відтак Січові стрільці, дві галицькі бригади та повстанські загони розмістилися навколо Старокостянтинова. Проте загальна передислокація українських військ невиправдано затягнулася аж до 17 серпня³, що негативно позначилося на проведенні першого етапу київської операції.

Загальний наступ об'єднаних українських армій розпочався 14 серпня. Просуваючись вперед з незначними втратами, 17 серпня група полковника Вольфа зосередилася в районі Полонне–Миропіль. Їй вдалося уникнути зіткнення з поляками під Шепетівкою: внаслідок переговорів В. Тютюнника зі штабом польських військ між ними і Січовими стрільцями була проведена демаркаційна лінія. Завдяки вдалій координації дій, галицькі і наддніпрянські частини в цих боях досягли значних успіхів. Зокрема, за підтримкою бронепотягу «Вільна Україна» на станції Великі Пузирьки вони захопили в полон загін особливого призначення 2-го радянського полку та багато зброї, а в районі Полонного полонили 400 червоноармійців і здобули багато кулеметів⁴.

За наказом Штабу Головного отамана 18 серпня II галицький корпус виступив двома колонами на Житомир. Через пошкодження телефонного зв'язку його війська просувалися доволі повільно, але 21 серпня майже без бою ввійшли до міста, яке щойно залишила червоноармійська залога (1,8 тис. бійців). Завдяки незграбності українських частин вона встигла вивести великі запаси майна⁵.

Долаючи слабкий опір противника, протягом 14–16 серпня Центральна група просувалася вздовж залізничних ліній Козятин–Бердичів та Шепетівка–Умань. Найбільшим її успіхом у цей час стало захоплення Калинівки, куди ворог стягнув великі сили, намагаючись тут закріпитися. Доволі швидко наближення до Києва I і III галицьких корпусів значною мірою завдячувалося вдалими діями Запорізької групи, що наступала широким фронтом. Комбінованим ударом 18 серпня війська цих підрозділів оволоділи Козятином, де червоноармійці зазнали значних втрат. У місті також

¹ Цит. за: Капустянський М. Назв. праця. – С. 88–90.

² Там само. – С. 96.

³ Див.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 26–30.

⁴ Там само. – С. 29.

⁵ Там само. – С. 30.

був роззброєний угорський загін (1 тис. вояків). Наступного дня, 19 серпня, українські війська ввійшли до Бердичева. Протягом цих шестиденних боїв вони захопили п'ять панцерників, 11 гармат, 50 кулеметів, тисячу вагонів з майном¹, хоча основну частину зброї і техніки ворогові вдалося вивезти.

Східна наступальна група внаслідок успішного тижневого походу 19 серпня вийшла на лінію Христинівка–Умань. Значну підтримку їй надавали чисельні групи повстанців, серед яких найбільшою бойовичістю відзначався загін отамана Зеленого, який зріс до 2,5 тис. вояків.

На вапнярському напрямку у скрутному становищі опинилася 3-я дивізія полковника Удовиченка (2,5 тис. багнетів і шабель, 18 гармат). Тут їй протистояла 45-а радянська дивізія (4,6 тис. вояків, 15 гармат, 7 панцерників), що постійно отримувала свіже поповнення². За таких обставин українські війська були змушені здати щойно захоплені Бірзулу, Рудки, а відтак і Крижопіль, але з прибуттям 19 серпня 11-ї галицької бригади ці населенні пункти були відвойовані.

Таким чином, на 20–21 серпня 1919 р. перший етап наступальної операції на Київ було завершено. Його важливим наслідком стало піднесення морально-бойового духу в українських військах, а також покращання їх матеріально-технічного становища завдяки захопленим трофеям. Відступаючим на Київ і Коростень частинам Червоної армії не вдалося сконцентрувати сили, щоб організувати довготривалий захист.

Зважаючи на ці здобутки, Штаб Головного отамана не приділяв великої уваги тяжкому становищу українських частин, що просувалися на одеському напрямку. Особливе занепокоєння серед Начальної Команди викликала перевтома особового складу, а також зміни на інших фронтах громадянської війни.

У той час, коли об'єднане українське військо заволоділо більшою частиною Правобережжя, Лівобережжя України швидко опанувувала Добровольча армія. Її головні сили рухалися через Харків на Курськ та Орел. Захопивши Полтаву, корпус генерала Бредова повернув на Київ. Війська генерала Шкуро форсували Дніпро в районі Катеринослава і 21 серпня з'явилися під Білою Церквою. Тоді ж біля Христинівки білогвардійські частини вперше зіштовхнулися з українськими підрозділами, зокрема групою В. Тютюнника. На Миколаївщині та Херсонщині три дивізії 14-ої армії були відрізані та оточені добровольчими частинами, що загрожувало їх повним розгромом. З тилу болісних ударів їм завдавав Н. Махно. Завдяки розгорнутій махновцями широкій агітаційній роботі, розпочався активний перехід червоноармійців, головно кавалерії, до повстансь-

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 30–32.

² Удовиченко О. Назв. праця. – С. 113.

кої армії, яка, таким чином, зросла до 40 тис. бійців та 11 тис. т. зв. тачанок і возів¹.

Проте, навіть перебуваючи у катастрофічному стані, більшовицькі війська продовжували боронитися з винятковою впертістю. В надісланій 9 серпня В. Леніним телеграмі на Український фронт їм наказувалося битися «до останньої краплі крові»². Прориваючись на північ, для з'єднання з 12-ою армією, оточені дивізії 14-ої армії завдали дошкульних ударів українським військам під Вапняркою, Бірзулою і Херсоном. Водночас, перекидаючи підкріплення з Кавказького фронту, розпочалася концентрація червоноармійських частин у районі Мозир–Гомель для нанесення контрудару. Проте це угруповання не поспішало з виступом, розраховуючи на зіткнення української та білогвардійської армії, взаємне обезкровлення.

Передбачаючи можливість виникнення такого варіанту у військово-політичній ситуації, ще напередодні київського походу Начальна Команда звернулася до Штабу Головного отамана із запитом щодо визначення характеру стосунків між українськими і денікінськими військами на випадок їхнього зіткнення. Запит переадресували С. Петлюрі, який не дав ніякої відповіді³.

Проблема взаємостосунків між об'єднаним українським військом та Добровольчою армією ввібрала в себе низку не лише військових, але й зовнішньо- та внутрішньополітичних суперечностей.

Водночас у ній виразно проявилася різне бачення перспектив боротьби за українську державність. Галицький табір в особі С. Петрушевича виступав за союз з А. Денікіним та вимагав створення уряду, здатного вести переговори у цьому напрямі. Така позиція, як слушно зауважив І. Мазепа, зумовлювалася не стільки вірою в перемогу А. Денікіна над більшовизмом та переконанням у недоцільності боротьби українських військ з Добровольчою армією⁴, скільки вірою, що запобігання такому конфлікту збільшить шанси отримати допомогу від Антанти. Диктатор був переконаний, що вона «накаже Денікіну кооперувати з українською армією»⁵.

Симон Петлюра категорично відкидав можливість ведення переговорів з більшовиками, до чого схилилася частина Директорії. І. Мазепа постійно переконував Петлюру не допускати в уряд праві партійні групи, бо через них «втратимо ясну національну лінію... підемо слідом за опозицією... на тісніше порозуміння з Денікіним, а це буде для нашої армії страшніше за всяку поразку на фронті»⁶.

¹ Див.: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Назв. праця. – С. 243–244.

² Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т 51. – С. 33.

³ Див.: Лозинський М. Назв. праця. – С. 184.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 34.

⁵ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – С. 197.

⁶ Мазепа І. Назв. праця. – С. 34–35.

Отже, щодо Добровольчої армії Головний отаман займав невизначену позицію, хоча, вірогідно, й не відкидав можливість порозуміння з нею, а на практиці він дедалі визначеніше робив ставку на Польщу. Її лідер Ю. Пілсудський, своєю чергою, був переконаний, що у разі перемоги над більшовиками А. Денікін не визнає незалежності Польщі, якій, таким чином, доведеться боротися з білогвардійщиною¹. Цим значною мірою пояснюється обережність поляків у тогочасних воєнно-революційних подіях в Україні.

За таких обставин 22 серпня 1919 р. начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків видав наказ українським військам, які наступали на Київ. У ньому, зокрема, зазначалося: «1) Належить безумовно не вдаватись у ворожу акцію з Денікіним, коли б прийшло до зустрічі з його бойовими відділами; 2) Пропонувати, щоб денікінці не займали тих місцевостей, які є в руках українського війська. В тій цілі належить установити між обома військами демаркаційну лінію»².

Протягом 22–28 серпня 1919 р. майже на всьому фронті панував спокій, лише поляки, виступивши проти українських військ у Славути, почали просуватися на Шепетівку. Галицькі частини переміщувалися на визначені позиції, готуючись до вирішального штурму Києва. Потреба у прискоренні цієї акції диктувалася просуванням до столиці Добрармії, а також прагненням захопити розташовані на запланованому маршруті просування станції, що були забиті вагонами з майном.

Відтак затишся змінили позиційні бої за створення плацдарму для взяття столиці. Війська III галицького корпусу 24 серпня майже без опору оволоділи Фастовом, де ворог залишив лише 200 вагонів і чотири паротяги, наступного дня спільно із Запорізькою групою була захоплена Біла Церква³. До столиці залишалося 40 км.

За наказом Штабу Головного отамана 26 серпня провели чергову реорганізацію українських військ. У зв'язку з тим, що наступальна операція вступала у заключну стадію, Північна та Середня групи, основу якої складали II галицький корпус і Січові стрільці, перетворювалася на одну мобільну армійську групу. Під незмінним командуванням полк. А. Вольфа вона спрямовувалася на Коростень, де стояла дев'ятитисячна дивізія М. Щорса. Частини Галицького корпусу та Запорізького корпусу були з'єднані в другу армійську групу під командуванням генерала А. Кравса, якого призначили керівником всієї київської операції. Згідно з прийнятим тоді ж на-

¹ Див. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. – К., 2001. – С. 147–150.

² Цит. за: Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі. 1918–1939. – Торонто, 1965.

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 34; Льобковіч В. Назв. праця. – С. 175.

казом команда етапу мала розпочати набір добровольців у Галицьку армію¹. Проте поповнення бойових частин новобранцями постійно обмежувалося через брак зброї. Таким чином, вони могли вливатися у фронтові підрозділи лише тоді, коли діставали кріси вбитих чи поранених вояків, або ж коли отримували трофейну зброю.

Здавалося, що у боротьбі за владу в Україні настає перелом. Соціал-демократи почували себе господарями становища й на тлі успішного наступу на Київ уже відверто доводили мало не абсолютну правомірність здійснюваного курсу. Так, 25 серпня 1919 р. центральний орган УСДРП «Робітнича газета» писала: «Перемога на нашому боці... соціал-демократія показала свою політичну зрілість. Вона глянула в «корінь», аналізувала економічне положення України, спосіб продукції і сказала: диктатура пролетаріату на Україні не може бути. Пролетаріат не зможе вдержати владу в своїх руках, коли він ліліпут в порівнянні з великим селянством. Наші «ліві» те-ж бачили цю небезпеку її, тому видумали якусь кумедну форму пролетарської диктатури: селянсько-робітничі ради, де дві третини (місць) належать селянам, а одна третина робітникам. Це значить... творити соціалістичні форми життя без творця..., при помочи селянства, яке йде проти цих форм... Хвилі анархії з Росії залили Україну, але історія, як ми передбачали, пішла по Марксу, а не по Леніну»².

Звичайно, пізніше такі публікації могли викликати тільки відверте глузування. «Вони «передбачали!» – вигукує М. Шаповал. – Але головного не бачили, що служили контрреволюції. Селяне – «вороги соціалізму», а тому соціал-демократи, підписуючи з с-рами разів кілька угоди про трудові ради, тепер же на підході до Києва вже назвали ті ради «кумедною формою»...»³.

Однак у той час соціал-демократи торжествували, незважаючи навіть на нові тертя з галичанами. Зміна уряду, за оцінками останніх, не справила принципового впливу на загальну ситуацію. П. Христюк так передає тогочасну атмосферу: «...Галицькі політики, що купчились коло Диктатора, почували себе весь час незадоволеними: скаржились, що їх «обдурено», що, замість зміни цілого курсу політики уряду й складення нового, буржуазного, поставлено на місце одної неприємної особи (Мартоса) другу, так само неприємну (Мазепу). В своїй пресі вони безперестанно лаяли наддніпрянське правительство за його «безладну політику» і за «нездатність налагодити управління краєм», підхваляючи в той самий час ріжних денкінців (під прапором преклонення перед їхнім «фаховим» досвідом)»⁴.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 221–222.

² Цит. за: Шаповал М. Велика революція... – С. 147.

³ Там само.

⁴ Христюк П. Назв праця. – С. 163.

Однак у галицькій політиці то був лише «вершок айсберга». Основні причини конфліктної ситуації корінилися значно глибше.

З кожним днем Державний Секретаріат ЗОУНР дедалі більше нервував з приводу гаго, що брати-українці з Наддніпрянщини не надавали допомоги, з якою пов'язувалися головні сподівання на можливість перемоги над поляками. І погляди галичан частіше й частіше звертаються у бік Денікіна. В. Винниченко намагається об'єктивно розібратися у подібних трансформаціях: «Для них (лідерів ЗОУНР. – В. С.) це була єдина й цілком зрозуміла орієнтація. Одкинувши большевиків, вони не мали инчого спільника, як Денікіна. Денікін же, виступаючи в ролі «собирателя земли русской», по старій, ще царській традиції вважав Галичину «исконнымъ русскимъ краемъ». Отже, він з охотою прибрав би й цей край у лоно «єдиної-неделімої». А коли б галичане показали себе прихильниками й вірними друзями Росії, їм можна було б дати якусь безпечну для «єдиної» автономійку!».

Не випадково голова галицького уряду пізніше, 26 листопада 1919 р., цілком відверто заявив: «Галицький Уряд з самого початку жадав переговорів з Денікіним».

В. Винниченко зазначає, що певний час галичани приховували свої наміри від кам'янецького уряду, «якому ся орієнтація так само загрожувала «ліквідацією», як і большевицька. Але в тому й була трагедія цих двох нещасних урядів, що всяка орієнтація, яку б вони ні запропонували один одному, була «ліквідаційна» для одного, або другого, або й для обох разом. А ще трагічніше було те, що всяка орієнтація, яку б ні приймав той чи другий уряд була «ліквідаційна», загубна для української державности»².

Критика колишнім Головою Директорії індивідуалістичних нахилів керівників наддніпрянців і галичан набирає дуже гострих форм, виводить іменитого автора на висновки, що спільні, соборні інтереси України до певного часу були тільки привабливим гаслом, а східні й західні діячі завжди обстоювали лише власні інтереси. Бажання не втратити владу брало гору над всіма іншими міркуваннями. «Цупко, з сліпою, чисто зоологічною жадністю тримаючись за владу, ці люди фатально, ніби за кару собі, самі себе тягли в загибель отими орієнтаціями, – пише В. Винниченко. – Із якою разом з тим моторошною самопевністю, хвастовитістю ці люди вихилились і ставали в пози «єдиних спасителів України», «непохитних борців і героїв» на самому краєчку безодні, в яку *самі себе* отими орієнтаціями й вихиланнями штовхали»³.

Обидві сторони відчували ненадійність своїх спільників, виявляли невпевненість у їхній узгодженій політиці.

¹ Винниченко В. Назв праця. – С. 464.

² Там само. – С. 465.

³ Там само. – С. 466.

Розрахунок галичан полягав у тому, що вони ладні були дати сили для боротьби за Українську Народну Республіку лише в тому разі, якщо це обіцяло відвоювання Східної Галичини у Польщі. Кам'янецький же уряд сприяв збільшенню сумнівів щодо саме такої перспективи. Він дедалі більше орієнтувався на партнера Антанти – Польщу. Виявилася й інша хитрість: «Кам'янецькі політики хотіли спекулювати як раз на тому самому Денікінові, на якого покладали свої надії галицькі політики. Вони хотіли налякати Польщу тим, чого так дуже хотіли галичане, се-б-то, що Денікін піде походом на Галичину й одніме її в поляків. Отже, казали вони польській шляхті, Денікін є ворог не тільки України, але й Польщі. А через те поляки повинні підтримати кам'янецький уряд, дати йому допомогу й взагалі всіма способами обстоювати самостійність української держави, бо це буде й для Польщі забезпеченням від замахів велетенської «єдиної-неделімої», яка ще до того може ввійти в союз з Німеччиною. Кам'янецьким хитрунам, розуміється, було відомо, що все діло в Галичині. Не було б Галичини, полякам не було б чого так боятися Денікіна. Отже, насамперед, їм треба було сказати Польщі, як же вони самі дивляться на це питання. Адже поляки не такі дурні, щоб давати допомогу тому, в кого вони вкрали цілий край». Саме тут, на думку В. Винниченка, «і було закопано собаку конфлікту між кам'янчанами й галичанами»¹.

Насправді, щоб одержати від поляків бодай найменшу допомогу, С. Петлюра мав надати гарантію, що вона не обернеться на шкоду Польщі. Останнє могло відбутися тільки в разі відмови від повернення до лона України Східної Галичини.

Відповідні дипломатичні маневри здійснювалися, хоч і ретельно маскувалися. Поляки ж продовжували невпинні репресії в Галичині². Узагальнюючи повсюдні факти розбоїв, знущань, наруги над українським населенням, О. Мегас пише: «Військові і цивільні власті польські при допомозі жандармерії, полевой поліції і здичілої салдатеки докладають усяких зусиль і підняли плянову акцію, щоби винищити цілу українську інтелігенцію і селянство морально матеріально і фізично, так підорвати, щоб зробити її нешкідливою в пляновій кольонізаторській роботі польських шовіністів. В тій цілі заряджують польські військові команди і жандармерія та польські

¹ Винниченко В. Назв праця. – С. 467, 468.

² Див.: Трагедія Галицької України: Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920. – Вінніпег, 1920. – С. 32–79; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 18–19; Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Б.м., 1949. – С.25; Макух І. На народній службі. – Детройт, 1958. – С. 268–269; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. – Львів, 1964. – С. 153–191 та ін.

цивільні власті масові арештовання і з арештованими, згідно інтернованими поводять ся гірше, чим із найпідлішими злочинцями. Побивають їх так, що нераз побитий умирає або стає калікою на ціле життє. Інтернованих виголоджують, без огляду на їх вік і суспільне становище, цілими місяцями держать їх у темних, нуждених, брудних і вогких казармах – в голоді і холоді. Крім сего заряджують по селах масові побої нагаями або їх дротяними прутами і знущають ся в нелюдський впрост спосіб, та дивлять ся кризь пальці на осоромлювання і звірські насильства жінок і дівчат здичілою салдатескою»¹.

В окремому розділі «Польські варварства і морди» та інших частинах книги зібрано безліч конкретних свідчень про жорстокі розправи над мирними жителями й військовополоненими, про репресії щодо українських громадських організацій, масове закриття українських шкіл, заборону українцям навчатись у вузах тощо. «Українське населення було виняте з-під права, – констатує укладач збірника. – Перший-ліпший поляк міг безкарно в часі польсько-української війни на терені Східної Галичини (від листопада 1918 р. почавши десь до жовтня 1919 р.) позбавити життя будь-якого цивільного українця без огляду на вік, піл і суспільну верству. Се не казка, не видумка, а факт, що бригадір Бербецький в інтерв'ю з польським дневникарем, поміщенім у львівській «Газеті Вечорній», виразно стверджує, що він воює огнем і мечем, бо инакше покорити українців не можна»².

...Якби не наведені хронологічні дати, можна було б цілком впевнено вважати, що мова йде про геноцид XVI–XVII століть. І це за умови, коли практично в кожному документі з міжнаціональних справ уряд УНР гарантував такі самі демократичні права польському населенню, що проживало в межах України, як і будь-якій іншій національній меншині, і ніколи не давав щонайменшого приводу для сумнівів щодо своїх зобов'язань. Президент України Л. Кучма у повній відповідності з історичною правдою авторитетно заявив на урочистостях з нагоди 80-річчя ЗУНР: «... За весь час українсько-польської війни на цій території не було жодного випадку репресій проти польського населення»³.

Дещо меншими були масштаби терору проти українців у Північній Буковині та на Закарпатті, хоч лихо не минуло й українців цих теренів.

Керівництво Польщі відверто давало зрозуміти, що воно не побоюється і Денікіна, «з яким треба було тільки порозумітись... щодо Галичини й тоді ніяких Україн їй не треба було, а особливо сильної, великої України, яка, розуміється, найбільше мала би претензій на

¹ Трагедія Галицької України... – С. 33–34.

² Там само. – С. 39.

³ Урядовий кур'єр. – 1998. – 3 листоп.

Галичину. З своїх власних інтересів поляки не могли дуже зміцнювати українців. Їм було вигідно мати їх як загрозу для Денікіна, як засіб примусити його відмовитись од Галичини. І тільки для цього й у відповідних до цього розмірах вони могли на свій страх, навіть без згоди Антанти підпомагати кам'янецькому урядові»¹.

Галичани все те розуміли і пізніше шукали допомоги проти польського терору в Денікіна – іншої можливості історія їм просто не надавала.

Як загальний висновок В. Винниченко пропонує дуже неприємну констатацію: «Обидва ці уряди орієнтувалися на ворогів українського народу, обидва хотіли рятувати свою маленьку владу й свій клапоть землі, на якій панували, з поміччю ворогів усїєї України, а через те один шукав допомоги в одного ката – польської шляхти, а другий у другого – Денікіна. Обидва продавали в неволю й визиск одну частину України за можливість гарцювати на другій. Тільки кожний продавав ту, на якій гарцював чи хотів гарцювати другий.

І через те згоди між цими двома злочинними урядами не було й не могло бути»².

Конкретні історичні обставини склалися так, що в умовах обмежених можливостей для маневру керівництво УНР погоджувалося на дедалі більші поступки й підпадало під вплив галицьких політиків.

Очевидним прорахунком, зокрема, стало призначення командуючим Київською групою військ генерала А. Кравса, вихідця з Галичини, який керувався у своїх діях переважно регіональними, а не загальнонаціональними інтересами.

У вирішальний момент завершальної стадії київської операції черговий раз проявилися вади С. Петлюри як військового стратега. Замість того, щоб армійську групу А. Кравса відразу спрямувати на штурм столиці, він наказав очікувати приєднання до неї І галицького корпусу, який після захоплення Бердичева був втягнутий у важкі бої та знаходився на відстані 100 км від столиці. Таке невиправдане зволікання доволі ефективно використало командування Червоної армії, яке стягнуло до Києва 20-тисячний військовий загін під командою колишнього царського генерала Солодуба. Приборкавши страйк залізничників, більшовики встигли вивезти зі столиці основну частину матеріальних ресурсів. Навколо Києва було створено два оборонних кільця – перший мав довжину 90 км і тягнувся від Козина на захід до устя р. Ірпінь і повертав назад до Дніпра; другий, вужчий, мав довжину 40 км. На роботи по зведенню укріплень було залучено десятки тисяч місцевих жителів. Розташування цих кілець відповідало характерові залізничних шляхів довкола Києва; переміщення по них десятків панцерників перетворювало столицю

¹ Винниченко В. Назв праця.– С. 469.

² Там само.– С. 471.

у міцний бастион¹. Отже, справа здобуття Києва ставала значно важчою, ніж раніше, коли навіть без I галицького корпусу українські війська мали вдвічі більші сили, ніж більшовицька залога.

У той же час, незважаючи на дошкульні удари повстанських загонів з тилу, до Києва швидко наближалася Добровольча армія. Перший конфлікт між нею і українськими частинами виник 28 серпня на станції Рокитно. Білогвардійський офіцер відмовлявся вести переговори із керівництвом Запорізької групи, заявляючи, що С. Петлюра є «тільки бандит», він ультимативно вимагав вивести війська з Білої Церкви і Фастова. Тоді зі штабу III галицького корпусу було направлено сотника Купчака для ведення переговорів з генералом Білозерцевим, який стверджував, що не знав про розташування тут галицьких частин, а лише виконував наказ щодо ліквідації повстанських загонів Ангела та Зеленого, які діяли у цьому районі. В результаті між українськими та білогвардійськими військами була встановлена демаркаційна лінія, що проходила через Білу Церкву і Трипілля. Таку угоду спішно затвердив Штаб Головного отамана². Проте цей локальний епізод мав далекосяжніші наслідки, бо посилював серед українського командування переконання про можливість угоди з А. Денікіним. Відтак добровольчі війська зайняли Пирятин і почали реально загрожувати Києву.

Суть розробленого А. Кравсом плану штурму столиці полягала в одночасному виступі трьох ударних груп, які за підтримки повстанських загонів наносили комбіновані удари з центру, флангів і тилу. З прибуттям 28 серпня I галицького корпусу загальна чисельність українських частин зросла до 40 тис. крісів, 2 тис. шабель, 41 гармати. Загін отамана Зеленого (3 тис. крісів) мав прикривати їх правий фланг біля Трипілля, а група отамана Ангела у разі потреби повинна була стримувати денікінців під Білою Церквою³.

Через згадувані вище зволікання української сторони співвідношення сил на підступах до Києва змінювалося на користь Червоної армії, тому її командування вдалося до превентивного удару. Пополудні 28 серпня війська 12-ї армії несподіваним ударом вибили Запорізьку групу зі щойно зайнятого району біля Василькова. Таким чином, вона не змогла підтримати запланований на ранок 29 серпня наступ 2-ї галицької бригади, яка, зазнавши втрат, також була змушена відійти. Але ввечері того ж дня, завдяки надісланій допомозі, українським військам вдалося виправити ситуацію і зайняти визначені їм позиції на підступах до Києва⁴.

¹ Шанковський Л. Назв. праця. – С.165; Льобковіц В. Назв. праця. – С. 178.

² Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з більшовіками // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 462.

³ Кравс А. Назв. праця. – С. 28; Льобковіц В. Назв. праця. – С. 176–177.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 39.

Удосвіта 30 серпня 1919 р. розпочався вирішальний штурм української столиці. Учасники подій досить яскраво передають величезне прагнення до перемоги та небачене морально-психологічне піднесення, які опанували українським вояцтвом: «Перли наосліп, п'яні побідою, злегковаживши чи забувши про найконечніші засоби охорони»¹; «небезпека війни і всі можливі перепони перестали для них (вояків. – Авт.) існувати»². Загальну атмосферу цієї події також образно змальовують ліричні рядки Романа Купчинського: «Немов би хтось всесильний зробив з небесної дзвін, розколював його і вдарив... Галицька армія, що в подертих черевиках перейшла Збруч, дійшла до Києва боса, але побідна, обдerta, здисциплінована, скривавлена, але бадьора... Наддніпрянська армія... дійшла до Києва здорова і обновлена... Через Київ до Львова! – лунало по галицтких полках. Через Київ до самостійності – гомоніло по наддніпрянських»³.

Українські війська просувалися вперед щільною лавою у формі півмісяця. В полудень розгорілися жорстокі бої на передмістях Крюківщина, Жуляни, Віта, Гатне, Хутір Монастирський, Пост-Волинський. Головним засобом впертої оборони противника стали обладнані за останнім словом військової техніки панцерники «Коммунист», «Троцкий – Ленин», «III Интернационал», «Новоград-Волынский» та ін.⁴ Але більшовицькі загони не могли стримати напору українського війська, тому, запобігаючи можливому оточенню, були змушені залишити Київ. Надвечір 30 серпня до столиці ввійшли передові частини групи генерала А. Кравса.

Здобуття Києва об'єднаною українською армією багато дослідників і мемуаристів оцінюють як один із апогеїв Української революції, найбільший успіх соборницьких зусиль, а відтак швидко втрату столиці – як найприкрішу, найчорнішу їх трагедію.

Ця хрестоматійно відома історична подія широко відображена в літературі, проте їй даються різні, часто суперечливі інтерпретації. Виходячи з цього, крім загального військово-політичного становища важливо з'ясувати суто технічний бік справи: як могло статися, що перемогою, щедро скропленою українською кров'ю, скористалися ворожі до української державності чинники?

Передусім слід відзначити, що поширена версія, начебто галицькі корпуси та війська денікінського генерала Бредова «одночасно» вступили до Києва, не відповідають дійсності. Аналіз доступних матеріалів, зокрема й мемуарів А. Денкіна, які стали основою для подібних домислів⁵, дозволяє стверджувати, що українські частини

¹ Станімір О. Назв. праця. – С. 101.

² Волицький В. Назв. праця. – С. 193.

³ Купчинський Р. Назв. праця. – С. 6 – 7.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 40–41.

⁵ Деникин А. И. Очерки русской смуты. – С. 253 – 255.

принаймні на півдоби раніше ввійшли до Києва, отже, саме вони фактично заволоділи містом.

У висвітленні подальших подій в історико-мемуарній літературі одну з версій – «наддніпрянську» – іноді називають «офіційною», бо вона випливає з висновків розслідування урядом УНР справи про здачу Києва¹. Друга – «галицька» – сформувалася на основі свідчень учасників тих подій і, вочевидь, не позбавлена внутрішніх суперечностей².

Гадається, при виробленні принципового, виваженого підходу до оцінки справді непростого історичного епізоду варто враховувати всю суму відомих фактів і неупереджено їх зіставити, поєднати, щоб одержати якомога об'єктивнішу картину.

Передусім варто звернути увагу на зауваження мемуариста О. Станіміра, що «стан наступального психозу» відразу після вступу українських військ до Києва змінився на «стан приголомшення успіхами», військовиків охопила нічим не виправдана «безпечність», бо до міста навіть не стягнули штабних й інтендантських структур³. Основною турботою командування стало виконання отриманого близько дев'ятої години вечора 30 серпня наказу про підготовку парадного в'їзду до столиці Головного отамана С. Петлюри, який мав відбутися наступного дня. Таким чином, його головна увага була прикута до формування з кращих підрозділів парадної бригади, яку на ранок відправили до центрального вокзалу. За таких умов наступні накази про зайняття пошти, телеграфу, заводу «Арсенал», Миської думи та інших важливих об'єктів виконувалися недбало, для забезпечення їхньої охорони відрядили незначні сили.

Проте й парад довелося відмінити у зв'язку з тим, що зранку 31 серпня денікінці почали переправлятися човнами через Дніпро, а головні їх сили зосереджувалися біля мостів. У цій ситуації, що вимагала чіткої координації дій, зі Штабу Головного отамана надійшов черговий, суперечливий за своїм змістом, наказ: українські війська повинні були «обсадити» головні об'єкти міста, але при виникненні непорозумінь та конфліктів з денікінцями їм заборонялося вдаватися до зброї (у документі це звучало так: «обсадити, але не стріляти»).

На наступні запити польових командирів послідували додаткові роз'яснення про те, що частини денікінців слід зупиняти та вступати з ними у переговори «для з'ясування ситуації». Отже, залишила-

¹ Див., напр., Мазепа І. Назв. праця. – С. 67–79; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 124–128.

² Див., напр.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 41–43; Кравс А. Назв. праця. – С. 30–47; Левицький К. Назв. праця. – С. 51–52; Льобковіч В. Назв. праця. – С. 159–164; Станімір О. Назв. праця. – С. 100–110 та ін.

³ Станімір О. Назв. праця. – С. 110.

ся нез'ясованою головна проблема: як діяти у випадку, якщо новий противник вдасться до силових заходів.

У доволі численній історико-мемуарній літературі українського зарубіжжя, присвяченій київському походу, чимало зусиль потрачено для з'ясування проблеми, яким чином денікінці ввійшли до міста, оволоділи ним, зокрема, через якій міст вони пройшли, хто саме їх пропустив тощо. Хоча наводилися дуже суперечливі свідчення, які жилили невщухаючі гострі дискусії¹, однак насправді порушене питання не є головним, а похідним: безглузда задача столиці стала багато в чому логічним наслідком загальної військово-політичної стратегії. Начебто, у відповідь на нього в наддніпрянських урядових колах зародилася й усталилася теза про «зраду галичан», яка згодом посилено тиражувалася.

Спіраючись на доступні матеріали, важко дати точну інтерпретацію згаданих подій (архівних матеріалів майже не збереглося), але можна, принаймні, спростувати деякі вади у їхньому висвітленні. Питання, через який саме міст потрапили денікінці до Києва для загального перебігу подій не має принципового значення, бо, виконуючи згаданий наказ «обсадати, але не стріляти» українські вояки не могли чинити білогвардійцям збройного опору. Імовірно, що ситуація могла скластися зовсім по-іншому, якби цього наказу не було. Це, зокрема, може підтвердити хоч і поодинокий, проте достатньо красномовний факт готовності галицької залози на чолі із сотником І. Подюком, який ще не знав про відоме розпорядження, боронити Ланцюговий міст збройними засобами. Тому білогвардійці через нього не пройшли².

Гіпотетично неважко припустити, що денікінці взяли б Київ і в будь-якому іншому випадку (вибили б з нього хоч червоних, хоч українські армії) – настільки переконливою була їх перевага на загальному театрі воєнних дій. Цей момент також слід враховувати, свідомо обмежуючи емоційну розпуку, яка взагалі-то серйозного логічного продовження щодо конструктивної лінії поведінки українських сил, хоча б на перші дні вересня 1919 р., не мала.

Значний вплив на розвиток подій в українській столиці мало цивільне населення, серед якого переважали проросійські орієнтації. Перебування в місті української та білогвардійської армії зумовило стихійний вибух двох демонстрацій, які таким чином виказували військовикам свою підтримку. Одна з них, рухаючись під триколюровими прапорами та співаючи «Боже, царя храни!», наповнювала вулиці транспарантами на кшталт: «Киев русский город!», «Русь великая и неделимая!» і т. ін. Друга була менш чисельною (цього

¹ Див.: Крас А. Назв. праця. – С. 30–47; Левицький К. Назв. праця. – С. 51–52; Льобковіц В. Назв. праця. – С. 159–164; Станімір О. Назв. праця. – С. 100–110 та ін.

² Див.: Льобковіц В. Назв. праця. – С. 163.

«незручного», однак об'єктивного факту не хоче визнавати багато істориків), вона, ніби протистоячи першій, вигокувала «Слава Україні!», «Слава воякам-галичинам!», «Хай живе отаман Петлюра!» тощо.

Мемуаристи докладно переповідають історичну унікальність військово-політичної ситуації та психологічної атмосфери, що 31 серпня склалася на Хрещатику, де зібралася стотисячна юрба народу. Картина насправді вражаюча: серед натовпу верхи, на підводах, пішим маршем «гордо дифілювали... озброєні різного роду повстанці і денікінці та українські війська». На хвилі загального піднесення непримиримі вороги виступали в очах людської маси як герої, тому «всіх їх однаково кияни вітали як своїх спасителів». У безмежному людському морі привертає до себе увагу «бідна старенька жінка, що мовчки і без сліз, давлячи свої почування, зсунулася на коліна і раз по раз підносила свої руки до неба...» Вона дякувала Богові, що дочекалася таки світлого дня – відновлення української влади. З другого боку, кидаються ввічі пихаті денікінці, які у відповідь на намагання українських вояків зупинити їхнє пересування, нахабно заявляють: «Ми не їдьом, нас народ несьот!»¹ та ін.

Тим часом, почала змінюватися. І змінювалася вона аж ніяк не на клристь українськлгл війська. Кількість білих солдатів неухильно зростала, і вони почали «розтікатися» по вьому місту. Українські вояки не могли нічого вдіяти, хоча і робили спроби не випустити з під свого контролю ключові пункти. Надійшли повідомлення, що лобровольці приступили до роззброєння галицьких загонів. Тривога дедалі наростала. Здавалося, ось-ось вибухнуть збройні конфлікти.. За таких обставин, пополудні 31 серпня, відбулися переговори між представником III галицького корпусу сотником Вернішем та командантом денікінської бригади полковником Штесселем. Їх наслідком стала домовленість про припинення пересування українських та денікінських військ по місту та обопільне утримання від усіляких силових дій, доки не зустрінуться представники вищого командування². Того ж дня близько 16 години у приміщенні Думи відбулися переговори між українською та денікінською делегаціями, які очолювали ген. Кравс і полк. Микитка та, відповідно, ген. Штакельберг. Досягнуті між ними домовленості зводилися до наступного: на будинку Думи поруч з українським має бути вивішений російський трикольторовий прапор; денікінські війська відходять за демаркаційну лінію, якою служить Дніпро; подальші переговори будуть вестися з ген. Бредовим, що є найвищою посадовою особою Добармії у Києві³.

¹ Цит. за: Льобковіц В. Назв. праця. – С. 183–186; Станімір О. Назв. праця. – С. 102–103.

² Кравс А. Назв. праця. – С. 37–40.

³ Там само; Льобковіц В. Назв. праця. – С. 18 186.

Ситуація нетривкого двовладдя, що склалася в Києві, була схожою на порохівницю, де навіть найменшої випадкової іскри могло вистачити для того, щоб змінити поступ історії. Відразу після того як О. Станімір, виконуючи наказ, вивісив на приміщенні Думи російський прапор поруч з українським, з натовпу залунали вигуки: «Геть галичан-зрадників!» Але промова знаного сотника про те, що Галицька армія кров'ю зросила шлях зі Львова до Києва, за його ж словами, «миттєво змінила настрої», її знову почали вітати¹.

Проте незабаром на площі перед Думою з'явився кінний загін ген. Сальського. За його наказом російський прапор здерли і кинули у натовп. Із суперечливих свідчень істориків-мемуаристів важко з'ясувати, хто розпочав (чи спровокував) стрілянину: козаки-запорожці чи «переодягнені більшовики».

Реальним фактом стало те, що багатотисячна юрба панічно кинулася у розтіч. В умовах загального хаосу галицькі частини почали витіснятися з центра міста та контрольованих ними стратегічно важливих пунктів. Намагання стрільців відкрити вогонь по денікінцях стримувалися офіцерами. Надвечір 31 серпня був роззброєний штаб II галицького корпусу, а також його підрозділи, що займали опорні пункти столиці². Головним наслідком цих подій стало те, що значно чисельніші українські війська без бою, без будь-якого спротиву, фактично добровільно віддали Київ трьом денікінським полкам.

Хід подій, вірогідно, міг переломити А. Кравс, віддавши наказ чинити збройний опір, але він сам сподівався на порозуміння з А. Денікіним. В ніч з 31 серпня на 1 вересня 1919 р. генерали А. Кравс і Бредов уклали договір про стосунки між Добровольчою та Галицькою арміями. У документі підкреслювалося, що він носить «суто військовий характер і не має ніякого впливу на пізніші політичні умови». Згідно з умовами договору Українська Галицька армія (УГА) визначалася як «екстериторіальна», що «воює з більшовиками і визнає Добрармію». Вона мала «залишити місто Київ і відійти на лінію р. Стугна–Висильків–Кожухівка–Данилівка–Забор'є– р. Ірпінь». Галичанам поверталися конфіскована зброя і майно. Для підтримання зв'язку між арміями при білогвардійському штабі залишалися українські офіцери (слід при цьому зауважити, що текст договору дещо порізненому передають окремі джерела)³.

Наявна інформація дозволяє стверджувати, що в цьому документі фактично вперше була вжита назва «Українська Галицька Ар-

¹ Станімір О. Назв. праця. – С. 437.

² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття – С. 304.

³ Див.: Українська Галицька Армія. – Т. 1. – С. 475; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 50–51; Любковіц В. Назв. праця. – С. 191–192.

мія» (УГА) для означення її національного характеру, яка й надалі залишилася в ужитку, а відтак стала практично офіційною, переважає в сучасній історичній літературі.

Наявні матеріали не дозволяють дати однозначної відповіді на принципове питання про те, чи А. Кравс укладав договір з генералом Бредовим самочинно, односторонньо, чи все-таки цей акт було здійснено за порозумінням з вищим українським військово-політичним керівництвом. Про надходження якихось наказів зі Штабу Головного отамана нічого невідомо. Після подій на Думській площі А. Кравс відразу поїхав до штабу Полтавської групи Добрармії, де, за його власним визнанням, він фактично опинився в ролі заручника. На пропозицію укласти «справедливу угоду» Бредов буцімто відповів, що Київ – «мать городов русских», українським він ніколи не був і не буде. Білогвардійці в ультимативній формі заявили, що галицьких офіцерів не випустять з приміщення доти, доки не будуть прийняті запропоновані умови¹. Отже, якщо зважати на такий відверто силовий тиск, то, виходячи з міжнародно-правових норм, укладення договору взагалі можна вважати не чинним, принаймні, дуже сумнівним.

Оскільки дана угода була підписана від імені Галицької армії, вона хоча б формально не стосувалася армії УНР. Дійсно, генерал А. Кравс узяв на себе відповідальність як командувач однієї частини збройних сил України, а саме – Галицької армії (про армію УНР, умовно-петлюрівську, про об'єднані армії і т. ін. взагалі не згадується). В цьому можна вбачати як вияв сепаратизму (попри конкретні мотивації), так і певний «дипломатичний» розрахунок – залишити можливість для офіційного з'ясування стосунків між українською владою взагалі (УНР) і Добровольчою армією. Тим більше, що вибору у А. Кравса (не підписувати запропонований документ) практично не було. Можна було за непокірність заплатити життям, так нічого і не досягти.

Так чи інакше, однак для порозуміння з Добрармією Головний отаман направив свою делегацію на чолі з командувачем М. Омелянвичем-Павленком. Він віз пропозиції щодо досягнення згоди про спільну боротьбу проти більшовиків, а також про остаточне вирішення долі України Установчими зборами. Але по дорозі, поблизу Києва, делегація УНР зустрілася з М. Тарнавським, який повідомив про категоричну відмову ген. Бредова вести будь-які переговори з «армією Петлюри», а також про його погрози відразу розправлятися з «петлюрівцями», якщо ті з'являться. Після цього наддніпрянська місія повернулася назад². Позиція ген. Бредова щодо порозуміння з УНР чітко визначалася в надісланій після цього телеграмі. В ній йшлося про можливість вести переговори тільки з галичанами, які

¹ Кравс А. Назв. праця. – С. 50–51.

² Див.: Удовиченко О. Назв. праця. – С. 128.

є громадянами іншої держави, що були змушені залишити свою територію. Від армії та керівництва УНР в ультимативній формі вимагалось скласти зброю та визнати «єдиную и неделимую Россию». Оскільки представникам УНР не було змоги дійти згоди з денікінським командуванням, то підписаний договір став прологом (і досить зручним) для створення наддніпрянським табором легенди про «галицьку зраду».

Отже, далеко небездоганними виглядають звинувачення, зокрема з вуст колишнього прем'єра УНР І. Мазепи, що незважаючи на «хиби і помики, допущені Наддніпрянським урядом і командуванням», київські події стали «вислідом «політичного денікофільства» галицького уряду та командування». Він закидав буцімто наказ «не вдаватися до ворожої акції з Денікінім», при всіх його хибах не означав, що треба віддати ворогові столицю без бою¹. Незрозумілим, правда, залишається, як можна боротися з озброєним ворогом, не застосовуючи зброї.

Під час зіткнень між українськими та білогвардійськими частинами у Києві сотні галичан було взято у полон та відправлено до табору біля Дарниці. На початку вересня більшість полонених звільнив загін отамана Зеленого, після чого, перейшовши за допомогою місцевого населення фронтову лінію, якою служив Дніпро, вони дісталися до розташування українських військ². Ці події свідчать, що добровольці не виконували домовленості з Галицькою армією. В поході українських армій на Київ епохальним став факт з'єднання наддніпрянських і галицьких збройних сил, які вперше за кілька століть виступили соборницьким фронтом за українську незалежність і державність. Хоча командування вдалося до невиправданого «роздвоєння» українських армій, спрямувавши одну їх частину на Київ, а другу – на Одесу, з військово-стратегічної, політичної, моральної точки зору київська операція мала колосальне значення. Вона відразу стала надихаючим прикладом для всіх національно-патріотичних сил, водночас – повчальним уроком напередодні нових величезних випробувань, перед якими опинилася нація, а, відтак і Українська Галицька армія.

«Так славно почався й так безславно скінчився похід об'єднання української армії на Київ, – висновує І. Мазепа. – Захопивши українську столицю ціною великих жертв в боротьбі з большевиками, ми вже другого дня без бою і без жадної користи для української справи здали її новим ворогам.

Оминаючи згадані вгорі хиби та помилки, допущені Наддніпрянським урядом та командуванням, треба сказати, що київські події були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 71–73.

² Українська Галицька Армія. – С. 475–476.

і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької армії при першій же зустрічі з денікінцями безоглядно кинулися їм в обійми»¹.

До такого повороту подій виявилось не готовим і оточення С. Петлюри. Спроби останнього виправити становище виявилися запізнілими й неефективними².

Навіть більше, з галицького табору, зі шпальт кам'янецького часопису «Стрілець» – органу галицького уряду і Начальної команди УГА – в С. Петлюру полетіли критичні стріли. Автором статей «До булави треба голови» і «Про військових фахівців», що саме тоді з'явилися, був О. Назарук – міністр преси і пропаганди в урядах В. Чеховського і С. Остапенка, що пізніше став «правою рукою» Є. Петрушевича, його найавторитетнішим радником. В згаданих статтях головна провина за київський «сором, який... не має собі рівного в нашій історії», як і за провали у військовому будівництві взагалі, покладалася на людей, «що й підпрапорщиками ніколи не були й навіть військової карти не уміють перечитати»³. Всі легко вгадували «в тих людях» Головного отамана С. Петлюру, інших отаманів.

В історіографічному сенсі варто хоча б побіжно згадати про памфлет О. Назарука «Рік на Великій Україні», виданий у 1920 р., де переважно в чорних тонах змальовується наддніпрянське керівництво (дещо м'якше – уряди В. Чеховського та С. Остапенка, але, очевидно, через причетність до них самого автора) і всіляко виправдується політика галицького проводу.

Аналізуючи причини ганебної здачі Києва ненависному ворогові, І. Мазепа зупиняється й на моменті, що набув концептуального характеру в поясненні сутності Української революції і причин її поразки. Історик вдається до статистичних даних, за якими понад три чверті жителів міста були неукраїнцями, що симпатизували переважно великодержавникам і навіть чорносотенцям. Наводяться й свідчення очевидців, які на конкретних фактах доводять домінуючі антиукраїнські настрої в Києві⁴.

Завершується сюжет висновком: «Це показує, що, крім фронту зовнішнього, наша армія мала на Україні ще фронт внутрішній, фронт боротьби українського села з неукраїнським містом, де наче в тому троянському коні ховалися найзапекліші вороги нашого народа.

Майбутні українські покоління не повинні забувати, що без свого власного українського міста, з його активнішими та рухливішими шарами людности, неможлива ні досконала організація своїх

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 71.

² Там само. – С. 72–74.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 71–72.

національних сил, ні успішна оборона України від її ворогів»¹. Хоча на підтвердження висновків про переважно недружнє, а то й вороже ставлення населення Києва, як і інших міст, до українських військ на національному ґрунті наводяться численні висловлювання інших учасників подій, це не вельми переконує. Точніше, складається враження, що на вістря пояснень невдач українського руху весь час (як і за доби Центральної Ради) висуваються моменти, покликані дещо затушувати прорахунки його лідерів, недосконалості політичних зусиль, помилки військової стратегії і тактики.

Однак автор, очевидно, сам те відчуває і відразу додає інші міркування та факти, зокрема про падіння авторитету С. Петлюри і всього українського проводу серед громадянства України, про наростання недовіри до їхніх гасел і політичної лінії.

Залишивши Київ, українські частини під командуванням генерала Кравса відійшли спочатку на лінію Ігнатівка–Васильків, а згодом – до Попельні і Козятина, а II Галицький корпус і Січові стрільці безуспішно атакували Коростень і, згодом, відступили у бік Житомира й Новоград-Волинського. На кінець другої декади вересня II Галицький корпус розташувався у районі Бердичева, а Січові стрільці – в районі Полонне–Шепетівка².

Щоб піднести дух війська і народних мас після залишення Києва, державний центр УНР вирішив публічно провести урочисту присягу уряду і війська на вірність УНР. Це відбулося в Кам'янці 14 вересня 1919 р., але присяги не склали ані Є. Петрушевич, ані галицькі уряд і військо.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 72.

² Див.: Історія українського війська. – С. 561–562.

Розділ VII

МІЖ БІЛИМИ І ЧЕРВОНИМИ

До найчорніших історичних епізодів відноситься похід Україною в 1919 р. Добровольчої армії, відновлюваний денікінцями режим. Втім, фактологічний бік (бойові дії, сутність політики) багатократно досліджувалися і достатньо добре відомі, як правило, великих наукових суперечок у фахівців не викликають.

Особливу роль тут відіграють, передусім, широко відомі п'яти томні мемуари (вони ґрунтуються на серйозній документальній основі) генерала А. Денікіна.

Після появи в Парижі й Берліні в 1924–1926 рр. вони в повному обсязі і в скорочених варіантах не один раз, починаючи з 1928 р., перевидувалися в СРСР і в державних утвореннях після розпаду останнього. Крім окремих видань¹ розлогі передруки здійснювали такі багатонакладні журнали як «Вопросы истории (1991–1994 рр.) та ін. Якщо знаходяться охочі дещо «підправити» висновки й оцінки керівника білого руху (треба сказати, у багатьох випадках жорсткі, але об'єктивні, самокритичні), то найефективніше спростовує схеми й аргументи тих, хто хотів би якось прикрасити (а то й обілити) зусилля, поведінку ідейних монархістів, єдинонеподільців сам А. Денікін.

¹ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С. 136–185 (репринтне відтворення. – К., 1990); Його ж. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). – К., 1990. – 288 с.

Довідка: *ДЕНІКІН Антон Іванович* (4(16) грудня 1878, біля Варшави – 8 серпня 1947, Анн-Арбор, штат Мічиган, США) – політичний і військовий діяч, генерал-лейтенант, один з основних організаторів боротьби проти влади рад.

Походив із сім'ї офіцера. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1892) і Академію Генерального штабу (1899). Поділяв погляди кадетів. В роки Першої світової війни командував бригадою, дивізією, з осені 1916 р. – VIII армійським корпусом Румунського фронту. В квітні-травні 1917 р. – начальник штабу верховного головнокомандуючого, потім – командуючий військами Західного і Південно-Західного фронтів. Активний учасник корніловського заколоту, за що був заарештований. В листопаді 1919 р. разом з Л. Корніловим втік з Биховської в'язниці на Дон, брав участь у створенні Добровольчої армії, яку очолив після загибелі Л. Корнілова.

Восени 1918 р. А. Денікін за співучасті Антанти став головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії, заступником верховного правителя Росії адмірала О. Колчака. Влітку-восени 1919 р. керував походом Білої армії на Москву, а після поразки в квітні 1920 р. передав командування рештками добровольців П. Врангелю. На англійському есмінці виїхав до Константинополя. Хоча до кінця життя залишався ворогом радянської влади, в 1939 р. виступив зі зверненням до білоемігрантів не підтримувати нацистську Німеччину у війні проти СРСР.

В 1921–1926 рр. у Парижі-Берліні випустив п'ятитомне мемуарне видання «Очерки русской смуты» (скорочений варіант – «Поход на Москву»). – М., 1928).

Посилання на його загалом доступну працю дозволяє не зупинятися на детальному перебігу подій з позицій білих та їх інтерпретації через призму сьогодення. Значно важливішим видається з'ясування того, як розгорталася й здійснювалася боротьба з денікінською навалою жителями України, що були розбиті на кілька таборів (у більшості непримиренних, не готових до спільних дій навіть перед перспективою та й безпосередньою загрозою смертельної небезпеки).

У 1919 р. для більшовиків найбільшою загрозою спочатку виступав адмірал О. Колчак, яєий реально загрожував радянській владі з Сибіру. Поступово набирало сили вогнище спротиву на Дону й Кубані, де сформувалася Біла гвардія під орудою генерала А. Денікіна. У стратегічному відношенні останній мав можливість або йти через Царицин на з'єднання з колчаківцями для спільного удару по червоним, або, користуючись територіальною близькістю до революційних центрів, спрямувати головне вістря удару на Москву.

Поколивавшись якийсь час у прийнятті відповідального рішення, спрямувавши до Волги не дуже значні сили, головну свою міць

командування Добровольчої армії кинуло на Донбас, де їй спочатку протистояли війська Південного й Українського фронтів. 13-та армія Південного фронту під командуванням І. Кожевникова, до складу якої входили 3-тя і 4-та повстанські дивізії, що згодом були реорганізовані в 41-шу і 42-гу дивізії, тримала фронт довжиною 350 км по лінії Гундорівська–Митякінська–Луганськ, північніше Дебальцевого, південніше Бахмута і далі на південь – до ст. Волноваха. Від Волновахи до узбережжя Азовського моря діяла 3-тя бригада Задніпровської дивізії 2-ї Української радянської армії.

На той час достатньої інтенсивності набрав процес об'єднання в одне ціле воєнних сфер суспільного життя радянських республік. Керівництво останніх дедалі розуміло, що впоратися з надскладними проблемами оборони вони просто не в змозозі, а тому й робили кроки назустріч один одному.

Надзвичайно складні умови громадянської війни вимагали перш за все тісного співробітництва у військових справах. З цією метою армії, що існували в кожній радянській республіці, підпорядковувалися єдиному оперативному командуванню – Реввійськраді РСФРР і головнокомандуючому збройними силами РСФРР. Призначення на вищі командні посади проводилися Реввійськradoю РСФРР за погодженням з урядами радянських республік.

У Положенні про Червону Армію УСРР підкреслювалося, що військовий відділ уряду, опрацьовуючи інструкції для армії, повинен виходити з принципів будівництва Червоної Армії в РСФРР. 7 січня 1919 р. була прийнята спеціальна постанова про поширення на території України дії всіх декретів та розпоряджень уряду РСФРР з питань військового будівництва. У радянських військових з'єднаннях Росії та України діяли єдині статuti – польовий, стройовий, внутрішньої та гарнізонної служби. Таким чином, забезпечувалася єдина воєнна політика, хоч кожна республіка мала свою армію.

Життя вимагало поглиблення економічного співробітництва, в основі якого лежала єдина грошова система, шляхи сполучення, зв'язку й т. ін. Виходячи з воєнно-політичних і економічних реалій, суспільних тенденцій, уряд УСРР ще 28 січня 1919 р. поставив питання перед радянськими соціалістичними урядами Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії, Литви про укладення міцного оборонного союзу проти всяких спроб знищити встановлену ціною таких жертв владу робітників і селян.

Такі ж побажання висловлювали й інші республіки.

1 червня 1919 р. на сесії ВЦВК за участю представників України, Латвії, Литви і Білорусії було ухвалено документ про створення воєнно-політичного союзу радянських республік. У відповідному декреті говорилося: «Стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи й самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму і враховуючи резолюцію Українського Централь-

ного Виконавчого Комітету, що була прийнята на засіданні 19 травня 1919 р., так і пропозицій радянських урядів Латвії, Литви, Білорусії, Всеросійський Виконавчий Комітет Рад визнає необхідним провести тісне об'єднання:

1) військової організації і військового командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління й господарства, 4) фінансової і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік... з тим, щоб керівництво цими галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій»¹.

Декрет ВЦВК від 1 червня 1919 р., що законодавчо оформив воєнно-політичний союз республік, повністю відповідав їх інтересам. 14 червня 1919 р. ВУЦВК обговорив цей декрет, схвалив його і дав вказівку всім урядовим органам України про негайне проведення його в життя.

Важливим моментом у реалізації декрету від 1 червня була реорганізація військ Українського і Західного фронтів. Реввійськраді РСФРР було запропоновано в найкоротший строк привести збройні сили республік у відповідність із загальною структурою Червоної армії РСФРР.

4 червня 1919 р. Реввійськрада видала наказ про ліквідацію Українського фронту. 2-га Українська радянська армія була перейменована у 14-ту і підпорядкована Південному фронту. 3 військ 1-ї і 3-ї Українських армій була сформована 12-та армія, підпорядкована Західному фронту. Армія Радянської Латвії була перейменована у 15-ту, Білорусько-Литовська – у 16-ту армію. Всі армії підпорядковувалися єдиному військовому командуванню – Реввійськраді РСФРР. Проводилася значна робота і по об'єднанню економічного життя республік.

Воєнно-політичний союз радянських республік став важливою передумовою зміцнення країни рад, її перемог на фронтах громадянської війни.

Природно, консолідували свої зусилля й вороги соціалістичної революції, радянського ладу.

Зокрема, денікінці розраховували на значну допомогу з боку Антанти, з якою їх єднали союзницькі узи ще з часів царської Росії, бойова солідарність років Першої світової війни. Країни Антанти, передусім Англія і Франція, зазнавши дошкульної поразки з інтервенцією на Півдні на початку 1919 р., прагнули будь-що поквитатися з більшовицьким режимом, однак уже не стільки зусиллями власних солдат, скільки поставками озброєнь добровольцям, які видавалися потенційно достатньо могутніми (в усякому випадку чисельними). За визначенням тодішнього військового міністра Великобританії У. Черчилля, його країна відправила Денікіну 250 тис. гвинтівок,

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. – К., 1962. – С. 137.

200 гармат, 30 танків і величезну кількість боєприпасів¹. Факт одержання великої кількості зброї від Англії підтвердив і сам А. Денікін. Він, зокрема, говорить, що з березня до вересня 1919 р. білогвардійці отримали від Англії 558 гармат, 12 танків, понад 1,5 млн. снарядів і 160 млн. патронів². США поставили денікінцям 100 тис. гвинтівок, понад 3 млн. патронів, близько 300 тис. пар чобіт, багато іншого обмундирування³. Крім того, країни Антанти посилили економічну блокаду радянських республік, яку здійснювали ще з осені 1917 р. Разом з тим вони вживали заходів щодо організації проти соціалістичної революції так званого походу 14 держав, у якому мали взяти участь Фінляндія, Естонія, Литва, Польща, Румунія та інші країни.

Навесні 1919 р. на Півдні став зав'язуватися головний вузол громадянської війни. В результаті запеклих боїв радянські війська значно потіснили білогвардійців і вступили в центральну частину Донбасу. Особливо активні бойові операції велися в районі важливого залізничного вузла Дебальцево. Однак становище в Донбасі значно ускладнилося у зв'язку з поразкою на Північному Кавказі 11-ї радянської армії, яка відступила до Астрахані. Скориставшись з цього, Денікін почав перекидати в Донбас нові частини, особливо кавалерію. Якщо в березні 1919 р. загальна чисельність його військ тут не перевищувала 21 тис., то у квітні вона збільшилася до 38 тис. Білогвардійці посилили натиск у напрямі Луганськ–Дебальцево.

На луганському напрямку радянські війська під тиском переважаючих сил ворога з боями відійшли до Луганська. Деякого успіху досягли частини Задніпровської дивізії під командуванням П. Дибенка, які 1 квітня 1919 р. визволили Маріуполь і в наступні дні просунулися на 30–40 км у напрямку Таганрога. Успішний наступ на Таганрог і Ростов з заходу загрожував оточенням донецькому угрупованню білогвардійських військ.

Радянське керівництво, командування Червоної армії вважали двома найголовнішими завданнями моменту на Півдні – визволення Донбасу і допомогу революції в Угорщині⁴. Однак невдовзі з'ясувалося, що визвольний похід на Захід виявився справою примарною (щоправда, прибічники гасла світової революції не так швидко здавали позиції⁵), а ситуація в Донбасі дуже швидко, практично щоденно ускладнювалася. До всього додавалися й не до кінця зжиті окремими діями колишньої Донецько-Криворізької Республіки елементи місництва. Вони пропонували створити окрему донецьку військову єдність. Це питання розглянув ЦК РКП(б) і 1 червня теле-

¹ Черчилль У. Мировой кризис. – Т. V. – М.–Л., 1932. – С. 167.

² Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. IV. Вооруженные силы Юга России. – Берлин, 1925. – С. 99.

³ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 246.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 50. – С. 283, 286–287, 302, 326 та ін.

⁵ Див.: Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 252–253.

грамою, підписаною В. Леніним на ім'я К. Ворошилова і В. Межлаука (копія Артему та ін.) повідомив, що Політбюро ЦК РКП(б) «рішуче відкидає план українців об'єднувати 2, 8 і 13 армії, створювати окреме донецьке з'єднання»¹.

Після досить тривалої, кровопролитної оборони червоні змушені були здати стратегічно важливий Луганськ. Слід було вживати екстрених, радикальних заходів. Звичними стали партійні мобілізації на фронт, які ухвалювалися багатьма первинними осередками й цілими міськими та районними організаціями². Масовими стали добровільні записи комсомольців до лав Червоної армії.

Однак упродовж червня 1919 р. становище Південного фронту продовжувало стрімко погіршуватися. Добровольці дуже спритно й ефективно скористалися з неузгодженостей і суперечностей між власне червоними частинами і махновськими повстанцями в Запорізькій дивізії, здійснивши глибокий прорив у місці стику різнорідних формувань. Відкривався шлях на Харків і Київ.

Відчайдушні спроби більшовиків Харкова й Катеринослава підняти на захист ключових міст Лівобережжя якомога більше жителів не допомогли. 24 червня білі взяли Харків, 28 – Катеринослав.

На подальші плани денікінців вплинули зміни на східному театрі військових дій. Незважаючи на успіхи добровольців, взяття Царицина, вихід до Волги, це не наблизило їх до армії О. Колчака, якого червоні спромоглися відкинути за Урал.

М. Стахів, вочевидь, має резон, стверджуючи, що добровольці в своїй стратегії враховували (мали враховувати) те, що на території України розвивався повстанський антирадянський рух, що чималий регіон контролювався махновцями, які мали «специфічні» настрої і поведінку, не могли бути, незважаючи на взяті зобов'язання, надійними союзниками червоних. Зрештою, на Правобережжі виявляла активність Дієва армія С. Петлюри, відволікаючи на себе значні сили радянських військ³.

Власне, наведені міркування мають і фактологічні підтвердження⁴ та вже висловлювалися радянськими істориками⁵.

Відтак А. Денікін вирішив, що тепер майбутнє Росії цілком залежить від білогвардійців, і 3 липня 1919 р. віддав наказ про загальний наступ на Москву, розпочавши його на трьох напрямках. Кавказька армія барона Врангеля наступала вздовж Волги, намагаючись відізати Центральну Росію від хлібних районів Заволжя. Досягнувши

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 50. – С. 333.

² Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 415–416, 417.

³ Стахів М. Україна проти большевиків (Нариси з історії агресії Соєвської Росії). Книга друга. – С. 100.

⁴ Літопис революції. – 1931. – С. 91, 92.

⁵ Яворський М. Революція на Україні в головніших етапах. – Х., 1923. – С. 68–69.

району Саратова, вона повинна була здійснити глибокий обхідний маневр і рухатися на Москву. Донська армія під командуванням генерала В. Сидоріна діяла в центрі – на воронезькому напрямі, маючи в авангарді два ударних кінних корпуси. На лівому фланзі наступала Добровольча армія під командуванням генерала Май-Маєвського. Її ударний офіцерський корпус рухався на Курськ, Орел, Тулу, щоб захопити Москву.

Два останні напрямки були нездійсненні без захоплення в сферу військових дій обширних теренів України. Як покаже наступний розвиток подій, первісно запланований ореал мав розширитися.

Наштовхнувшись на стійкий опір Червоної армії на курському і воронезькому напрямках, денікінське командування звернуло вістря на тиск углиб України. М. Стахів дорікає «заднім числом» денікінським стратегам за нерозважливе рішення. Об'єднані армії УНР він мав би розглядати, якщо і не як дружні, чи союзні, то у всякому разі як виразно антирадянські. То ж замість того, щоб воювати проти УНР, значно логічніше й перспективніше було відразу прямувати на Москву без остраху за свій лівий фланг¹.

Добровольча армія, яка становила кістяк збройних сил А. Денікіна, розгорнула наступ на Лівобережжі з районів Лебедина, Охтирки, Костянтинограда на Полтаву, Ромодан, Київ. На Правобережній Україні наступ вівся з району Катеринослава на Знамянку, Єлисаветград, Умань. З оволодінням цими пунктами денікінці планували розгорнути подальші наступальні операції у двох напрямках – на Київ і на Миколаїв і Одесу. На Херсон і Миколаїв білогвардійці наступали також по Чорноморському узбережжю.

Проведений 3–4 липня 1919 р. пленум ЦК РКП(б), вивчивши становище на фронтах громадянської війни і причини успіху А. Денікіна на Південному фронті, накреслив ряд заходів щодо відсічі ворожому натиску.

Південний фронт, командуючим військами якого ЦК затвердив В. Єгорова, було визнано головним. Було також розглянуто і затверджено розроблений головнокомандуванням Червоної армії план контрнаступу Південного фронту, згідно якого основний удар мала завдати особлива група В. Шоріна у складі 9-ї та 10-ї армій з району Камишина, Балашова, Царицина у напрямку на Новочеркаськ. У разі успішного контрнаступу радянські війська вийшли б на Дон і Кубань до основних баз білогвардійщини. Для допоміжного удару в напрямку на Куп'янськ призначалася група військ у складі 8-ї та 13-ї армій під командуванням В. Селівачова. Основним завданням цієї групи було подання допомоги радянській Україні.

Заходи, накреслені пленумом ЦК РКП(б), були викладені в листі В. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!» від 9 липня 1919 р. «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший

¹ Стахів М. Назв. праця. – С. 102.

момент соціалістичної революції, – попереджав голова радянського уряду. – ...Всі сили робітників і селян, всі сили Радянської республіки повинні бути напружені, щоб відбити нашість Денікіна і перемогти його, не спиняючи переможного наступу Червоної Армії на Урал і на Сибір»¹. Центральний Комітет зобов'язав усі партійні організації посилити роз'яснювальну роботу в масах, викривати буржуазно-поміщицьку природу денікінщини, яка несе закабалення країни іноземними імперіалістами, піднімати трудящих на боротьбу з білогвардійщиною. Партійні організації і радянські державні органи мали значно поліпшити постачання фронту, мобілізувати максимум населення як на військову службу, так і на роботу для фронту. Одночасно треба було посилити боротьбу з контрреволюцією в тилу. ЦК вимагав нещадно боротися із діяльністю дрібнобуржуазних партій – меншовиків, есерів, українських націоналістів.

Заслухавши доповідь комісії ВУЦВК про заходи по зміцненню фронту і прифронтової смуги, на початку липня 1919 р. ухвалило: провести термінову мобілізацію комуністів і членів профспілок; мілітаризувати партійні організації прифронтової смуги і створити з них військові підрозділи, зобов'язавши їх взяти участь в охороні вокзалів, залізничних мостів; різко скоротити штати установ, особливо тих, що не мають значення для справи оборони.

На початку серпня пленум ЦК КП(б)У знову обговорив питання про оборону республіки і накреслив заходи щодо посилення партійно-політичної роботи у військових частинах. Пленум підкреслив, що склалася обстановка для зміцнення союзу робітників і селян – бідняків і середняків, оскільки «генеральський натиск піднімає пролетарські і напівпролетарські маси міста і села, штовхає середняка в бік підтримки Радянської влади і пролетарської партії...»².

У відповідності з директивами Комуністичної партії ВУЦВК під головуванням Г. Петровського 6 серпня 1919 р. ухвалив скоротити штати на 25% (Наркомпошт, Наркомшляхів, Наркомпрод, Окрвійськом) і 75% (Наркомюст, Наркомос, Наркомфін, Наркомзаксправ). У решті наркоматів штати скорочувалися на 50%. Одночасно наполовину мав зменшитися апарат місцевих рад. 5 серпня Раднарком УСРР ухвалив постанову про мобілізацію до Червоної армії чоловіків віком до 45 років³. На вересень 1919 р. в Червону армію було направлено 20 тис. комуністів, що становило приблизно 60% усього складу КП(б)У. Значна частина керівних партійних працівників, у тому числі Г. Пятаков, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, М. Скрипник та інші, була направлена на відповідальну роботу в Червону армію. Мобілізація проводилася не тільки в містах, а й у селах. На настрої се-

¹ Ленін В. І. Повне збір. Творів. – Т. 39. – С. 41–42.

² Комуністична партія України в резолюціях. – Т. 1. – С. 62.

³ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 420; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 270.

лян істотно впливала соціальна політика Денікіна, який відновлював панування поміщиків і їх власність на землю. Селянство усвідомило небезпеку, яка загрожувала йому в разі перемоги білогвардійщини, і стало активніше допомагати радянській владі. Це знайшло свій вияв у припиненні дезертирства; що на середину 1919 р. набрало загрозливих масштабів. Почався зворотний процес – добровільне повернення дезертирів у Червону армію. Оголошена радянським урядом мобілізація зустріла підтримку селянства України. У трьох військових округах на липень 1919 р. було прийнято понад 155 тис. мобілізованих, з них на Південний фронт відправлено близько 31 тис. робітників, а решту використано для формування частин у відповідних військових округах¹. З місць надходили повідомлення не тільки про успішний хід мобілізації, а й про масовий рух за добровільний вступ до лав Червоної армії².

Більшовицьке і радянське керівництво намагалося переломити ситуацію, підготувати контрнаступ на Південному фронті. Сюди перекидалися військові частини зі Східного фронту, вживалися заходи до посилення партійно-політичної роботи серед військ. З цією метою були мобілізовані керівні партійні і радянські працівники. В діючі війська було направлено сотні політпрацівників. На кінець липня війська Південного фронту налічували близько 172 тис. багнетів і шабель проти 152 тис. багнетів і шабель противника³. Контрнаступ радянських військ мав початися 1 серпня 1919 р.

Однак військову операцію не вдалося підготувати належним чином, почалася вона із запізненням, велася недостатньо організовано й успіху не мала. Більше того, 30 серпня довелося відступати з Києва. В оточення поблизу Одеси потрапила Південна група військ (колишні 45, 47 та 58 дивізії) під командуванням Й. Якіра (члени РВР В. Затонський і М. Голубенко).

Довідка: *ЯКІР Йона Еммануїлович* (3(15) серпня 1896, Кишинів – 11 червня 1937) – радянський військовий діяч, командарм 1-го рангу. Народився в сім'ї провізора. Навчався в Базельському університеті й Харківському технологічному інституті. В 1917 р. вступив до РСДРП(б), був обраний членом Бессарабської ради, членом губкому партії і членом ревкому. В січні 1918 р. очолив червоногвардійський загін, який боровся проти румунських окупантів. Весною і влітку 1918 р. командував батальоном китайських добровольців-інтернаціоналістів в боях з австро-німецькими окупантами. В 1919 р. – начальник 45-ї стрілецької дивізії, Південною групою військ 12-ї армії. До кінця громадянської війни – на високих командних посадах в Червоній армії.

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 420.

² Див.: Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 272–273.

³ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 423.

У 1921–1924 рр. – командуючий військами Кримського і Київського військових районів, Київського військового округу. В 1924–1925 рр. – начальник Головного управління військових учбових закладів РСЧА. В 1925–1937 рр. – командуючий військами Українського (Київського) військового округу. В 1927–1928 рр. навчався у Вищій військовій академії німецького генерального штабу. В 1930–1934 рр. – член Реввійськради СРСР, з 1936 р. – член Військової ради наркомату оборони СРСР. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

Південна група (понад 20 тис. бійців з великою кількістю майна в обози) пройшла похідним порядком понад 600 км по денікінських і петлюрівських тилах і майже щодня вела бої¹. Після закінчення походу командування доповідало: «Протягом майже трьох тижнів війська Південної групи розсіяли всі зустрічні банди, розбили вщент в районі Умані дві петлюрівські дивізії, потім розбили значні петлюрівські сили при переході через залізницю Київ–Козятин, в районі ст. Кам'янка»². Успіх цього походу став можливим тому, що трудяще населення місцевостей, через які проходили радянські війська, надавало їм підтримку і допомогу.

Здійснивши надзвичайно важкий рейд, частини 45-ої та 58-ої дивізій, визволили Житомир і розгорнули наступ на Київ, 14 жовтня прорвалися вже на його західні околиці. Проте через три дні впертих, кровопролитних боїв білогвардійці, що підтягли серйозні підкріплення, витіснили червоноармійців до р. Ірпінь.

Захоплені в Україні території стали основним здобутком Добровольчої армії і плацдармом для розгортання подальшого наступу на Москву. А. Денікін переніс до Катеринослава свою резиденцію і створив у серпні уряд – Особливу нараду. Саме тут А. Денікін, перебравши на себе командування Збройними силами Півдня Росії, оголосив мету і завдання «білого руху»: реставрація монархічного устрою, відродження великої імперії у довоєнних межах, встановлення дисципліни і порядку, захист православної віри, запровадження диктатури, смертної кари за участь у «бунтах», більшовицьких та інших підіривних організаціях, за дезертирство в армії; об'єднання козацтва, розроблення законів про землю, кооперативи, земства, профспілки тощо.

У низці законодавчих актів А. Денікін деталізував основні напрямки своєї політики. Так, «Гимчасове положення про громадянське правління» встановлювало схему територіально-адміністративного поділу. Згідно з цим документом, було утворено Київську, Харківську, Новоросійську області, Терсько-Дагестанський край, на чолі яких стояли «головноначальствуючі» – щось на зразок генерал-

¹ Детальніше див.: Супруненко Н. И. Назв. оаб. – С. 277–280; Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 424–426.

² Цит. за: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 426.

губернаторів з диктаторськими повноваженнями. Їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів та волостей.

Декларуючи прагнення до встановлення «громадянського миру», денікінська влада насправді вдалася до цілої низки непопулярних заходів. Насамперед це – жорстокі репресії щодо всіх, хто підозрювався в опозиції до режиму. У Юзівці за звинуваченнями у співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду і слідства в Одесі було розстріляно понад 3 тис. чоловік, у Харкові – близько 2 тис., у Катеринославі – 3 тис. чоловік. На середину вересня 1919 р. в Києві за політичними мотивами було заарештовано 1700 осіб. І хоча в той бурхливий час подібні репресивні акції супроводжували встановлення будь-якої влади, населення сприймало заходи білогвардійців особливо боляче, оскільки вони мали не лише партійний, а й національний підтекст.

Керівники «білої гвардії» принципово не сприймали будь-яких сепаратистських проявів, не визнавали державних утворень, що виникли на уламках імперії. Гоніння на українську культуру виявились у закритті українських газет і журналів, вилученні книг українською мовою з книгарень Києва. Відновлення дореволюційного законодавства в галузі освіти позбавляло навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання» фінансової підтримки держави. Подібні вказівки були дані земствам. Скасовувалося викладання українознавчих предметів (історії, географії, літератури, мови) як шкідливих і зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано зняти в усіх установах портрети Шевченка. Чорносотенці скинули з п'єдесталу бюст Кобзаря і розбили його.

Ще однією невід'ємною ознакою режиму стало потурання чорносотенству, розпалювання антисемітизму. У цьому вбачалося прагнення помсти, адже у складі соціалістичних партій, зокрема більшовицької, було багато євреїв. Білогвардійці інспірували близько 400 єврейських погромів, спрямовуючи лють шовіністично налаштованих маргіналів, люмпенів не лише на заможні верстви єврейства, а й на ремісників, крамарів, дрібних власників. Намагання єврейської буржуазії Катеринослава, Києва, Харкова увійти в контакти з денікінською владою (з метою припинення погромів) істотних результатів не дали.

На опанованих денікінцями територіях реставрувалися старі, дореволюційні порядки¹, відновлювалася приватна власність на засоби виробництва. Повертаючись на втрачені підприємства, колишні їх власники ліквідували 8-годинний робочий день, який тепер тривав 11–12 годин, а заробіток не забезпечував напівголодного прожиткового мінімуму.

Надзвичайно тяжким стало становище трудящого селянства. Відновивши поміщицьку власність на землю, денікінці зобов'язали

¹ Детальніше див: Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 281–290.

селян здати поміщику половину зібраного на його землях сіна, третину врожаю хліба, одну шосту – картоплі та овочів. Крім того, кожний селянин мав внести до 1 вересня 1919 р. одноразовий податок на потреби білогвардійської армії в розмірі 5 пудів зерна із зібраного цього року з кожної десятини землі врожаю. В разі несвоєчасної здачі податку хліб відбирали в примусовому порядку, але вже в подвійному розмірі. Повертаючись до своїх економій, поміщики за допомогою каральних загонів примушували селян зносити назад майно, вилучене свого часу комбідами, або сплачувати за нього непомірно величезні суми.

Наїзди каральних загонів супроводжувалися масовими розправами над селянами, розстрілами співчуваючих радянській владі, на яких вказували куркулі, що підтримали білогвардійців.

Не лише ліві сили кваліфікували час панування Добровольчої армії як період найчорнішої реакції та жорстокого білого терору.

Доки через «галицький чинник» надзвичайно складно й суперечливо розвивалися стосунки між УНР і денікінцями, а перебіг військових дій між ними, часом, взагалі неможливо логічно витлумачити, білий рух почав зазнавати дедалі відчутніших кризових впливів, внутрішньо швидко послаблювався. Наростали й масштабність, та сила ударів Червоної армії, яка сконцентрувала для операцій на денікінському фронті значний військовий потенціал.

У тилу у білогвардійців піднімалася дедалі могутніша хвиля масового невдоволення й спротиву. Стихійний рух намагалися очолити й спрямувати в організоване русло більшовицькі організації. Загнані в підпілля й жорстоко переслідувані, комуністи, тим не менше, впевнено збільшували свої ряди й посилювали свій політичний вплив. Скерувувало їх роботу створене ЦК КП(б)У на початку липня 1919 р. Зафронтове бюро (Зафронтбюро) на чолі з секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором. Воно відіграло велику роль як у керівництві партійним підпіллям, так і у розгортанні повстансько-партизанської боротьби.

Довідка: *КОСІОР Станіслав Вікентійович* (16(18) листопада 1889, с.Тонча Старовеської гміни Венгровського повіту Седлецької губернії – 29 лютого 1939).

Походив з родини селянина-бідняка. В 1907 р. вступив до партії більшовиків, вів підпільну роботу на Донбасі, в Харкові, Києві, Москві, заарештовувався. Після Лютневої революції повертається із заслання, очолює Нарвсько-Петергофський районний комітет більшовиків Петрограда. Член Петроградського комітету РСДРП(б), учасник Жовтневого збройного повстання.

З березня 1918 р. – С. Косіор в Україні. Член Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, його делегат. Член ЦК КП(б)У.

В травні 1919 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У призначається секретарем ЦК. 15 квітня 1920 р. Пленум ЦК КП(б)У знову обрав його секретарем ЦК. На цій посаді він працював до листопада 1920 р. Залим – на господарській і апаратній партійній роботі.

У жовтні 1922 – січні 1926 – секретар Сибірського бюро ЦК РКП(б), далі – член оргбюро, секретар ЦК ВКП(б), з грудня 1927 р. – кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК і член Оргбюро ЦК ВКП(б).

У липні 1928 р. – січні 1938 р. – С. Косіор Генеральний секретар ЦК КП(б)У. Відкликаний до Москви, був призначений заступником голови Раднаркому, керівником Комісії радянського контролю. В травні 1938 р. заарештований і засуджений до розстрілу.

Працюючи спочатку в Києві, потім у Брянську, Москві, Серпухові, Зафронтбюро через своїх агентів підтримувало постійний зв'язок з місцевими підпільними партійними організаціями, керувало їх діяльністю, надавало необхідну допомогу в забезпеченні підпільників відповідними документами, влаштуванні явочних квартир, створенні нелегальних друкарень тощо.

За літо-осінь 1919 р. Зафронтбюро відрядило до 108 міст України і Криму понад 1,5 тис. комуністів. Були ще й боротьбисти, анархісти, представники єврейських партій.

Нелегальні партійні організації проводили усну та друковану пропаганду і агітацію, викриваючи денікінський режим, інформуючи трудящих про дії Червоної армії на фронтах, закликаючи їх саботувати заходи білогвардійської адміністрації. Особливо активно в цьому напрямі працювали в Горлівському, Костянтинівському та інших районах Донбасу. В містах діяли підпільні друкарні, які випускали листівки, навіть друкувалися газети: в Катеринославі («Молот»), Харкові («Донецкий пролетарий»), Одесі («Одесский коммунист»), Києві («Коммунист»), Кременчуці («Дело революции»).

Разом із тим, на більшовиків чекали нові випробування, які стали породженням не лише зовнішніх чинників, а й внутріпартійних чинників, результатом політики, яка здійснювалася навесні-влітку 1919 р. і окремі важливі складові якої викликали невдоволення не лише в масах, а й у власне більшовицькому середовищі. Особливого значення набували національні аспекти. По суті опозиційні погляди знайшли ідейне й організаційне оформлення у виступах групи комуністів-федералістів (Г. Лапчинський, П. Попов, Я. Ландер та інші).

Восени 1919 р. у меморандумі до ЦК РКП(б) та в матеріалах до Гомельської наради партпрацівників вони сформулювали свою політичну платформу. Головні її положення зводилися до звинувачень ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У в ігноруванні національних особливостей України: партійний центр ніколи не був органічно зв'язаний з українською революційною стихією, не враховував відмінностей умов

України і Росії; виявляв постійну недовіру до українських груп і одночасно відчиняв двері для міщанських російських і єврейських елементів; все розглядав з точки зору російського центру і т. д. Вихід з такого становища вони вбачали у негайному об'єднанні двох партій – більшовиків і боротьбистів, в утворенні авторитетного і незалежного українського партійного центру, у федеративних зв'язках з РКП(б).

Коріння цих поглядів живилися з кількох джерел. По-перше, процесом зростання національної самосвідомості українського селянства, інтелігенції, частини робітництва; формами національно-державного будівництва на федеративних засадах; швидкою еволюцією в бік радянської влади окремих українських соціалістичних партій, їх зростаючими прагненнями репрезентувати комуністичну революцію в Україні.

По-друге, проявами національного нігілізму у середовищі КП(б)У – політичної партії переважно інтернаціональних пролетарських верств. Віддаючи пріоритет розв'язанню соціальних питань, КП(б)У нерідко відсувала на другий план національний момент. Давався взнаки й інтернаціональний склад керівного ядра КП(б)У, в якому українське представництво залишалося невисоким, віра багатьох керівних працівників у швидку світову революцію, недалеке вже злиття всіх компартій у Комінтерні.

Аналіз становища в Україні і вироблення перспективної політики посіли особливе місце в діяльності В. Леніна, ЦК РКП(б), керівних працівників КП(б)У. Дії федералістів, безперечно, надали цій проблемі певної гостроти, інтенсифікували прийняття важливих партійних документів.

20 листопада 1919 р. на об'єднаному засіданні Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б), на яке була запрошена значна група українських партпрацівників, були розглянуті основні тези про політику на Україні. Поряд з Х. Раковським та Д. Мануїльським доповідь зробив і представник федералістів П. Попов.

На основі узагальнення цих матеріалів наступного дня Політбюро ухвалило тези В. Леніна «Про нашу політику на Україні». Цей документ склав основу прийнятої 29 листопада 1920 р. пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні». Здійснивши критичний аналіз попередньої політики, врахувавши допущені помилки, ЦК РКП(б) висловив своє ставлення до проблем, від розв'язання яких залежало відновлення і утвердження радянської влади на Україні.

Головне місце відводилося національному питанню: визнавалася самостійність УСРР, право українського народу на визначення форм зв'язку з РСФРР та іншими республіками, наголошувалося на необхідності найбільшої терпимості і обережності до національних почуттів, на турботі про розвиток української культури і мови.

У земельному питанні передбачалася передача поміщицьких володінь безземельним і малоземельним селянам, обмежувалася практика утворення радгоспів, об'єднання в комуни та артілі мало вестися лише на добровільних засадах. Вилучення хлібних надлишків намічалось тільки в строго обмежених розмірах для постачання української бідноти, робітників і Червоної армії. Найважливіші положення цієї резолюції були підтверджені рішеннями VIII конференції РКП(б), а також викладені В. Леніним у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».

Та, не дивлячись на увагу з боку ЦК РКП(б), врахування пропозицій щодо розв'язання національного питання, федералісти утворили свій керівний центр – Організаційне бюро українських комуністів-федералістів. Крім того, видрукували в газеті боротьбистів, а також окремою брошурою текст доповіді, з якою виступав в ЦК РКП(б) їх представник П. Попов. З огляду на ці фракційні дії, у грудні 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б), на пропозицію В. Леніна, оголосило 32 членам групи федералістів догани за безвідповідальне політиканство та порушення партійної дисципліни. П. Попов вийшов з КП(б)У і пристав до боротьбистів.

Лідери федералістів і надалі продовжували політичну і організаційну роботу щодо відстоювання своїх поглядів.

Загалом прикметним чинником революційної доби періоду громадянської війни була реальна багатопартійність, яка поширювалася й на радянську державність. Це вимагало від більшовиків обґрунтування тактичної лінії щодо інших партій. І слід констатувати, що в цьому питанні ЦК КП(б)У не завжди займав чіткі позиції, припускався порушення демократичних принципів. Тому було чимало причин. Але найголовніша, мабуть, полягала в твердій переконаності більшовиків, буцімто лише їх партія була справжнім виразником інтересів «революційних трудових мас».

Під впливом зміни політичних настроїв, повороту широких, зокрема, селянських мас у бік радянської влади деякі партії шляхом розколів і утворення нових партоб'єднань дедалі еволюціонували в бік комуністичної ідеології, сприймаючи її через призму своїх національних уяв.

Найвиразніше цей процес виявився у феномені партії боротьбистів, організаційне оформлення якої завершилося внаслідок об'єднання в серпні 1919 р. УПСР-комуністів з лівою групою УСДРП («незалежних»). Нове утворення взяло назву Української комуністичної партії (боротьбистів)¹.

Не дивлячись на визнання цією партією радянської влади і готовності до співробітництва, в силі залишалася резолюція III з'їзду КП(б)У про ставлення до дрібнобуржуазних партій, яка фактично

¹ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – С. 67–77.

закривала шлях до співпраці. Головною перепорою служило несприйняття боротьбистами «диктатури пролетаріату з усіма її наслідками». ЦК РКП(б) відмінив це помилкове рішення. Представники боротьбистів отримали посади наркомів та їх заступників, були введені до колегій держустанов та органів друку.

Успішним було співробітництво більшовиків і боротьбистів у період денікінщини. Чимало членів УКП(б) пішли на політичну роботу до Червоної армії, очолили повстанські штаби і партизанські загони. З часом було укладено угоду між ЦК КП(б)У і ЦК УКП(б) про входження боротьбистів до тимчасового органу – Всеукраїнського ревкому, який здійснював керівництво відновленням у республіці радянської влади. Боротьбисти взяли на себе зобов'язання щодо зміцнення єдиного фронту боротьби.

Ліві партії не лише перебирали собі комуністичні назви, вони реально підсилювали радянський табір, допомагали дієво налагоджувати роботу проти його ворогів. Поряд з комуністичним з дня на день активізувалося також комсомольське підпілля¹.

Незважаючи на відносну малочисельність, більшовики посилювали політичну і організаторську роботу на селі, куди направлялися агітатори-організатори, розповсюджувалися більшовицькі відозви, листівки. Селян закликали не з'являтися на мобілізацію до денікінської армії, не виконувати розпоряджень щодо хлібопостачання, поповнювати ряди червоних партизанів.

Почасти тому оголошена А. Денікіним на Україні мобілізація до армії не принесла бажаних результатів. Селяни під різними приводами ухилялися від армії. Провал мобілізації на Харківщині змушені були визнати самі денікінці. В одному з наказів прямо відзначалося масове ухиляння від мобілізації і пропонувалося «вжити до зазначених осіб примусових заходів по залученню їх на службу». Провалилася мобілізація і на Херсонщині. Зібрані в с. Олешки Дніпровського повіту 13 тис. мобілізованих селян підняли повстання. Під одностайні вигуки «Хай живе радянська влада!», «Геть золотопогонників!» вони розгромили білогвардійські установи, після чого розбіглися. В Ананьєві теж було зірвано мобілізацію. Лише збройною силою денікінцям вдалося залучити до своєї армії частину селян. Але мобілізовані проти своєї волі не тільки не зміцнили білогвардійську армію, а, навпаки, внесли в її ряди розлад своїм небажанням воювати за чужі їм інтереси.

Напружена боротьба розгорнулася навколо виконання розпоряджень щодо податку на хліб. Жодні денікінські каральні експедиції не могли зломити впертого опору селянства, яке саботувало наказ про здачу хліба білогвардійцям. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У повідомлялося: «Селяни страшенно незадоволені владою і всіляко намагаються протидіяти їй. Хлібний збір з десятини деякі селяни

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 430–431.

відмовлялися давати. Туди послані каральні загони, які мало не поголовно сікли людей»¹.

Селянство стало на активну боротьбу проти реставрації поміщицьких порядків і грабіжницької продовольчої політики білогвардійців. Підпільники Донбасу повідомляли: «Недавно було повстання в Ровеньках з приводу того, що біля церкви повісили 5 селян, які відмовилися дати хліб за реквізицією»².

Паралельно із селянською боротьбою розвивалася страйкова боротьба робітників. Перед тут вели металісти, гірники, паровозобудівники, до яких поступово приєднувалися працівники інших галузей промисловості.

На заклик підпільних більшовицьких організацій розгорнули широку страйкову боротьбу пролетарі Донбасу, зокрема шахтарі основних вугільних районів. Незважаючи на те, що їм доводилося працювати під посиленням наглядом білогвардійців, робітники припиняли роботу то в одному, то в іншому районі. Значні страйки відбулися у жовтні 1919 р. в Єнакіївському, Макіївському, Горлівському, Мар'ївському, Лозово-Павлівському та Успенському районах. Газети повідомляли: «У Мар'ївському вугільному районі застрайкували робітники Григор'ївського, Берестово-Богодухівського рудників у кількості 2000 чоловік»³. Видобуток вугілля в Донбасі різко скоротився, залізничний транспорт на території, загарбаній Денікінім, відчував гостру нестачу палива.

Очоловані підпільними партійними організаціями робітники і селяни України боролися з денікінщиною всіма засобами – від саботажу заходів білогвардійської адміністрації, страйків до найвищої форми боротьби – збройних повстань і масового партизанського руху. Спеціально для розгортання цієї боротьби військовий відділ ЦК КП(б)У в липні-серпні 1919 р. створив на території Полтавської, Київської, Катеринославської та Херсонської губерній 12 повстанських штабів, укомплектувавши їх керівний склад комуністами і перевіреними організаторами партизанської боротьби з місцевих безпартійних селян. Водночас він організував у Лубенському, Миргородському, Лохвицькому та Пирятинсько-Прилуцькому районах бази зброї і боеприпасів, запаси яких хоч і були невеликі, але їх вистачало для початку бойових операцій.

Для політичного керівництва повстансько-партизанським рухом поряд з губернськими партійними комітетами створювалися губревкоми, які уособлювали радянську владу на визволеній повстанцями і партизанами території.

На початку липня 1919 р. Зафронтбюро затвердило досвідченого організатора повстансько-партизанської боротьби комуніста Г. Коло-

¹ Цит. за: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 432.

² Там само.

³ Там само.

са командуючим групою військ Лозово-Синельниківського району. Штаб групи, перебуваючи у Самарському лісі (Новомосковський повіт Катеринославської губернії), швидко встановив контакти з підпільними партійними організаціями і поширив свій вплив на досить значну територію – Донбас, Катеринославську і Полтавську губернії¹.

Окремі партизанські загони об'єднувалися в полки і бригади: 1-ша Новомосковська (комбриг М. Нікітін-Макаров) чисельністю близько 3 тис. бійців; 2-га – Катеринославська (комбриг О. Ніколашин (Й. Лантух) – 2 тис. бійців; 3-тя – Полтавського району (комбриг З. Покус) – 4 тис. бійців; 4-та – Слов'янського району (комбриг Г. Успенський) – 1,5 тис. бійців; 5-га – Олександрівського району (комбриг Зубенко)². Загалом у південно-східній частині Лівобережжя влітку 1919 р. активно оперувало щонайменше 11 тис. партизанів. Це були добре організовані загони, що взаємодіяли з частинами Червоної армії.

Робітничі партизанські загони Донбасу, якими командували комуністи Н. Ачкасов, М. Карнаухов, І. Чаплін, висаджували мости, руйнували залізничні колії на дільницях Лиман–Святогорськ і Лиман–Яма, пускали під укіс військові ешелони, перешкоджали вивозу вугілля з шахт. Окремі партизанські загони були досить численні. Так, у Краматорському районі діяв загін із 150 бійців, Лисичанському – із 400 чоловік³.

Значного розмаху набрав партизанський рух на Харківщині. У с. Печеніги повсталі селяни знищили каральний загін білогвардійців. Після цього найактивніша частина повстанців пішла в ліс і продовжувала боротьбу. Партизанські загони оперували в Зміївському, Ізюмському, Куп'янському повітах.

Найбільш масовий повстанський рух виник у південних та східних губерніях України: на Херсонщині зосереджувалося 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі – 12 тис., у Катеринославській губернії та Донбасі діяло 45 партизанських загонів загальною чисельністю 35 тис. чоловік⁴.

Зростання партизанського руху (сили лише одного штабу Лозово-Синельниківського району перевищували 35 тис. партизанів)⁵ вимагало систематичного політичного і оперативно-тактичного керівництва.

З цією метою ЦК КП(б)У постановою від 28 липня створив Військово-революційну раду повстанських радянських військ Лі-

¹ Див.: Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 300–302.

² Там само. – С. 302.

³ Там само. – С. 300–301.

⁴ Реєнт О. Нариси з історії Української революції // Історія України. – 2000. – № 29–32. – Серпень. – С. 65.

⁵ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 304.

вобережної України і Головний повстанський штаб. Командуючим повстансько-партизанськими військами було призначено Г. Колоса¹.

Провівши велику організаційну й політичну роботу, повстансько-партизанська реввійськрада в середині вересня 1919 р. видала наказ про посилення бойових дій у ворожому тилу. Особлива увага зверталася на проведення операцій на залізничних комунікаціях денікінців. Командирам загонів пропонувалося створити спеціальні підривні команди чисельністю від 5 до 25 чоловік, які мали руйнувати телеграфний і телефонний зв'язок противника, залізничні споруди, колії, підпалювати склади, висаджувати в повітря невеликі мости. Залізничні мости через Дніпро дозволялося руйнувати лише за особливим наказом.

Партизанська боротьба набирала дедалі організованіших форм, дії партизанських загонів ставали планомірнішими, узгодженішими, охоплювали значну територію. Для прикладу можна навести штаб Лозово-Синельниківського району, командування якого у вересні 1919 р. оголосило про початок повстання в Новомосковському і Павлоградському повітах Катеринославської губернії. Після тривалих боїв повстанці оволоділи Новомосковськом, встановили зв'язок з Нижньодніпровською (лівобережний робітничий район Катеринослава) підпільною більшовицькою організацією та за її допомогою розгорнули наступ на Павлоград. На залізничній магістралі Катеринослав–Харків поїзди курсували лише вдень, та й то під посиленою охороною. Партизани завдавали систематичних ударів по значній частині Південної залізниці, особливо на дільниці Олександрівськ–Мелітополь.

Масовий партизанський рух розгорнувся па Херсонщині. В результаті діяльності підпільної партійної організації с. Полтавки (Баштанки) Миколаївського повіту, до складу якої входили брати В. та С. Гайдуки, М. Прядко, І. Руденко, у середині вересня 1919 р. тут спалахнуло повстання. До нього приєдналися села Балицьке, Привільне, Піски, Христофорівка, Сергіївка. Так виникла Баштанська республіка, на території якої було відновлено радянську владу. Під радянські прапори стали понад 4 тис. озброєних бійців, ще близько 20 тис. перебували в резерві. Вони протягом двох місяців відбивали наступ денікінців. Лише 12 листопада 1919 р., зосередивши великі сили – цілий корпус, денікінці оволоділи Баштанкою. Білогвардійці жорстоко розправилися з революційними селянами, розстрілявши лише в Баштанці 852 чоловіка та спаливши понад 300 хат².

У вересні в селищі Висунськ на Миколаївщині виник ще один центр масового селянського повстання. Трудящому селянству Висунська надала допомогу Миколаївська підпільна більшовицька органі-

¹ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 304.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 435; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 305–306.

зація. Сюди прибули комуністи С. Аносов, Д. Наріжний, М. Шевченко. Наприкінці вересня селяни завдали поразки білогвардійському каральному загону, який намагався вдертися у Висунськ. До навколишніх сіл були послані представники повсталих із закликом приєднатися до них. 2 жовтня 1919 р. проголошено Висунську радянську республіку. Її уряд очолив лівий есер-борьбист Ф. Юхименко, який згодом став комуністом. У повстанців налічувалося близько 3,5 тис. бійців, чимало незброєних становили резерв. Їх загони оволоділи залізничною станцією Явкіно, де захопили багаті трофеї, а наприкінці жовтня наблизилися до Херсона і обстріляли його з гармати. Білогвардійське командування направило сюди значні сили. 21 листопада карателі захопили Висунськ і вчинили жорстоку розправу над мирним населенням. Основні сили повстанців відступили і, з'єднавшись з загонами Баштанської республіки, продовжували боротьбу проти денікінців до визволення Херсонщини Червоною армією¹.

Активно діяли партизани Єлисаветградського повіту. Великого розмаху набув партизанський рух на Київщині і Полтавщині.

Повстансько-партизанський рух в Україні у той час був політично строкатим. Крім червоних партизанів, у тилу денікінців діяли загони анархо-махновської, боротьбистської та лівоесерівської орієнтації. Зумовлювалося це не тільки соціальною структурою населення, а й тим, що процес політичного розшарування села ще не закінчився.

Більшовики України за цих обставин виробили гнучку тактику у взаєминах з партизанськими загонами, що не були під їх впливом, намагаючись не робити при цьому ідейних поступок.

Значну силу становили загони Н. Махна. Після того як у вересні в районі Голта–Умань вони були оточені денікінцями і зазнали великих втрат, повернули на південь. Під час цього рейду до Н. Махна приєднувалися селянські повстанські загони. За відомостями Катеринославського губпарткому, махновські загони налічували восени понад 25 тис. поостанців, з них – 6 тис. кавалеристів. На озброєнні вони мали 51 гармату, 4 бронепоезди, 4 броневих автомобілі, багато кулеметів².

З кінця жовтня і до початку грудня повстанці утримували Катеринослав, Кічкас, Нікополь, Апостолово. Під командою Н. Махна були й окремі радянські загони. Ця обставина певною мірою полегшувала проведення серед махновців політико-виховної роботи комуністами, які дотримувалися суворой конспірації, бо махновське командування нещадно знищувало виявлених більшовиків.

Контррозвідці Махна вдалося арештувати члена Олександрівського ревкому Д. Полонського, члена Катеринославської більшовицької організації М. Азарова та інших. Усіх їх розстріляли. Але пропаганда, яку вони вели, не була марною. Значна частина повстан-

¹ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 305–306.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 436.

ців з махновських загонів після вигнання денікінців вступила до лав Червоної армії.

Поряд з більшовиками активізували діяльність інші ліві політичні сили. За денікінщини боротьбисти та російські ліві есери на Україні – боротьбисти перейшли на нелегальне становище. Боротьбисти мали свої загони на Херсонщині, члени їхньої партії брали участь у Баштанському та Висунському повстаннях. Боротьбисти створили кілька ревкомів та партизанських загонів на Полтавщині і Катеринославщині.

Зафронтбюро ЦК КП(б)У з метою використання всіх антиденікінських сил орієнтувало місцеві партійні організації і командування червонопартизанських загонів на встановлення тісних контактів з бійцями боротьбистських і боротьбистських загонів, які здебільшого не були обізнані з політичними програмами й планами своїх командирів.

Робота в боротьбистських загонах особливо посилилася після розгрому денікінцями Всеукрревкому, створеного ЦК УКП(б), розстрілу одного з його членів, поета В. Чумака¹.

Переборюючи величезні труднощі, комуністи України домоглися згуртування навколо радянських органів основної повстансько-партизанської маси, яка вірила, що тільки радянська влада забезпечить розгром білогвардійщини, одержання землі і вільне життя без поміщиків і капіталістів.

Отже, із загарбанням України внутріполітичне і воєнне становище режиму А. Денікіна, всупереч розрахункам, значно ускладнилося. Оголошена мобілізація сприяли розкладу Добровольчої армії. Лінія фронту стала набагато довшою, і для активних операцій потрібні були дедалі нові сили, яких А. Денікін уже не мав. Боротьба з масовим партизанським рухом також вимагала додаткових зусиль, тоді як усі резерви було вичерпано. Крах денікінщини став справою найближчого часу, особливо за умови, що Комуністична партія на чолі з В. Леніним вживала рішучих заходів до зміцнення сил Червоної армії на Південному фронті.

Нагромаджуючи сили, потрібні для зламу ситуації на денікінському фронті, РКП(б) вжила заходів для зміцнення Червоної армії комуністами, відповідальними партійними й радянськими працівниками. Для кращого оперативного керівництва військами було вирішено розділити Південний фронт на два – Південний, до складу якого ввійшли 8-ма, 13-та та 14-та армії, ударна група і кінний корпус С. Будьонного, та Південно-Східний у складі 9-ї та 10-ї армій. Командуючим Південним фронтом було затверджено О. Єгорова, членами РВР Й. Сталіна й Л. Серебрякова, командуючим Південно-Східним фронтом – В. Шоріна, членами РВР – І. Смілгу, В. Трифонова. На новий Південний фронт партія направила К. Ворошилова,

¹ Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 313.

Р. Землячку, Г. Орджонікідзе, В. Потьомкіна, П. Солодухіна та інших досвідчених працівників. Центральний Комітет вирішив перекинути на Південний фронт максимальну кількість заготованих у боях військових частин, у тому числі Латиську стрілецьку дивізію і кавалерійську бригаду Червоного козацтва під командуванням В. Примакова, які склали ядро ударної групи.

Довідка: *ПРИМАКОВ Віталій Маркович* (18(30) грудня 1897 р., м. Семенівка Чернігівської губернії – 12 червня 1937 р.) – радянський воєначальник, командир корпусу.

Походив з учительської родини. Гімназистом у 1914 р. вступив до більшовицької партії. За антивоєнну пропаганду в 1915 р. був заарештований і засуджений до заслання в Сибір. Після Лютневої революції повернувся, був обраний членом Київського комітету РСДРП(б). Делегат II Всеросійського з'їзду Рад, обраний членом ВЦВК.

У січні 1918 р. за рішенням Народного Секретаріату України сформував полк Червоного козацтва. Далі командував полком, бригадою, дивізією, 1-м кінним корпусом Червоного козацтва. Закінчив Вищі військово-академічні курси і Вищу кавалерійську школу в Ленінграді. В 1925–1926 рр. перебував у відрядженні в Китаї. В 1927–1930 рр. – військовий аташе в Афганістані і Японії. В 1931–1933 рр. – командир корпусу, в 1933–1935 рр. – заступник командуючого Південно-Кавказьким військовим округом, з 1935 р. – заступник командуючого Ленінградським військовим округом. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

ЦК партії звернувся до партійних організацій із закликом усі зусилля спрямувати на справу захисту радянської країни, особливу увагу приділивши створенню кавалерійських частин: взяти на облік усіх комуністів-кавалеристів і послати їх у червону кінноту. В середині листопада 1919 р. було створено 1-шу кінну армію під командуванням С. Будьонного (члени РВР – К. Ворошилов, Ю. Щаденко). Так було ліквідовано перевагу білогвардійців у цьому роді військ.

На середину жовтня сили нового Південного фронту налічували 104 тис. багнетів, близько 15 тис. шабель, 2 тис. 765 кулеметів, 607 гармат¹, що забезпечувало кількісну перевагу радянських військ. Південний фронт став головним фронтом країни рад, а орловсько-курський напрям – центральною його дільницею.

Величезного значення було надано морально-політичному аспекту підготовки до контрнаступу. Тут велику роль відіграв проведений у жовтні 1919 р. партійний тиждень, у ході якого в ряди комуністів влилося у губернських організаціях понад 200 тис. і у частинах діючої Червоної армії – близько 70 тис. чоловік. У 44-й стрілецькій дивізії 12-ї армії, наприклад, вступило 900 чол., у 60-й стрілецькій

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 438.

дивізії – 1 тис., у 58-й стрілецькій дивізії – 475 чол. У 14-й армії подали заяву про вступ у партію понад 11 тис. чоловік¹.

Головний удар радянських військ було здійснено на напрямку Харків–Донбас–Ростов-на-Дону. У складі Південного фронту було сформовано Ударну групу у складі Латиської дивізії (начдив А. Мартусевич), бригади Червоного козацтва (комбриг В. Примаков), стрілецької бригади П. Павлова.

У жовтні в районі Орла зав'язалися жорстокі й кровопролитні бої. Денікінці билися вперто, силкуючись утримати в своїх руках ініціативу. Але ситуація безповоротно змінилася. Тепер головне командування Червоної армії нав'язувало противнику свою волю, завдаючи один за одним несподіваних і нищівних ударів.

20 жовтня радянські частини вступили в Орел. Одночасно кіннота С. Будьонного виграла на підступах до Воронежа бої з кінними корпусами А. Шкуро і К. Мамонтова і визволила 24 жовтня Воронеж.

Розвиваючи досягнутий успіх, червона кіннота наблизилася до Касторної, яка була на стику Добровольчої і Донської козачої армій. В результаті запеклих боїв радянські війська оволоділи Касторною, роз'єднавши ворожі сили, і забезпечили собі вихід на донбаський напрям.

4 листопада частини 44-ї та 60-ї дивізій перейшли в наступ на Чернігів. Противник чинив впертий опір, але не витримав натиску радянських воїнів. 6 листопада підрозділи 392-го Таращанського полку 44-ї дивізії першими увійшли у Чернігів. Хоробро билися з ворогом 532-й стрілецький та кавалерійський полки 60-ї дивізії, якою командував М. Кропив'янський. Війська 12-ї армії, переслідуючи противника, форсували Десну південно-західніше і східніше Чернігова й створили плацдарми для подальшого наступу. 19 листопада радянські частини оволоділи важливим залізничним вузлом Бахмач і наблизилися до Конотопа й Ніжина. Бойові операції 12-ї армії сприяли успішному наступу на головному напрямі Південного фронту.

Ініціатива остаточно перейшла до радянського командування. Узгоджені дії частин 13-ї та 14-ї армій забезпечили визволення Харкова. В ніч на 12 грудня 1919 р. підрозділи 8-ї Червонокозачої та Латиської дивізії вступили в місто. Головні сили денікінців були розсічені на дві частини, які вимушені були відступати в різних напрямках, з кожним днем дедалі більше втрачаючи взаємодію. Одна частина відходила в південно-східному напрямку на Ростов, а друга – на південь – в Крим і Одесу. Успішне здійснення Харківської операції дало змогу радянським військам перейти у вирішальний наступ на Донбас.

Під час боїв проти денікінських з'єднань Зафронтбюро ЦК КП(б)У і Реввійськрада повстанських радянських військ України прагнули

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 438.

подати максимальну допомогу Червоній армії. 11 жовтня 1919 р. партизанським військам, що оперували у південних районах України, було наказано рухатися в північному напрямку, влаштовувати безперервні нальоти на денікінські частини, штаби, склади боєприпасів тощо, посилювати бойові операції на залізничних магістралях, виводити з ладу телефонний та телеграфний зв'язок противника.

Найактивніші операції розгорнулися на Лівобережній Україні, де проходили стратегічні залізничні комунікації і зосереджувалися головні сили білогвардійців. Радянські партизани допомагали частинам Червоної армії вибити денікінців з Ромен, Гадяча, Кобеляк, Полтави. Вони систематично влаштовували аварії поїздів на вузловій станції Лозова, висадили в повітря залізничні мости в районі Костянтинограда.

На багатьох ділянках залізниць, таких як Микитівка–Харків, Кременчук–Полтава, Ромодан–Гребінка, Ромодан–Бахмач, Гребінка–Крути, Нікополь–Кічкас, Пологи–Чапліно було зовсім розладнано рух поїздів, а в деяких місцях він зовсім припинився.

Великої паніки наробив наліт тритисячного загону партизан 3 жовтня на Полтаву. Його вдалося відбити, лише підтягнувши значні сили білих. Не давали спокою добровольцям партизани Донбасу й Харківщини, Київщини й Чернігівщини.

Дезорганізація білогвардійського тилу була настільки відчутною, що практично не існувало місця, де б денікінці почували себе у безпеці. То ж, зрештою, визволення України було лише справою часу. І як не намагалися білогвардійці зачепитися за ті чи інші рубежі, вони неухильно втрачали позиції.

16 грудня богуни визволили Київ, 1 січня 1920 р. – Черкаси. В останні дні старого року визвольна хвиля докотилася й до Донбасу, який денікінці під ударами Червоної армії залишали поспіхом.

Денікінщина стала надзвичайно серйозним випробуванням для української національної державності, зокрема міцності її соборницького фронту, оскільки обороноспроможність УНР якнайбільше залежала від найчисельнішої та найбоєздатнішої її формації – Української Галицької армії.

Від часу переходу за Збруч і аж до осені 1919 р. бойові втрати галичан становили близько 2 тис. вояків, але їх поповнили за рахунок рекрутів з Наддніпрянщини. Отже, УГА не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж – УГА. Щодо останньої: київської події – практично всі дослідники і мемуаристи схильні вважати «початком трагедії». Стрілецьтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, яку здобули такими значними зусиллями, відразу, блискавич-

но, без опору віддали противнику, який принаймні на той конкретний час чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан знову почала ширитися зневіра у доцільність подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на такому тлі посилювалося прагнення за будь-яку ціну повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичним проводом. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак, саме для забезпечення «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди перекинули з фронту найбоєздатніші частини, відповідно – 1-шу бригаду УСС та групу отамана Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським соборницьким фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним актом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акту сторони зобов'язувалися утримуватися від ворожих акцій та здійснити обмін полоненими. Між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася річками Збруч та Жванчик¹. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

Українська Галицька армія знову опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин Начальна команда взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил як головного фактора продовження боротьби. Щоб надати стрільцтву необхідного відпочинку майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка–Васильків та Козятин–Бердичів². Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий М. Тарнавським 6 вересня наказ.

У ньому відзначалося: не слід «піддаватися настроєві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, вибравши момент, знову йти вперед³. Але вектор його поглядів явно спрямовується в бік А. Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони диктувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас Начальна команда направила делегацію на чолі з отаманом П. Бубелюю для переговорів з генералом М. Бредовим щодо спільного володіння Києвом⁴, але вони не принесли жодних позитивних наслідків.

¹ Галицький голос. – 1919. – 2 вересня.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 44–45.

³ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 25.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 45.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М. Ковальчук, гадається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А. Денікіним і С. Петлюрою¹. Вірніше, таке прагнення загалом існувало й певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцевою метою мали не налагодження рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а підпорядкування армії УНР Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їх потенціалу й реалізації єдинонеподільських планів.

Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між можливими антирадянськими силами і конфліктні відносини між ними послаблюють обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення Червоної армії, більшовиків. Абсолютною безглуздістю виглядала перспектива війни між білими й УНР. Однак і цей аргумент відступав перед жадобою розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху, та під впливом своїх початкових гучних перемог, А. Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями які б погляди вони не сповідували – чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Він прямо заявляв, що коли «петлюрівці» не капітулюють чи не приєднаються до нього, то вони будуть вважатися такими ж ворогами, як і більшовики².

Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. прямо говорилося: «Ми Української республіки не визнаємо, – воюємо за єдину Росію і ніяких збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»³. Зважаючи на це, перспектива укладення УГА союзу з Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву соборницького фронту.

Після київської катастрофи в оперативному відношенні УГА фактично вже почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації Галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створено нове армійське з'єднання. Група А. Кравца

¹ Ковальчук М. Назв. праця. – С. 8–89.

² Деникин А. И. Назв. раб. – С. 256–257.

³ Російський державний військовий архів (РДВА) – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 449.

була знову розділена на I і III корпуси, які мали прикривати наступ потенційного противника зі сторони Києва та Козятина.

На Правобережжі України продовжували дислокуватися три головні військові сили – більшовицька, білогвардійська та українська. Але головна особливість військово-політичної ситуації, що склалася у вересні 1919 р., полягала в тому, що кожна з них намагалася уникнути лобового удару, очікуючи ймовірного зіткнення та взаємного обезкровлення двох інших противників.

Першими з такої ситуації вдалося скористатися Південному з'єднанню Червоної армії, про вдалий рейд якої йшлося вище.

У той же час, незважаючи на всі маневрування, УГА опинилася у найскрутнішому становищі. На відтинку фронту між нею і частинами Добрармії 13–14 вересня почалося проникнення відступаючого угруповання Й. Якіра. Зайнявши Сквиру та перейшовши залізничний шлях між Попельнею і Фастовом, воно проривалося до Житомира, який зайняло 17 вересня. Зберігаючи сили, денікінські війська відступили в район Фастів–Біла Церква, а три галицькі корпуси протягом жорстоких п'ятиденних боїв з червоноармійськими дивізіями витратили майже весь запас боєприпасів та амуніції. Проте й більшовицькі частини зазнали чималих втрат, особливо в районах Туліна й Котельні, а також Іляшів–Луки, де був вщент розбитий тритисячний загін матросів. Зважаючи на високу концентрацію червоноармійських сил під Коростенем та їхню готовність до впертої боротьби, Начальна команда відмовилася від активних дій на цьому напрямку.

Війська II галицького корпусу змогли відстояти Бердичів. Але спроби відбити Житомир закінчилися невдачею, головним чином через внутрішні суперечності й неузгодженості. Для вирішення цього завдання Начальна Команда з окремих частин I і II корпусів створила ударну групу під командою полковника Микитки, який, проте, відмовився співдіяти з полковником Вольфом. Доки з'ясовувалися причини непорозуміння, більшовики підтягнули значні резерви до Житомира, тому операція УГА щодо його захоплення стала нереальною¹.

З іншого боку, становище УГА стало ускладнюватися через загострення стосунків з Добрармією: хиткий нейтралітет почав переростати у відкриті локальні зіткнення між їх окремими частинами. Про їхній характер, наприклад, засвідчує захоплення денікінцями 9 вересня українського панцерника «Чорноморець» у Фастові. У свою чергу, 18 вересня артилерійським вогнем галицьких гармат був зупинений денікінський загін, що намагався зайняти Верховню. Почастішали випадки нападів на потяги та перестрілок на залізницях. Все це загрожувало переростанням у широкомасштабні військові акції. Зазначаючи, що потенційні противники в такий спосіб, «наче

¹ РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 449.

міряли себе», автор «Денника Начальної Команди Української Галицької армії» так передає тогочасні почування галицького вояцтва: «Непримириме становище добровольців спонукало нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростав поволі... на нового поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч»¹.

Такі метаморфози були зумовлені зникненням важливого стримуючого фактора. Під час перебування Червоної армії на терені розташування українського і денікінського війська у разі зближення білих і галицьких частин здебільшого вдавалися до встановлення демаркаційної лінії, а тепер, коли більшовики зникли з театру воєнних дій, Добрармія і УГА опинилися віч на віч на лінії фронту.

За таких умов Начальна команда, за згодою штабу Головного отамана, прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій проти більшовиків, спрямувавши головні сили УГА на протиденікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення Галицької та Наддніпрянської армій, що проявилось у відповідній передислокації їхніх частин. Для кращої координації дій з армією УНР І галицький корпус було переведено до Козятина, а ІІІ корпус – на лінію Погребище–Липовець. Січові Стрільці мали прикривати їхнє ліве крило в районі Полонного та Шепетівки від можливого удару Червоної армії.

Однак, у вересні 1919 р. Червона армія по суті припинила військові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло. Вона концентрувала сили для протидії головному ворогу – денікінцям, а також враховувала, що загострення конфлікту між білими і УНР вигідне для неї. Тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби – протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР стали переконувати Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, що він перебуває у повній безпеці. Разом з тим, варто погодитися з думкою дослідників, що в той час ні С. Петлюра, ні Є. Петрушевич «не відкривали усіх своїх карт»².

Є. Петрушевич підтримав висунуту на нараді 15 вересня членами Директорії нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А. Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу.

На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, ухвалили розпочати військові дії («акції») проти Добрармії. Підстави для цього давали перехоплені українською розвідкою донесення про плани останньої. В обнародованій через два дні відозві Директорії й уряду до народу України ви-

¹ РДВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 449.

² Історичні постаті Галичини ХІХ – ХХ ст. – С. 198.

значалася програма подальшої боротьби. В ній наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення України». Декларація закликала: «Всі, хто має силу і любов до свободи..., кому дорога демократична єдина свободна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом»¹.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі підібні гасла. Швидше за все, вони сприймалися вже без особливого ентузіазму, оскільки простий людина інтуїтивно очікував чергової зміни влади. А те, що кожна наступна приносила свої випробування і біди – то стало майже природним. А відтак домінували тривога, страх, відраза до будь-якої влади, небажання їх підтримувати, надія якось «перебути» до того часу, коли вселенська колотнеча вщухне і можна буде повернутися до звичного мирного плину життя, до праці, за якою дедалі скучали роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала першим виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я... проломано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»².

Але такі надії швидко розвіялися, чергова спроба відновити соборний фронт виявилася недовготривалою.

Військово-політична ситуація в Україні у другій половині вересня 1919 р. залишалася складною, хоча, за умови вмілих дій, перед українськими арміями відкривалася певна перспектива продовження боротьби. Денікінські війська нараховували в Україні близько 40 тис. добровольців, головні їх сили були спрямовані на Жмеринку і Балту. Сконцентрованим в районі Житомира–Коростеня більшовицьким військам (18–20 тис.) з лівого крила (з боку Києва) загрожували добровольчі частини, а з правого – поляки, головні сили яких знаходилися під Рівним. Отже, українські війська були змушені утримувати майже 400 км. фронт. За такої розстановки сил, згідно з планами командування, I і II галицькі корпуси стали передислоковуватися на лінію вздовж залізниці Козятин–Христинівка, II корпус – переміщуватися під Бердичів, Запорізька група – в район Вапнярки, а Волинська залишалася в резерві.

За наказом штабу Головного отамана від 28 вересня офіційно ліквідувався вже фактично неіснуючий поділ на армійські групи. Таким чином, Запорізька група поверталася у розпорядження коман-

¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – Т. II. – Кн. 4. – К.–Львів., 1923. – С. 255, 256.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Ч. II. – Мюнхен, 1951. – С. 88.

дування військ УНР, а 2-га галицька бригада підпорядковувалася Начальній команді. Лінія стику між УГА та армією УНР проходила в районі Браїлів–Липовець. Проте, як часто буває, на перший план виходили не стільки абстрактні чисельні характеристики, а якісні – боєспроможність, моральний стан вояків, усвідомлення необхідності боротьби. А, тимчасом, загальний стан українського війська дедалі погіршувався. Широких масштабів набирало дезертирство. Оголошена мобілізація принесла мізерні наслідки. Крім нестачі боеприпасів, з наближенням холодів не менш загрозливою небезпекою ставав брак одягу та медикаментів. Коментуючи таке становище, історик-мемуарист відзначав, що ні з політичного, ні з військового боку ця війна не давала надій на перемогу, лише «честь молодій Українській армії диктувала: або вмерти, або перемогти»¹. Підтримувана Антантою, Денікінська армія намагалася перехопити стратегічну ініціативу.

Однак, просуваючись на північному відтинку Лівобережної України, вона зазнала доволі гострого удару з боку Червоної армії. На військово-політичне становище Добрармії в Україні дедалі впливали її взаємостосунки з місцевим населенням. Не секрет, кожна військова формація вирішувала свої продовольчі потреби за рахунок селянства, отже, суть проблеми полягали в тому, якими методами це розв'язувалося та яких втрат і страждань зазнавало населення внаслідок «експропріації».

До речі, сам А. Денікін у своїх мемуарах доволі виражено і самокритично підходить до цього болісного питання. Зокрема, він визнавав, що «за межею, де закінчувалися «військова здобич» та «реквізиції», відкривалася сумна безодня морального падіння. Насилля і грабунки. Вони... чинилися червоними, білими, зеленими – наповнюючи новими слізьми та кров'ю чашу страждань народу...». Таким чином, часто стиралися риси, що «відділяли образ спасителя від воєги», але «боротися з хворобою» – було «марно».

А відтак і «визволителі» від радянської влади приносили чергові розчарування та втрати...»².

Намагаючись знайти у складному переплетінні соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога зручнішу, «виграшнішу» лінію поведінки, штаб Головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію для того, щоб ворогуючі сторони якомога більше себе знекровили³. Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку українськими військами наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення з боку галицьких частин.

¹ Удовиченко О. Назв. праця – С. 132.

² Деникин А. И. Назв. раб. – С. 245.

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 69.

Між тим, наприкінці вересня українські війська силою обставин почали втягуватися в активні військові дії, їм не вдалося зберегти бажаний для них «нейтралітет». Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та УСС, які перебували в районі Христинівки, що являв собою виступ у місці розташування Добрармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці зайняли Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА зайняла відтинки фронту між Монастирищем та Севастьянівкою, так що лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. В цей час галицькі частини виглядали доволі перевтомленими від постійних передислокацій на напрямках можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті війська II корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами точилося з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дозволяє судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, а тому, у випадках зіткнення, більше прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. То ж, Добрармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту оборони. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня в Цибулеві, а також бій під Монастирським, де кінна чота УГА розбила залозу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало майна¹.

Розраховувати за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно, хоч 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і III галицького корпусу. Бригади УСС відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під команду А. Кравса здобули Монастирище². Однак, спрямовані на Чечельник і Бершадь, наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які на свій розсуд, задля власної вигоди почали вдаватися до свавільних незапланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося опанувати містом дещо пізніше. Проте отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові Головного отамана та спільне

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. . – С. 78.

² Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 4.

володіння Житомиром¹. Скориставшись суперечкою, внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. З метою розчленування суцільного фронту українських армій, щоб потім розбити їх поодинокі, 14 жовтня 1919 р. частини Добармії вдалися до потужного контрнаступу. У впертих боях наддніпрянські підрозділи відійшли до Бугу, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам III корпусу УГА. Пристосоване до європейських методів польової війни, галицьке стрілецьтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою ведення боротьби донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й, навіть, постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галицьке вояцтво. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне – вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. В результаті війська генерала А. Кравса були змушені відійти до Калинівки. Про найбільш знекровлені тоді 2-у та 8-у бригади стрілецьтво склало пісню: «Під Дашевом, під Сорокою восьма бригада пропала...».

У жорстоких боях зазнав величезних втрат III галицький корпус. 16 жовтня він був переведений у район Ілинців, щоб таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. В той же час війська I і II корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного на скору руку перегруповання сил, 20 жовтня українські війська були кинуті у авантюрний з військово-стратегічної точки зору контрнаступ. Цим кроком С. Петлюра відчайдушно намагався припинити агонію Наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

Напередодні цих подій Начальній Команді в особі М. Тарнавського вдалося переконати штаб Головного отамана остаточно ліквідувати протибільшовицький фронт на півночі. Проте перекидання звідти Січових стрільців і галицьких частин затягнулося через дезорганізацію на залізничному транспорті. До речі, командування неодноразово пропонувало підпорядкувати залізничні служби у прифронтовій смузі військовим органам, однак через опір цивільних структур цього не було зроблено. Як наслідок, відстань у 200 км. ешелони з українськими вояками долали більше трьох діб. За цей час денікінці встигли зміцнити свої позиції.

Початок наступальної операції 20 жовтня виявився вдалим для української зброї. Частини II корпусу захопили Немирів, але незважаючи на кількаразові штурми, вони не змогли взяти Брацлав, де до денікінської залози постійно надходило поповнення. Для того, щоб

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 79, 83.

врятувати наддніпрянські війська з критичного становища, з 4-ої та 7-ої галицьких бригад була створена ударна група під командою підполковника Бізанца. Енергійним ударом вона оволоділа переходами через Буг і відчайдушно їх утримувала. Проте 26 жовтня денікінські війська вибили частини армії УНР з Вапнярки і вона остаточно втратила терен стикування з УГА¹.

У цій наступальній операції незначних успіхів досягнув лише корпус генерала А. Кравса, який, просуваючись на Брацлав, у запеклих боях демонстрував завзяття та військове мистецтво. Зокрема, широкий резонанс серед ворогуючих сторін отримав бій 21 жовтня під хутором Романовим, який тричі переходив з рук в руки. Тут було розбито два добровольчі полки і три кавалерійські сотні, а загалом денікінські війська втратили 266 вояків, тоді як українські – 114. Але здобутки корпусу А. Кравса, безумовно, не могли переломити загальний хід подій. Останнім досягнення української зброї на проти-більшовицькому фронті стало захоплення групою отамана Шльосера 28 жовтня Брацлава, а наступного дня села Кулеметів².

Важке фронтове життя в цей час розрядили дві небуденні події. З метою піднесення морально-бойового духу, 6–10 жовтня 1919 р., Є. Петрушевич відвідав галицькі частини. Зустрічі Диктатора з польовими підрозділами носили діловий характер, хоча проводилися часом, як, наприклад у Вінниці, доволі помпезно, з чисельними ескортами, під національними прапорами. Ці події загалом засвідчили, що військо із щирою повагою і довірою ставиться до Диктатора, вбачаючи у ньому суверена своєї держави. Починаючи з 27 вересня, протягом місяця в частинах УГА виступав створений при Начальній команді театр. Основу його трупи складали колишні артисти українського театру у Львові – Іван та Ольга Рубчаки, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк та інші, а в репертуарі переважали твори української класики³.

Внести перелам у вкрай несприятливу ситуацію ні згадані, ні, мабуть, інші масштабніші та радикальніші заходи уже не могли. Виснажена у жорстоких боях Галицька армія вже не чинила опору. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тому на початку листопада 1919 р. були змушені відходити на захід. Внаслідок переговорних акцій Добровольча армія припинила військові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним з головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточно втрату боєздатності УГА, став спалах небувалої епідемії тифу. В світовій історії небагато прикладів, коли чисель-

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 87, 92; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 481.

² Там само.

³ Див.: Савчук Б. Договір Галицької армії з Денікіним (листопад-грудень 1919 р.) // Галичина. – 2001. – №5–6. – С. 278.

на, дисциплінована армія втрачала дієспроможність і гинула не на полі бою, а танула, зникала через «другорядні», невійськові обставини. Епідемія тифу не обминула також і Наддніпрянської, Червоної та Добровольчої армій, але всі вони, як виявилося, змогли забезпечити своїм бійцям кращі матеріальні та санітарно-гігієнічні умови.

Крім того, їхні вояки, особливо козацтво, мали сильніший імунітет до цієї хвороби, вони легше переносили осінню негоду, ніж перевтомлені галичани, які опинилися в дещо іншому, незвичному природно-кліматичному середовищі. Небезпека тифу не була повною несподіванкою, бо у два попередні роки лише в Подільській та Волинській губерніях в осінньо-зимовий період нараховувалося щонайменше по десять тисяч осіб, які страждали від страшної недуги. Але в 1919 р. епідемією була охоплена майже половина Правобережжя. Військо, як велике скупчення людей, об'єктивно ставало найсприятливішим середовищем для поширення інфекційних хвороб. До цього слід додати і відсутність елементарних гігієнічних умов через брак мила, лазень, змінних комплектів білизни тощо.

У Галицькій армії перші хворі на тиф з'явилися ще в середині серпня 1919 р., а через місяць в її підрозділах вже лютувала справжня епідемія. Найбільше вражених було в II галицькому корпусі й групі Січових стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Ю. Галлера, яких заздалегідь відвели до Познані. На цій онові висувається припущення, що поляки могли якимось чином спричинитися до посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва. Висловлюється думка, що більше світла на цю проблему може пролити експертиза взятих тоді зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі¹.

Підстави для появи таких версій дає і той факт, що під час Першої світової війни Україна була тереном, де по обидва боки фронту у бойових діях брали участь сотні тисяч вояків австрійської та російської армій. Об'єктивно в екстремально несприятливих умовах вони були носіями збудників різних хвороб, однак серед них епідемії ніколи не досягали таких розмірів. До речі, 1919 року в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від попереднього, дуже врожайного, 1918 року. А, отже, голоду, який завжди був супутником поширення різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Гадається, проблема, пов'язана з причинами тифозної епідемії в Галицькій армії, ще чекає на своє остаточне вирішення.

Зупинити епідемію вчасно виявилось неможливим. Багато вояків були приречені на страждання і смерть. На вересень 1919 р. у Галицькій армії залишилося всього 30 осіб кваліфікованого медичного персоналу, проте й з них більшість була непрацездатною. Лі-

¹ Див.: Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 313–314.

карі-офіцери своєю жертвовною працею врятували від смерті сотні стрільців, але за це багато з них заплатили власним життям. Серед них Т. Яцик, М. Коцовський, К. Танячкевич, Й. Ямполер та ін. Спроба мобілізувати до УГА цивільних лікарів не принесла успіху, тому функції санітарів часто виконували самі стрільці, що перенесли тиф. Однак і їх не вистачало: згідно зі встановленими нормами, один санітар мав обслуговувати до тридцяти хворих, але насправді він опікувався у два–три рази більшою кількістю тифозників.

Другим лихом стала відсутність найнеобхідніших ліків і медикаментів. Особливо болісно давався взнаки брак камфори, йоду, опіуму, бинтів, неосальварсану та ін. До речі, передбачаючи можливість тифозної пошесті, санітарний шеф УГА А. Бурачинський та його помічник сотник Гайдукевич заздалегідь били на сполох, але українські уряди не вжили необхідних заходів, щоб запобігти лихові. Таке становище певною мірою зумовлювалося бойкотом українських військово-санітарних місій за кордоном. Проте, як відзначав компетентний у цих справах І. Мазепа, українські провідники мали всі необхідні повноваження та засоби, щоб врятувати ситуацію, та все ж не доклали належних зусиль для виконання своїх обов'язків¹.

Зокрема, закуплене у червні 1919 р. від Американської ліквідаційної комісії у Парижі майно на суму 8 млн. дол. могло врятувати життя тисячам українських вояків, але не стільки через «зовнішню блокаду», скільки через злочинні для умов військового часу зволікання воно так і не потрапило до місця призначення.

З цієї ж причини лише в кінці жовтня 1919 р. у розпорядження Начальної команди до Вінниці прибув санітарний потяг зі шпиталем на 200 ліжок, який галицький уряд придбав ще у січні місяці. Знекровленій Галицькій армії майже не надав допомоги Міжнародний Червоний Хрест, що проводив напружену, ефективну діяльність в усій Європі.

Виправдовування державних службовців, що буцімто «при всіх зусиллях» вони «не мали звідки дістати» санітарне оснащення, також не відповідають дійсності. На «чорному ринку» ліки продавали у достатній кількості, але ціни на них були шалено високими². Отже, медикаменти все-таки були, а оскільки у приватних умовах вони не виготовлялися, то, ймовірно, їх просто розкрадали, а потім продавали за «спекулятивними цінами».

«Екстраординарні заходи» уряду УНР, спрямовані на боротьбу з пошестю, також не давали бажаних наслідків. Так, за його рішенням, у вересні-жовтні 1919 р. мали повсюдно відбутися т. зв. тижні козака, метою яких був збір добровільних пожертв на користь війська. Вони могли реально покращити становище в армії, але на практиці

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 124–125.

² Див.: Левицький К. Великий зрив. – Львів, 1931. – С. 127–128; Мазепа І. Назв. праця. – С. 125.

обернулися «узаконеними» реквізиціями майна серед міського населення. Влада сама змушена була припинити проведення цих акцій, які так і не дійшли до села.

У «زازбручанський» період УГА мала вісім загальновійськових шпиталів, крім того, кожна фронтова чи тилова частина в місцях свого розташування відкривала власні «шпиталики».

В них головним чином перебували особи, що отримали поранення під час бойових операцій. Однак, хворих на тиф відразу не ізолювали від вояцького загалу, що спричинило швидке поширення епідемії. Під час постійних передислокацій усіх хворих і поранених везли разом, тому галицькі обози дедалі частіше набирали вигляду не бойових, а санітарних колон. У найкращому становищі опинялися ті хворі бійці, для яких знаходили притулок у селян чи в цивільних лікарнях.

Найбільший «тифозний слід» залишив після себе, як уже згадувалося, II галицький корпус, який уже в жовтні втратив чверть особового складу. В Проскурові було залишено 1600 його вояків, Деражні – 500, Дунаївцях – 200, Іванчику – 100, Кушалівці-Глушці – 200, в Новій Ушиці – 100, Глібові – 150, Могилеві – 400, Лучинцях – 300, Ялтушкові – 200, Манківцях – 150, Летичеві і Жмеринці по 500, Барі – 2500 і т. д.¹ Не набагато кращим було становище і в інших корпусах.

Уряд УНР майже не фінансував утримання хворих галичан, тому військові підрозділи мусили рятуватися власними силами і засобами. Це породило партикулярно-егоїстичну господарську політику в корпусах і бригадах УГА, що негативно позначалося на її загальному становищі. Хворих на тиф годували низькоякісною їжею, яка, в кращому разі, складалася із квасолі та капусти. Їхнє перебування на т. зв. сінниках (набиті соломною мішки з-під цукру) вважалося найбільшим комфортом. Через брак дров повсюдно панував холод. Такі умови істотно зменшували шанси на повне одужання.

Просто жахливим був стан, який панував у військових лічницях, що, в переважній більшості, були переповнені в 20–40 разів.

Загальну картину повною мірою передає найбільша вінницька лічниця: «Представте собі великі салі та коридори... На підлозі простерта скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, – багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що пройти поміж ними годі. Здалека видно воші, що облязять хворих, стіни, рами під вікном. Хворі в гарячці – воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить-благає води, другий – чаю, інший одіяло або бодай соломи... Декілька лежало, не ворухнувшись. Вони скінчили вже

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 101–102; Нагаєвський І. Назв. праця. – С. 312–313.

муку...»¹. Все це породжувало панічний страх перед лічницями, тому вояки масово втікали з них, шукаючи притулок у будь-яких інших місцях – на вокзалах, у підворотнях тощо. Тільки з підвалів залізничного вокзалу в Жмеринці наприкінці вересня 1919 р. було вилучено 600 трупів стрільців².

Загальне число померлих від тифу багато дослідників виводить шляхом простих арифметичних дій, тому такого роду підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10–11 тис. (22%), так що в деяких бригадах залишилося по 80–90 вояків.

Протягом зими 1919–1920 рр. загальна чисельність Галицької та Наддніпрянської армії зменшилася до 25 тисяч вояків, а їх бойовий склад становив лише 6 тис. багнетів³.

Проте наведені дані фіксують не стільки число померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Галицької армії. Справа в тому, що факти смерті офіційно майже не фіксувалися. Трупів померлих не забирали по декілька днів, а потім скидали їх десятками до викопаних у замерзлій землі ровів. З другого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів... Таким чином, дезертирство зросло до небачених розмірів. Хіба що можна зауважити: у тих умовах явище дезертирства не повністю відповідало своєму звичному змістові, бо юнаки тікали не від ворога, не з поля бою, а від страшної епідемії хвороби, яка, правда, заскочила їх при виконанні військового обов'язку.

Отже, у вересні-жовтні 1919 р. Галицька армія опинилася між «трьох вогнів» – Добровольчою і Червоною арміями, а також епідемією тифу, яка нанесла остаточний удар по її боєздатності. Таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. В цей час суто політичні чинники фактично стали визначати всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і Штаб Головного отамана все менше рахувалися з потребами та реальними можливостями УГА. Вона потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не отримала його й після залишення столиці, коли опинилася у стані крайнього виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб

¹ Левицький К. Назв. праця. – С. 134–135.

² Там само. – С. 38–39.

³ Там само. – С. 40–54; Шухевич С. Споми́ни з Української Галицької Армії (1918–1920). – Ч. III. – Львів, 1929. – С. 57; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 188 – 189; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 133–136; Нагаєвський І. Назв. праця. – С. 312–313.

упорядкувати військові й тилові формації. Водночас, в Начальній Команді існувало переконання в необхідності переорієнтації ситуації, зокрема – зачекати, доки ворожі сторони виснажать одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат.

Залишалася нез'ясованою і стратегічна лінія стосунків з А. Денікіним.

Виходячи з критичного становища, в якому опинилася Українська Галицька армія в осінньо-зимовий період 1919–1920 рр., багато дослідників робить висновок, що єдиним порятунком був союз із Добровольчою армією А. Денікіна. Саме цим шляхом і пішло військове, а згодом і політичне керівництво Західно-Української Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки складна військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточно загинути, зникнути, або якимись неординарними кроками спробувати здійснити вже важкодосяжне і, навіть, малоймовірне – зберегти хоча б її ядро у надії на прийдешнє відродження всієї формації. Ні уряд Директорії, ні штаб Головного отамана в цей час не могли запропонувати бодай якогось виходу з кризи.

Хоча союз з А. Денікіним зумовлювався дійсно безвихідним становищем, в якому опинилася УГА у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше цей факт не слід розглядати як зміну (чи ж то зраду) ідейних переконань воєнства. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. В даному випадку, очевидно, можна погодитися з твердженням І. Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхиття тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили б до такого кроку. Він зумовлювався «окремою психологією»: «Хоч з чортом, тільки не з поляком!»¹.

Уже після здачі Києва галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидалося «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добрармією дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте слід визнати, що наддніпрянський табір сам підштовхував галичан до такого трагічного кроку. Про це, зокрема, засвідчують відомі директиви Штабу Головного отамана про ставлення до Добрармії, які він видав напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької та денікінської армій, а, з іншого, сам С. Петлюра вислав власні делегації з метою погодження з Добрармією. І лише високомірна незговірливість

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 131.

А. Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху до реалізації планів Голови Директорії і Головного отамана військ УНР. Вкрай негативне особисте ставлення до С. Петлюри у А. Денікіна склалося ще в 1917 р., коли генерал був Головнокомандувачем Південно-Західного фронту, а С. Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював українізацію армії¹. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І. Мазепи (ім немає підстав не довіряти) готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з більшовиками². І знову «винною» у зриві задумів С. Петлюри була противна сторона. Так що, враховуючи означене, у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що повинно обов'язково братися до уваги неупередженими дослідниками.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О. Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добрармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в Начальній команді десь у другій половині жовтня 1919 р.³ Це опосередковано підтверджується наступними фактами. По-перше, 14 жовтня Начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі продовжувалася серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, Начальна команда настирливо домагалася від штабу Головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті⁴.

«Денник Начальної Команди Української Галицької армії» та інші матеріали засвідчують, що протягом жовтня 1919 р. Начальна команда постійно надсилала до канцелярії Диктатора звіти про катастрофічний стан Галицької армії. Їхній зміст зводився до того, що більшість вояків – 30 тис. – була хворою на тиф, а решту – 20 тис. стрільців – з бойових і тилових формацій, неминуче очікує така ж участь. Проте політичне керівництво ЗУНР не здійснило реальних кроків для покращання ситуації. На надіслану військовим командуванням 20 жовтня пропозицію направити галицьку делегацію до командування Добрармії, щоб розпочати переговори про укладання перемир'я, Є. Петрушевич відповів, що для цього «немає причин», тому вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, настирнішу телеграму, Диктатор «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»⁵.

¹ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1. – Вып. 2. – Париж, 1921. – С. 131.

² Там само. – С. 121 – 122.

³ Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). – Відень, 1921. – С. 95.

⁴ Денник Начальної команди Української Галицької Армії. – С. 82.

⁵ Лозинський М. Назв. праця. – С. 189.

Таким чином, Начальна команда опинилася перед альтернативою: продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, всупереч директивам політичного керівництва, вжити заходів для укладання сепаратного перемир'я з ворожою стороною. Командувач УГА генерал М. Тарнавський обрав другий шлях, чим взяв на себе важкий тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, приймаючи таке рішення, у своїй основі виглядає доволі переконливо: без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома різними шляхами: через відновлення соборницького фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу соборним фронтом засвідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, що відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці.

Вказавши на ріст дезертирства, на важке матеріальне становище та інші негативні явища, що охопили армію, представники Начальної команди виступили з гострою критикою Головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С. Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, бо більшовики схильні до переговорів, а, крім того, на допомогу українцям із Заходу, нібито, наближається транспорт з великою допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу для узгодження дій на цій нараді не було прийнято ніяких конкретних рішень¹.

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони, окремо одна від одної, проводили сепаратні переговори зі своїми противниками – білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А. Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців², не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан насправді висилалися без порозуміння з Головним отаманом та його оточенням, останніх інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня Є. Петрушевич повідомляв С. Петлюру про контакти такого роду Начальної команди і свою тогочасну незгоду з кроками, що робились без його дозволу³. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді, Начальна команда УГА подала в цій справі два «суворо таємні меморандуми», де просила

¹ Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 до 17 листопада 1919 р.). – Львів, 1930. – С. 20; Доценко О. Назв. праця. – С. 266–268.

² Денник Начальної команди Української Галицької Армії. – С. 98.

³ Кох Г. Назв. праця. – С. 9.

розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала¹.

Диктатор виявляв постійні вагання у справі ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони Начальній команді проводити будь-які заходи у цьому напрямі, військовим, однак, все-таки вдалося переконати Є. Петрушевича погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня, в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією.

Але в останню мить Є. Петрушевич знову вислав телеграму, що дана акція є «зайвою». Жодних коментарів у телеграмі не наводилося².

За таких обставин, наступного дня генерал М. Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі отамана О. Лисняка та сотників О. Левицького і Г. Куріци. Вона мала «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливості для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії, командуючим групи генералом Я. Слащовим відбулася лише ранком 1 листопада на залізничній станції Зятківці.

Хід переговорів та пошук платформи для укладення угоди докладно з'ясовуються в щоденниках присутніх на них О. Левицького та сотника Начальної команди Г. Коха³. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це тим, що їхні частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я. Слащов заявив, що згідно з наказом командуючого Правобережним фронтом генерала Н. Шиллінга він має право вести переговори тільки з Галицькою армією як «екстериторіальною» формацією, що силою обставин виявилася відірваною від теренів свого національно-державного утворення, за межами своєї держави.

Натомість армія С. Петлюри вважалася за «групу повстанців», в якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проект документа, запропонований М. Тарнавським, який міг стати основою для подальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада до Начальної команди були доставлені телеграми з проектом договору. В першій з них сам командувач

¹ Кох Г. Назв. праця. – С. 16.

² Див.: Левицький О. Назв. праця. – С. 108–133.

³ Кох Г. Назв. праця. – С. 17.

А. Денікін «щирим серцем» вітав «рідну по крові» Галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». В другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися до наступного:

1. УГА переходить зі всіма частинами на сторону російської Добрармії та підпорядковується її команді;

2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин–Балта–Умань–Ольгопіль;

3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але Головна команда Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін в її керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи Добрармії;

4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С. Петлюри;

5. Між Начальною командою УГА та командою новоросійської області буде негайно проведене телеграфне сполучення (Вінниця–Христинівка);

6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандуючого збройними силами південної Росії генерала Денікіна;

7. Відповідь Начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше, ніж до півночі 3 листопада, до цього часу уповноважена делегація Галицької армії мусить перейти лінію російського фронту¹.

У цей же час уряд УНР проводив сепаратні переговори з більшовиками.

Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском (чи з урахуванням) обставин (хоча нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до рішень, що призводили до карколомних поворотів, з приводу яких і сучасники, і покоління спадкоємців, у тому числі дослідників, не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо зрозуміти, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні в другій половині 1919 р.

Не порозумівшись з денікінцями, дедалі відчуваючи їхнє непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, включаючи С. Петлюру і Є. Петрушевича, в один з моментів була готова піти на контакт з Москвою, радянською Росією. Допоміг випадок – до Кам'янець-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В. Леніна Ф. Платтен, який запропонував своє посередництво в укладанні військової конвенції проти Денікіна².

¹ Левицький О. Назв. праця. – С. 134.

² Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 84–85; Мазепа І. Назв. праця. – С. 84–85.

Він рушив до Москви, де після відповідного розгляду питання Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову:

«1) Угода з Петлюрою, як політична, так і воєнно-технічна, визнається бажаною.

2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов воєнної угоди).

3) Воєнна угода заключається на засадах, вироблених Реввійськ-радою Республіки.

4) В разі, якщо Петлюра вимагатиме політичних переговорів як умову воєнної угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому воєнну угоду (і, передусім, перемир'я) *негайно*.

5) Всі переговори вести як угоду з буржуазією пригнобленої нації проти великоруського монархізму та імперіалізму»¹.

25 жовтня 1919 р. Ф. Платтен повернувся до Кам'янця. На зустрічі з Головою Ради народних міністрів УНР І. Мазепою емісар повідомив, що РНК готовий до спільної боротьби з Денікіним на таких умовах:

1. Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок порозуміння з УНР.

2. Радянська Республіка готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватися.

3. В разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів.

4. Після цього мають розпочатись політичні переговори².

Цікаво, що хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С. Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, йшлося про наступне: «Петлюра змінює забарвлення в залежності від обставин... Заграючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і близько 20/Х до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під строгим інкогніто, в кількості 4-х персон і зупинилась недалеко від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів.

Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже усі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією близько 28.Х. Вона пробула біля тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами...»³.

¹ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее неопубликованные документы и материалы). Ч. 1. – М., 1994. – С. 30–31.

² Павленко Ю., Храмов Ю. Назв. праця. – С. 121.

³ Цит. за: Ковальчук М. Назв. праця. – С. 453.

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на словах, хоч і з певними застереженнями, пристав на скликаній в Кам'янці державній нараді навіть Є. Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло.

Проти Диктатора дедалі активніше почало виступати командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і гострі сплески газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями¹, а також взаємна критика, претензії й звинувачення, що час від часу лунали від військовиків штабу Головного отамана і Начальної команди УГА².

Тим часом ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі загрозливішою й трагічнішою.

Після провалу переговорів з більшовиками на 4 листопада у Жмеринці була скликана нова нарада українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження соборницького фронту, бо серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування Начальною командою переговорного процесу.

У надісланій генералові Я. Слащову телеграмі говорилося, що вона «назагал згідна» і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточна відповідь буде дана 5 листопада³.

Звісно, лідери ЗУНР діяли, «озираючись» на керівництво УНР. Інакше, взагалі, й бути не могло. Однак галичани відчували себе дедалі некомфортно. Є. Петрушевич в одній із розмов буцімто признався Г. Коху, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»⁴. Скутий у діях Диктатор спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах під тиском невідпорного загострення ситуації стався перелом. М. Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею будуть нетривалими. Однак у ситуації, що склалася, саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів докоряв сумлінню командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є. Петрушевичу, що у разі неприйняття ним конкретного позитивного рішення буде власноруч вести переговори з Денікіним⁵.

¹ Див.: Ковальчук М. Назв. праця. – С. 361, 409 та ін.

² Там само. – С. 420, 421.

³ Кох Г. Назв. праця. – С. 134.

⁴ Доценко О. Назв. праця. – С. 283.

⁵ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 132–135; Доценко О. Назв. праця. – С. 271–274; Шухевич С. Назв. праця. – С. 83–84.

Довідка: *ТАРНАВСЬКИЙ Мирон Омелянович* (29 серпня 1869 р. – с. Барилів Радехівського повіту Галичина – 29 червня 1938 р. – Львів), – український військовий діяч, генерал-четар УГА.

Походив із родини греко-католицького священика. Закінчив німецьку гімназію в Бродах, офіцерську військову школу у Львові й офіцерську військову школу у Відні (1892 р.). В роки Першої світової війни перебував на службі в австро-угорській армії: командир роти, батальйону, полку, командир вишколу Легіону Українських січових стрільців. Був поранений, мав бойові нагороди. Під час австро-німецької окупації України в 1918 р. – командир 16-го австрійського полку.

З лютого 1919 р. – М. Тарнавський переходить на службу до Української Галицької армії, командиром 2-го Осадного корпусу, одержує звання генерала-четаря.

3 липня 1919 призначається Начальним вождем (головнокомандуючим) УГА. В листопаді 1919 р. звільняється з посади як винуватець підписання договору про перехід у армію А. Денікіна, але в грудні 1919 р. – січні 1920 р. знову виконує обов'язки Начального вождя УГА. Далі командних постів не обіймав. Після повернення у травні 1920 р. до Галичини був заарештований польськими властями та інтернований у табір біля Гданська, де перебував до звільнення в 1921 р. Оселився в с. Черниці на Бродівщині. Підтримував зв'язки з ветеранськими організаціями УГА. Залишив спогади.

Представницька нарада у Жмеринці широких військових і політичних кіл ще виразніше оголила трагічність ситуації українських армій, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища.

Тепер вже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнали необхідність порозуміння з Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал В. Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення». Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М. Капустянський та інші військові авторитети і політики.

Учасники наради, згодом історики-мемуаристи, на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передають перебіг зібрання¹. Щоправда, зустрічаються й суперечності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій, які призвели

¹ Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). // Нове життя. – Київ–Львів, 1921. – С. 78–83.

до певних корекцій того, що сталося насправді. Зокрема, О. Доценко стверджує, що виступ генерала В. Сальського підтримав Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, але останній у своєму тримотнику заперечує цей факт і т. ін.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом виглядало намагання начальника військової канцелярії Диктатора К. Долежала переконати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід впадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами.

Навіть С. Петлюра вже не виглядав таким впевненим, як раніше. Зокрема, Головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю продовжував запевняти присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися, «як рівний з рівним».

Для вирішення нагальних потреб армії С. Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення, учасники цієї історичної наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д. Паліїва, ад'ютанта М. Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот перемиється на панічну втечу, це є питання годин». Галицька армія була неспроможна навіть на організований відступ, бо у такому разі треба було залишити все майно та масу хворих і поранених.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на пануючу на ній атмосферу, С. Петлюра домігся відтермінування переговорів з Денікіним, доки не відбудеться зустріч з черговою місією Антанти, яка мала прибути через два дні. До речі, є чимало свідчень, коли різні «місії» служили лише прикриттям для шпигунської та пропагандистської роботи.

Сліпа віра у зовнішню допомогу у черговий раз стала на заваді пошуку шляхів оперативного і ефективного розв'язання нагальних загальнонаціональних проблем, спираючись на внутрішні потенції. Важко навіть пояснити, як Директорія УНР не могла усвідомити, здавалось би, очевидного, не водночас підтвердженого: самостійна українська держава не входить у плани Антанти, яка, натомість, відстоює цілісність і неподільність Росії. Тверезо мислили, критично оцінювали розрахунки на сприятливий зовнішній чинник лише поокремі особистості. Так, офіцер Є. Бородієвич, який волею долі став дипломатом, на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації доводив, що Антанта йшла назустріч зазіханням поляків, Денікіна, Колчака..., «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю¹.

¹ Бородієвич Є. Назв. праця. – С. 78–83.

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА М. Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. направив другу делегацію на чолі з отаманом А. Ерле на поновлення переговорів з Добармією. Після угодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А. Ерле, О. Лисняк і сотник О. Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою¹, як і його публікація², істотно нічим не відрізняються від українського варіанта), варто відтворити його постановляючу частину цілком: «1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області.

2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання одводиться її в запілля.

3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди.

6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст. ст.) зосереджуватися в районі Погребище–Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються не вирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім, лінію до місцевости Липовці устанавлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане»³.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 37–37 зв.

² Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 470–471.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 137.

Прем'єр уряду УНР І. Мазепа лаконічно констатує з приводу угоди: «Зміст договору був страшний»¹.

Як факт укладення договору, так і його сутність безліч разів ставали предметом аналізу й суперечок істориків. Відтворюються мало не погодинно всі деталі (хто, куди, коли поїхав, кого не дочекались, кому не повідомили, чому і т. ін.), аналізується поведінка політичного і військового керівництва на практично безперервних нарадах, установлюється ступінь їхньої щирості тощо. З максимальною повнотою, в усіх деталях це зроблено в новітньому дослідженні М. Ковальчука². Однак за чинними подробицями на другий план часто відступає сутність того, що сталося.

Від поверхового погляду на проблему намагається відійти М. Шаповал. Він вважає за потрібне з'ясувати, наскільки об'єктивними, обґрунтованими є поширені твердження, що за тих умов «іншого виходу не було».

Вчений і політик аналізує, зокрема, промови на урядовій нараді в Жмеринці 4 листопада 1919 р. за участю С. Петлюри, І. Мазепи, Є. Петрушевича, А. Макаренка та інших політичних і військових діячів. Він окремо зупиняється на заяві генерала В. Сальського: «Армія перебуває в неможливому оперативному становищі. 5 денікінських дивізій вийшли в тил, і галичане не хотять іти на прорив. Ми тут боліємо душею... на фронті кров проливається, але де-ж населення? Воно до цього часу називає нас «петлюрівцями», а галичан «австріяками»; активно ніхто не допомагає. Причина наших неуспіхів полягає в тому, що ми не маємо сталого контакту і організованого зв'язку з народом, який сам, іноді цілком самостійно і незалежно від нас, партизанкою провадить боротьбу проти своїх ворогів. А якби ми, вийшовши з народу, та в народ і пішли – усі разом – і військо, і правительтво – і разом з ним працювали, щоб він нас розпізнав і не вважав чужими для себе, то тоді-б народ був би більше чулим до потреб нашої армії і сам прийшов би активно їй на допомогу»³.

М. Шаповал наголошує на тому, що ці вірні, але надто запізнілі зізнання належать командуючому Української армії (військовому міністру. – В. С.). Взнявши їх за ключові, історик веде далі: «... Але всякий може спитати: як-же це сталось, що ви згубили зв'язок з народом? Чому це вже вас називають «петлюрівцями», а не революційним військом українських трудових мас? Та-ж вся Україна встала в листопаді 1918 р. на ноги під гаслом УНР і трудової влади, а тепер у вас вже нема контакту з народом? Чому-ж це сам народ повстає

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 137.

² Ковальчук М. Назв. праця. – С. 226–251.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 154–155.

проти більшовиків, але разом з тим не підтримує вас, іде шляхом, од вас незалежним? А хіба не ви в липні місяці зрадили повстанців, які йшли під проводом с-рів і незалежних соціал-демократів і під гаслом української селянсько-робітничої радянської влади проти Москви? Повстанці ці, пам'ятаючи на декларацію Директорії 26 грудня, думали, що ви стоїте за трудову владу, а ви зрадницьки і коварно арештували їх, а героя-повстанця Діяченка вбили. Ви прокламували замість трудової влади, гасла якої вживали лицемірно майже 10 місяців, буржуазний парламентаризм, цеб-то від союзу з селянством і робітництвом перейшли вже одверто на бік буржуазії, як поклонники Антанти, як людей, що шукають союзу з польською шляхтою або з російсько-денікінськими монархістами»¹.

Аналізуючи один за одним факти безупинної еволюції керівництва УНР протягом 1919 р. вправо, все далі й далі від народних інтересів, М. Шаповал висноує: «Одкинувши від себе революційний народ, ви вже тепер дивуетесь, чому він одвернувся од вас, чому Повстанський Штаб відкликав 18 липня повстання, бо він вибрав між двома лихами на той час менше – більшовиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. Туди пішли революційні незалежні соціал-демократи і частина с-рів. Цей факт рішив вашу долю: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, союзниками буржуазії. Ті члени Директорії, що підписували ще недавно декларацію 26 грудня про владу трудового люду (Петлюра, Швець, А. Макаренко, Андрієвський), вони-ж підписали декларацію про орієнтацію на буржуазію. Петлюра від їх імені посилав місії до Варшави (в серпні), він на нарадах вже тепер висловився за переговори з Денікіним (через місяць після оповіщення йому війни!), але галицька начальна команда перебігла йому дорогу, знаючи, що денікінці з наддніпрянцями говорити не будуть, і заключили таємно 5 листопаду договір.

Ось до чого докотилися ті, що залишились без народу, ті, що відкинули в липні програму української революції»².

Звертаючись, нарешті, до логіки діячів, які вважали, що відсутність народної підтримки слід компенсувати союзом з великодержавником, монархістом А. Денікіним, один із колишніх лідерів УПСР з крайнім осудом заявляє: «Це була своєрідна, кримінальна логіка: коли вже народ нас покинув, то покинемо і ми його та підемо до Денікіна»³.

Очевидно, що зрада в командуванні Галицької армії визрівала ще з літа, з пропаганди А. Лівіцьким та О. Назаруком курсу на союз з білогвардійцями. До всіх нарад, на яких ще тільки розглядались питання про можливість договору з Добровольчою армією обох укра-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 155.

² Там само.

³ Там само. – С. 156.

їнських армій (і Наддніпрянської, і Галицької), командування останньої вже з 1 листопада 1919 р. не виконувало жодних розпоряджень Головного штабу і тому денікінці оточили частини УГА, позбавивши її можливості пересуватись спільно з наддніпрянцями.

«Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жахливе обличчя буржуазної реакції, – зазначає М. Шаповал. – По суті вже все було скінчене. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно відступати під натиском денікінської армії. Переляк, образа, жаль, гнів термосили груди всім чесним революціонерам і борцям за визволення України, що були в обох нещасних арміях, але що могли вдіяти ці кращі люде? Вони відходили від боротьби, вони йшли під большевицьку окупацію. Сили українські розпадалися, революційна частина військ і урядових установ почула себе морально знищеною в гнилих дрібно-буржуазних осередках»¹.

І. Мазепа вважає, що командування Галицької армії пішло на контакт з денікінцями без згоди Є. Петрушевича. Останній на такий крок військових взагалі скоріше за все не чекав².

Договір УГА з Денікіним був зовсім не випадковим і не був наслідком тільки становища УНР на початку листопада 1919 р. Зокрема, М. Шаповал нагадує такі факти. Ще 25 серпня командування Галицької армії видало в своїх корпусах інформаційно-політичний наказ, в якому говорилося: «... ген. Денікін не є вашим ворогом, а є приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же українців, як і ви, які йдуть до одної цілі – визволення свого народу від большевиків. Не маєте виступати вороже проти армії ген. Денікіна»³.

29 серпня 1919 р. на станції Ольшани було укладено таємну угоду між денікінцями й представниками галицького командування «про розподіл впливів у Києві»⁴.

Наведені документи – не тільки додаткові аргументи для розуміння суті київських подій у кінці серпня, але й цілком логічні ланки ланцюга кроків до кінцевої зради на початку листопада 1919 р.

Не лише почуття здивування, а й гострого осуду викликає у М. Шаповала момент підписання галичанами капітулянтської угоди. «Стратегічний і політичний розум галицької команди і буржуазної інтелігенції виявився, як бачите, в усій наготі... Коли підписали свій зрадницький договір, то вже большевики по всьому фронту гнали денікінців. А Петлюра і Петрушевич в цей час прийшли до переконання, що порятунок – в порозумінні з Денікіним! Галицька команда нишком перебігла дорогою Петлюри, заключила договір, цим видала

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 158.

² Там само. – С. 123.

³ Там само. – С. 159.

⁴ Там само.

Денікінові армію УНР на знищення, і денікінці захопили Правобережну Україну, хоч тим часом відступали на півночі перед наступом большевиків»¹. Зрозуміло, що прояви емоцій при реакції на цей договір (сльози Є. Петрушевича, різні посадові зміщення, розслідування тощо), хоч які вони є цікаві самі по собі, змінити нічого в катастрофічній ситуації не могли².

М. Шаповал вважає, що Начальна команда УГА зрадила й Наддніпрянську, й власну армію, а головне – саму ідею визволення України. «Хіба галицька команда могла вже так зважувати всі інтереси всього українського народу? – запитує автор серйозного історичного твору, і відповідає, – Провід армії складався зі старих австрійських слуг Франца-Йосифа, як українців, так німців, які думали не по-народньому, не революційно: вони були чужі народів. В тім часі між вищими начальниками галицької армії миготять імена генералів і полковників: Ерле, Цімерман, Хідсер, Крауз, Вольф, Ціріц, Долежалъ, Шаманек і інші. Відкіль набралися ці «українці» в укр. визвольній армії? Як у Петлюри, так і в Петрушевича була манія набирати «фаховців» вищих офіцерів бувш. Російської і австрійської армій, і це клало тавро смерти на визвольний революційний дух козацтва і молодшого старшинства. Революційні армії були під проводом ворогів революції – в тім трагедія отих часів, нещастя героїв – козаків і чесних революційних старшин»³.

Договір військового керівництва УГА з Добровольчою армією призвів до повного краху українського фронту, воєнної катастрофи, непоправного лиха. І яка б кількість аргументів не витрачалась його ініціаторами для пояснення тяжкого, безвихідного стану, в якому опинилась УГА, скільки б вони не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи – неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом'якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю, договір про союз з А. Денікіним спричинив розгубленість, навіть шок, серед проводу Української революції.

Мабуть, важко віднайти скільки-небудь переконливі однозначні тлумачення таких подій, як здійснені поспіхом спроби спільного військового командування підписати нову угоду з А. Денікіним замість сепаратної, намагання Є. Петрушевича переукласти договір іншою галицькою делегацією, але вже з його санкції, організація «суду» над винуватцями здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., проведення перманентних нарад про пошуки шляхів виходу з кризи тощо⁴.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 165–166.

² Див.: Ковальчук М. Назв. праця. – С. 252–273.

³ Там само. – С. 157.

⁴ Див.: Історія українського війська ... – С. 564.

Слід звернути увагу на те, що з формальної точки зору укладений між представниками УГА і денікінцями договір не мав належної правової сили. Річ у тім, що 5 листопада 1917 р. Є. Петрушевич усунув генерала М. Тарнавського та полковника А. Шаманека від керівництва Галицькою армією. Її новим командувачем було призначено О. Микитку, команданта I корпусу, а начальником штабу – Г. Ціріца. Одночасно їм присвоювалися звання генералів. Ці заходи стали поступкою Директорії та показовим покаранням військових за їх ініціативні дії.

Однак ставало дедалі очевидним: катастрофа практично невідворотна. Нервування військових, їх поспіх можна зрозуміти, хоча варто визнати й те, що без порозуміння з політичним керівництвом командування не змогло виробити оптимальної платформи для ведення переговорів, що призвело врешті до непродуманості деяких умов договору.

З іншого боку, всі заходи щодо його укладання трималися в суворій таємниці, так що не лише вояцький загаль, але й команданти головних підрозділів не були належним чином поінформовані. Відтак вони були приголомшені звісткою про переговори із денікінським командуванням та можливі умови союзу. Більшість армії розуміла необхідність укладення перемир'я, особливо активно за нього виступав II корпус, де становище було найважчим. Але, коли стало відомо, що доля Галицької армії вирішувалася в такий спосіб, то навіть серед вчорашніх прихильників договору з'явилося чимало «покривджених опозиціонерів».

З цього приводу С. Шухевич у мемуарах зазначає, буцімто він заявив у вічі генералу М. Тарнавському, що цей вчинок «невідповідний», бо зриває відносини братніх українських армій. Командувач на це відповів, що, спровадивши армію з Галичини, він, а не Диктатор, несе за неї відповідальність¹.

Серед військових було й чимало відвертих противників укладання договору з Добрамією. Одним з провідників антиденікінської опозиції виступив популярний в армії поет, поручик Микола Федюшка-Євшан (помер у Вінниці від тифу). Він скрізь і постійно заявляв, що УГА не повинна ні з ким миритися, що краще кинути хворих і майно, навіть всім загинути або ж повністю капітулювати, ніж дійти згоди з ворогом. Зростало й число прихильників порозуміння з більшовиками. Зокрема, О. Микитка, будучи ще командантом I корпусу, стверджував, що «угода з червоними» мала б менш негативні політичні наслідки, ніж угода з білогвардійцями². Лише «польська перспектива», з пропозицією якої виступав Головний отаман С. Петлюра, не знаходила серед галичан жодної підтримки.

¹ Шухевич С. Назв. праця. – С. 97–98.

² Там само. – С. 100.

На тлі такого розмаїття орієнтацій та переконань новопризначене командування УГА в особі О. Микитки та Г. Ціріца відразу заявило про продовження переговорів з А. Денікіним за умови, що їх подальший перебіг буде узгоджуватися із політичним керівництвом.

Між військовими і Диктатором розпочалися активні наради. На одну з них, 8 листопада 1919 р., в Деражню несподівано прибули С. Петлюра, генерал В. Сальський та ще кілька членів українського проводу.

Вони були прикро вражені з приводу панівних серед галичан настроїв, публічно виступили з їх засудженням, започаткувавши голосну кампанію про «чорну зраду галичан». Прикметно, що спершу навіть частина найближчого цивільного оточення Є. Петрушевича поділяла версію про «зраду військовиків»¹.

Головний отаман вимагав негайно, без слідства і суду розстріляти «зачинщиків зради» або передати їх польовому судові армії УНР, що, зрештою, мало б той самий результат. Під його тиском Диктатор Є. Петрушевич змінив попереднє рішення про відправлення М. Тарнавського у тримісячну відпустку та передачу А. Шаманека у розпорядження нового начальника штабу. Відтак Є. Петрушевич та С. Петлюра підписали спільний наказ про арешт «всіх заговорників» та передачу їх надзвичайному судові. Проти них висувалося тяжке звинувачення у державній зраді»².

Важко повністю заперечити твердження окремих мемуаристів і дослідників, боцімто Є. Петрушевич погодився на цей крок, щоб надати широкого публічного розголосу дійсного становища в армії. Реальним мотивом цих заходів також могло бути й те, що перед від'їздом за кордон Диктатор не хотів допустити остаточного розризу стосунків з політичним проводом УНР.

Є. Петрушевич все ще вагався, тому результатом його переговорів з новопризначеним командуванням УГА стало наступне суперечливе рішення: «зятківської згоди» не визнавати, але переговори з денікінцями продовжувати. Надані при цьому інструкції засвідчують про загальне бачення Диктатором характеру переговорного процесу та перспектив боротьби.

Начальна команда мала будувати діяльність на тій zasadі, що «перемир'я» бажає «не переможена, а відпочинку потребує армія». Угоду слід було укласти на «якнайдовший термін», а її умови мали бути такі, щоб забезпечували «жовнярську честь» для УГА, а коли можливо, то й для Наддніпрянської армії. Слід було домагатися, щоб Добрармія взяла під свою опіку якомога більшу кількість хво-

¹ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 500–501.

² Див.: Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – С. 284; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 5. – Спр. 4. – арк. 6; – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 165–166.

рих і поранених. Демаркаційна лінія та розташування українських військ мали бути вигідними для поновлення бойових операцій¹.

Спроба поновити переговорний процес на спільній галицько-наддніпрянській платформі була вкотре категорично відкинута командуванням Добровольчої армії. На зустрічі 9 листопада 1919 р. у Вінниці його представники заперечили можливість досягнення домовленостей «від імені цілої Соборної Української армії» та опротестували участь наддніпрянців у переговорах. Оскільки на підставі додатків до відомої зятківської угоди добровольчі частини вже здійснили передислокацію на фронті, то того ж 9 листопада була укладена угода про 48-годинне перемир'я між УГА і Добрармією².

Апеляція оточення С. Петлюри до патріотичних настроїв і соборницьких ідеалів³ практично жодного ефекту не мали, як не мали наслідків і розпорядження і накази штабу Головного отамана, направлені підрозділам УГА⁴.

На підставі попередніх домовленостей денікінці ввійшли до Жмеринки, де стояли Українські січові стрільці, а також почали займати інші сусідні місцевості. Покликаючись зі свого боку на укладене перемир'я, яке було продовжено ще на дві доби, галицькі залоги почали вимагати виведення добровольчих підрозділів з районів, де вони встигли розташуватися. Але оперативним штабам усе-таки вдалося дійти порозуміння і ліквідувати напруженість на жмеринському відтинку фронту.

Переговорчий процес вступив у завершальну стадію з прибуттям 11 листопада 1919 р. до Одеси спільної галицько-наддніпрянської української делегації. Начальна команда все ще сподівалася, що його все-таки вдасться повернути у спільне «соборницьке русло», але керівник денікінської місії генерал Н. Шиллінг категорично відмовився розмовляти з представником армії УНР А. Каменським⁵. Тоді українська делегація подала запит до командувача УГА О. Микитки щодо можливості укладення угоди на основі договору від 5 листопада «тільки в інтересі Галицької армії»⁶. Після консультацій з Є. Петрушевичем надійшла відповідь: «Переговори вести тільки для двох армії і для них разом може бути заключене перемир'я»⁷. Отже, здавалося, що переговори остаточно зайшли у глухий кут, а домовленостей так і не вдасться досягнути.

Перед виїздом за кордон 12 листопада 1919 р. Є. Петрушевич провів останню нараду з урядом та військовими. Але й тоді, у від-

¹ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 507.

² Денник Начальної команди Української Галицької Армії. – С. 107–108.

³ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 101.

⁴ Там само. – С. 146–148.

⁵ Там само. – С. 264.

⁶ Там само. – С. 106–107.

⁷ Там само. – С. 112.

повідь на висунуту О. Назаруком альтернативу: вмирати окремо, чи разом з наддніпрянцями, Диктатор, за його ж словами, обрав «для історії» другий шлях¹.

Утім, становище УГА дедалі погіршувалося, тому знову посилюлася тенденція Начальної Команди до укладення (уже вдруге) договору без згоди політичного керівництва. Про це свідчить її відповідь, яка надійшла на запит С. Петлюри, який хотів дізнатися: «Чи буде УГА битися на користь Соборної України?». В цьому документі, датованому 14 листопада, насамперед зазначалося, що від Наддніпрянської армії залишилися «тільки здеморалізовані гуртки мародерів» (це підтверджувалося фактом, коли загін із 17 добровольців роззброїв 700 наддніпрянських «вояків» та ін.). Відтак Головному отаману повідомлялося, що з метою «доведення Галицької армії знову до бойової сили» одеській делегації було надано право ведення сепаратних переговорів².

Врешті, вже готовий до від'їзду Є. Петрушевич увечері 14 листопада 1919 р. видав довгоочікуване розпорядження, яким також показав своє бачення перспектив наступної військово-політичної стратегії.

Дозволивши вести переговори лише в «інтересах Галицької армії», Диктатор підкреслював необхідність збереження її повної організаційної та адміністративної автономії, а також контролю над нею з боку галицького уряду. Головною метою цих заходів він бачив у тому, щоб «в найближчій майбутності... відвоювати Східну Галичину від Ляхів силою» та забезпечити її федеративний устрій. У цій доктрині денікінській армії відводилася роль стримуючого фактора проти поляків³.

Спираючись на таку офіційну платформу політичного суверена ЗУНР, 17 листопада 1919 р. був підписаний остаточний текст договору між Галицькою та Добровольчою арміями, який, з незначними поправками являв собою уже відомий «зятківській» варіант. В історичній та мемуарній літературі цей акт іноді визначається як «перемир'я», яке передбачало лише припинення на визначений термін бойових дій між сторонами, що ворогували. Цим намагаються дещо применшити, передусім, негативні враження від документа. Навряд чи такий підхід виправданий. Адже, зважаючи на засади міжнародного права та характер визначених документом питань, його слід трактувати як повноцінний договір. Він передбачав достатньо радикальні і далекосяжні кроки: фактичне з'єднання обох військових формацій. УГА з усією матеріальною базою мала перейти «на сторону» російської Добровольчої армії і в «повне розпорядження» її головнокомандувача. При цьому УГА зберігала «свою організацію,

¹ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – С. 508–509.

² Назарук О. Назв. праця. – С. 295–297.

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 114.

командний збір, мову, устами і ціле військово майно», а також до 75% особового складу військових частин¹.

Не слід применшувати не лише військового, а й політичного значення досягнутої угоди. Чимало авторів підкреслено повторюють твердження укладачів договору, нібито він мав «суто військовий характер». Зокрема, в остаточному, прийнятому 17 листопада варіанті, положення про припинення діяльності галицького уряду та виїзд Диктатора Є. Петрушевича за кордон було замінено і формулювалося таким чином: «Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчеської армії, як також відносно майбутньої судьби Галичини не розбирається, а полишається до рішення політичних переговорів. Аж до порішення тих питань в постою генерала Денікіна, забезпечує Диктатор Галичини право кермування і контроль внутрішнього життя Галицької армії». Очевидна невизначеність, суперечливість наведених положень приховували в собі явні підстави не лише для військового, а, не меншою мірою, політичного конфлікту. Зрештою, сам факт примирення та перепідпорядкування армій уже не можна вважати «суто військовим актом». Крім того, він закріпив істотні зміни у державних зовнішньополітичних орієнтаціях, які до того носили дискусійний характер, а також відчутно вплинув на внутрішнє становище армії та морально-бойовий дух галицького вояцтва, всього галицького українства.

Гадається, для об'єктивної оцінки тогочасної ситуації велике значення має відозва Директорії та Ради народних міністрів до українського народу від 2 грудня 1919 р. В документі – не розумування «заднім числом» і не еквілібристичні вправи пізніших істориків, а чесна кваліфікація стану речей, без чого ухвалити рішення про будь-які наступні кроки політичного і військового проводу було б просто неможливо.

«Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна, – відзначається в документі, – поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія. Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старокостянтинова і перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії...»².

Військовий суд над генералом-четарем М. Тарнавським, полковником А. Шаманеком та сотником О. Лисняком відбувся 13–14 лис-

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії – С. 114–115.

² Доценко О. Назв. праця. – С. 344–345.

топада 1919 р. у Вінниці. На ньому голова трибуналу отаман С. Шухевич висунув закид про укладення ними ганебної змови з ворожою денікінською армією всупереч наказам уряду. З іншого боку, адвокати, в особі сотника С. Шалинського та отамана Ю. Шепаровича, зробили запит про рівень боєздатності Галицької армії у вересні-жовтні 1919 р. та, спираючись на зібрані самотужки дані, повели досить енергійний захист підсудних¹.

Свідками жахливого становища УГА виступили шеф-лікар А. Бурчинський, начальник розвідки Р. Ковальський, інтенданти П. Хомич, М. Гарасевич, а також Д. Паліїв та ін. Категорично заперечуючи всі закиди на свою адресу, М. Тарнавський відповідав прямо, різко, хоча й не завжди широко. Загалом він поводив себе не як звинувачений, а, швидше, як звинувачувач.

Зокрема, командував стверджував, що «армія бажала вже давно покінчити боротьбу», іншим шляхом врятувати її було неможливо. Він запевняв, що не пішов у відставку лише через тягар відповідальності та переконання, що діє «на користь держави».

Відкидаючи твердження трибуналу, нібито одностороннє перемир'я могло негативно позначитися на становищі армії УНР, М. Тарнавський дав доволі песимістичну, більше – критичну оцінку її становища та виклав дуже суб'єктивний погляд на стосунки між Галицькою і Наддніпрянською арміями тощо. Щоправда, при цьому він неодноразово покликався на власну непоінформованість щодо діяльності політичного проводу, хоч факти невиконання наказів останнього заперечував.

Суд звільнив М. Тарнавського, А. Шаманека та О. Лисняка від покарання, навіть не визнавши за ними «злочину непослуху» (несубординації), бо вони, нібито, «хотіли», але через обставини, від них незалежні, «не змогли» виконати накази штабу Головного отамана. Єдиним наслідком судового процесу стало пониження обвинувачуваних у званнях і посадах. Слід погодитися з думкою, що процес мав формальний характер і вирок був заздалегідь визначений², бо якби насправді слідувати букві закону, то дії галицького командування можна було трактувати значно і значно суворіше.

Однак вирок відповідав настроям військового загалу, хоча сам судовий фарс і залишив відчутний присмак гіркоти. Після публічного виправдання ще більше зріс авторитет М. Тарнавського, так що його навіть почали називати «українським Гарібальді».

Уже 16 грудня через хворобу генерала О. Микитки він знову почав виконувати обов'язки командувача Української Галицької армії,

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАЛ). – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 161–163.

² Там само. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1–4. Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919 р. Матеріали. – Вінніпег, 1976. – С. 245–318; Кох Г. Назв. праця. – С. 47–49.

а відтак втілювати у життя умови договору, за укладання яких нещодавно стояв перед судом. Полковник А. Шаманек був призначений командантом I корпусу¹.

З нагоди «братання» Української Галицької та Російської Добровольчої армій 22 листопада відбулось урочисте богослужіння. Українське населення назовні ніяк не відреагувало на загалом нерядову політичну подію. Воно просто звикло до постійних змін влади і, турбуючись про самовиживання, напевно, й не намагалося розібратися у «тонкощах військової дипломатії». Найтрагічнішим наслідком листопадових 1919 р. подій став відкритий розкол українського соборницького фронту, коли обидві сторони почали відкрито звинувачувати одна одну в «зраді». Напруженість у стосунках і суперечності між урядами, а особливо міжпартійна колотнеча, тепер уже повною мірою охопили Галицьку та Наддніпрянську армії. Орган Начальної команди «Козацький голос» проводив лінію, що договір з А. Денікіним продиктований важким становищем в армії, тому він має виключно військовий характер і необхідний для продовження боротьби. Найбільш наполегливо доводилася незмінність ідейної платформи УГА: «Договір дає... можливість заспокоїти потреби армії при рівночаснім невириченні наших ідеалів», а «галицький стрілець до смерті залишиться вірним ідеї, за яку вмерло стільки його товаришів»².

На протилежних, навіть відверто ворожих позиціях стояв друкований орган штабу Дієвої армії УНР «Україна», який поступово перетворювався на головний рупор антигалицької кампанії. В серії статей із промовистими назвами «Як готувалась зрада», «Зрадницький акт», «Державна зрада» та інших генеза політичної поведінки керівництва ЗУНР і УГА виводилася ще з київських подій та наступних військово-оперативних прорахунків, за які вся провина звалювалася на Начальну команду. Звучали грікі докори і закиди, що галичани постійно і свідомо вели «подвійну гру». «Сталось те..., від чого на саму думку кров застигає в жилах, – наполягали ідеологи наддніпрянців. – Нас зрадив не тільки генерал Тарнавський і його військові однодумці – цю зраду підготували, виконали і далі підтримують галицькі верховоди, що на нашій хліб-солі приютилися...»³.

Таким чином, головними винуватцями поразок уряду та армії УНР оголошувалася «Диктатура» (влада Диктатора. – В. С.), яка «погубила наш національний ідеал., власними руками зруйнувала те, чого не могли доконати ні більшовицькі, ні денікінські армії». «Україна» доводила, що саме галицький політичний провід разом із Начальною командою «пограбували наше майно, довели до жербачої торби нашу наддніпрянську армію, опустошили нашу воєнну

¹ Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – С. 67.

² Козацький голос (Кам'янка-Струмилова). – 1919. – 16, 24 листопада.

³ Україна. – 1919. – 10, 13 листопада.

скарбницю...»¹. Найжахливішим у цьому протистоянні стало створення нового образу ворога: «В той час, коли дні Денікіна на Україні вже пороховані, – відзначалося в одній з передовиць «України», – на шляху до Києва стоїть тільки одна перешкода – багнети галицької армії, повернені проти нас Диктатурою»².

Така сліпа ненависть і відверта ворожість посилено нав'язувалися наддніпрянському вояцтву. Однак, трохи оговтавшись від нападу гніву, військове керівництво УНР дещо пом'якшило тон виступів. У статті «Історичний момент», надрукованій у тій же газеті «Україна» за 14 листопада 1919 р., воно вже «заявляло прилюдно», що «сама Галицька армія в своїй цілості і в тім нашім національнім спільнім нещастю нічим не провинилася», бо стала «жертвою обдуманой зради, як і ми Наддніпрянци». Отже, обвинувачення «братерської Галицької армії» було би «страшною кривдою» і «кинуло би між нас страшну пошесть недовір'я».

З іншого боку, у листопаді 1919 р. галицьке стрілецьтво приголомшив «витік інформації» (звісно, провокаційний), буцімто до рук денікінців потрапив «скарб Петлюри», який складався з великої кількості золота та цінних паперів європейських і американських фірм. Це дало ґрунт для поширення чуток про те, що лише невеликої частини цього скарбу могло вистачити на задоволення всіх потреб Галицької армії³. Так обопільно поглиблювалася неприязнь і ворожість у стосунках між галицьким і наддніпрянським вояцтвом.

Укладення договору з А. Денікіним, як швидко з'ясувалося, не розв'язало проблем, які стояли перед УГА. Особливо примарними стали надії на повернення в Галичину.

Єдине, що вималювалося з усією трагічною очевидністю – оборницькі зусилля, спроба створення єдиної української держави, оборони її від ворожих зазіхань вичерпали себе остаточно, зазнали невдачі і не мали скільки-небудь оптимістичної перспективи.

Вважаючи денікінський фронт головним, концентруючи основні зусилля на південному та південко-східному напрямках, командування Червоної армії знайшло можливість водночас активізувати наступальні дії й на боротьбі проти Дієвої армії УНР. Ситуація тут виглядала дедалі сприятливішою з посиленням внутрішніх суперечностей між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем, галичанами й наддніпрянцями, їх військовими формаціями.

До того ж акція УГА (перехід у білогвардійський табір) не привели до зняття напруги між УНР і денікінцями, які мали на Правобережжі понад 25 тис. свого війська.

¹ Україна. – 1919. – 10, 13 листопада.

² Там само.

³ Там само.

Червона армія, зосередившись головними силами в районі Житомир–Коростень, усю свою увагу звернула на забезпечення свого лівого флангу з боку Києва.

На правому ж крилі, проти поляків вона тримала заслон у районі Звягеля. Взагалі її фронт проходив по лінії Київ–Бердичів–Шепетівка. Свій рух на південь вона стримувала, чекаючи наслідків подій на Лівобережній Україні¹.

Нарешті, на кордоні з Польщею польські війська після тривалих перетрактацій з українським командуванням й урядом взяли курс на нейтралітет відносно Армії УНР, хоча польські роз'їзди вряди-годи заходили в смугу розташування українських військ, викликаючи чималі непорозуміння.

Український уряд вирядив спеціальну делегацію до Варшави, щоб остаточно порозумітися з поляками, надавши делегації повну свободу дій у разі, якщо з'явиться можливість домовитися про спільні дії проти червоних. Перший етап переговорів проходив у не вельми сприятливій атмосфері, хоч уже тоді закладався ґрунт для подальших порозумінь з поляками.

Перехід УГА в табір денікінців не тільки не розрядив напруженість у відносинах між наддніпрянським і галицьким керівництвом, а, навпаки, дедалі більше активізував протиборство.

Керівництво ЗУНР вимагало, щоб негайно був призначений до Директорії один галичанин, щоб С. Петлюрі було залишено лише посаду Головного отамана, але від оперативних справ його усунули б, щоб було змінено уряд і щоб міністром фінансів став галичанин. Коли С. Петлюрі стало відомо про ці домагання, він відповів: «Відійти завше легше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді» і закінчив: «Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність»².

12 листопада 1919 р. Рада Міністрів запропонувала Є. Петрушевичу, щоб він підпорядкував УГА Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі. «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т. п., бо він боявся арешту, – повідомляє М. Шаповал. – Довгі розмови не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т. п. Скінчилось нічим»³.

На засіданні Ради Міністрів 14 листопада 1919 р. було вирішено здати Кам'янець полякам і пробиватися до Дніпра окремими частинами.

¹ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 136.

² Цит. за: Доценко О. Назв. праця. – С. 313.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 161.

Члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець домоглися дозволу на від'їзд за кордон. С. Петлюра, очевидно, не дуже заперечував проти «відрядження». Окремою постановою А. Макаренку й Ф. Швецю було надано широкі повноваження:

«1. Брати участь в Міровій Конференції¹ в Парижі та інших міжнародних конференціях для заступництва інтересів У. Н. Р.

2. Мати вищий контроль над діяльністю усіх урядових інституцій У. Н. Р. за кордоном і окремих урядових осіб з правом скорочення штатів цих інституцій і зміни розміру утримання персоналу.

3. Заключати прелімінарні договори і політично-мілітарні договори від імени У. Н. Р. з іншими державами і т. д.»¹.

Довідка: *МАКАРЕНКО Андрій Гаврилович* (1885(6) р., м. Гадяч Полтавської губернії – 1965 р., Х'юстон, США) – громадсько-політичний і державний діяч.

Походив із селянської родини.

Служив в управлінні Південно-Західної залізниці. В 1917 р. обраний головою Всеукраїнської спілки залізничників. Під час Гетьманату працював директором департаменту у міністерстві шляхів. Взяв участь у підготовці антигетьманського повстання.

13 листопада 1918 р. обраний до складу Директорії, зробив внесок у відродження й розвиток УНР. Склавши повноваження члена Директорії, в листопаді 1919 р. одержав дипломатичне доручення за кордон. Залишився в еміграції. Жив в Австрії, Польщі, Чехословаччині, Німеччині, США. В 1921 р. був обраний членом Всеукраїнської національної ради у Відні.

ШВЕЦЬ Федір Петрович (11 листопада 1882 р., м. Жаботин Черкаського повіту Київської губернії – 20 червня 1940 р., Прага) – український громадсько-політичний та державний діяч.

Після закінчення природничого факультету Дерптського університету (1909) працював там же і в місцевій гімназії викладачем. Повернувшись у березні 1917 р. в Україну, зайнявся громадсько-політичною діяльністю.

У квітні 1917 р. був обраний членом Центрального Комітету Української селянської спілки, вступив до УПСР. На I Всеукраїнському селянському з'їзді (червень 1917 р.) обраний членом Всеукраїнської ради селянських депутатів і в такий спосіб став членом Центральної Ради. Під час гетьманського правління – викладач, професор геології та перший проректор Українського державного університету в Києві. Входив до Українського національного союзу.

13 листопада 1918 р. Ф. Швець був обраний до складу Директорії, брав участь у антигетьманському повстанні, у державотворчому процесі як функціонер вищої інституції УНР.

¹ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 144.

Виїхавши в листопаді 1919 р. з дипломатичним дорученням за кордон, склав повноваження члена Директорії. На еміграції жив переважно в Чехословаччині й займався викладацькою діяльністю, зокрема в Українському вільному університеті та Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага), здійснював наукові дослідження в галузі геології.

На цьому ж засіданні була ухвалена постанова у зв'язку з письмовою доповіддю голови варшавської місії А. Лівницького у справі надання йому остаточних директив.

В цій постанові, яка певний час мала залишатись таємною, говорилося: «Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебуває У Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності – по річці Стирі. Зазначений територіяльний кордон є той максимум, на який може піти уряд. Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній – принципу власності, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципів і інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту У Н. Р.»¹.

15 листопада 1919 р. з'явилася наступна постанова Директорії: «З огляду на виїзд за кордон по державних справах членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, Директорія ухвалила:

1) На час відсутності з території Української Народньої Республіки членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів.

2) На випадок його смерті все верховне керування Державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійности до часу скликання представництва від українського народу»².

За оцінкою М. Шаповала, постанова стала тим документом, «яким Петлюра під час паніки оформив своє самодержавство... Директорія перестала існувати і формально розпочалася «петлюрівщина», яка фактично почалася раніш»³.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 144–145.

² Цит. за: Шаповал М. Назв. праця. – С. 161–162.

³ Там само. – С. 162.

Взагалі, 15 листопада 1919 р. стало помітною віхою в історії Української революції. В цей день, за саркастичною оцінкою того ж таки М. Шаповала, «разом з Директорією сконала і галицька диктатура. Петрушевич заявив своїм людям на нараді: «Я особисто за тим, аби наша армія переходила до Денікіна, бо це є конечність. На щось інше надії нема»... Вночі він виїхав до румунського кордону і далі помандрував зі своїми прибічниками до Відня, до старої милої обстанови, де так гарно колись роблено політику»¹. Галицька залога тієї самої ночі вирушила на з'єднання з частинами УГА. 17 листопада 1919 р. і С. Петлюра з урядом та військами залишили Кам'янець, який вже облягло польське військо.

Галицькі частини простували на схід до А. Денікіна, а наддніпрянські відступали зі сходу на Волинь. С. Петлюра, уряд і військової частини, що виїхали з Кам'яця, прибули до Проскурова, а звідти рушили на Старокостянтинів. Але шлях їм перетнула «Пашківська республіка», тобто селянство Пашківської волості напало на державні потяги й пограбувало їх, особливо ж вагони з державним скарбом. Після переговорів з селянами рушили в напрямі Чорний Острів–Волочиськ, де вже перебували поляки, з якими порозуміння не було. Військове міністерство та Генеральний штаб з майном, архівами, грошима поїхали на Гусятин, але там поляки всіх роззброїли, гроші, майно й архіви конфіскували. Біля Проскурова було розбито вагони з майном і державним скарбом. Грабували тоді вже всі, хто не лінувався.

Загинуло безліч документів, які б могли пролити чимало світла на незрозумілі й посьогодні моменти Української революції.

З великим болем змушений констатувати невблаганні реалії один із зачинателів другого етапу національно-демократичної революції М. Шаповал: «Славно почалась і розвинулась Велика Українська Революція 16 листопаду 1918 року, але вже через рік, рівнож 16 листопаду 1919 року українська влада передала добровільно свою останню столицю Кам'янець-Подільський польській шляхті, що зі своїми прапорами вступила на попільще української революції. Безславно скінчила свої дні Директорія і останній млявий, хиткий уряд УНР і уряд ЗУНР.

Дрібно-буржуазний, реакційний націоналізм вилазив з кожної шпари, затопляв урядові установи і команду військ, органи революції поступово були знищені, знищена УНР, а натомість розпанашилась петлюрівщина»².

Звичайно, невітшний результат був зумовлений дією великої кількості чинників, з яких М. Шаповал визначає такі: «Большевицька Москва, наступаючи на Україну, підживлювала українську дрібно-буржуазну реакцію, яка разом з Антантою зіпхнула перший револю-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 162.

² Там само. – С. 158.

ційний уряд з позиції, випхала Винниченка з Директорії. Уряд Остапенка був першим виявом дрібної буржуазії на українській сцені, потім прийшла українська Керенщина під проводом соціал-демократів (уряди Мартоса і Мазепа), які зреклись від засад, оповіщених революцією, відштовхнули революційну українську радянську демократію і боролись за буржуазну коаліцію. Буржуазна коаліція привела до перемоги реакції, що вперлась лобом в денікінщину»¹.

С. Петлюра, І. Мазепа, урядовці, українські військовики переїжджали з місця на місце, однак скрізь потрапляли лише в нову та нову скруту. Так було і в Гречанах, і в Проскуріві².

На настрої, вибір лінії поведінки в той час дуже вплинув польський емісар Чарноцький. Про його діяльність можна судити зі спогадів І. Мазепа: «... В моїй присутності Чарноцький зробив доповідь Петлюрі, зміст якої був приблизно такий. Ми, поляки, вас не ліквідуємо, хоч цього домагається Антанта. Ховаючи від держав Антанти своє прихильне до вас відношення, ми примушені йти на такі умови перемиря з вами, якими є останні, щоб показати, що ми на вас навідаємо. Тому про порозуміння з нами не турбуйтеся – все буде. Умови мира будуть остаточно встановлені через шість тижнів, коли Пилсудський взагалі має вирішити справу цілої Росії. Мусите продержатися цих кілька тижнів. Пилсудський обіцяв допомогти вам всім, чим тільки може.

Продовжуючи свої інформації, Чарноцький сказав, що польське командування згоджується зайняти лінію Кам'янець–Проскурів з тим, що наше військо може розташуватися в районі Проскурів–Шепетівка–Чуднів. Крім того, нам забезпечувався вільний транзит по лінії Шепетівка–Новоград–Волинський(Звягель)–Коростень–Житомир. З большевиками, казав Чарноцький, закладайте покищо тільки військовий союз. Денікін гине. При зустрічі з польським військом він битися не буде. Тільки заявить протест з приводу того, що поляки зайняли Волинь і Поділля, і на тому кінець. Мусите підтримувати контакт з Румунією.

...Але скоро виявилось, що всі ці солодкі слова Чарноцького були нещирі. В кожному разі вони обійшлися нам дуже дорого»³.

Хоч І. Мазепа і не акцентує уваги, проте не можна не помітити, що українському керівництву в реалізації накреслених планів весь час заважали: саботажем – залізничники, повстаннями – селяни, диверсіями – денікінці. Чергові зауваження, що перешкоди чинили «переважно неукраїнські елементи, в руках яких фактично перебували майже всі організаційно-технічні засоби нашої боротьби»⁴,

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 158.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 146.

³ Там само. – С. 146–147.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 149.

сприймаються скоріше як незграбні спроби не стільки прояснити ситуацію, скільки бодай щось сказати, навіть таке, чому сам автор, очевидно, не вірить.

Довіряючись польському зв'язковому Чарноцькому, український уряд, С. Петлюра заїхали врешті-решт до Чорного Острова й опинились у безвиході. Польські військові частини відступали за Збруч, а український фронт фактично вже не існував. «Після короткого засідання ради міністрів з участю Петлюри вирішено негайно кинути вагони і, скоротивши урядовий апарат до мінімуму, переїзджати автами та кіньми на Старокостянтинів, – пише І. Мазепа. – Уряд скорочено до п'яти осіб: Мазепа, Черкаський, Шрамченко, Безпалко і Красний. Одночасно Петлюра видав наказ армії, щоб всі частини скупчувались в Старокостянтинові і відходили в напрямі на Шепетівку. Щодо штабу армії було наказано: всім, хто бажає, вирушити походом з армією, решту розформувати.

Петлюра того ж дня відїхав автом на Старокостянтинів. Майже всі урядовці і штабові старшини, між ними ст. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарівський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка і товариша міністра освіти Н. Григорієва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останніми на другий день покинули Війтівці члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які автами і кіньми помандрували на Старокостянтинів. Всі архіви, яких не можна було вивезти, спалено»¹.

Пересвідчившись, що у відносинах з поляками українці потрапили у пастку, С. Петлюра, уряд зрозуміли, що треба шукати шляхи збереження військових частин, які ще намагалися віднайти місце, куди можна було б відступити й, перегрупувавшись, відпочивши, відновити боєздатність.

Незважаючи на неймовірну скруту, «уряд вважав, що ще не настав час для ліквідації регулярного фронту. Був проект розташувати військо десь далі на північний схід і там дати йому спочити. Тому по приїзді (26 листопада) в Старокостянтинів, на спільному засіданні уряду і Петлюри, з участю Юнакова, вирішено продовжити відступ в напрямі на Бердичів, щоб відірватися від денікінців і якнайшвидше ввійти в безпосередній зв'язок з большевицьким військом, що з півночі наступало проти армії Денікіна. Всі ми дивилися на цей план, як на останній крок для продовження боротьби регулярним фронтом»².

Цікаво, що це вже другий за короткий час випадок (перший – це переговори з Ф. Платтенном), коли С. Петлюра погоджувався ввійти в контакт з більшовиками задля спільної боротьби з білогвардійцями.

Причому, був момент, коли, за свідченням І. Мазепа, С. Петлюра готовий був на особисту жертву – відійти від справ саме для того,

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 152.

² Там само. – С. 153.

щоб зняти перешкоди на шляху якнайшвидшого досягнення угоди з радянською владою¹. Мабуть, у цьому епізоді можна вбачати й інші аспекти, інші мотиви намірів С. Петлюри, його оточення (Січових стрільців, А. Мельника тощо). Зокрема, дедалі наочніше виявлялась неможливість опанувати новим сплеском отаманщини.

Незважаючи на практично безвихідне становище, втрату кожного дня все нових і нових пунктів, керівництво УНР продовжувало нескінченні наради «з інформаційною метою і для підбадьорення»². Повний безлад, всеохоплюючий розклад М. Шаповал передає через низку скупих фактів, які, красномовніше за будь-які епітети, відтворюють тодішню атмосферу: «Зі сходу тиснули большевики, з півдня денікінці, з заходу поляки, а рештки української армії збились в мішок, або так званий чотирьохкутник смерті. В містечку Любарі сталася остання катастрофа. «Героями» її були повстанські отамани, що зі своїми частинами входили в склад армії УНР: Данченко, Волох і Божко. Волох і Данченко приходили в штаб Петлюри і заявили, що роля головного отамана скінчена, що з трьох ворогів (большевиків, денікінців, поляків) треба вибирати для миру одного, бо з усіма битись не можна.

Вони вимагали, щоб Петлюра передав їм владу, а вони перейдуть до большевиків. Їх було вигнано. Петлюра дав потім наказ арештувати їх, а їх частини обеззброїти, але, захопивши на пошті державну військову скарбницю, отамани з 1-го на 2-ге грудня перейшли зі своїми частинами на другий беріг річки Случа і звідти знов почали вимагати свого. Не було кому їх вгамувати і Петлюра 2 грудня виїхав автом до м. Чорторії. Січові Стрільці, відступаючи перед наступом денікінців, 2 грудня були розпущені постановою стрілецької ради «до кращих часів»³.

С. Петлюра тяжко переживав те, що сталося під Любарем. Він не раз повертався думкою до тих днів і, мабуть, зовсім не випадково у праці підсумкового характеру, присвяченій патріотизму, з гіркотою порушував перед усією нацією риторичне питання: «Хіба не в тому трагедія України, що одні вмирають голодною смертю в холодну зиму під Любарем, а інші обкрадають мертвих і тікають на чолі з чорною совістю нашої історії – Волохом – до ворога, поповнюючи ряди катів України?..»⁴.

Безпосередній учасник усіх тих подій – з переїздами, нарадами, грою на перехоплення ініціативи – І. Мазепа детально описав бачене, пережите. Але його праця не змінює загальної картини, накиданої М. Шаповалом, а скоріше робить її ще фатальнішою⁵.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 141–160.

² Шаповал М. Назв. праця. – С. 163.

³ Там само. – С. 166.

⁴ Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 97.

⁵ Мазепа І. Назв. праця. – С. 141–160.

Так звана Любарська катастрофа сталася саме в той день (такий вже фатум історії!), коли місія А. Лівичького у Варшаві задекларувала «союз з Польщею».

Стало зрозумілим, що єдиним подальшим маршрутом Голови Директорії і Головного отамана військ УНР залишалася та ж таки Польща¹. При цьому варто зауважити, що О. Назарук, не вдаючись до подробиць (він давав слово не розголошувати їх), твердить: «Петлюра мав звязок з Пилсудським уже тоді, коли про се нікому не снилося»².

М. Шаповал і І. Мазепа вважають, що С. Петлюра готувався до від'їзду з України заздалегідь. Так, ще 1 грудня 1919 р. він надав високі повноваження своєму ад'ютантові сотнику Ф. Крушинському, якого відрядив до Варшави³. Сам Головний отаман, про людське око, виявляв вагання та чекав настійніших «вимог». Пізніше, в одному з дипломатичних листів С. Петлюра твердив, що питання про його від'їзд за кордон було вирішене на нараді в Любарі 3 грудня 1919 р. І. Мазепа заперечує це і наголошує, що така урядова нарада за участю військових відбувалася в Чорторії 5 грудня 1919 р.⁴

І. Мазепа, який всі останні дні перебування С. Петлюри в Україні був поруч з Головним отаманом, і, власне, перейняв від останнього повноту влади в українському проводі, спростовує дані, які містяться у праці О. Доценка. Колишній ад'ютант С. Петлюри писав, нібито Головний отаман, від'їжджаючи за кордон, «давав останні розпорядження правительству про те, що мають робити на Україні, про звязок та про план своєї роботи за кордоном»⁵.

Голова уряду зазначає: «Які він (С. Петлюра. – В. С.) мав плани, покидаючи Україну, мені осталося невідомим. Від'їхав спокійний, мовчазний. Ані слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон»⁶.

У ганебному фіналі «отаманування» С. Петлюри М. Шаповал нічого дивного не бачить. Навпаки, він вважає його цілком логічним, зважаючи на політичну еволюцію цього діяча: «Так скінчилася босва кар'єра головного отамана, яку він почав як революційний отаман, соціал-демократ – марксист, а скінчив безпартійним патріотом, націоналістом і диктатором, що «сам» прийняв на себе відповідальність «за все». Згубивши союз з українськими селянами і робітниками, він знайшов союз з Пилсудським і польською шляхтою. Новим своїм союзникам він залишився вірним значно довший час, ніж першим, а власне аж до трагічної смерти...

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 164; Мазепа І. Назв. праця. – С. 163.

² Назарук О. Назв. праця. – С. 228.

³ Доценка О. Літопис Української революції. – Львів, 1924; Т. 2. – Кн. 5. – С. 380; Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 208.

⁴ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 163.

⁵ Див.: Доценка О. Назв. праця. – С. 350.

⁶ Мазепа І. Назв. праця. – С. 165.

5 грудня в Чорторії скінчилась легенда Головного отамана Петлюри знищенням УНР. Коли провід УНР зрікся революційних засад і гасел і зрікся союзу с революційними повстанцями – це було початком переходу його до занепаду. Об'єктивно цей факт був зреченням засад української революції. Нова політика проводу УНР (Петлюри, с-деків і військовиків) дуже рижнилась від гетьманщини і денікінщини як політика буржуазної демократії, але все-таки була вже контрреволюційною. Не тому, що вона йшла проти московських більшовиків, а тому, що йшла проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу, проти Трудової Ради», проти влади українських селян і робітників, під прапором якої йшли повстання селян, що билися «проти більшовиків за свою радянську владу». Народ покинув провід УНР...

Але за що? Чому? За перехід проводу УНР направо»¹.

Листопадова катастрофа – поза всяким сумнівом – найтрагічніша сторінка історії Української революції. Чимало істориків узагалі вважають її остаточною межею боротьби за національне відродження, власну державність, незалежність України.

Відступ денікінської армії приніс нові проблеми для УГА. Розрахунок на те, що замирінням із білогвардійцями вдасться бодай на якийсь час здобути перепочинок, підлікуватися, переформуватися виявився безпідставним. Уже на початку грудня частини Української Галицької армії почали переводитися для відпочинку до новопризначеного району Балта–Миколаїв–Херсон–Одеса. Така передислокація створювала загалом сприятливі можливості для відновлення сил вояцтва (продовольчі ресурси, сприятливий клімат, незаражений тифом терен тощо), але погіршувала військово-стратегічне становище УГА, віддаляючи її від Галичини.

Зрештою, і цей план вдалося реалізувати лише наполовину. З приходом денікінців рух паровозів на залізницях через відсутність палива майже припинився, тому швидка передислокація великого військового контингенту стала практично неможливою. Виникла реальна небезпека розпорошення сил. Стало очевидним, що «розтягнуті» на довжелезних комунікаціях частини стрільців (з великою кількістю хворих), обози і техніку в разі потреби було б дуже важко зібрати в одне ціле, швидше за все – неможливо. Тому Н. Шиллінг видав наказ припинити передислокацію. Оскільки Добрармія й сама розпоряджалася досить обмеженими ресурсами, УГА отримала від неї лише незначну, дуже далеку від задоволення найнагальніших потреб допомогу в ліках, обмундируванні та продовольстві. З поразками денікінців, що і далі наростали, автоматично зменшувалася і матеріальна допомога з боку Антанти.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 164.

За таких обставин до кінця 1919 р. не вдавалося спинити епідемію тифу. Протягом двох тижнів після укладення галицько-денікінського договору до штабу війська Новоросії постійно надходили повідомлення, що близько 50% особового складу УГА охоплені тифом, а лікарів в ній майже не залишилося. Лише в II корпусі з 28 листопада по 9 грудня кількість хворих старшин зросла зі 100 до 144, а стрільців з 3290 до 4000. Така ж тенденція спостерігалася і в III корпусі, де на кінець грудня число «тифозників» досягло 1,9 тис. Особливо погіршилося становище в бригаді УСС, де раніше пошесть лютувала значно менше. Тут від тифу щоденно вмирав один старшина та шість стрільців. Поряд з цим виникла нова загроза щодо поширення вірусу чорної віспи та дизентерії¹. Незважаючи на покращання медикантосного забезпечення, рятувати хворих та зупинити епідемію було важко через неможливість передислокації у незабруднені від тифу райони. Крім того, при транспортуванні вмирав один з трьох–чотирьох хворих стрільців.

У 1918–1919 рр. галицький уряд багаторазово порушував питання про повернення українських полонених з Італії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Австрії та інших країн Європи, де вони опинилися, коли були мобілізовані і воювали у складі австро-угорської армії під час Першої світової війни.

Деякі сподівання на часткове вирішення проблеми давали проведені 9–13 грудня 1919 р. в Одесі за посередництвом командування Добармії переговори між О. Микиткою та Г. Ціріцом, з одного боку, та представниками англійської і американської місії, з другого. Внаслідок досягнутих на них домовленостей до європейських урядів надіслали відповідні декларації, а також було розроблено комплексний план допомоги Галицькій армії². Однак невдовзі Антанта втратила інтерес до цієї проблеми, а відтак й згадані домовленості не були реалізовані.

Після укладення договору структурна реорганізація та переозброєння УГА в складі російської Добровольчої армії здійснювалися повільно та мали незначні наслідки. Тому галицькі частини фактично зберегли свою організаційну цілісність. Лише в середині грудня галицькі корпуси почали перетворюватися на дивізії, а бригади на полки, за якими, проте, залишалися старі порядкові номери.

Щоб запобігти можливим конфліктам у місцях спільної дислокації галицьких і добровольчих частин, запроваджувалося чітке розмежування їхніх компетенцій. Незалежно від приналежності до тієї чи іншої армії їхнім командиром ставав старший за званням офіцер, який, у разі потреби, також міг виконувати функції цивільної влади.

¹ Левицький О. Назв. праця. – С. 13 – 23; Назарук О. Назв. праця. – С. 216–217.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 129, 131, 138, 140, 149, 150.

Найглибші зміни відбулися в керівних органах УГА, які здійснювалися на основі домовленостей про «налагодження зв'язків» між штабами армій. Уся діяльність Начальної команди була поставлена під контроль групи з дев'яти денікінських офіцерів на чолі з полковником Самборським і в ній запанувало «двовладдя». Поряд із цим, по три представники Добрармії з'явилися у керівних структурах галицьких корпусів і бригад, а також менших підрозділах¹. Засилля денікінців у галицьких частинах дедалі зростало, що посилювало невдоволення з боку стрілецтва. Далеко не в усьому відповідають дійсності твердження деяких мемуаристів, нібито денікінське командування «знало зміст душі Галицької армії» та проявляло «велике зрозуміння й охоту до помочі»². Незважаючи на зовнішню прихильність, воно рішуче і цілеспрямовано проводило курс на повне підпорядкування УГА, яка незабаром могла повністю «злитися» із Добрармією, точніше – розчинитися в ній.

З погіршенням ситуації на денікінсько-більшовицькому фронті перспектива дотримання угоди між Добрармією та УГА дедалі зменшувалася, що, своєю чергою, надавало галицькому командуванню більших моральних підстав для свободи дій. За таких умов, за наказом начальника штабу генерала Г. Ціріца від 20 листопада 1919 р. розпочалася реорганізація Начальної команди за німецьким зразком. Команда була поділена на три відділи: оперативний, матеріальний та загальний, які, відповідно, очолили отамани Н. Ціммерман, Зеєгорш і О. Лисняк. На відповідний кшталт почала здійснюватися перебудова корпусних структур, проте її не встигли завершити.

З від'їздом галицького уряду за кордон Начальна команда була змушена взяти на себе, крім військово-стратегічних, виконання ще й політичних функцій. Коли М. Тарнавський тимчасово замінив на посаді командувача армією О. Микитку, першим його наказом від 17 грудня 1919 р. стало створення при Начальній команді «на час відсутності Диктатора» політичної референтури «як дорадчого органу Начального Вождя». Її очолив голова радикальної партії, відомий галицький діяч І. Макух.

Поряд з цим, Начальна команда була змушена вживати активних заходів для розшуку місця перебування Є. Петрушевича та налагодження з ним сталого зв'язку. 2 грудня 1919 р. у Відень на ім'я посла В. Сінгалеви́ча була направлена телеграма з проханням «подати... до відома, де знаходиться Диктатор». У посланні йшлося про те, що він або інший наділений відповідними правами член уряду «повинен якнайскорше прибути до Одеси для подальшого проведення політичних переговорів з правительством Денікіна»³. І надалі в листуванні та через спеціальних кур'єрів військові чини переконували

¹ Козацький голос. – 1919. – 16 грудня.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 129.

³ Див.: Левицький О. Назв. праця. – С. 168, 173.

політичний провід ЗУНР у необхідності перебування його представників в Одесі для ведення переговорів з Антантою з питань повернення українських полонених, матеріального забезпечення армії та з інших проблем військово-політичного характеру. Документальні матеріали дозволяють стверджувати, що Є. Петрушевича регулярно інформували про стан Української Галицької армії, зміни в командуванні, настроях вояцтва тощо, але він практично самоусунувся від керівництва військом¹.

З середини листопада 1919 р. військово-стратегічне становище УГА ставало дедалі критичнішим. Зі сходу денікінський фронт танув під тиском Червоної армії, із заходу почали знову загрожувати польські війська. На півдні стояли «нейтрально-ворожі» румуни. Толерантні раніше стосунки із загонами повстанців тепер змінилися на відверто ворожі.

Особливо насторожено галицьке командування слідувало за поляками, які, спираючись на домовленості з С. Петлюрою, А. Лівичким та іншими провідними діячами УНР, наприкінці 1919 р. почали виявляти не лише політичну, а й військову активність.

Відтак, щоб «оминути проливу крові та безпорядків», уже 16 листопада вони ввійшли до Кам'янця-Подільського. В місті було заарештовано більше сотні галицьких офіцерів та старшин. Запобігаючи можливим сутичкам на фронті, генерал Н. Шиллінг наказав, щоб у випадках зустрічі з польськими частинами галицькі підрозділи «не входили з ними в бої», а повідомляли, що вони є «частиною збройних сил Півдня Росії» і вважають поляків за «союзників в загальній боротьбі з більшовиками». Після цього, на прохання Начальної команди, було видано ще одну директиву, яка спрямовувала на таке планування військових операцій, яке б запобігало зіткненню УГА та польських частин².

Союз з А. Денікіним змінив ставлення до УГА з боку українського населення Наддніпрянщини. На ґрунті взаємної неприязні знову почали виникати збройні сутички. Селян гостро карали за напади на вояків. Наприклад, за вбивство чотирьох галицьких стрільців та крадіжку військового майна мешканцями сіл Біликівка та Майдан Головчинський тут було зруйновано три хати та вистрілено до 120 набоїв (отже, не виключено, що були людські втрати). Вислана після цього делегація селян запевнила командирів у своїй лояльності до Галицької армії³.

На подібному ж тлі періодично вибухали і збройні конфлікти з повстанцями, що представляли чисельні «самостійні республіки». Про це промовисто засвідчив конфлікт з «батьком» Шепелем, який, зібравши загін із близько 2 тис. крісів, 50 кулеметів і шести гар-

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 132– 133.

² Там само. – С. 143 – 145.

³ Там само. – С. 123.

мат, почав грабувати розташовану в Хмельнику базу УГА. За наказом штабу Військ Новоросійської області «для наведення порядку» 8 грудня Начальна команда вислала сюди панцерник та 20 вояків. Але цих сил не вистачило для виконання завдання. Більше того, в ніч на 25 грудня Шепель без перешкод зайняв Вінницю, де вивісив жовто-блакитний прапор, а галичани без опору залишили місто. Щоправда, частина стрільців приєдналася до шепелівського загону¹.

Всупереч союзницьким домовленостям через різке погіршення ситуації командування Добрармії було змушене кинути галицькі частини на протибільшовицький фронт. 4 грудня 1919 р. Начальна команда спрямувала на Бердичів I корпус УГА, в якому залишилося лише 660 вояків.

Подавши рапорт про небоєздатність цього підрозділу, його командант, полковник Шаманек, пішов у відставку. Тому галицький корпус підпорядкували групі денікінського полковника Зеленецького. Ціною великих втрат їй вдалося закріпитися на бердичівській міській залізничній станції. Все місто можна було захопити лише за умови додаткових частин, але вони не надійшли².

Через чотири дні внаслідок бойових втрат, а, головню, дезертирства, особовий склад I корпусу зменшився удвічі. Таким чином, дві його бригади фактично припинили існування, тому виникло питання про остаточне розформування корпусу. Зважаючи на цей сумний досвід, а також жалюгідний стан інших частин УГА, стало зрозумілим, що їхнє направлення на фронт не має жодного сенсу, бо є зарані про-
грашним.

Небезпечі повної катастрофи Української Галицької армії вже не міг запобігти і загальний відступ Добровольчої армії, який розпочався 23 грудня 1919 р. Галицькі війська отримали наказ прикривати Вінницю, а після зосередження в районі Жмеринка–Вапнярка мали передислокуватися на південь, до Бірзули. Цей відхід став одним з найтрагічніших в історії УГА і фактично останньою оперативнотактичною операцією, яку вона провела як цілісна військова формація. Відступ не міг бути здійснений залізничним транспортом, де, зокрема, через корупцію ціна на один вагон досягала 60 тис. крб., а за право отримати потяги точилися конфлікти з денікінцями. Перевозити артилерію, майно, піхоту ґрунтовими дорогами було надзвичайно важко³.

У найжахливішому становищі опинилися хворі галичани, що під загрозою зброї відмовлялися відступати разом з денікінцями. Багато з них змушені були залишитися серед місцевого населення. Таку ситуацію С. Шухевич порівнював зі «станом того нещасного роз-

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 132.

² Див.: Левицький О. Назв. праця. – С. 179; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 124, 126, 132, 140, 143.

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 137.

битка, який остався сам-один на розбурханому океані й бачить, як його товариші, спокійні і безпечні, на великому кораблі відпливають у далеку даль»¹. Численні мемуаристи досить яскраво зобразили це трагічне явище. Зокрема, С. Бородієвич відзначав, що «стрільці дуже просилися, щоби їх не оставляли, але на підводи треба було взяти і харчі, і саперське знаряддя». За його твердженням тоді в дорозі загинуло до 50% особового складу УГА². Нерідкими були факти, коли у запасних вагонах виявляли повно замерзлих трупів. Так, лише випадок врятував життя 14 бідолахам з ампутованими руками чи ногами, які кілька днів просиділи в запломбованому вагоні на станції Крижопіль³.

Назва історико-публіцистичного твору «Поїзд мерців», що був написаний учасником подій, відомим письменником Юрієм Шкрумеляком, влучно передає містерію цього «відступу-похорону»: «Стрільці йдуть з лопатами, вибирають м'якше місце... Лунає наказ: «Виносити мерців!... Списати по картці ім'я, назву, ступінь!...» Командант дає знак; скидають трупи в ями, засипають землею, снігом...»⁴.

Виснаження сил і нелюдські умови існування не могли не позначитися на морально-психологічному стані галицького вояцтва.

Це, з одного боку, проявилось в посиленні впливів денікінської пропаганди, коли стрільці починали мимоволі піддаватися закликам вступати до Добровольчої армії. В поширюваних з цього приводу чисельних листівках і відозвах запевнялося, що «лише в ній» кожен може «свободно жити, як вільна людина», або виїхати до Галичини⁵. Водночас, денікінське командування намагалося всіляко переконати українське населення та різні дипломатичні місії, що приєднана УГА сумлінно виконує його накази і знаходиться у високому бойовому стані.

З іншого боку, переконуючи в неможливості воювати під гаслами «єдиної та неділимої», Голова Директорії і Головний отаман С. Петлюра та командувач військами УНР М. Омелянович-Павленко у своїх зверненнях закликали вступати до регулярних і повстанських військ, що діяли в Наддніпрянщині. Опинившись у черговій «змові орієнтацій», стрільці почали вливатися до загонів різних отаманів, які потребували фахових сил.

Посилювався і вплив більшовицької агітації, яка вміло використовувала гасла відновлення української державності. Так, 26 листопада 1919 р. московське радіо повідомляло, нібито 2 тис. галичан вже перейшли на бік Червоної армії, хоча за даними Начальної Команди

¹ Шухевич С. Назв. праця. – С. 134.

² Бородієвич С. Назв. праця – С. 50, 54.

³ Галан В. Батарей смерті. – Нью-Йорк, 1968. – С. 113.

⁴ Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картина жертв і трудів. – Львів, 1922. – С. 54–55.

⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 159.

таких осіб могло бути лише кілька десятків¹. У виданому 2 грудня 1919 р. наркомом військових і морських справ Л. Троцьким наказі зазначалося, що радянські війська, що наступають, мають завдання «не поневолити Україну, але визволити її». Цей документ запевняв, що «Незалежна вільна Радянська Україна» буде вирішувати «сама, як вона повинна жити з Радянською Росією»². Поширення таких ідей серед стрілецтва готувало підґрунтя для наступного союзу між УГА і Червоною армією.

За таких військово-політичних умов нова хвиля дезертирства досягла небачених розмірів. Вона неухильно зростала, починаючи з моменту укладення договору з Добрармією, і досягла апогею, коли галицькі частини кинули на протибільшовицький фронт. З'явилися і нові риси: якщо раніше з війська втікали поодинці або удвох, то тепер бойові лави почали залишати цілими групами. Так, наприклад, в ніч перед згадуваним наступом групи В. Зелінського (4 грудня) з I корпусу втекло 19 підстаршин і 72 стрільці, які захопили із собою кулемети, 19 коней та інше майно. За короткий час перебування цієї частини на фронті її становище погіршилося катастрофічно. У звіті за 18 грудня зазначалося, що через моральний стан і настрої корпусу та «перенасиченість» району його розташування «всякого роду агітацією» втеча з війська сягнула небувалих масштабів³.

Версії та гіпотези, що висуваються «заднім числом» як альтернативні скоєному командуванням УГА (а їх чимало), гадається, всерйоз сприймати не варто. По-перше, – що сталося – те сталося, колесо історії назад не повернути і не перевірити можливості реалізації інших варіантів розвитку подій. По-друге, неупереджений аналіз ситуації доводить, що обнадійливих, реальних альтернатив вона в собі об'єктивно просто не несла. І все ж, мабуть, більше з морально-ідеологічного боку однозначно оцінити договір між УГА і денікінцями непросто, швидше за все – неможливо.

Українське командування розуміло, що Добровольча армія з кожним днем дедалі перетворюється на «живий труп». Однак воно, водночас, також усвідомлювало, що, падаючи, цей «група» може розчавити Галицьку армію.

Під тиском більшовиків добровольці відступали через український фронт, де знекровлені тифом галицькі частини були нездатні на будь-яку протидію. Якби вони спромоглися протриматися хоча б шість–сім тижнів, то потреба у галицько-денікінському союзі відпала б сама собою. Проте не було впевненості, що за цей час вони не будуть повністю розтрошені, загинуть.

Історики дають різні оцінки союзу між Галицькою армією і А. Денікіним, кваліфікуючи його навіть «поворотною подією нової

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 131.

² Там само. – С. 130.

³ Там само. – С. 124.

української історії»¹. Важливо підкреслити, що М. Тарнавський та Начальна команда УГА від самого початку розглядали союз з добровольцями як вимушений крок і тимчасовий маневр. Вони вважали своїм головним завданням будь-якою ціною зберегти армію для подальших змагань за українську державність і, насамперед, у боротьбі проти Польщі за звільнення Східної Галичини. Ціною величезних зусиль та неймовірних втрат, у тому числі і моральних, поставлену мету у той конкретний момент бодай частково було досягнуто². Однак ніяк не можна скидати з рахунку й того, що перехід Української Галицької армії у табір денікінців остаточно розбив соборницький фронт українства, наніс непоправного удару по соборницькому процесу взагалі, привів навіть до формальної денонсації Акта злуки від 22 січня 1919 р.³

Галицька армія становила переважну частину військового потенціалу УНР 1919 р. Однак поряд з нею існували й частини, сформовані з наддніпрянців. Під кінець року вони опинилися в особливо скрутному, по-суті у безвихідному становищі. Але, не бажаючи примиритися з поразкою, здатися на ласку переможців, борці за українську ідею, українську справу на засіданні уряду з участю командувачів військовими частинами 6 грудня 1919 р. ухвалили рішення розпочати похід тими збройними силами, що збереглися, у запілля ворога. Було також ухвалено, що у ворожому тилу, але окремо від військових груп, буде перебувати й уряд, який делегує до кожної дивізії своїх політичних референтів – П. Феденка, В. Скляра, Ю. Чубука, М. Герасима, Загурського, М. Левицького і В. Савенка³. Вони мали провадити політичну роботу серед населення й підгримувати зв'язок з Радою міністрів.

Загальна та й військова ситуація була вкрай складною. Армія УНР танула буквально на очах, і залишалось незрозумілим, наскільки вона готова до походу, до будь-яких серйозних бойових операцій. Епідемія тифу, хоч дещо й вгамувалася, продовжувала виривати з рядів бійців усе нові жертви. Саме тоді захворів і головнокомандуючий Дієвою армією, популярний у військах В. Тютюнник (невдовзі, 19 грудня 1919 р., він помер). Військове командування відверто висловлювало невдоволення від'їздом С. Петлюри за кордон (Головний отаман не знайшов за можливе навіть попроситися з ним)⁴.

Однак часу на роздуми, на збори не було зовсім, і того самого дня армія залишила Чорторий.

Вважаючи Зимовий похід українських військ проявом партизанщини, тодішній прем'єр українського уряду І. Мазепа водночас відрізняє його від типової отаманщини. Пройшовши через багато

¹ Нагаєвський І. Назв. праця – С. 319

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 136, 146.

³ Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Назв. праця. – С. 176.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 166.

регіонів Правобережжя, не маючи при тому підпільних баз, Українська армія виявила організованість, дисциплінованість, свідомість. Порівнюючи її дії з поведінкою повстанських загонів під проводом Н. Махна, М. Григор'єва, Зеленого, отаманів О. Волоха й Ю. Божка, Ю. Тютюнника, політичний діяч доходить висновку: «На тлі загальної стихійності та неорганізованості партизанського руху на Україні Зимовий похід був носієм організованості та свідомості. Тим часом як на широких просторах України гуляла отаманська свобода, в армії Зимового походу ми бачимо єдину волю командування. Там панувала організаційна роз'єднаність та ідеологічний хаос, тут строга дисципліна й послідовна вірність революційному прапорю Української Народної Республіки.

Зимовий похід був найвищою точкою організованої акції, на яку спромоглося в той час (після листопадової катастрофи 1919 р.) наше громадянство»¹.

У цьому висновку-визнанні привертає увагу такий принциповий момент – І. Мазепа вважає відповідною революційним ідеалам українства лише боротьбу армії Зимового походу. Значить, всі інші прояви повстанської боротьби логічно визнати відходом від цих ідеалів або ж об'єктивно малоефективними, якщо, навіть, не шкідливими для української справи: «Такий стан партизанського руху, очевидно, був не в інтересах української боротьби. Коли б ті великі ріки крові, що були пролиті українськими повстанцями в боях із ворогами України, були пролиті на фронті *організованому*, то напевне були б інші наслідки наших визвольних змагань»².

На момент ухвалення рішення про перехід української армії в денікінський тил вона налічувала близько 10 тис. чоловік³.

Прорвавши фронт між Козятином і Калинівкою, українські вояки за тиждень дійшли до Липовця. На територіях, що перебували в руках денікінців, панували безладдя й хаос.

Досить швидко з'ясувалося, що серед галичан, які в листопаді перейшли під командування А. Денікіна, дедалі більше посилювалися настрої до зворотного кроку – об'єднання з наддніпрянцями. Було навіть споряджено спеціальних делегатів (Д. Сухенко і М. Балицький), які в Липовці обговорювали це питання з І. Мазепою. Сам процес, розпочавшись в умовах розвалу денікінського фронту без великих ускладнень і перешкод, до певного моменту тривав успішно.

22 грудня 1919 р. до Вінниці прибула делегація від Наддніпрянської армії. На цей час денікінці залишили Вінницю, відступаючи на південь під натиском більшовиків. Останні не встигли захопити місто, хоча це могло статися кожної миті. Тому переговори були короткі, і вже 24 грудня сторони підписали договір про злуку обох ар-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 139.

² Там само.

³ Там само. – С. 165.

мій. Згідно з цим договором до уряду УНР мали ввійти по одному представникові від Наддніпрянської і Галицької армій. Командуючим об'єднаної армії повинен був стати М. Омелянович-Павленко, начальником штабу – галичанин, за вибором командуючого у порозумінні з Начальною командою УГА, головним інтендантом намічався галичанин, його помічником – наддніпрянець.

Уже наступного дня про реакцію на досягнуту угоду командування УГА повідомило уряд УНР: «Галицька українська армія переходить з днем сформування уряду УНР в його повне розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добрармією має наступити в найкоротшому часі, в моменті, в якому уряд УНР і Начальна Команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть се за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА домагається від уряду УНР реабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського (відсторонений від командування Є. Петрушевичем за листопадову угоду з денікінцями, Тарнавський знову перейняв на себе колишні обов'язки 17 грудня у зв'язку з хворобою на тиф генерала Микитки) перед українським народом»¹.

Договір про об'єднання Наддніпрянської і Галицької армій було затверджено на засіданні уряду УНР 29 грудня 1919 р. З цього приводу навіть було видано відповідну відозву. В ній, зокрема, говорилося: «Оповідяючи громадян України про радісну подію – злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України, Народне Правительство вірить, що віднині ніяка ворожа інтрига не розіبه братерської єдності обох частин українського народу. Народне Правительство одною з перших своїх задач ставить заключення миру з Совітською Росією на умовах признання нею самостійності нашої Республіки і невмішування у внутрішні справи України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народньої Республіки українське зєднане військо і весь український народ повинні вжити всі свої сили, щоб вигнати панську армію генерала А. Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні порядки». І далі: «Галицькі вояки! Нехай не буде серед вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою, поки ваша наймиліша вітчизна Галицька Земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України»².

Усі ці факти давали підстави для оптимізму. «Отже, справа об'єднання армій стояла неначебто на добрій дорозі, – констатує І. Мазепа. – І коли б після підписання договору Галицька армія негайно вирушила на схід для з'єднання з армією Наддніпрянською або,

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 172.

² Там само. – С. 179.

навпаки, Наддніпрянська армія змінила свій напрямок і повернула в район розташування галицьких частин, то об'єднання могло стати фактом. Але до цього не дійшло. Галицька армія в її тодішньому стані була мало рухлива і взагалі непривичасна для партизанської боротьби. А Наддніпрянська армія мусіла в цей час якнайшвидше посуватися на схід, щоб відірватися від денікінців і тим уникнути небезпечних з ними боїв. Крім того, про самий факт підписання договору командування Наддніпрянської армії, через комунікаційні труднощі, які тоді панували на Україні, довідалося лише 3 січня 1920 р. ...»¹

Зволікання ж з конкретними діями оберталися очевидними втратами. В умовах спішного відступу з Правобережжя денікінців і явної переваги Червоної армії, що просто не встигала через брак сил займати великі території, для українських армій виникли сприятливі обставини, які давали змогу реально сподіватися на оволодіння ситуацією. Нагальним завданням стало відновлення регулярного фронту. Однак цього не сталося. Навпаки, події почали розвиватися майже за законами детективного жанру. Командування УГА поділилося на три табори: прихильників об'єднання українських армій, прихильників союзу з А. Денікіним і прихильників укладення угоди з більшовиками. У районах, що звільнялися від денікінців, поширювалися радянськості тенденції, уособлювані, крім більшовиків, боротьбистами. Природно, ніякої координації дій не могло бути, а сепаратні ініціативи кожного дня вносили істотні зміни у взаємовідносини, позначалися на перспективі розв'язання щонайважливішого питання військового будівництва. Уряд жодної можливості вплинути на безконтрольний, непередбачуваний процес не мав, хоча мало не щодня на різних нарадах (склад їх так само без кінця змінювався) обговорював армійські новини, намагаючись реагувати на них відповідними постановами. Втім, і останні виробити вдалося далеко не завжди.

Тимчасом на тлі загальної невизначеності та чергового ускладнення внутрішньої і зовнішньої ситуації партійно-політична боротьба навколо УГА дедалі загострювалася. Це, насамперед, знайшло прояв у посиленні намагань різних політичних сил використати її військовий потенціал у своїх інтересах. За ідейним духом, що панував серед галицьких офіцерів і стрільців, найближче до них стояли наддніпрянські «боротьбисти».

На відміну від РКП(б) і КП(б)У, які дотримувались інтернаціоналістських засад у політиці, радикальна частина колишніх українських есерів, незважаючи на статус урядової партії (її представники входили до Ради народних комісарів УСРР) і комуністичну орієнтацію (з серпня 1919 р. вона офіційно іменувалася Українська комуністична партія(боротьбистів)), поставала як послідовний захисник україн-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 173.

ської самостійності і на цій основі офіційно відкрито конфронтувала з більшовиками, відверто їх викривала. «Боротьбисти» мали свої повстанські загони та збиралися об'єднати їх у червону українську армію, тому залучення нв їх бік УГА мало певну перспективу. Лідер російських лівих есерів О. Власов, своєю чергою, запевняв про особливу прихильність своєї партії до галицького вояцтва та висував проекти можливого союзу з ним. Анархісти також виношували плани приєднання до них частин УГА.

Проте загальна військово-політична ситуація зумовлювала посилення в Галицькій армії пробільшовицьких орієнтацій, що, врешті, спричинило розкол армії. В другій половині грудня 1919 р. колегія галицьких офіцерів увійшла в тісні зв'язки із головою підпільного Подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилею. В ході проведених переговорів вона, по суті, стала на регіоналістську платформу, відмовившись від перспектив боротьби соборницьким фронтом. Ідеологічний аспект проблеми зводився до того, що УГА як екстериторіальна військова формація, безпосередньо не зацікавлена (нейтральна) у розвитку політичних подій у Наддніпрянській Україні. Після відновлення боездатності вона мала стати надійним союзником Червоної армії та разом з нею визволити Галичину від польських займанців¹.

Тяжіння частини галицьких офіцерів до союзу з більшовиками посилювалося із відходом Дієвої армії УНР від місця розташування УГА. Зважаючи на це, І. Мазепа в листі до М. Омеляновича-Павленка писав, що військо «ні в якому разі не може розпустити себе», а має «твердо стояти на позиції української самостійності». Підкреслюючи, що більшовики приваблюють галичан обіцянками негайного походу на Польщу, прем'єр пропонував прискорити проведення українськими арміями спільних бойових операцій². Між Дієвою і Галицькою арміями підтримувалися постійні зв'язки через кур'єрів. В одній із останніх депеш, яку штаб армії УНР у кінці грудня 1919 р. надіслав до Начальної Команди УГА, відзначалося, що «з цілком зрозумілих причин злука не може відбутися в скорому часі». В ній констатовалося продовження практики, коли уряд нав'язує військовим не завжди виважені рішення, а також висловлювалася стурбованість з приводу поглиблення в УГА пробільшовицьких настроїв. Відтак наддніпрянці пропонували створити спільний військовий орган як перший крок до реалізації договору від 24 грудня 1919 р.³ Отже, на критичній стадії Української революції, коли наддніпрянські та галицькі політичні кола фактично припинили пошуки шляхів до згур-

¹ Див.: Гірнак Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1929 р. – Нью-Йорк, 1959. – С. 13–19.

² ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 1–4.

³ ЦДАЛ. – Спр. 32. – Арк. 2–3.

тування національних сил, саме армія ще деякий час продовжувала виступати чинником відновлення боротьби соборницьким фронтом. Але ці тенденції були серйозно підірвані, коли напередодні нового 1920 р. Начальна Команда УГА залишила Вінницю і разом із добровольчими частинами подалася на Південь. Згідно з проведеним пізніше обліком, у місті було залишено 8743 хворих стрільців, а разом із вояками, що повинні були ними опікуватися, та цивільними всього тут перебувало близько 15 тис. галичан¹.

Доступні різного роду джерельні матеріали дозволяють стверджувати, що командування УГА свідомо залишило у Вінниці пробільшовицьки налаштованих офіцерів (серед них були і члени колегії), щоб шляхом компромісів вони могли рятувати небоездатне вояцтво. Саме ці офіцери, вже фактично невідконтрольні Начальній команді, за підтримки А. Хвилі утворили у Вінниці т. зв. Революційний комітет Української Галицької армії, який в історичній літературі став відомим під назвою «Вінницький ревком». До його складу ввійшли Г. Давид (голова), Н. Гірняк (заступник голови), І. Курах, С. Шухевич, А. Музичка, В. Чайківський, М. Угрин-Безгрішний та інші впливові діячі. Ревком відразу підпорядкував собі розташовані в районі Вінниця–Хмельник–Жмеринка–Немирів галицькі військові частини і бази.

Після інтенсивних переговорів у новорічну ніч 1920 р. Вінницький ревком та представники місцевих комуністичної, лівоесерівської та боротьбистської організацій підписали «союзний договір».

Згідно з його умовами Українська Галицька армія мала припинити відступ, розірвати союз із А. Денікіним та проголосити себе Червоною українською галицькою армією (ЧУГА). Викладені у цьому документі умови, крім одного принципово нового – партійно-політичного моменту, за характером формулювань виразно перегуквалися із положеннями відомої зятьківської конвенції. Зокрема, у ньому стверджувалося:

– ЧУГА зберігає стару форму внутрішньої організації та своє майно;

– після видужання хворих стрільців та проведення реорганізації ЧУГА вона входить до Червоної армії як «автономна військова організація і буде використана на протипольському фронті за визволення Галичини від польських займанців»;

– ЧУГА не може бути використана проти військ УНР чи проти українських повстанських загонів;

– для відпочинку та реформування ЧУГА зосереджується в районі Вінниці;

– командування Червоної армії забезпечує ЧУГА харчами, ліками, санітарним персоналом, а після реорганізації також і військовими ресурсами;

¹ Гірняк Н. Назв. праця. – С. 34.

– не бажаючи бути предметом спору між різними революційними угрупованнями України, ЧУГА створює свою власну комуністичну партію, яка буде здійснювати все політичне керівництво у війську;

– договір набирає правової сили відразу після ратифікації урядом України та центральними комітетами всіх революційних угруповань України¹.

Можна, звісно, ставити питання про правочинність документа, підписаного деякими місцевими політичними організаціями і офіційно не затвердженого державними органами, з одного боку, і ніким не уповноваженою, по суті, ініціативною групою військовиків (ревкому), – з іншого. Однак у революцій свої закони, свої уяви й про взаємостосунки різних сил, про практичну доцільність документів, що ухвалюються.

Нерідко юридичні формальності відходять на другий план, а то й взагалі на них не зважають. Так було і з вінницькою угодою – вона відповідала нагальним політичним потребам і тому відразу почала «працювати», «діяти».

Звісно, події останніх днів грудня 1919 р. не додавали галичамам святкового настрою. Зовсім навпаки – наростало почуття занепокоєння, невизначеності. Якщо раніше вони змушені були поневіритися нескінченними воєнними дорогами, відірвані від власних родин, батьківських домівок, та все ж відчували себе громадянами своєї об'єднаної української держави, то тепер в душі западала непевність, тривога. Більшість вояків дякували долі, що залишилися живими, однак зовсім не розуміли смислу свого подальшого існування, боротьби. Вони не уявляли ясно, які ідеали покликані боронити, якій справі служити, кому на користь підуть ті чи інші їх дії.

Не можна сказати, що у великому захваті від непростого розв'язання проблеми стосунків з підрозділами УГА було й червоне командування. Якщо воно й розуміло безперечний позитивний ефект від досягнутих домовленостей («безкровна перемога»), великої впевненості у тому, що надалі можна бути спокійними, не наступало. Тільки час міг показати, як поведе себе «поповнення» в прийдешніх випробуваннях, як проявить себе в бойових діях. А що такі будуть – у цьому сумнівів не було.

Війна ще не скінчилася. А значить і в 1920 році саме вона буде значною мірою впливати на зміст і характер життя нації, народу, людей...

¹ Гіряк Н. Назв. праця. – С. 24–25.

КІЛЬКА АБЗАЦІВ

ЗАМІСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЯ

На кінець 1919 року революційні процеси в Україні не лише пройшли більшу частину відведеного історією для них часового відтинку. Було подолано апогейну точку протиборства і потроху проступали контури того стану суспільства, в якому воно розвиватиметься тривалу, по суті, цілу епоху.

Звісно, можна з деякими застереженнями поставитись до висновків В. Винниченка, боцімто Українська революція вичерпала свій потенціал ще на початок року, а те, що було потім, передусім отаманщина, то вже якісно й сутнісно зовсім інші явища. Однак уже зовсім важко, практично неможливо не погодитися з тими авторитетними висновками, передусім у працях П. Христюка, М. Шаповала, які вважають любарську катастрофу незворотною точкою, після якої жодні зусилля прибічників Української Народної Республіки не могли істотно вплинути на перебіг подій, відвернути її остаточного краху.

Не зміг набрати достатньої сили соборницький процес, а відцентрові регіоналістські тенденції обернулися величезною шкодою для української справи.

Завдавши величезного нищівного удару по українській державності, денікінщина не змогла витримати смертельного двобою з радянською владою.

Розпочавши переможний похід мало не від стін Москви, Червона армія змусила білогвардійців, підтриманих Антантою, відступити не

лише з російських теренів, а й потіснитися з більшої частини України.

Відновлена в регіоні влада рад після тяжких випробувань, що випали на долю жителів України, одержала нові імпульси для масової підтримки. Навіть «воєннокомуністична» політика на тлі єдинонеділимських зазіхань і жорстоких спроб реставрації експлуататорських порядків видавалася прийнятнішою, в усякому разі такою, з якою можна змиритися, принаймні, доки воєнні дії не скінчилися.

Та впевненість, навіть надійність, солідність, з якою перемагали сили соціалістичної революції, створювали переконливе враження непохитності, спокою, до якого так прагнуло суспільство. І навіть уламки армії А. Денікіна, що закріпилися на Півдні України і в Криму, не справляли більше колишнього психологічного ефекту. Їх вигнання видавалося лише справою часу. Здавалося, що й будь-які інші зазіхання на радянський лад (передбачити їх наперед, звісно, було неможливо) приречені на неминучі невдачі й поразки.

На користь радянських сил говорило й те, що вони достатньо критично оцінили свою політику впродовж останнього року, зокрема в аграрному й національному питаннях, і порівняно оперативно стали на шлях пошуку нових рішень, подолання допущених помилок.

У справі органічного поєднання соціальних і національних чинників КП(б)У одержувала підтримку з боку значної частини своїх недавніх суперників – лівих елементів, частин українських соціалістичних партій, які щиро прагнули зробити свій внесок у прогрес України.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамович Р 234, 235, 237, 240, 246, 247
Авдієнко М. 18
Аверін В. К. 31, 262
Агапісв 182, 184
Азаров М. 378
Алексеев (Небудов) Ив. 237
Альтман 252, 253
Ангел 36, 227, 235, 242, 288, 301, 306, 349
Андрієвський П. М. 8, 63, 64, 119, 122, 130, 137, 169, 173, 176, 177, 181, 183, 184, 241, 327, 407
Аносов С. 378
д'Ансельм 105, 108, 121, 122, 124, 125
Антонов-Овсієнко В. О. 20, 28, 30, 32, 40, 283, 294
д'Анунціо Габріель 188
Артем (див. Сергеев)
Архипенко Є. 118, 120, 181, 183
Аршинов П. А. 284, 285
Афнер 242
Ачкасов Н. 376

Б

Балбочан (Болбочан) П. Ф. 28, 73, 89, 90, 117, 165, 203, 204, 205, 236, 241, 246, 304
Балицький М. 434
Бартелемі 198, 420

Бачинський Л. 45, 46, 47
Бачинський С. 112
Безпалко О. 234, 238, 330, 423
Бельгов 100, 102
Бербецький 347
Бертело 121, 122, 124
Беспечный Т. А. 284
Біденко 228, 242
Бізанц А. 340, 391
Білінський М. 118
Блакитний К. 134, 210
Боград 254, 256
Богун 74
Богунський О. (Шарий) 290
Боженко В. Н. 74
Божко О. І. 242, 424
Божок Ю. 434
Бондарівський 423
Борисов В. І. 258, 278
Боровик М. А. 284
Бородієвич Є. 310, 403, 404, 431
Борщак І. 109
Брегман 85
Бредов М. 341, 350, 353, 354, 355, 383
Брицький П. П. 203, 204, 205
Бубела П. 383
Бубнов А. С. 73, 102, 262, 266, 366
Будда 161
Будков Д. 214
Будьонний С. М. 247, 379, 380, 381
Буздальн С. Ф. 295
Буйон Ф. 124
Букреева Т. Т. 284

Бурачинський О. 45, 393, 415
Бурбига 295
Бурмага В. П. 258
Бутенко А. 259

В

Василенко М. В. 155
Верига В. 313, 316
Верніш 353
Верстюк В. Ф. 260, 261, 270,
284, 288, 289, 301
Верхола 236
Вершигора 288
Ведєнєєв Д. 154, 214
Винниченко В. К. 8, 12, 18, 19,
20, 21, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 38,
39, 40, 41, 43, 47, 49, 53, 55, 56,
57, 58, 63, 64, 73, 78, 81, 82, 84,
86, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98,
100, 103, 108, , 109, 113, 116,
117, 118, 119, 131, 132, 133, 134,
136, 137, 138, 141, 142, 144, 146,
150, 151, 152, 156, 160, 163, 165,
167, 168, 169, 176, 177, 180, 184,
185, 188, 189, 190, 195, 201, 202,
205, 206, 207, 212, 215, 216, 218,
219, 220, 221, 222, 223, 224, 225,
226, 227, 228, 244, 250, 312, 325,
345, 346, 348
Витвицький С. 45
Вишневецький Н. 28
Вівчаренко О. А. 314, 315
Вільсон В. 103
Вітик С. 45, 49, 322, 326, 327
Вітовський Д. 45, 208
Власов О. 437
Волинець 236, 288
Волицький В. 350
Волковинский В. М. 37, 284
Володимир Великий 47
Волох О. 129, 165, 171, 186,
205, 424, 434
Волошин 172

Вольф А. 339, 340, 343, 385, 409
Ворошилов (отам) 242
Ворошилов К. Є. 30, 32, 33,
262, 301, 364, 379, 380
Врангель 360, 364
Вязлов А. 155

Г

Гавришко М. 204, 205
Гай Ю. 214
Гайдєнрайх 73
Гайдук В. 377
Гайдук С. 377
Гайдукевич 393
Галаган М. 123
Галан В. 431
Галіп А. 110
Галлер Ю. 199, 306, 392
Ганжа І. Х. 273
Гарасевич М. 415
Гарібальді 224, 415
Гемпель 182
Герасим М. 433
Герострат 159
Гірняк Й. 391
Гірняк Н. 437, 438, 439
Гнатович В. 313
Головач Ф. В. 273
Голубенко М. 367
Голубович В. 66, 118, 119, 150,
176
Голубович Із. 322
Гольдельман 240
Гончар 288
Гончар Б. М. 105, 107, 109, 122,
124
Горевалов С. 316
Городня Н. Д. 105, 107, 109,
122, 124
Греков (Греков) О. П. 27, 63, 73,
105, 106, 107, 108, 109, 112, 121,
123, 176, 335

Григор'єв М. О. 99, 128, 129,
134, 190, 193, 194, 286, 291, 292,
293, 295, 296, 301, 306, 326, 434
Григоренко 123
Григоріїв Н. 149, 208, 330, 423
Гриневич В. А. 214
Гриневич Л. В. 214
Гришко 36
Грищенко 172
Гришин-Алмазов 105
Грушевський М. С. 59, 65, 132,
134, 141, 142, 144, 150, 152, 155,
168, 171, 172, 180, 189, 208, 237,
311
Гудзенко П. П. 257
Гуленко 288
Гулий-Гуленко 134
Гунчак Т. 238, 250, 251
Гусев-Оренбургский С. 237
Гутман 252, 253
Гуцол 36
Гуцуляк М. 310

Д

Давид Г. 438
Данченко 424
Дегтяренко П. 73
Денікін 37, 99, 106, 123, 124,
146, 190, 200, 206, 207, 279, 281,
310, 313, 325, 326, 331, 334, 342,
343, 345, 346, 348, 349, 350, 354,
356, 359, 360, 362, 363, 364, 365,
366, 367, 368, 373, 374, 375, 379,
383, 384, 386, 387, 388, 396, 397,
398, 400, 403, 404, 405, 407, 408,
409, 411, 414, 416, 417, 421, 422,
428, 429, 432, 434, 435, 436, 438
Дерев'яноко С. М. 315
Дибенко П. Ю. 286, 291, 292
Дідушок П. 116
Діяченко Я. 196, 198, 407
Добролюбов 295
Долежаль К. 404, 409

Дольницький М. 349
Дорман П. Є. 185
Дорошенківський 27
Дорошенко Д. І. 142, 155
Дорошенко П. 47
Дорошенко-Товмацький Б. 256
Доценко О. 312, 387, 398, 402,
404, 414, 418, 425
Драгоманов 420
Драхлер
Драхнер 252, 255
Дробніс Я. 35, 94
Дубовий І. Н. 204, 334
Думін О. 27, 313
Дяченко 204

Е

Енно Е. 90, 104, 105, 124
Ерле А. 405, 409

Є

Єгоров В. 365
Єгоров О. 379
Єфремов С. О. 48, 155, 163, 188

Ж

Жаботинський В. 249
Жуковський 176

З

Заболотний 242
Загородський О. 171
Загурський 433
Задов Л. 284
Залежский М. 283
Затонський В. П. 30, 31, 33, 34,
301, 366, 367

Зесгорш 428
Зеленецький 430
Зелений (Терпило) Д. 134, 288,
301, 302, 306, 341, 349, 356. 434
Зелінський В. 432
Зельницький 204
Землячка Р. 380
Зілінський І. 48
Зубенко 376

I

Іванов А. 263
Іларіон митрополита 161

K

Казимирів 172
Какурин Н. Е. 331
Калакура О. Я. 199
Калакура Я. С. 315
Каменський А. 32, 91, 93, 102,
412
Канев С. Н. 284
Капустянський М. 206, 308,
312, 320, 321, 331, 332, 336, 337,
338, 339, 340, 403, 423
Карахан Л. 91, 102
Карнаухов М. 376
Карпенко О. Ю. 107, 332, 346
Кашенко С. Г. 273
Квірінг Е. Й. 29, 30, 31, 32, 33,
35, 266
Керенський О. Ф. 154
Кін П. 262
Клемансо 125
Климент 288
Клочурак С. 44
Кнейдерман 252
Кобзар (див. Шевченко Т. Г.)
Ковалевський М. 177, 179, 180,
330
Ковалевський Ол. 181
Коваленко В. 186
Коваль Р. 132, 133, 134

Ковальський Р. 415
Ковальчук М. 103, 206, с 384,
402, 406, 409
Ковенко М. 120, 236, 241
Ковтун 288
Коган Л. А. 258
Кожевников І. 361
Козерог О. В. 258
Козир-Зірка 227, 228, 235
Колодій Ф. 171
Коломієць 288
Колос Г. 375, 377
Колчак 281, 360, 364, 404
Колянчук О. 314
Комин В. В. 284
Кондратюк В. О. 314, 315
Кондуфор Ю. Ю. 131, 257, 277,
278, 279
Коновалець Є. 43, 54, 57, 85,
175, 329, 336, 337
Корнілов Л. 360
Корноухов Е. М. 284
Коробко 295
Корчак-Чепурківський О. 118
Корчинський М. 118
Косіор С. 73, 301, 366, 370
Костін 295
Кох Г. 310, 398, 399, 402, 415
Коцовський М. 393
Коцюбинський Ю. М. 28, 33,
262
Кочевий О. 283
Кравс А. 310, 337, 339, 343, 348,
349, 350, 351, 352, 353, 354, 355,
358, 384, 389, 391, 416
Крайз 252, 254
Красівський О. Я. 314
Красін Л. Б. 91, 93, 95, 102
Красний П. 229, 230, 330, 423
Краснов П. М. 37, 92, 99
Крауз 409
Крезуб А. 306
Кремень В. 303
Кривецький М. 118
Кропив'янський М. 381

Крушельницький М. 391
Крушинський Ф. 425
Кубанін М. 283
Кугутяк М. 44, 314, 315
Кузьмин Н. 248
Кульчицький С. В. 258, 261, 301, 302
Купчак 349
Купчинський Р. 350
Курас І. Ф. 343, 433
Курах І. 438
Куріца Г. 399
Курманович В. 319, 339
Кучерук О. 145, 157, 158
Кучма Л. Д. 347

Л

Ландер Я. 371
Ланжерон 121
Лапчинський Г. 371
Ластовський О. 73
Лафон 124
Лебеденко А. М. 284
Левицький К. 310, 351, 352, 393, 395
Левицький М. 433
Левицький О. 310, 397, 399, 400, 405, 428, 430
Ленін В. І 30, 31, 32, 33, 94, 96, 97, 98, 102, 224, 259, 260, 264, 272, 275, 276, 281, 295, 342, 344, 350, 363, 364, 365, 366, 372, 373, 379, 400
Леонід 224
Ли Л. Т. 258
Лизанівський І. 119, 137, 172, 179, 180
Липа І. 118
Лисняк О. 399, 405, 414, 415, 428
Лисяк-Рудницький І. 38, 52, 290
Литвин С. Х. 132, 141, 142, 143, 144, 145, 158, 141, 156, 165
Литвин М. Р. 314, 315, 342

Лихолат А. В. 314
Лівицький А. 137, 155, 179, 326, 407, 420, 425, 429
Ллойд Джордж 103
Лозинський М. 44, 50, 51, 53, 142, 318, 319, 342, 395, 397
Лосовський В. 313
Лотоцький О. 106
Лузанівський І. 66
Лукашевич 104
Льобковіц В. 336, 343, 349, 352, 353, 354
Любинський М. 66
Лях Р. Д. 273

М

Магідов Б. Й. 30, 32, 33
Мазепа І. П. 20, 21, 38, 39, 42, 43, 49, 53, 56, 57, 73, 76, 83, 90, 91, 110, 112, 113, 116, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 130, 131, 142, 149, 155, 167, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 190, 207, 208, 210, 216, 217, 243, 244, 246, 303, 304, 307, 308, 309, 312, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 330, 339, 342, 344, 351, 356, 357, 358, 387, 393, 396, 401, 402, 404, 405, 406, 408, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 433, 434, 435, 436, 437
Мазепа Ів. 47
Мазлах С. 244
Мазуренко В. 18, 41
Мазуренко С. П. 35, 40, 41, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 153
Мазуренко Ю. П. 41, 85, 86, 87, 194, 196
Май-Маєвський 365
Майоров М. М. 73
Макаренко А. Г. 63, 119, 137, 170, 176, 179, 181, 183, 202, 327, 406, 407, 419, 420

Макаренко О. 182
Макарчук С. А. 314, 315
Максимов Г. 283
Макух І. 208, 322, 346, 428
Малик С. 172
Малик Я. Й. 290
Мальцев 204
Мамонтов К. 381
Мануїльський Д. З. 41, 84, 85,
86, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 372
Марголін А. 110, 121, 122, 123,
237
Маргуліс М. 105, 111, 121, 123,
124, 125
Маркович Д. 118
Маркс 344
Мартинець В. 346
Мартос Б. 137, 149, 170, 177,
178, 179, 180, 181, 184, 229, 246,
323, 325, 326, 329, 330, 344, 422
Мартусевич А. 381
Матвіїв 108, 109
Махно (Міхно, Міхненко) Н. І.
37, 284, 285, 286, 291, 292, 293,
294, 295, 296, 297, 298, 300, 301,
306, 326, 334, 341, 378, 434
Махно Г. 295
Мацієвич К. 90, 118, 121, 237
Мацюк 181, 182
Мегас О. 346
Медведєв Р. 259
Межлаук В. І. 30, 32, 364
Межлаук І. 280
Мелешко Ф. 283
Мельник А. 43, 175, 186, 424
Менжинський В. Р. 91, 93, 95,
97, 99, 100, 102
Мещеряков В. 264, 266, 272,
273
Микитка О. 353, 385, 410, 411,
412, 415, 427, 428, 435
Миколайчук І. 66
Мирон І. 45, 322
Михалков-Павленко 295
Мірчук П. 346

Міхновський М. І. 188
Могилевський Ю. 283, 310
Мордалевич Ю. 119, 165, 236, 288
Морзе 405
Моркотун С. 155
Музичка А. 438

Н

Нагаєвський І. 123, 128, 354,
392, 394, 395, 433
Назарук О. 43, 109, 110, 118,
175, 310, 329, 357, 407, 411, 413,
425
Наполеон 224
Наріжний Д. 378
Науменко В. 188
Науменко К. С. 314, 315, 342
Нестеров О. В. 288, 297, 298
Нечай 389
Нечай Н. 258
Никифорова М. 295
Нікітін-Макаров М. 376
Ніковський А. 155
Ніколашин (Й. Лантух) О. 376
Нуланс 198

О

Оберучев К. 154
Овсянникова О. О. 273
Огієнко І. 118, 161, 330
Одрина Д. 66, 195, 326, 330
Олександр Македонський 149
Олесневич Я. 45
Олесницький Я. 47
Олійник 295
Омелянович-Павленко М. 134,
312, 355, 431, 435, 437
Орджонікідзе 380
Орлик 119
Орловський 288, 301
Осецький 135

Оскілко В. П. 64, 137, 165, 181,
182, 183, 184, 235, 236, 241, 246
Осмоловський 204
Остапенко С. С. 109, 110, 112,
113, 114, 115, 116, 118, 119, 120,
121, 122, 173, 175, 176, 207, 240,
246, 357

П

Павленко Ю. 128, 400, 401
Павлов П. 381
Павлюченко С. А. 258
Паливода І. 179, 330
Палієнко 228, 235, 236, 241, 242
Паліїв Д. 310, 404, 415
Палій 242
Панчук А. М. 315
Першин П. Н. 273
Петлюра С. В. 8, 36, 37, 43, 54,
57, 63, 64, 73, 87, 89, 90, 95, 98,
100, 103, 106, 110, 111, 113, 114,
116, 119, 122, 123, 124, 128, 130,
131, 132, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
162, 163, 164, 165, 166, 167, 168,
169, 175, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 183, 184, 185, 186, 187,
188, 189, 194, 195, 197, 198, 199,
200, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212, 218, 219,
220, 221, 222, 223, 224, 225, 228,
230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 239, 240, 241, 243, 244, 245,
246, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
255, 256, 279, 291, 292, 295, 296,
299, 305, 308, 312, 313, 323, 324,
326, 330, 331, 332, 333, 335, 339,
342, 346, 348, 349, 355, 357, 358,
384, 386, 390, 396, 397, 398, 399,

400, 401, 404, 405, 406, 407, 408,
409, 410, 411, 412, 413, 417, 418,
419, 420, 421, 422, 423, 424, 425,
426, 429, 431, 433
Петренко Н. 66, 119
Петрів 186
Петрів В. 330
Петров 236
Петров В. И. 28
Петровський Г. І. 301, 366
Петрушевич Є. 44, 48, 150, 169,
176, 182, 183, 200, 241, 304, 307,
308, 319, 321, 322, 323, 324, 325,
327, 329, 342, 357, 386, 391, 397,
398, 399, 400, 402, 406, 408, 409,
410, 411, 412, 413, 414, 417, 418,
428, 429, 435
Пилипів В. І. 203
Пилипчук П. 118
Пирогів 204
Піلسудський Ю. 343, 422, 425
Пісоцький А. 18, 196
Пішон С. 104, 111, 124, 125
Платтен Ф. 400, 401, 423
Подвойський М. І. 280, 283
Подюк І. 352
Покус З. 376
Полоз М. 85, 91, 92, 96
Полонська-Василенко Н. 128
Полонський Д. 378
Полунін 295
Попов П. 371, 372, 373
Попович М. В. 160, 161, 163,
164, 165, 166, 214, 230, 231
Порш М. В. 18, 21, 167, 178, 330
Потьомкін В. 380
Примаков В. М. 380, 381
Прокопович В. К. 8, 155
Пронякин Д. И. 284
Прядко М. 377
Пшановський 237
Пятаков Г. 20, 24, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 40, 67, 85, 86, 93,
94, 95, 97, 99, 102, 262, 266, 295,
366

Р

Равич-Черкасский М. 283
Рагульський В. Л. 314, 315
Раковський Х. Г. 30, 32, 33, 34,
35, 41, 67, 84, 85, 86, 92, 95, 97,
99, 100, 191, 193, 194, 266, 283,
291, 294, 295, 372
Ралдугіна Т. 145, 157, 158
Рафес М. 57, 84, 85, 86, 87, 88,
217
Ревуцький А. 118, 237
Реснт О. П. 35, 83, 84, 87, 88,
91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100,
101, 102, 317, 376
Рибалка І. К. 277
Рисіч Л. О. 258
Ровнер П. 266
Рогульський 27
Романченко І. 172
Рубач М. А. 257
Рубльов О. С. 317
Рубчак І. 391
Рубчак О. 391
Руденко І. 377
Руднев В. 283
Рухимович М. 30, 32, 33, 35

С

Савченко В. А. 146, 147, 148,
149, 150, 151, 153, 154, 155, 284,
294, 295, 296, 433
Савчук Б. П. 190, 391
Сальський В. 204, 330, 354, 403,
404, 406, 411
Сандуляк І. 45
Свердлов Я. М. 32, 266
Свистун 172
Святненко 242
Селіванський 73
Селівачов В. 365

Семесенко (Симесенко) 165,
228, 235, 236, 237, 241
Сергеев (Артем) Ф. 29, 30, 31,
32, 33, 364
Сергійчук В. І. 140, 245, 246,
248, 249, 250, 251, 252, 255, 256
Сердюк 196
Серебряков Л. 379
Сидоренко Г. 112
Сидорін В. 365
Симоненко Р. Г. 35, 83, 84, 87,
88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99,
100, 101, 102, 107, 158, 159
Симонів Д. 118
Сиротенко Г. 179
Сироткін В. 259
Сінгалеви́ч В. 428
Сінклер 423
Сіак 326
Скляр В. 433
Скоропадський П. П. 144, 154,
168, 183, 193, 239, 244
Скрипник М. О. 267, 366
Слащов Я. 399, 402
Сливка Ю. Ю. 314
Слинько П. Ф. 73
Смілга І. 379
Соболевський 236
Соколовський О. 288, 301, 306
Сократ 161, 162
Солдатенко В. Ф. 29, 82, 141,
142, 143, 147, 154, 190, 244, 245,
311, 312, 343, 373, 433
Солженіцин О. І. 214
Солодуб 348
Солодухін П. 380
Сталін Й. 29, 32, 379
Станімір О. 310, 350, 351, 352,
353, 354
Старух Т. 45
Стахів М. 40, 47, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 100, 117, 189, 190, 208,
209, 210, 313, 364, 365
Стебницький П. 188

Степаненко А. 60, 66, 172, 179,
180, 330
Стефаник В. 45
Стефанів З. 313
Стопчак М. 203
Струк І. 288, 301
Струк 165
Супруненко Н. І. 75, 112, 128,
273, 277, 291, 363, 366, 367, 368,
369, 376, 377, 378, 379
Сухенко Д. 434
Сушко 35

Т

Табачник Д. В. 303
Танячкєвич К. 393
Тараненко 57
Таранович 236
Тарнавський М. О. 313, 335,
355, 383, 390, 398, 399, 402, 403,
404, 405, 410, 411, 414, 415, 428,
433, 435
Телицин В. Л. 37, 258
Терещенко Ю. І. 258
Тимофіїв (Тимофєєв) М. 170,
175, 183, 185, 187
Тимошенко С. 89, 90, 330
Тищик Б. Й. 314, 315
Тищик Б. Є.
Ткаченко В. М. 303
Ткаченко М. 18, 172, 176, 196,
197
Ткачук В. 75
Толстой О. К. 37
Тригуб П. Н. 269
Трифонов В. 379
Трохименко Р. 44
Троцький (полк.) 204
Троцький Л. Д. 98, 248, 290,
292, 294, 295, 350, 432
Трукан Г. А. 258
Тютюнник В. 336, 337, 340, 433

Тютюнник Ю. 134, 166, 194,
312, 434

У

Угрин-Бєзгрішний М. 438
Удовиченко О. І. 128, 129, 145,
305, 306, 307, 313, 317, 318, 331,
332, 337, 341, 351, 355, 388, 395,
418
Успенський Г. 376

Ф

Фарбман Р. 295
Федак С. 118
Феденко П. 241, 246, 433
Феденко П.
Федюшка-Євшан М. 410
Фещенко-Чопівський І. 118
Филиппов Н. 112
Фінкельштейн Ю. 251
Франц-Йосиф 409
Фрейдєнберг 105, 106, 110, 111,
112, 113, 124

Х

Хайфець В. 214
Хало Л. Г. 311
Харечко Т. 266
Хауз 103
Хвиля А. 437, 438
Хідсер 409
Хмельницький Б. 47, 184, 311
Хмельницький О. 263
Хміль І. В. 258, 260, 271, 273,
274, 275, 280, 281, 301, 302
Хомич П. 415
Храмов Ю. 128, 400, 401
Христос 161, 162
Христюк П. 9, 10, 12, 15, 18, 21,

22, 23, 41, 42, 49, 53, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 69, 70,
77, 83, 84, 85, 86, 114, 117, 119,
120, 121, 123, 130, 131, 142, 149,
171, 172, 174, 175, 177, 179, 181,
183, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
202, 203, 205, 213, 214, 213, 214,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 233,
240, 312, 324, 325, 327, 328, 330,
331, 344, 423

Ц

Цалюк М. Я. 273
Цегельський Л. 45, 47, 310
Циморик 204
Ціммерман Н. 409, 428
Ціріц Г. 409, 410, 411, 427, 428

Ч

Чайківський В. 438
Чайковський А. 310
Чайковський Ю. 43
Чаплін І. 376
Чарноцький 422, 423
Часник І. 66, 119, 330
Чеботарів 165, 167, 170, 185,
186, 187, 196, 197, 242, 243, 244,
245
Черкаський Т. 195, 330, 423
Чернявський В. 73
Черчилль У. 362, 363
Чеховський (Чехівський) В.М.
20, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87,
88, 104, 110, 113, 114, 116, 117,
118, 119, 146, 149, 155, 170, 172,
180, 357
Чечель М. 180
Чижевський Г. 118, 120
Чикаленко Є. 155, 170, 175, 184,
187, 188
Чикаленко П. 87

Чичерін Г. 78, 79, 81, 85, 88, 91,
97, 101, 102
Чичирик В. В. 273
Чмига А. Ф. 273
Чоп В. 296, 298, 299, 300
Чорновіл В. 38
Чубук Ю. 433
Чумак В. 379

Ш

Шадлун М. 330
Шалинський С. 415
Шаманек 409, 410, 411, 415,
416, 430
Шанковський Л. 313, 333, 334,
337, 339, 349
Шаповал М. Ю. 8, 40, 41, 43,
45, 49, 50, 53, 67, 116, 120, 130,
131, 142, 144, 149, 152, 175, 177,
180, 181, 188, 189, 193, 194, 198,
199, 200, 201, 202, 286, 287, 312,
324, 328, 330, 344, 406, 407, 408,
409, 418, 420, 421, 422, 424, 425,
426
Шаповал О. 118, 236
Шаповал Ю. І. 144, 156, 157,
159, 166
Шарий О. 290
Шахрай В. 244
Шварц С. 32
Шварцбард С. 212, 234
Швець Ф. П. 47, 63, 99, 114, 117,
119, 137, 170, 176, 177, 179, 183,
327, 407, 419, 420
Шевченко М. 378
Шевченко Т. Г. 162, 369
Шевчук С. 313, 343
Шеллінг 338
Шелухин С. П. 92
Шемет С. 204
Шепарович Ю. 415
Шепель 236, 429, 430
Шиллінг Н. 399, 412, 426, 429

Шинкар М. 167
Шкільник М. 310
Шкрумеляк Ю. 431
Шкуро А. 294, 295, 341, 381
Шліхтер О. Г. 257, 264, 275, 277
Шльосер 391
Шорін В. 365, 379
Шраг І. 180
Шрамченко Л. 179, 330, 423
Штакельберг 353
Штейнгель Ф. 155
Штессель 353
Шульгин О. 155
Шумицький М. 155
Шухевич С. 310, 395, 402, 410,
415, 430, 431, 438

Щ

Щаденко Ю. 28, 380
Щадилів О. 66
Щадилів С. 196
Щорс М. О. 73, 74, 75, 128, 343

Э

Эйдеман Р. 283

Ю

Юнаков (Юнаків) М. 319, 338,
343, 423
Юрійчук Є. П. 203, 204, 205, 258
Юхименко Ф. 378
Ющенко В. А. 142

Я

Яворський М. 364
Якиманский В. А. 270
Якір Й. Е. 334, 367, 385
Яковлев (Епштейн) Я. 28, 30,
263, 264, 283
Ямполер Й. 393
Янко О. 43
Ярослав Мудрий 47
Ярослав Ю. 40, 91, 100, 102, 119
Ярославин С. 313
Ярославский О. 283
Яценко 242
Яцик Т. 393

В

Boetike P. I. 258
Brinkley G. 125

С

Carley M. 111
Cregory P. R. 258

Р

Reshetar Y. 104

S

Service R. A. 258

З М І С Т

Вступ	3
Розділ I.	Під гаслами трудового принципу і соборності	5
Розділ II.	Антагонізм орієнтацій	72
Розділ III.	Отаманщина	126
Розділ IV.	Погроми	211
Розділ V.	«Воєнний комунізм». Повстанство	257
Розділ VI.	У вирі фронтів	303
Розділ VII.	Між білими і червоними	359
Кілька абзаців замість заключення	440
Іменний покажчик	442

ВИЙШЛИ ДРУКОМ ВИДАННЯ ПРОЕКТУ:

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

Історичні есе-хроніки

У 4-х томах
Том I

РІК 1917

Харків
«Прапор»
2008

ЗМІСТ

Передмова

- Вступ** Короткі нотатки про революції, кон'юнктуру та історіографію
- Розділ I.** Лютневий вибух: українське віддуння
- Розділ II.** Політичні сили й суспільні альтернативи
- Розділ III.** Романтизм весняної революційної повені
- Розділ IV.** Заети і падіння визвольної хвилі влітку 1917 р.
- Розділ V.** Тривожні революційні будні та розвіяння ілюзій
- Розділ VI.** Жовтнева буря: час історичного вибору
- Розділ VII.** Конфлікт революцій: пошук виходу

Кілька абзаців замість закінчення

Іменний покажчик

Додаток Бібліографія праць з історії Української революції

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

Історичні есе-хроніки

У 4-х томах
Том II

РІК 1918

Київ
«Світосфера»
2009

ЗМІСТ

Вступ

- Розділ I.** Січнева заметіль
- Розділ II.** Безвихідь після Бреста
- Розділ III.** Гетьманська альтернатива
- Розділ IV.** Нація проти режиму
- Розділ V.** Осінь: апогей антагонізмів
- Розділ VI.** Політичні роздоріжжя кінця вісімнадцятого

Кілька абзаців замість закінчення

Іменний покажчик

ПІДГОТОВЛЕНО ДО ДРУКУ:

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ-ХРОНІКИ

У 4-х томах
Том IV

РІК 1920

ЗМІСТ

Вступ

- Розділ I.** Торування незворотності
- Розділ II.** Протиборство і співпраця
- Розділ III.** З поляками в Україну
- Розділ IV.** За соціальну й національну гармонію
- Розділ V.** Між війною й миром
- Розділ VI.** Момент істини (роздуми про революції та їх роль в українській історії)

Кілька абзаців замість заключення

Іменний покажчик

Наукове видання

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

**УКРАЇНА
В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ**

Історичні есе-хроніки у 4-х томах

Том III

Рік 1919

Редактор – О. Собачко

Комп'ютерна верстка – В. Дорошек

Коректор – О. Скороход

Здано до друку 13.06.2010. Підписано до друку 14.06.2010.
Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.

Умов. друк. арк. 28,31. Друк. арк. 28,5. Ум. обл.-вид. арк. 28,5.

Замовлення № 597. Наклад 500 пр.

ЗАТ «ВІПОЛ»

03151, Київ, вул. Волинська, 60

ПП «Видавництво «Світогляд»

02192, Київ, вул. Миропільська, 17

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1427 від 10.07.2003 р.